

اُمّتِ دا حکیم

شاعر مشرق، حکیم الامت، سر ڈاکٹر علامہ محمد اقبال
(پنجابی زبان وچ سوانح عمری، افکار و تصورات، نظریات تے تعلیمات تے مبنی مستند، جامع تحقیقی کتاب)



تحقیق و تصنیف

ڈاکٹر محمود علی انجم

ریسرچ سکالر (اسلامیات، تصوف، اقبالیات، اردو، نفسیات و روحی علوم)
سابق پرنسپل چشتیہ کالج فیصل آباد؛ نائب صدر ریزم فلک اقبال، پاکستان

امت دا حکیم

شاعر مشرق، حکیم الامت، سر ڈاکٹر علامہ محمد اقبال
(پنجابی زبان و سوانح عمری، افکار و تصورات، نظریات تے تعلیمات تے مبنی مستند، جامع، تحقیقی کتاب)

تحقیق و تصنیف

ڈاکٹر محمود علی انجم

(ایم اے، ایم سی ایس، ایم فل، پی ایچ ڈی اقبالیات)
ریسرچ سکالر (اسلامیات، تصوف، اقبالیات، اردو، نفسیات و روحی علوم)
سابق پرنسپل چشمتی کالج فیصل آباد؛ نائب صدر بزم فکر اقبال، پاکستان

نور ذات پبلشرز، لاہور

Mobile & Whats App: 0321-6672557 Email: Anjum560@gmail.com

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

جملہ حقوق بحق مصنف کتاب محفوظ ہیں

- نام کتاب :- اُمت داحکیم
- مصنف :- ڈاکٹر محمود علی انجم
- (سابق پرنسپل چشتیہ کالج فیصل آباد، نائب صدر بزمِ فکرِ اقبال، پاکستان؛ صدر بزمِ فکرِ اقبال، لاہور)
- نظر ثانی :- پروفیسر ڈاکٹر محمد قمر اقبال
- کمپوزنگ :- محمد آصف مغل
- طابع :- نورِ ذات پبلشرز (شعبہ نشر و اشاعت: بزمِ فکرِ اقبال، پاکستان)
- فون نمبر / وٹس ایپ نمبر :- 0321-6672557 / 0323-6672557
- ای میل :- Anjum560@gmail.com/Anjum560@outlook.com
- سن اشاعت :- ۲۰۲۲ء
- تعداد :- ۵۰۰
- قیمت :- ۱۸۰۰ روپے
- ملنے کا پتہ :- ورلڈ ویو پبلشرز، دکان نمبر 11، الحمد مارکیٹ، فرسٹ فلور، غزنی سٹریٹ، اردو بازار، لاہور
- فون نمبر / وٹس ایپ نمبر :- 0333-3585426 لینڈ لائن: 042-37236426
- ای میل :- worldviewforum786@gmail.com

راقم الحروف نے ہر ممکن کوشش کی ہے کہ حتی المقدور تحقیقی و تنقیدی شعور سے کام لیتے ہوئے 'موضوع تحقیق' سے انصاف کیا جائے اور حقائق تک رسائی حاصل کر کے انہیں سند و حوالہ جات کے ساتھ ضبط تحریر میں لا کر قارئین کی خدمت میں پیش کیا جائے۔ تاہم، ہر انسانی کوشش کی طرح علمی و ادبی کاموں میں بھی غلطی، کوتاہی اور نقص کا امکان رہتا ہے۔ قارئین سے درخواست ہے کہ انہیں اس کتاب میں کسی مقام پر کوئی کمی بیشی و غلطی نظر آئے تو مجھے ضرور مطلع فرمائیں تاکہ آئندہ اشاعت میں ان کی قیمتی آرا سے استفادہ کیا جاسکے۔ واللہ الموفق و هو الهادی الی سواء السبیل۔ اللهم تقبل منا انک انت السميع العليم۔ الحمد لله رب العالمین۔

کتاب دوستی

کامیاب زندگی گزارنے کے لیے زندگی کا مقصد اور اسے گزارنے کا طریقہ جاننے اور سمجھنے کی ضرورت ہے۔ اس مقصد کے لیے بہترین مخلوق کا رُوپ عطا کرنے والے احد و واحد رب تعالیٰ نے انبیاء و رسل پر آسمانی کتابیں اور صحائف نازل فرمائے اور انہیں بطور معلم انسانوں کو تعلیم دینے اور ان کی تربیت کرنے کا فریضہ سرانجام دینے کی ذمہ داری تفویض فرمائی۔ کتاب ہر ایک معلم و متعلم کی بنیادی ضرورت ہے۔ ایک مسلمان تاحیات معلم اور متعلم کے طور پر زندگی بسر کرتا اور ہر وقت اپنی اور دوسروں کی اصلاح اور فلاح کے لیے مصروف بہ عمل رہتا ہے۔ حیات بخش اور حیات افروز علم و ادب پر مشتمل کتابیں ہر فرد کی ضرورت ہیں۔ ایسی تحقیقی، مستند کتابیں جو نشانے الہی کے مطابق دنیوی اور اخروی فوز و فلاح کے حصول میں مدد و معاون ہو، ان کا مطالعہ اور ان سے ملنے والی تعلیمات پر عمل کرنا از حد ضروری ہے۔ اپنے بارے میں، اپنے خالق و مالک کے بارے میں، اس کائنات کے بارے میں، اپنے محبوب حکما، علما، صوفیہ، ادبا اور شعرا کی نگارشات سے استفادہ کرنے کے لیے مطالعہ کی عادت اپنائیں۔ یہ کتاب اسی جذبے کے تحت آپ کو پڑھنے کے لیے پیش کی گئی ہے۔ اسے خود بھی پڑھیں اور دوسروں کو بھی پڑھنے کے لیے دیں۔

سُرورِ علم ہے کیفِ شراب سے بہتر کوئی رفیق نہیں ہے کتاب سے بہتر

محترمی و مکرمی!

امت داحکیم

شاعر مشرق، حکیم الامت، سر ڈاکٹر علامہ محمد اقبال

(پنجابی زبان و بیچ سوانح عمری، افکار و تصورات، نظریات تے تعلیمات تے مبنی مستند، جامع، تحقیقی کتاب)

از طرف:-

تاریخ:-

دن:-

پیش لفظ

علامہ اقبال روزانہ صبح نہایت ذوق و شوق سے خوش الحانی دے نال قرآن حکیم دی تلاوت کر دے سی۔ اوہناں دے والد شیخ نور محمد درویش منش انسان سی۔ اوہ روزانہ اقبال نوں تلاوت کر دیاں ویکھ کے بہت خوش ہندے سن۔ اک دن اوہناں نے اقبال نوں قرآن حکیم دے نال قلبی ربط تے تعلق قائم کرن دا طریقہ دسیا کہ قرآن حکیم دی تلاوت کر دے ویلے ایہہ سمجھو کہ ایہہ ایس وقت تہاڈے تے نازل ہو رہیا اے، اللہ تعالیٰ تہاڈے نال ہم کلام اے۔ اوہناں دی ایس نصیحت دا علامہ اقبال نے گہرا اثر ہویا تے اوہ تاحیات انج ای قرآن حکیم دی تلاوت کر دے رہے۔ ایس دے سٹے وچھوں اوہناں دا اللہ تعالیٰ دے کلام دے راہیں اللہ تعالیٰ دے نال رابطہ مضبوط ہوندا رہیا۔ ایس رابطے دے احساس تے اوہناں تے شدید رقت طاری ہو جانندی سی۔ اوہناں دے ہنجواں دے نال قرآن حکیم دے ورق گلے ہو جاندا سن۔ اوہ قرآن حکیم دے پیغام تے غور و فکر کر دے رہندے سن۔

علامہ اقبال دے والد محترم شیخ نور محمد تے استاد محترم سید میر حسن نے بال پن وچ ای اوہناں دے دل وچ عشق رسول ﷺ دی شمع روشن کر دتی۔ روایت اے کہ علامہ اقبال روزانہ دس ہزار درود پاک پڑھ دے سن۔ اوہناں نے گن کے حضور نبی کریم ﷺ دی خدمت اقدس وچ اک کروڑ درود شریف دا ہدیہ پیش کیتا۔ درود شریف دی برکت نال اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں علم تے حکمت دیاں نعمتاں عطا فرمایاں تے اوہناں نوں ”حکیم“ بنا دتا۔

علامہ اقبال مولانا رومی دی تعلیمات توں بہت زیادہ متاثر ہوئے۔ اوہناں نے مولانا رومی دی مثنوی معنوی، داتا گیارہ مطالعہ جاری رکھیا۔ مولانا نے مثنوی وچ قرآن حکیم دی تعلیمات دے مطابق سوچ تے عمل درست کرن دی تعلیم دتی۔ اوہناں نے اللہ تعالیٰ تے اللہ تعالیٰ دے رسول ﷺ نال تعلق مضبوط کرن دی راہ دی۔ علامہ اقبال نے اوہناں دی سوچ نوں اپنا لیا تے اوہناں دے طریقے دے مطابق ای قرآن حکیم دی تعلیمات دے نال اپنی شاعری نوں مزین کیتا۔ اوہناں نوں مولانا رومی دی تعلیمات توں ایس قدر فائدہ ہویا کہ اوہناں نے مولانا رومی نوں اپنا مرشد معنوی تسلیم کر لیا۔ مرشد رومی دے فیضان دی بدولت اوہناں دی صلاحیتاں نوں معراج حاصل ہو گیا۔ اوہناں نے قرآن حکیم، عشق نبوی ﷺ تے مرشد رومی دی بدولت حاصل ہون والی ایسے ای بصیرت دی مدد دے نال امت مسلمہ دے زوال دے اسباب دی نشاندہی کیتی تے ایہناں خرابیاں نوں دور کرن لئی حل تجویز کیتا۔ ایس وجہ توں اوہناں نوں امت داکیم (حکیم الامت) لقب ملیا۔ پنجابی زبان وچ لکھی گئی ایہہ مستند، جامع تے تحقیقی کتاب اوہناں دی سوانح عمری، افکار و تصورات، نظریات تے تعلیمات تے مبنی اے۔ اللہ تعالیٰ دے فضل و کرم توں اُمید اے کہ ایہہ کتاب پنجابی زبان و ادب وچ اک چنگا نگہ ثابت ہووے گی۔

ایہہ کتاب روزمرہ پنجابی بول چال دے اسلوب وچ لکھی گئی اے۔ ہوسکدا اے کہ بعض علاقیاں دے قارئین نوں اس کتاب دے متن وچ کجھ الفاظ اوپرے لگن کیوں جے علاقیاں دے لحاظ نال بعض لفظاں دا استعمال بدل جاندا اے۔ قارئین توں درخواست اے کہ کتاب دی بہتری لئی اپنی قیمتی بر ملے وچارتوں آگاہ ضرور کرن تاں جے اگلی اشاعت وچ ایس کتاب نوں ہور بہتر بنایا جاسکے۔

طالب دعا
محمود علی انجم

اظہارِ تشکر

وَاللّٰهُ اٰخِرُ حَجْمِكُمْ مِّنْ بُطُوْنِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ ۝

اور اللہ نے تمہیں تمہاری ماؤں کے پیٹ سے (اس حالت میں) باہر نکالا کہ تم کچھ نہ جانتے تھے اور اس نے تمہارے لیے کان اور آنکھیں اور دل بنائے تاکہ تم شکر بجالو ۝

زیر نظر کتاب ”امت داکیم“ کی تصنیف و تالیف کی سعادت حاصل ہونے پر میں رب قدیر اور اپنے آقا و مولا نبی کریم صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کا بے حد و انتہا شکر گزار ہوں۔ میں اپنے روحانی، علمی و ادبی محسنین اور کرم فرماؤں خصوصاً سلطان الفقرا قبلہ فقیر نور محمد کلاچوی رحمۃ اللہ علیہ، پیرو مرشد حضرت قبلہ فقیر عبدالحمید سروری قادری رحمۃ اللہ علیہ، اپنے نہایت واجب الاحترام والد محترم حاجی محمد سلیمان رحمۃ اللہ علیہ اور والدہ محترمہ کا شکر گزار ہوں جن کی تعلیمات، دعاؤں، توجہ اور شفقت کی بدولت اس کارِ سعادت کی توفیق عطا ہوئی۔ میرے کرم فرما سائزہ پروفیسر ڈاکٹر محمد آصف اعوان (پی ایچ ڈی اقبالیات)، پروفیسر ڈاکٹر محمد افضال انور (پی ایچ ڈی اردو)، پروفیسر ڈاکٹر ارشد شاہ اعوان (پی ایچ ڈی اقبالیات)، پروفیسر ڈاکٹر قمر اقبال (پی ایچ ڈی اقبالیات) اور پروفیسر ڈاکٹر مظفر علی کاشمیری (پی ایچ ڈی اقبالیات) کی مدد، رہنمائی اور دعاؤں کی بدولت مجھے یہ کارِ خیر سرانجام دینے کی توفیق حاصل ہوئی۔ میری بیوی (فوزیہ نسیرین انجم)، بیٹی (عروج فاطمہ)، بہو (فائزہ حامد) اور بیٹوں (حامد علی انجم اور احمد علی انجم) نے میرے حصہ کی ذمہ داریاں سرانجام دے کر، ہر طرح سے میری ضروریات کا خیال رکھ کر مجھے ذہنی و قلبی فراغت کے لمحات حاصل کرنے میں گراں قدر خدمات سرانجام دی ہیں۔ میں ان سب کا تہہ دل سے شکر گزار ہوں۔ میں اپنی اس علمی، ادبی و روحانی کاوش کو ان سے منسوب کرتا ہوں اور دل کی گہرائیوں سے ان کے لیے دعا گو ہوں۔

احقر العباد

طالب دعا و منتظر آرا

ڈاکٹر محمود علی انجم

نائب صدر بزم فکر اقبال، پاکستان

(سابق) پرنسپل چشتیہ کالج، فیصل آباد

Email: Anjum560@gmail.com

Mobile: 0321-6672557/0323-6672557

Whats App No: 0321-6672557

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَعَلٰی اٰلِ مُحَمَّدٍ بِعَدَدِ كُلِّ ذَرَّةٍ مِّائَةَ اَلْفِ مَرَّةٍ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ

انتساب

سید المرسلین، رحمۃ اللعالمین، شفیع المذنبین، نبی کریم رؤف و رحیم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

تمام انبیاء و رسل، امہات المؤمنین، نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی تمام اولاد پاک، پنجتن پاک، آئمہ مطہرین، محصوین، تمام صحابہ کرام و صحابیات رضوان اللہ علیہم اجمعین، تابعین، تبع تابعین، اولیائے امت نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم، تمام مشائخ عظام، علمائے کرام، تمام مومنین و مومنات، مسلمین و مسلمات، قادری، چشتی، نقشبندی، سہروردی و دیگر تمام سلاسل حق کے پیران عظام و اہل سلسلہ، ساتوں سلطان الفقراء خصوصاً حضرت پیران پیر دیگر رحمۃ اللہ علیہ، حضرت سلطان باہور رحمۃ اللہ علیہ، حضرت قبلہ فقیر نور محمد کلاچوی رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ غریب النواز خواجہ معین الدین چشتی اجمیری رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ فرید الدین گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ نظام الدین اولیاء رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ صابریا رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ بہاؤ الدین نقشبند رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ باقی باللہ رحمۃ اللہ علیہ، حضرت مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ علیہ، شیخ شہاب الدین سہروردی رحمۃ اللہ علیہ، حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانی رحمۃ اللہ علیہ، شیخ سعدی شیرازی رحمۃ اللہ علیہ، مرشد من حضرت قبلہ فقیر عبدالحمید سوری قادری رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ محمد غلام نصیر الدین نصیر رحمۃ اللہ علیہ، فرید العصر میاں علی محمد خاں چشتی نظامی فخری رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ محمد مسعود احمد چشتی رحمۃ اللہ علیہ، سرکار میراں بھیکھہ رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ محمد علی چشتی رحمۃ اللہ علیہ، حضرت خواجہ گوہر عبدالغفار چشتی صابری رحمۃ اللہ علیہ، میاں غلام احمد چشتی رحمۃ اللہ علیہ، میاں مقبول احمد رحمۃ اللہ علیہ اور ان کے اہل و عیال، حضرت میاں علی شیر صدیقی رحمۃ اللہ علیہ، حضرت میاں فریاد احمد چشتی رحمۃ اللہ علیہ، پروفیسر ڈاکٹر محمد افضال انور، پروفیسر ڈاکٹر قمر اقبال، پروفیسر ڈاکٹر محمد آصف اعوان، پروفیسر ڈاکٹر مظفر کاظمی، پروفیسر ڈاکٹر محمد غلام معین الدین نظامی، ڈاکٹر محمد شفیق، ڈاکٹر محمد اصغر، پروفیسر سلیم صدیقی، استاد محترم پروفیسر عبداللہ بھٹی، بندہ عاجز اور اس کی اہلیہ کے والدین (حاجی محمد یونس و بیگم یونس، میاں لطیف احمد و بیگم میاں لطیف احمد)، برادر میاں ارشد محمود و بیگم میاں ارشد محمود، بندہ عاجز کی اہلیہ (فوزیہ نسیرین انجم)، بیٹی (عروج فاطمہ)، داماد (اسد محمود)، بہو (فائزہ حامد)، بیٹوں (حامد علی انجم، احمد علی انجم)، پوتے (محمد علی انجم)، پوتی (ماہ نور فاطمہ)، بہنوں (مسیا یونس اختر، مسماۃ ناہید اختر)، برادران (میاں مقصود علی چشتی نصیری، میاں سجاد احمد قادری، میاں فیاض احمد، میاں شہباز احمد، میاں اعجاز احمد، میاں خرم یونس، میاں عاصم یونس، میاں افتخار احمد، میاں ابرار احمد، میاں عمران احمد، میاں نسیم اختر) اور ان کے اہل و عیال، مسٹر و مسز نصیر و اہل خانہ، خالد محمود (پروپرائٹر: خالد بک ڈپو، لاہور)، کاشف حسین گوہر (پروپرائٹر: ہمدرد کتب خانہ)، الطاف حسین گوہر (پروپرائٹر: گوہر سنز پبلی کیشنز)، تمام مسلمان آباؤ اجداد، بہن بھائیوں، بیٹوں، بیٹیوں، دامادوں، بہوؤں، نسل نو، احباب، رفقاء، اساتذہ، تلامذہ، ظاہری و باطنی بلا واسطہ و بالواسطہ محسنین، علمی نسبی، روحانی تعلق رکھنے والے تمام احباب، بندہ عاجز کے چاہنے والوں اور ان سب کو جن سے بندہ عاجز کو محبت ہے، تا ابد الآباد اس کا ثواب ایصال ہو۔ بندہ عاجز سے جانے انجانے کسی بھی صورت میں ایسے تمام افراد جن کے حقوق کا کی ادائیگی میں کوتاہی سرزد ہوئی انہیں بھی اس کا خیر کا ثواب ایصال ہو اور ذات باری تعالیٰ نبی کریم رؤف و رحیم ﷺ کے صدقے اپنے فضل و کرم سے اسے بطور قضا و کفارہ شمار فرما کر ان سب کی اور بندہ عاجز کی مغفرت فرمادے۔ (آمین)

وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنۢ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ ۝

اور وہ لوگ (بھی) جو ان (مہاجرین و انصار) کے بعد آئے (اور) عرض کرتے ہیں: اے ہمارے رب! ہمیں بخش دے اور ہمارے ان بھائیوں کو بھی، جو ایمان لانے میں ہم سے آگے بڑھ گئے اور ہمارے دلوں میں ایمان والوں کے لیے کوئی کینہ اور بغض باقی نہ رکھ۔ اے ہمارے رب! بے شک تو بہت شفقت فرمانے والا بہت رحم فرمانے والا ہے۔ [الحشر: 10]

فہرست

صفحہ نمبر	عنوان	نمبر شمار
014	ڈاکٹر علامہ محمد اقبال (شخصیت، حالات زندگی، فکروفنی ارتقائے تصانیف و اجمالی جائزہ)	☆
014	تعمیر فکر اقبال و ج سید میر حسن داکر دار	
016	شعر گوئی و اسلسلہ	
016	مغربی طرز سے شاعری کرن دے شوق و اظہار	
016	بحیثیت میکلوڈ عربک ریڈر تصنیفی، تخلیقی تے تحقیقی سرگرمیاں (۱۸۹۹ء تا ۱۹۰۳ء)	
017	اردو نثر و ج مضامین	
017	شعر و شاعری	
017	بحیثیت اسٹنٹ پروفیسر گورنمنٹ کالج لاہور تدریسی، تصنیفی، تخلیقی تے تحقیقی سرگرمیاں (۱۹۰۳ء تا ۱۹۰۵ء)	
017	قومی زندگی	
017	نظمیں دے تراجم تے دیگر اہم نظامیں	
018	موضوعات کلام	
018	سفر یورپ دے دوران اقبال دی تدریسی، تصنیفی، تخلیقی تے تحقیقی سرگرمیاں (۱۹۰۵ء تا ۱۹۰۸ء)	
019	لندن و ج تدریس تے لیکچرز	
019	فلسفہ، عجم	
019	وطنیت دے بجائے عالمگیر قومیت دی پیغام رسانی	
020	مثنوی اسرار خودی (۱۹۱۵ء)	
020	مثنوی رموز بے خودی (۱۹۱۸ء)	
021	بانگ درا دے حوالے نال اقبال دے ذہنی سفر دی روداد	
021	عملی سیاست دا خارزار	
021	زبور عجم (۱۹۲۷ء)	
021	تشکیل جدید الہیات اسلامیہ	
022	خطبہ الہ آباد... مسلم ریاست کا تصور	
022	جاوید نامہ (۱۹۳۲ء)	
022	بال جبریل (۱۹۳۵ء)	

022	پس چہ باید کرداے تو ام مشرق مع مثنوی مسافر (۱۹۳۶ء)	
023	ضربِ کلیم (۱۹۳۶ء)	
023	ارمغانِ حجاز (۱۹۳۸ء)	
024	تصانیفِ اقبال	
025	اقبال تے اسلام	☆
025	لا الہ الا اللہ محمد الرسول اللہ (ﷺ)	
025	تصورِ توحیدِ عمرانی توضیح	
030	مقامِ رسالت	
030	رسالت بنائے اتحادِ ملت	
031	رسالتِ محمدیہ دا مقصود..... انسانی حریت، اخوت تے مساوات	
033	عقیدہ ختم نبوت تے علامہ اقبال دا منقرض، منطقی استدلال	
033	نماز تے دعا	
034	روزہ، زکوٰۃ، حج تے جہاد	
035	ایمان مفصل کی توضیح	
036	اقبال تے قرآن	
040	اقبال بطور مفسر قرآن	
041	اقبال دا اسلوبِ تفسیر	
041	سورۃ اخلاص..... فلسفہ خودی و بے خودی دی تفسیر تے سند	
045	اقبال دی دینِ نبوی تے قرآنِ نبوی دے بارے مسلماناں تے غیر مسلماناں دی آراء	
045	اقبال تے عشقِ رسول ﷺ	
048	اقبال دا عقیدہ ختم نبوت	☆
048	آخری دینِ الہی..... دینِ اسلام	
048	عقیدہ رسالت	
049	عقیدہ ختم نبوت	
049	نبوت و رسالت دی ضرورت	
049	عقیدہ ختم نبوت تے علامہ اقبال دے دلائل	
050	۱۔ عقیدہ ختم نبوت تے عقل استقرائی	
050	۲۔ عقیدہ ختم نبوت تے سلسلہ نبوت و رسالت دی تکمیل	

050	۳۔ عقیدہ ختم نبوت تے وحدتِ اسلامی	
052	شعورِ نبوت	
054	سرچشمہ ہائے علم و حکمت	
055	اک مغربی مفکر دا اعتراض	
055	اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا جواب	
058	اقبال تے رومی	☆
064	اقبال تے تصوف	☆
064	تصوف دا بنیادی مقصد	
064	اسلامی تصوف	
064	غیر اسلامی تصوف	
065	اقبال تے تصوف	
066	اقبال دے ابتدائی کلام تے تصوف دے اثرات	
068	تصوف وچ غیر اسلامی عناصر دی موجودگی تے اوہناں دے اثرات	
069	وحدت الوجود دی عمومی تعریف	
070	عجمی تصوف دے شعرا و بیات تے اثرات	
072	رمز اور تاویل دی رسم جس وجہ توں محکمتِ دین نوں نقصان پہنچیا	
072	عجمی صوفیہ دے خلاف شرع اقوال تے گمراہ کن اصطلاحات	
072	کلامِ اقبال وچ عجمی تصوف دی خامیاں توں متعلقہ اشعار	
076	اقبال دا فلسفہ خودی	☆
078	خودی..... اقبال دا اساسی فلسفہ	
078	علامہ اقبال دے نزدیک تصورِ خودی دی اہمیت	
078	دیباچہ مثنوی اسرارِ خودی	
079	فلسفہ خودی دا اصل ماخذ	
079	خودی دی تعریف تے مفہوم	
080	خودی دا تصور از اقبال شناس حضرات	
080	خودی دے مراحل	
083	فضائل و رذائلِ خودی	
083	فضائلِ خودی..... خودی مضبوط کرن والے عوامل	

083	۱۔ تخلیق مقاصد	
085	۲۔ عشق	
086	۳۔ سخت کوشی	
086	۴۔ تنخیر فطرت	
087	۵۔ انسانی عظمت	
087	رذائلِ خودی..... خودی نوں کمزور کرن والے عوامل	
087	۱۔ سوال	
088	۲۔ حرص و خوف	
088	۳۔ قناعت و انکساری	
088	استحکامِ خودی دے ثمرات	
089	حکایاتِ اسرار و رموز	
090	حاصل کلام	
090	فلسفہ خودی تے پروفیسر نکلسن دا تبصرہ تے تجزیہ	
091	معروضی جائزہ	
093	اقبال دا تصورِ تعلیم	☆
094	اقبال دے تصورِ تعلیم دے اساسی تصورات	
094	۱۔ تصورِ توحید	
095	۲۔ تصورِ زمان و مکان	
095	۳۔ عمل تے حرکت دا تصور	
095	۴۔ اعتدال دا قانون	
096	علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے تصورِ تعلیم دے بنیادی نکات	
097	تعلیم دے سلسلے وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے چند ارشادات	
097	حاصل کلام	
099	اقبال دا تصورِ مردِ کامل	☆
099	اقبال دے مردِ مومن دا ماخذ	
100	اسلام دا تصورِ انسانِ کامل	
104	ابن مسکویہ	
105	عبدالکریم جیلی	

107	نطشے دا 'فوق البشر' تے اقبال دا 'مرد کامل'	
109	اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا تصور 'مرد کامل' تے رومی رحمۃ اللہ علیہ دا تصور 'مثالی پیکر'	
112	☆ اقبال دا تصور زمان و مکان	
112	زمان و مکان دا عمومی تصور	
113	زمان و مکان دا یونانی تصور	
113	زمان و مکان دے متعلق مسلم علماء دے خیالات	
114	جست و تصور	
114	زمان و مکان دا تعلق	
114	مرور زماناں دا تصور	
114	عراقی دا تصور زمان و مکان	
114	۱۔ مادی اشیاء دی فضا	
115	۲۔ غیر مادی مخلوق دی فضا	
115	۳۔ ربانی یا الہی فضا	
115	خدا دے حوالے نال زمان و مکان دا تصور	
115	مغربی مفکرین دا تصور زمان و مکان	
116	آئن سٹائن دے نظریہ اضافیت وچ زمان و مکان دا تصور	
116	زمان و مکان دی اضافیت	
117	آئن سٹائن دا نظریہ اضافیت	
118	آئن سٹائن دا چار ابعادی تصور	
118	آئن سٹائن دا تصور قوت	
118	متناہی پر غیر محدود کائنات دا تصور	
118	اقبال دا تصور زمان و مکان	
121	تصور زمان و مکان دا انسانی علم، عزم تے ارادے تے اثر	
123	☆ اقبال دا تصور ریاست	
123	کپنلرم	
123	اشتراکیت	
123	اشتمالیت	
124	فسطائیت / فاشزم	

124	اسلامی معاشی نظام	
125	کپٹلزم، اشتراکیت تے فاشیزم تے اقبال دی تنقید	
128	اشتراکیت تے اقبال رحمۃ اللہ علیہ دی تنقید	
131	فاشیزم تے اقبال دی تنقید	
132	نظم ریاست لئی اقبال دا تصور ریاست	
134	اقبال دا تصور فنون لطیفہ	☆
134	فن	
135	فنون لطیفہ	
135	ادب یا لٹریچر	
136	اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا نظریہ فن و ادب..... تصورات، رجحانات	
143	فن و ادب نال عشق، صداقت، حریت تے جلال و جمال دا اظہار	
143	فن و ادب تے عشق	
145	فن و ادب تے صداقت	
146	فن تے حریت رائے	
146	فن تے جلال و جمال	
146	اقبال تے فنون لطیفہ	
147	شاعری	
148	مصوری تے بت تراشی	
150	سنگیت دے بارے اقبال دے تصورات تے رجحانات	
152	خطاطی تے فن تعمیر دے بارے اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے تصورات تے رجحانات	
154	اقبال دا تصور قومیت	☆
154	قومیت یا نیشنلزم	
154	مغربی تصور قومیت	
154	اسلامی تصور قومیت	
165	اقبال دا تصور جمہوریت	☆
165	جمہوریت	
165	علامہ اقبال دے مغربی جمہوریت تے اعتراضات	
170	جمہوریت دے لوازم	

172	روح جمہوریت	
172	۱۔ توحید	
173	۲۔ رسالت	
174	۳۔ آزادی، عدل، انسانی اخوت	
174	۴۔ رواداری	
175	۵۔ عصری اجتہاد	
176	حوالہ جات و حواشی	
204	کتابیات	

ڈاکٹر علامہ محمد اقبالؒ

(شخصیت، حالاتِ زندگی، فکری و فنی ارتقائے تصانیف و اجمالی جائزہ)

اقبال اصلاً کشمیری برہمن سن۔ اوہ 9 نومبر 1877ء نوں سیالکوٹ دے اک نہایت اعلیٰ مذہبی گھرانے وچ پیدا ہوئے۔ علامہ اقبال ایس لحاظ نال نہایت خوش قسمت سن کہ ذاتِ باری تعالیٰ نے اوہناں نوں نہایت نیک والدین عطا فرمائے۔ اوہناں دے والد نہایت نیک تے قومی درد رکھن والے مسلمان سن۔ خلیفہ عبدالکلیم دے مطابق

”وہ (نور محمد) درحقیقت اسمِ باسْمی تھے، نور محمدی ان کے چہرے پر منجلی تھا۔ ایک محمدی کیفیت ان میں یہ بھی تھی کہ وہ نبی امی کی طرح نوشت و

خواند کے معاملے میں امی تھے، وہ خدا رسیدہ صوفی تھے۔ پاکیزہ اسلامی تصوف کا ذوق اقبال کو باپ سے ورثے میں ملا۔“ (۱)

علامہ اقبال نوں وی ایس حقیقت واپسی۔ اک روز علامہ اقبال نے خلیفہ عبدالکلیم نوں اپنے والد دے بارے فرمایا:

”والد مرحوم کو غیر معمولی روحانی مشاہدات بھی ہوتے تھے۔ والدہ مرحومہ کا بیان ہے کہ اندھیری رات تھی، کمرے میں چراغ بھی روشن نہیں تھا، آنکھ کھلی تو دیکھا کہ کمرہ تمام روشن ہے حالانکہ نہ باہر چاندنی تھی اور نہ چراغ تھا۔“ (۲)

اقبال دی والدہ ماجدہ وی نہایت نیک خاتون سن۔ اوہناں نے نہایت اچھڑھنگ نال اوہناں دی تربیت کیتی سی۔ علامہ اقبال بہت سوز و گداز نال اپنے والدین دا ذکر کردے سن تے اپنے جوہر کمال نوں اوہناں دامرہون منت قرار دیندے سن۔ اوہ آخری عمر وچ فرمایا کردے سن:

”میں نے اپنا نظریہ حیات فلسفیانہ جتنو سے حاصل نہیں کیا، زندگی کے بارے میں ایک مخصوص زاویہ نگاہ ورثے میں مل گیا تھا۔ بعد میں، میں نے عقل و استدلال کو اسی کے ثبوت میں صرف کیا ہے۔“ (۳)

علامہ اقبال دے والد ملک و قوم دی حالتِ زار تے پریشان رہندے سن۔ اوہ قومی درد رکھدے سن۔ ایس لئی اوہ علامہ اقبال نوں اسلام دی خدمت دی نصیحت کردے رہندے سن۔ بقول خلیفہ عبدالکلیم، اقبال فرماتے سن:

”میرے والد نے مجھ سے یہ خواہش کی تھی اور مجھے نصیحت کی تھی کہ اپنے کمال کو اسلام کی خدمت میں صرف کرنا۔“ (۴)

علامہ اقبال دی تعلیم و تربیت وچ قرآن مجید دی تعلیم، نبی کریمؐ نال محبت تے قوم دی خدمت دے جذبات دی نمود و خاصہ خیال رکھیا گیا سی۔

مذہبی تعلیم تے قرآن فہمی لئی عربی دی تعلیم ضروری سی۔ ادبی تعلیم لئی فارسی دی تعلیم لازم سی۔ اردو دی تعلیم دے بغیر دوسرے تعلیمی تقاضے تے تعلیمی عمل مکمل نہیں ہو سکدے سن۔ ایس لئی ایہناں تیناں زبانان دی تعلیم تے خصوصی توجہ دتی گئی۔ اوہناں دے والد شیخ نور محمد نے اوہناں نوں تعلیم حاصل کرن لئی سیالکوٹ دے مشہور عالم مولانا غلام حسن دے کول بھیجنا شروع کردتا۔

علامہ اقبال دی ابتدائی تعلیم دے بارے ڈاکٹر غلام حسین ذوالفقار تحریر کردے نیں:

”اقبال کی ابتدائی تعلیم قرآن مجید کے مطالعے سے شروع ہوئی اور اس کے ساتھ ساتھ چند عربی اور فارسی کی کتب، مکتب (مسجد سے ملحق مدرسے) میں پڑھیں۔“ (۵)

تغیر فکر اقبال وچ سید میر حسن دا کردار:-

مولانا غلام حسن دے مدرسے وچ علامہ اقبال تے مولوی سید میر حسن دی نظریہ سی۔ اوہناں نوں اقبال دی خدا داد ذہانت بارے علم ہو گیا تے اوہناں نے اقبال نوں اپنی شاگردی وچ لے لیا۔ شاہ صاحب نے اس دور دے معمول دے مطابق اقبال نوں گلستاں، بوستاں، سکندر نامہ، انوارِ سہیلی تے تصانیفِ ظہوری دادرسی دینا شروع کیتا۔ اوہناں نے ایہناں کتاباں دے ذریعے فارسی زبان دی تعلیم دے نال

ادبی تعلیم بھی دتی تے اقبال وچ فارسی زبان و ادب دا ذوق پیدا کر دتا جو آخری عمر تک اوہناں دا طرح امتیاز رہا۔ ابتدائی تعلیم دے علاوہ ہائی سکول تے انٹرمیڈیٹ کالج دی تعلیم دے دوران وی اقبال مولوی میر حسن توں بہت فیضیاب ہوئے۔^(۶)

سید میر حسن اردو، فارسی تے عربی دے جید عالم سن تے اسلامیات تے کامل عبور رکھن دے باوجود خشک ملائیں سن۔ اوہ سرسید علیہ الرحمۃ دے مداحاں وچوں سن۔ اوہ راسخ الاعتقاد ہون دے نال نال اعلیٰ اخلاق دے مالک وی سن۔ ایس وجہ توں غیر مسلم طلبا بلکہ مشنری پادری اساتذہ وی اوہناں توں متاثر سن۔^(۷)

سید میر حسن دے تبحر علمی تے اعلیٰ اخلاق دے اقبال آخر عمر تک معترف رہے۔ اوہناں نے علامہ اقبال دی شخصیت سازی وچ کلیدی کردار ادا کیتا۔ ایس ضمن وچ خلیفہ عبدالکحیم کہندے نیں:

1- معلوم ہوندا اے کہ اوس زمانے وچ اقبال نے اردو تے فارسی اساتذہ دے کلام دا کثرت نال مطالعہ کیتا تے مولانا میر حسن شعر و صحیح ذوق پیدا کرن وچ اس نوخیز شاعر دے معاون ہوئے۔^(۸)

2- اوہناں نے اپنے نوجوان شاگرد دے دل وچ اسلامی ثقافت نال پُر خلوص وابستگی تے مسلم ادبیات دا اولہانہ شوق پیدا کیتا۔^(۹)

3- اقبال نوں سرسید دی تعلیمات تے اصلاحی تحریک توں روشناس کیتا تے اوہناں وچ حُب ملی دا جذبہ پیدا کیتا۔

اقبال دے فکری ارتقاء دا سلسلہ جاری رہیا۔ ایف اے دے بعد اوہ لاہور گورنمنٹ کالج وچ آ گئے۔ اتھے اوہ روایتی غزل گو دی حیثیت نال مشاعرے وچ شریک ہون لگے۔ چند ہی سالوں وچ اوہناں دی شاعری نے وطن تے قوم دی محبت دی شاعری دی صورت اختیار کر لئی۔^(۱۰)

اقبال نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے فرمانِ اقدس دے تحت جتھوں وی کوئی اچھی گل ملی لے لئی۔ اوہناں نے داغ، حالی، غالب، اکبر، نسیم، سب توں کچھ نہ کچھ سکھیا۔

عربی، فارسی تے اردو دی تعلیم دے نال نال اوہناں نے انگریزی زبان وچ بھی مہارت حاصل کیتی تے مغربی ادب دا مطالعہ وی شروع کر دتا۔

علامہ اقبال اپنی قوم و ملت دی حالتِ زارتوں بے خبر نہیں سن۔ اوہ اکثر ایس دے بارے غور و فکر کر دے رہندے سن۔

1- اوہناں نے انیسویں صدی دے آخر وچ اسلام نوں مختلف خطرات نال دوچار تے مسلمانوں نوں توہمات وچ گرفتار پایا۔

2- مسلمان ایس قدر زبوں حالی دا شکار سن کہ اوہ کسی وی ملک یا علاقے وچ کسے طور وی متحد نظر نہیں سی آندے۔

3- مغربی تعلیم تے تہذیب دے فروغ دی وجہ نال قدیم مشرقی تہذیب دی اقدار زوال دا شکار نظر آندیاں سن۔

4- مسلمان اپنی گزشتہ عظمت دے مدح خواہ سن پر ایس دی پستی دے زمانے وچ ایس عظمت دے حصول دے رموز توں بے خبر سن۔^(۱۱)

عشقِ نبوی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم، ملتِ اسلامیہ دی مذکورہ بالا حالتِ زارتے حُب ملی دے جذبات اقبال نوں ہر وقت بے تاب رکھدے سن۔ اوہ جدا بہناں باطنی کیفیات دے زیر اثر شعر گوئی کر دے تے اکھاں توں ہنجو جاری ہو جاندا سی۔

اقبال دی شخصیت سازی تے تعمیرِ فکر دا ایہہ سلسلہ جاری رہیا۔ اوہ سیا لکوٹ توں ثانوی سطح دی تعلیم مکمل کر کے لاہور آ گئے تے

گریجویٹیشن دے لئی گورنمنٹ کالج لاہور وچ داخلہ لے لیا۔ ایہتھوں اوہناں نے 1897ء وچ بی اے دا امتحان سینکڑوڈ ویزن وچ پاس کیتا۔

عربی وچ اوہ اول آئے۔ بی اے دے بعد اوہناں نے ایم اے فلسفہ دی کلاس وچ داخلہ لیا۔ 11/ فروری 1898ء وچ پروفیسر تھامس

آرنلڈ گورنمنٹ کالج لاہور وچ بطور پروفیسر تشریف لے کے آئے۔ اقبال اوہناں دی شخصیت تے افکار توں بہت متاثر ہوئے۔ مارچ

1899ء وچ اقبال نے ایم اے فلسفہ دا امتحان دتا تے اوس وچ کامیابی تے یونیورسٹی وچ اول قرار دتے گئے۔

شعر گوئی دا سلسلہ:-

کالج وچ تعلیم دے دوران اقبال نے شعر گوئی دا سلسلہ جاری رکھیا۔ ایس عرصے وچ اوہناں نے کجھ نظماں تے غزلاں لکھیاں۔ 1896ء وچ اوہناں نے انجمن کشمیری مسلمانان دے اک جلسے وچ اپنی نظم ”فلاح قوم“ پڑھی۔ (۱۲)

اندرون بھاٹی گیٹ دے اک مشاعرے وچ اقبال نے اک غزل پڑھی جس دے ایس شعر تے اوس دور دے شاعر مرزا ارشد گورگانی نے پُر زور داد دتی۔

موتی سمجھ کے شانِ کربھی نے چُن لیے

قطرے جو تھے مرے عرقِ انفعال کے

اوس دور وچ اک مشاعرے وچ اقبال دی شمولیت دے بارے سر عبد القادر بیان کردے نیں:

”ایک شب اس بزم میں ایک نوجوان طالب علم اپنے چند ہم عصروں کے ساتھ شریک ہوا۔ اس نے ایک سادہ سی غزل پڑھی، جس کا مقطع تھا:

شعر کہنا نہیں اقبال کو آتا ، لیکن

آپ کہتے ہیں سنخور ، تو سنخور ہی سہی

اس ”سنخور ہی سہی“ کی بے ساختگی اور پڑھنے کے بے ساختہ انداز سے سخن فہم سمجھ گئے کہ اردو شاعری کے افاق پر ایک نیا ستارہ نمودار ہوا

ہے۔ اسی غزل میں ایک اور شعر تھا، جس کی سامعین نے بہت داد دی اور تقاضا کیا کہ اقبال صاحب اگلے مشاعرے میں بھی ضرور شامل ہوں۔ وہ شعر یہ تھا۔

خوب سوچھی ہے ، تہ دام پھڑک جاؤں گا

میں چمن میں نہ رہوں گا تو میرے پر ہی سہی“ (۱۳)

مغربی طرز تے شاعری کرن دے شوق دا اظہار:-

اقبال دے اک کالج فیلو میر غلام بھیک نیرنگ ، جو خود وی شاعر سن ، اوہناں دناں دیاں ادبی سرگرمیاں دا ذکر کردے ہویاں لکھدے نیں:

”ہماری ان سہ سالہ صحبتوں میں اقبال اپنی ایک سکیم بار بار پیش کیا کرتے تھے۔ ملٹن دی مشہور نظم Paradise Lost تے Paradise

Regained کا ذکر کر کے کہا کرتے تھے کہ واقعات کر بلا کو ایسے رنگ میں نظم کروں گا کہ ملٹن دی Paradise Regained کا جواب ہو

جائے۔ مگر اس تجویز کی تکمیل کبھی نہیں ہو سکی۔ میں اتنا اور کہہ دوں کہ اردو شاعری کی اصلاح و ترقی کا اور اس میں مغربی شاعری کا رنگ پیدا

کرنے کا ذکر بار بار آیا کرتا تھا۔“ (۱۴)

مندرجہ بالا اقتباس توں واضح ہوندا اے کہ اقبال سب توں وکھرے ڈھنک نال سوچدے سن۔ اوہ تبدیلی تے اصلاح دی کوشش وچ لگے رہندے سن۔ جتھوں وی اوہناں نوں کوئی چنگی گل ملدی اپنا لیندے سن۔ ہر فرد دی اچھی خصوصیات توں متصف ہون دی کوشش کردے سن پر انھے واہ تقلید دے قائل نہیں سن۔ ہر ویلے بہتر توں بہتر دی تلاش وچ مصروف بہ عمل رہندے سن۔ اوہ انقلابی طرز فکر رکھدے سن۔

بحیثیت میکلوڈ عریک ریڈر تصنیفی، تخلیقی تے تحقیقی سرگرمیاں (۱۸۹۹ء تا ۱۹۰۳ء):-

ایم اے فلسفہ دا امتحان پاس کرن دے فوراً بعد اقبال 13/ مئی 1899ء نوں پنجاب یونیورسٹی وچ بحیثیت میکلوڈ عریک ریڈر مقرر ہوئے۔ اتھے اوہناں نے مئی 1903ء تک درج ذیل فرائض منصبی ادا کیتے:

1- اورینٹل کالج وچ تدریسی فرائض سرانجام دتے۔

2- کئی موضوعات تے کتاباں تالیف کیتیاں یاں ترجمہ کیتا۔

3- عربی زبان وچ لکھیاں ہویاں کتاباں شائع کرن دا اہتمام کیتا۔

بحیثیت میکلوڈ عریک ریڈر اوہناں دی تالیف و ترجمہ دی کارکردگی ایہہ رہی:

- 1- نظریہ توحید مطلق، پیش کردہ شیخ عبدالکریم الجلیلی (انگریزی)
 - 2- Stubbs دی کتاب Early Plantagents دارو ترجمہ مع حواشی۔
 - 3- وا کردی تصنیف 'Political Economy' داعم حواشی اردو ترجمہ۔
 - 4- Ladd دی تصنیف Premier of Psychology دے اردو ترجمے تے نظر ثانی۔
 - 5- علم الاقتصاد (Political Economy) تے 1903ء وچ اک اردو کتاب تالیف کیتی جو 1904ء وچ شائع ہوئی۔ (۱۵)
- اردو نثر وچ مضامین:-

اس دوران اقبال نے اردو نثر وچ تھلے دتے گئے کچھ لیکھ لکھے جو ”مخزن“ وچ شائع ہوئے۔

- 1- بچوں کی تعلیم و تربیت۔ ”مخزن“ جنوری 1902ء
- 2- اردو زبان۔ ڈاکٹر وائٹ برنٹ دے انگریزی مضمون کا ترجمہ (ستمبر 1902ء)
- 3- اردو زبان پنجاب میں (اکتوبر 1902ء) (۱۶)

شعر و شاعری:-

- ایس عرصے وچ اقبال نے قومی و وطنی مسائل تے مناظر فطرت تے وی کئی نظماں لکھیاں جہاں چوں کچھ دے نام دتے جانے نیں:
- 1- نالہ یتیم (مسدس)
 - 2- خدا حافظ (نظم)
 - 3- یتیم کا خطاب ہلالِ عید سے (ترکیب بند)
 - 4- اشکِ خون (ترکیب بند)
 - 5- ہمالہ (نظم)
 - 6- مرزا غالب (نظم)
 - 7- ابرکو ہسار (نظم)
 - 8- آفتاب (نظم)
 - 9- خفتگانِ خاک سے استفسار (نظم)
 - 10- شمع (نظم)
 - 11- ایک آرزو (نظم)
 - 12- خیر مقدم (نظم)
 - 13- دین و دنیا (نظم)
 - 14- فریادِ امت (ترکیب بند نظم) (۱۷)

بحیثیت اسٹنٹ پروفیسر گورنمنٹ کالج لاہور تدریسی، تصنیفی تخلیقی تے تحقیقی سرگرمیاں (۱۹۰۳ء تا ۱۹۰۵ء):-

3/ جون 1903 نوں اقبال گورنمنٹ کالج لاہور وچ اسٹنٹ پروفیسر فلسفہ مقرر ہوئے۔ 26/ فروری 1904ء نوں جد پروفیسر طامس آرنلڈ گورنمنٹ کالج چھڈ کے انگلستان روانہ ہوئے تے اقبال نے اپنے شفیق استاد دی جدائی دے موقع تے ”نالہ فراق“ لکھ کے اپنے جذبات دا اظہار کیتا۔ ایہہ نظم ”مخزن“ مئی 1904ء دے شمارے وچ شائع ہوئی۔ ایس نظم وچ اقبال نے حصولِ تعلیم لئی انگلستان جان دی خواہش دا بھرپور اظہار کیتا۔

توڑ کر پہنچوں گا میں پنجاب کی زنجیر کو!

قومی زندگی:-

مخزن، اکتوبر 1904ء وچ اقبال دا اک نثری مضمون ”قومی زندگی“ شائع ہويا۔ ایس مضمون وچ اجتہاد دے بارے اقبال دے ابتدائی خیالات دے نقوش ملدے نیں۔ (۱۸)

نظماں دے تراجم تے دیگر اہم نظماں۔

ایس دور ایسے وچ اقبال نے ایمرسن، لانگ نیلوٹینی سن تے ولیم کوپر دی کچھ نظماں دے ترجمے وی کیے۔ ایس طرح انگریزی ادب وچ وی طبع آزمائی کیتی تے فنِ شاعری نوں نواں روپ دتا۔ ایس دور وچ اقبال نے کئی نظماں لکھیاں جو مشہور ہو گئیاں۔ اوہناں وچوں کچھ دے نام درج ذیل نیں:

- 1- تصویر درد
- 2- زہد اور زندگی
- 3- طفل شیرخوار
- 4- رخصت اے بزمِ جہاں
- 5- بلال
- 6- ہمارا دیس

- 7- ہندوستانی بچوں کا گیت
8- نیا سوالہ
9- ترانہ ہندی
10- داغ دہلوی
11- ایک پرندہ اور جگنو
12- بچہ اور شمع
13- التجائے مسافر
14- کنار راوی (۱۹)

موضوعات کلام:-

ایس دور وچ لکھیاں نظماں تے غزلاں دے موضوعات درج ذیل سن:

- 1- مناظر قدرت
- 2- حسن، عشق تے موت دے تصورات
- 3- حب الوطنی تے ہندی قومیت دا احساس
- 4- ہندو مسلم بہتتی دا تصور
- 5- ملک دے معاشرتی مسائل

ایہہ موضوعات اقبال دے فکری ترجمانی کردے نیں۔ 1905ء تک اقبال دا کلام سوتوں زائد صفحات وچ ”بانگِ درا“ وچ ملدا

اے۔ بقول خلیفہ عبدالحکیم

”ان نظموں میں بھی وہ اقبال ملتا ہے جو دل کی بصیرت اور وجدان کو حسی ادراک اور استدلالی عقل پر مرجح سمجھتا ہے۔ جا بجا خودی بھی ابھرتی ہوئی نظر آتی ہے، طبیعت میں وہ اضطراب اور تشویش بھی موجود ہے جو بڑھتے بڑھتے بعد میں کوہ آتش فشاں بن جائے گی، ذوق انقلاب و ارتقا بھی ناپید نہیں، وطن کی محبت شدت سے موجود ہے لیکن وہ عالمگیر انسانی ہمدردی اور ہمہ گیر اخوت کے راستے میں حارج نہیں، تصوف کے روایتی مضامین کے ساتھ ساتھ اپنا مخصوص حیات پرور عرفان بھی جا بجا بھلکتا ہے، اقبال جو کچھ بعد میں بناس کی داغ بیل ان نظموں میں بھی موجود ہے۔“ (۲۰)

1905ء وچ اقبال دی عمر قریباً تیس سال سی۔ ایہہ پختگی دی عمر اے۔ ایس عمر دے بعد تبدیلی دے امکانات بہت کم ہوندے نیں۔

ایس عرصے تک دی شاعری نوں اقبال نے خود اپنی سخن گوئی دا دور اول قرار دتا اے۔ (۲۱)

سفر یورپ دے دوران اقبال دی تدریسی، تصنیفی، تخلیقی تے تحقیقی سرگرمیاں (۱۹۰۵ء تا ۱۹۰۸ء)۔

اقبال ستمبر 1905ء توں جولائی 1908ء تک تین سال یورپ وچ رہے۔ اوہناں نے کیمبرج، ہائیڈل برگ تے میونخ دی یونیورسٹیاں وچ اعلیٰ تعلیم دے مراحل طے کیتے۔ ایس دے نال نال اوہ مغرب دی تہذیب و معاشرت دا بغور مطالعہ کردے رہے جس دا اوہناں دے ذہنی و فکری، رجحانات تے گہرا اثر ہو یا۔ اوہناں تاثرات دا اظہار اوہناں نے چند نظماں تے غزلاں وچ کیتا۔ ایہہ نظماں تے غزلاں بانگِ درا حصہ دوم وچ موجود نیں۔ ایس دور دی زیادہ مشہور نظماں ”طلبہ علی گڑھ کے کالج کے نام“، ”عبدالقادر کے نام“، ”صفلیہ (جزیرہ سلی)“، نیں۔ مارچ 1907ء دی تخلیق کردہ ”زمانہ آیا ہے بے جانی کا عام دیدار یار ہوگا“ بھی خاص اہمیت رکھدی اے۔ (۲۲)

اقبال نے قیام یورپ دے دوران اعلیٰ تعلیم دے حصول دے بعد فلسفے وچ ڈاکٹریٹ دی ڈگری تے قانون وچ بارابریٹ لاء دی سند ای حاصل نہیں کیتی سگوں اوہناں نے اپنے ذہن و فکر وچ انقلابی تبدیلی دے عمل دے نال نال عزائم دا اک منشور وی پیش نظر رکھیا جس دا والہانہ اظہار ”عبدالقادر کے نام“ منظوم خط وچ ہو یا اے۔ (۲۳)

اہم مقالہ جات:-

- ☆ یورپ وچ قیام دے دوران جرمن زبان دے امتحان لئی اقبال نے ”تاریخ عالم“ تے مقالہ لکھیا۔
- ☆ میونخ یونیورسٹی وچ اوہناں نے اپنا مقالہ 'Development of Metaphysics in Persia' پیش کیتا۔ ایس سلسلے وچ زبانی امتحان وچ کامیابی دے بعد اوہناں نوں نومبر 1907ء وچ پی ایچ ڈی دی سند ملی۔
- ☆ جرمنی توں لندن واپس آ کے بارابریٹ لاء مکمل کیتا۔ اسی دوران کچھ مہینے پروفیسر طامس آرنلڈ دی رخصت دے زمانے وچ یونیورسٹی

کالج لندن وچ ”معلم عربی“ دے فرائض بھی انجام دتے۔
☆ قیام یورپ دے دوران مارچ 1907ء وچ اقبال نے وجدانی کیفیت وچ الہامی پیش گوئیاں تے مشتمل اک غزل لکھی۔ اوہناں
دی ایہہ پیش گوئیاں حرف بحرف سچ ثابت ہوئیاں۔ (۲۳)
لندن وچ تدریس تے لیکچرز۔

لندن وچ اپنے قیام دے آخری دنوں وچ اقبال نے لندن یونیورسٹی وچ تدریس عربی دے علاوہ ثقافت تے تاریخ تے وی لیکچر
دین دا اک سلسلہ شروع کیتا۔ بیان کردے ہیں:

”انگلستان میں میں نے اسلامی تہذیب و تمدن پر لیکچروں کا ایک سلسلہ شروع کیا ہے۔ ایک لیکچر ہو چکا ہے۔ دوسرا ”اسلامی تصوف“ پر
فروری کے تیسرے ہفتے میں ہوگا۔ باقی لیکچروں کے معانی یہ ہوں گے ”مسلمانوں کا اثر تہذیب یورپ پر“، ”اسلامی جمہوریت“، ”اسلام
اور عقل انسانی وغیرہ۔“ (۲۵)

ایہناں دنوں وچ ای اقبال دا اک آرٹیکل Islam and Khilafat لندن دے سوشیالوجیکل ریویو وچ شائع ہويا۔ اسی سال
لوزاک کمپنی لندن نے اوہناں دا پی ایچ ڈی دا مقالہ Development of Metaphysics in Persia شائع کیتا۔ یورپ وچ
اعلیٰ تعلیم دی تکمیل دے بعد اقبال جولائی 1908ء نوں وطن واپس آگئے۔
فلسفہ عجم:-

1908ء وچ اقبال دی اک انگریزی نثری تصنیف منظر عام تے آئی۔ ایہہ دراصل اوہناں دا اوہ مقالہ سی جیہڑا اوہناں نے میونخ
یونیورسٹی توں پی ایچ ڈی دی ڈگری حاصل کرن لئی لکھیا سی۔ ایس نوں عرف عام وچ ”فلسفہ عجم“ کہندے ہیں پر ایسدا اصل نام
Development of Metaphysics in Persia اے۔ ایس نوں ”ایران میں مابعد الطبیعیات کا ارتقا“ دا نام دتا گیا اے۔ ایہہ
کتاب پہلی واری 1908ء وچ لندن وچ شائع ہوئی۔ ایہہ اردو ترجمہ ”فلسفہ عجم“ دے نام توں شائع ہو چکیا اے۔ ایہہ ترجمہ میر حسن الدین
نے 1928ء وچ کیتا سی تے ایہہ 1936ء وچ شائع ہويا سی۔ علامہ اقبال ”فلسفہ عجم“ دی تمہید وچ اس کتاب دے نفسِ مضمون دے
بارے لکھدے ہیں:

”اس کتاب میں دو امور سے بحث کی گئی ہے:

الف: میں نے ایرانی فکر کے منطقی سراغ لگانے کی کوشش کی ہے اور اس کو میں نے فلسفہ جدید کی زبان میں پیش کیا ہے۔
ب: تصوف کے موضوع پر میں نے زیادہ سا تنقید طریقے سے بحث کی ہے اور ان ذہنی حالات و شرائط کو مظهر عام پر لانے کی کوشش کی ہے
جو اس قسم کے واقعے کو معرض ظہور میں لے آتے ہیں۔ لہذا اس خیال کے برخلاف جو عام طور پر تسلیم کیا جاتا ہے میں نے یہ ثابت کرنے کی
کوشش کی ہے کہ تصوف ان مختلف عقلی و اخلاقی قوتوں کے باہمی عمل و اثر کا لازمی نتیجہ ہے جو ایک خوابیدہ روح کو بیدار کر کے زندگی کے اعلیٰ
ترین نصب العین کی طرف راہنمائی کرتی ہیں۔“

وطنیت دے بجائے عالمگیر قومیت دی پیغام رسانی:-

اقبال نے یورپ وچ مغرب دی ترقی تے مشرق دے تنزل دا بغور مطالعہ کیتا سی۔ اوہناں نے اسلامی ممالک دی سیروی کیتی تے
اوہناں دے مسئلیاں توں باخبر سن۔ اوہ مسلمانان دی بے بسی، بے بسی تے محکومی نوں اپنیاں اکھیاں نال دیکھ چکے سن۔ 1910ء وچ جنگ
طرابلس نے اوہناں دے دل وچ مسلمانان دی مظلومیت نوں ہور گہرا کر دتا۔ اوہناں دیکھیا کہ یورپی اقوام وطنیت تے قومیت دی آڑ
وچ مسلمانان نوں تباہ کرن تے تلبیاں ہونیاں نیں۔ جنگ بلقان تے جنگ طرابلس نے اقبال دے خدشات نوں صحیح ثابت کردتا۔ اقبال
نوں یورپ دے نظریہ وطنیت تے نظریہ قومیت دی خامیاں دا پتہ چل چکیا سی۔ چنانچہ اوہناں نے ہندی ترانہ دے بجائے ’اسلامی ترانہ
لکھ کے وطنیت دی محدود فضاواں چوں نکل کے عالمگیر قومیت دی پیغام رسانی کیتی۔ اپنی نظم ’وطنیت‘ وچ وہ کہندے نیں۔
اقوام میں مخلوق خدا بنی ہے اس سے قومیت اسلام کی جڑ کٹتی ہے اس سے (۲۶)

’ترانہ ملی وچ اوہ ترانہ ہندی‘ دی طرح ایہہ نہیں کہندے کہ سارے جہاں سے اچھا ہندوستان ہمارا، بلکہ اوہناں دی لے ایہہ وے:

چین و عرب ہمارا ، ہندوستان ہمارا مسلم ہیں ہم وطن ہے سارا جہاں ہمارا (۲۷)

اقبال نے مسلمانان نوں بیدار کرن لئی، اوہناں نوں اوہناں دے ماضی دی روشن تصویراں دکھائیاں تاں جے اوہناں وچ تبدیلی لئی جوش و جذبہ تے عمل لئی تحریک پیدا ہووے۔ ’شکوہ‘ (اپریل 1911ء) اور ’جواب شکوہ‘ (1913) ایس قسم دے خیالات توں معمور نہیں۔

’شکوہ‘ وچ مختلف پیرائے تے انداز توں ساڈے اسلاف دی تن بنیادی صفات 1- قوت ایمانی 2- اعمال صالحہ 3- علمی برتری دا ذکر کیتا گیا اے۔ ایہہ اوہ صفات نہیں جنہاں دی بدولت اوہناں نوں ہر شعبہ زندگی وچ اقوام عالم تے فضیلت تے برتری حاصل ہوئی تے اللہ تعالیٰ دے ہاں نہایت اعلیٰ مراتب تے مقامات نصیب ہوئے۔

- ’جواب شکوہ‘ وچ مسلمانان دی درج ذیل کمزوریاں دا ذکر اے جنہاں دی بدولت ملت اسلامیہ زوال دا شکار ہوئی۔
- 1- مسلمانان دا اللہ تعالیٰ تے اوس دے رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نال تعلق کمزور ہو گیا۔
 - 2- مسلمان بے عملی تے ہور اخلاق رذیلہ دا شکار ہو گئے۔
 - 3- مسلمان جمود دا شکار ہو گئے۔ علم و عرفان توں دلچسپی لینا چھڈ دتی۔
 - 4- مسلمان قومی اتحاد تے یکجہتی دے فقدان دا شکار ہو گئے۔

’جواب شکوہ‘ دے آخر تے اقبال مسلمانان نوں مندرجہ بالا خامیاں دور کر کے فیر توں عظمت رفتہ دے حصول دا طریقہ ایس طرح دسدے نیں۔

عقل ہے تیری سپر عشق ہے ششیر تری مرے درویش! خلافت ہے جہانگیر تری
 ماسوا اللہ کے لیے آگ ہے تکبیر تری تو مسلمان ہو تو تقدیر ہے تدبیر تری
 کی محمد سے وفا تو نے تو ہم تیرے ہیں
 یہ جہاں چیز ہے کیا لوح و قلم تیرے ہیں (۲۸)

اقبال نے 1914ء وچ مثنوی اسرارِ خودی تے نومبر 1917ء نوں مثنوی رموزِ بے خودی لکھی۔ اسرارِ خودی 1915ء وچ تے رموزِ بے خودی 1918ء وچ شائع ہوئیاں۔ 1923ء وچ دوہیں کتاباں اسرار و رموز دے نام نال شائع ہوئیاں۔

مثنوی اسرارِ خودی (1915ء)

’مثنوی اسرارِ خودی‘ وچ اقبال نے نہایت جامع تے مدلل انداز نال اپنا فلسفہ خودی پیش کیتا۔ ’خودی‘ توں مراد اپنے آپ نوں پہچاننا تے اپنی صلاحیتاں تے قوتاں توں آگاہ ہونا اے۔ اقبال دی ایہہ مثنوی بہت مقبول ہوئی۔ 1920ء وچ مشہور مستشرق آر۔ اے۔ نکلسن (وفات 1944ء) نے ایس دا انگریزی وچ ترجمہ کر کے اہل یورپ نوں فلسفہ خودی توں روشناس کرایا۔

مثنوی رموزِ بے خودی (1918ء)

’مثنوی اسرارِ خودی‘ وچ اقبال نے فرددی تربیت لئی انفرادی خودی دا تصور پیش کیتا۔ مثنوی رموزِ بے خودی وچ اوہناں نے اجتماعی خودی یا قومی خودی دا تصور پیش کیتا۔ ’بے خودی‘ توں مراد اپنی ’خودی‘ نوں قوم و ملت دی خدمت لئی وقف کرنا اے۔ جد انسان صاحبِ خودی ہو جائے تاں اوس لئی لازم اے کہ اوہ صاحبِ بے خودی ہو جائے یعنی اپنی صلاحیتاں اصلاحِ عامہ لئی تے ملک و قوم دی خدمت لئی وقف کر دے۔ اسلام دے اساسی موضوعات دے مباحث دے اعتبار نال ’مثنوی رموزِ بے خودی‘ نے اقبال دی کتاباں وچ بہوں اچاتے امتیازی مقام حاصل کیتا۔

پیام مشرق 1923ء وچ شائع ہوئی۔ ایہہ جرمنی دے مشہور شاعر گوٹے دے ’مغربی دیوان‘ دے جواب وچ لکھی گئی سی۔

بانگِ درا دے حوالے نال اقبال دے ٲہنی سفر دی روداد:-

فارسی کلام ’اسرارِ خودی‘، ’رموزِ بے خودی‘ تے ’پیامِ مشرق‘ دے بعد اقبال دا اردو وچ پہلا مجموعہ ’بانگِ درا‘ 1924ء وچ شائع ہو یا۔ ایہہ کتاب تین حصیاں وچ ونڈی گئی اے۔

پہلا حصہ:- پہلا حصہ آغاز توں لے کے 1905ء تک دے کلام تے مشتمل اے۔

دوسرا حصہ:- حصہ دوم وچ 1908ء تک دا کلام اے۔

تیسرا حصہ:- حصہ سوم وچ 1908ء دے بعد دا کلام درج اے۔

اقبال دیاں کئی مشہور نظماں مثلاً ’شکوہ‘، ’جوابِ شکوہ‘، ’شع و شاعر‘، ’طلوعِ اسلام‘ تے ’حضرِ راہ‘ ایسں مجموعے وچ شامل نیں۔

عملی سیاست دا خازنار:-

1926ء وچ دوسری مرتبہ پنجاب قانون ساز کونسل دے انتخابات وچ اقبال نے عملی طور تے حصہ لیا تے 6/ دسمبر 1926ء نوں اوہناں نوں تین ہزار ووٹاں دی اکثریت توں کامیاب قرار دتا گیا۔ اقبال 1927ء توں 1930ء تک پنجاب قانون ساز کونسل دے رکن رہے۔ اوس سال اوہ پنجاب صوبائی مسلم لیگ دے سیکرٹری وی بن گئے۔ ایس طرح اوہناں نوں برصغیر دے مسلماناں دی قومی سیاست وچ بھرپور حصہ لین دا موقع مل گیا تے ایہی اوہناں دی سیاسی زندگی دا اہم ترین پہلو سی۔ اقبال نے عملی سیاست وچ قدم رکھن دی وجہ ایس طرح بیان کیتی اے:

”اب قوم کی مصیبتیں مجبور کر رہی ہیں کہ اپنا حلقہ عمل قدرے وسیع کر دوں۔ شاید میرا ناچیز وجود اس طرح اس ملت لئی زیادہ مفید ہو سکے جس کی خدمت میں میری زندگی دے تمام لیل و نہار گزرے ہیں۔“ (۲۹)

زبورِ عجم (1927ء)

اقبال دا چوتھا فارسی مجموعہ کلام ’زبورِ عجم‘ 1927ء وچ شائع ہو یا۔ ایہہ مجموعہ کلام دو حصیاں تے مشتمل اے۔ پہلے حصے وچ 56 تے دوسرے وچ 75 غزلاں یا غزل نما قطععات نیں۔ پہلے حصے وچ شاعر خدانوں مخاطب اے تے دوسرے وچ بنی نوع انسان نوں۔ دونواں حصیاں وچ بڑھن والیاں نوں خطاب کیتا گیا اے جس نوں ’سرنامہ‘ کہندے نیں۔

’زبورِ عجم‘ دے ضخیمے وچ دو مثنویاں، ’مثنوی گلشنِ رازِ جدید‘ تے ’مثنوی بندگی نامہ‘ شامل نیں۔ ’مثنوی گلشنِ رازِ جدید‘ ستویں تے اٹھویں صدی ہجری دے صوفی شاعر شیخ محمود شبستری تبریزی دی مثنوی ’گلشنِ راز‘ دے جواب وچ لکھی گئی اے۔ اقبال نے ایس مثنوی وچ اپنے فلسفہ خودی دی روشنی وچ تفکر، علم، خدا، کائنات، انسان، مردِ کامل تے عارف دے تصورات واضح کیتے نیں۔ مثنوی ’بندگی نامہ‘ وچ اقبال نے غلامی دی مذمت کیتی اے۔

تشکیلِ جدید الہیاتِ اسلامیہ:-

ایہہ کتاب علامہ اقبال دے ست فلسفیانہ خطبیاں دا مجموعہ اے۔ ایس دا پہلا ایڈیشن 1930ء وچ شائع ہو یا سی تے ایس وچ چھ خطبے شامل سن۔ ستواں خطبہ بعد دی اشاعت وچ شامل کیتا گیا سی۔ اصل خطبے انگریزی وچ نیں تے اوہناں دا نام Reconstruction of Religious Thought in Islam اے۔ ایہناں خطبیاں دے سرنانویں ایہہ نیں:

1- علم اور مذہبی مشاہدات

2- مذہبی مشاہدات کا فلسفیانہ معیار

3- ذاتِ الہیہ کا تصور تے حقیقتِ دعا

4- خودی، جبر و قدر، حیات بعد الموت

5- اسلامی ثقافت دی رُوح

6- الاجتہاد فی الاسلام

7- کیا مذہب کا امکان ہے؟

ایہناں خطبیاں وچ اقبال نے جدید اسلامی علم کلام دی بنیاد رکھی اے۔ اوہناں نے اہم مذہبی امور تے اسلام تے جدید فلسفہ دی رو نال تفصیلی بحث کر کے عہد حاضر دے مفکرین لئی اسلام نوں بطور اک قوت دے پیش کیتا اے۔ علامہ اقبال دے افکار نوں سمجھن لئی ایہناں دا مطالعہ بہت ضروری اے۔ (۳۰)

خطبہ الہ آباد... مسلم ریاست کا تصور۔

1930ء وچ الہ آباد دے مقام تے اپنے خطبے وچ اقبال نے برصغیر وچ وکھری مسلم ریاست دا تصور پیش کیتا۔ ایس مطالبے نے اگے چل کے تحریک پاکستان دی شکل اختیار کر لئی۔

خطبہ الہ آباد دے درج ذیل الفاظ تاریخی لحاظ نال بہت اہم ثابت ہوئے تے قیام پاکستان دا سبب بنے:

”..... میری خواہش ہے کہ پنجاب، صوبہ سرحد، سندھ اور بلوچستان کو ایک ہی ریاست وچ ملا دیا جائے۔ خواہ یہ ریاست سلطنت برطانیہ دے اندر حکومت خود اختیاری حاصل کرے خواہ اس دے باہر، مجھے تو ایسا نظر آتا ہے کہ اور نہیں تو شمال مغربی ہندوستان دے مسلمانوں کو آخر ایک منظم ریاست قائم کرنی پڑے گی.....“ (۳۱)

1931ء وچ برطانوی حکومت دی دعوت تے لندن گئے تے گول میز کانفرنس وچ شریک۔ واپسی تے بیت المقدس وچ اسلامی کانفرنس وچ شرکت کی۔ 1932ء وچ مسلماناں دے اک نمائندے دی حیثیت نال دوسری گول میز کانفرنس وچ شرکت لئی لندن گئے۔ واپسی تے پین دادورہ کیتا تے مسجد قرطبہ وچ نوافل ادا کیتے۔

جاوید نامہ (1932ء)

جاوید نامہ دا زیادہ تر حصہ ڈرامے تے مکالمیاں دی صورت وچ اے۔ ایس کتاب وچ اقبال نے اپنا نام ’زندہ رُوڈ‘ (بہتی ہوئی ندی) رکھیا اے۔ اٹلی دے شاعر ڈینٹے (وفات 1321ء) نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے واقعہ معراج توں متاثر ہو کے ڈیوان کا میڈی (طربیہ الہی) لکھی سی۔ اقبال نے اوس دی طرز تے ’جاوید نامہ‘ لکھیا اے۔ ایہدے وچ اوہناں نے افلاک دی سیر، مختلف حکماء، فلاسفہ تے دانشوراں دی باہمی ملاقات، اوہناں نال اپنی ملاقات تے خدا تعالیٰ دے حضور اپنی حاضری دا نہایت دلچسپ انداز نال ذکر کیتا اے۔ 1933ء وچ نادر شاہ دی دعوت تے علامہ اقبال نے افغانستان دا دورہ کیتا۔ افغانستان توں واپسی تے 1934ء وچ اوہ اکثر بیمار رہن لگے۔ اوہناں دی بیماری وچ روز بروز اضافہ ہوندا گیا۔ اوہناں نوں گلے دی تکلیف سی جیہڑی وقت گزرن نال ودھدی گئی۔

بال جبریل (1935)

’بال جبریل‘ 1935ء وچ شائع ہوئی۔ ایہہ اقبال دا دوسرا اردو مجموعہ کلام اے۔ ایس وچ ستر غزلاں، تقریباً پچاس چھوٹیاں ڈیاں نظماں تے بیالیس دے قریب قطعات و رباعیات شامل نیں۔ اقبال نے جیہڑے خیالات دا اظہار ’اسرارِ خودی‘، ’رموز بے خودی‘ تے ’جاوید نامہ‘ وغیرہ وچ کیتا اے اوہناں نوں ایجاز و اختصار تے رمز و کنایے دے نال ’بال جبریل‘ دے غزلیہ اشعار وچ پیش کیتا اے۔ بال جبریل دی چھوٹیاں نظماں اوہناں دے فکر و خیال دے مختلف پہلوواں دی ترجمانی کردیاں نیں پروڈیاں نظماں اوہناں دے فکر و فن دا شاہکار نمونہ نیں۔ ایہناں وچ ’مسجد قرطبہ‘، ’ذوق و شوق‘ تے ’ساقی نامہ‘ خصوصی طور تے نظم دی تاریخ دا سنہری باب نیں۔

پس چہ باید کرداے اقوام مشرق مع مثنوی مسافر (1936ء)

’مثنوی مسافر‘ اقبال دے سفر افغانستان دی سرگزشت اے۔ اقبال اکتوبر تے نومبر 1933ء دے قریب آدو ہفتے افغانستان وچ رہے سن۔ ایس مثنوی وچ اوہناں نے افغان قوم، امت مسلمہ، بابر، حکیم سنائی تے سلطان محمود غزنوی دے حوالہ نال اپنی قلبی کیفیات بیان کیتیاں نیں تے امت مسلمہ نوں عظمت رفتہ حاصل کرن لئی عمل پیہم تے جہد مسلسل دی تلقین کیتی اے۔

’مثنوی پس چہ باید کرداے اقوام مشرق‘ 1936ء وچ شائع ہوئی تے مثنوی ’مسافراں وی ایس دے نال ضمیرے دے طور تے شائع کیتا گیا۔ ایس دے بعد ایہہ دونوں مثنویاں اک جلد دی صورت وچ شائع ہونداں رہیاں۔ ’مثنوی پس چہ باید کرد‘ قریباً سو پانچ سو

اشعار تے مشتمل اے۔ ایہہ مضامین دے لحاظ نال اقبال دی اہم ترین کتاباں وچ شامل ہوندی اے۔

ضربِ کلیم (1936ء)

ضربِ کلیم 1936ء دے وسط وچ شائع ہوئی۔ ضربِ کلیم وچ اقبال نے تہذیبِ حاضر دی انسانیت دشمن آزادی نوں موضوع بنایا اے۔ اوہناں نے اپنی ایس کتاب نوں دو حصوں دے خلاف اعلانِ جنگ قرار دتا اے۔ ایس کتاب دے پہلے حصے وچ ’اسلام اور مسلمان‘ دے زیرِ عنوان متفرق نظمیں نیں۔ ایس دے بعد تعلیم و تربیت، عورت، ادبیات (فنون لطیفہ) تے سیاسیات مشرق و مغرب دے سرنا نویں تے، تے اوہناں دے مزید ذیلی سرنا نویں قائم کر کے نظماں درج کیتیاں گئیاں نیں۔ آخری حصے وچ ’محراب گل افغان کے افکار‘ دے سرنا نویں تے اک فرضی کردار دے نام نال کچھ نظماں تحریر کیتیاں گئیاں نیں۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ 21 اپریل 1938ء نوں دار فانی توں خالقِ حقیقی وِل چلے گئے۔ لاہور دی بادشاہی مسجد دے کعبے پاسے آپ دی آخری آرام گاہ بنی۔

ہزاروں سال نرگس اپنی بے نوری پہ روتی ہے
بڑی مشکل سے ہوتا ہے چمن میں دیدہ ور پیدا (۳۲)

ارمغانِ حجاز (1938ء)

’ارمغانِ حجاز‘ علامہ اقبال دی وفات دے چند ماہ بعد چھپی۔ ایس دا زیادہ تر حصہ فارسی وچ اے پر کچھ حصہ اردو وچ وی اے۔ ایس مجموعہ کلام دی دو بیتیاں وچ اقبال نے اللہ تعالیٰ، نبی کریم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم، ملتِ اسلامیہ، عالمِ انسانی تے اپنے دوستوں نوں خطاب کیتا اے تے حقائق و معارف دے دریا بہا دتے نیں۔

تصانیفِ اقبال

	☆ اردو:	
1924ء	1- بانگِ درا	
1935ء	2- بالِ جبریل	
1936ء	3- ضربِ کلیم	
1938ء	4- ارمغانِ حجاز (اردو حصہ) (وفات دے چند ماہ بعد)	
	☆ فارسی:	
1915ء	1- اسرارِ خودی	
1918ء	2- رموزِ بیخودی	
1923ء	3- پیامِ مشرق (گوٹے دے دیوان دے جواب میں)	
1927ء	4- زُورِ عجم	
1932ء	5- جاوید نامہ (1929ء وچ لکھنا شروع کیا تھا)	
1936ء	6- پس چہ باید کرداے اقوامِ مشرق مع مثنوی مسافر	
1938ء	7- ارمغانِ حجاز (حصہ فارسی)	
	☆ اردو نثر:	
1904ء	1- علمِ الاقتصاد	
1910ء	2- ملتِ بیضا پر عمرانی نظر	
	☆ انگریزی نثر:	
1908ء	1- Development of Metaphysics in Persia فلسفہٴ عجم	
1930ء (چھ خطبات)	2- Reconstruction of Religious Thought in Islam	
1934ء (سات خطبات)	تفکیکِ جدید الہیات اسلامیہ	

اقبال تے اسلام

دین اسلام وچ سب توں زیادہ اعتقادات دی درستی تے زور دتا گیا اے کیوں جے، جے اعتقادات (بنیادی عقائد) درست ہون گے تے عبادات صحیح طرح ادا ہو سکن گیان۔ باہمی معاملات درست ہو جان گے تے اخلاقیات دی درست تفہیم تے نفاذ دی وجہ نال معاشرے وچ ہر طرف سلامتی تے امن قائم ہو جاوے گا۔

اسلامی شعائر و عبادات دے سلسلے وچ علامہ اقبال اک خاص نقطہ نظر رکھدے سن۔ علامہ اقبال مخصوص تے منفرد تحقیقی و تنقیدی شعور دے مالک سن۔ اوہناں نے واضح کیتا کہ دین اسلام محض رسومات و عبادات دا نام نہیں سگوں ایہہ اک مکمل ضابطہ حیات اے۔ ایہہ فرد دی انفرادی تے قوم دی اجتماعی زندگی وچ وحدت، تنظیم، حرکت، انقلاب تے تکمیل دا پیامبر تے نقیب اے۔ اوہ عقائد تے عبادات نوں وحدت اسلامی دا سبب قرار دیندے سن۔ ایس ضمن وچ اک جگہ تے لکھدے نیں:

”وحدتِ اسلامی کے بنیادی اصولوں کو کوئی بیرونی یا اندرونی قوت متزلزل نہیں کر سکتی۔ وحدتِ اسلامی، اسلام کے دو بنیادی عقائد (توحید و رسالت) اور پانچ مشہور ارکانِ شریعت (کلمہ طیبہ، نماز، روزہ، زکوٰۃ، حج) پر مشتمل ہے۔ وحدتِ اسلامی کے یہی عناصر ہیں جو رسول کریم ﷺ کے زمانے سے اب تک قائم ہیں۔“ (۱)

لا الہ الا اللہ محمد الرسول اللہ (ﷺ)

اسلام اک سادہ دین اے۔ ایس دی اساس دو عقائد تے استوار اے: پہلا عقیدہ توحید اے جس دا مطلب اے کہ اللہ اک اے اوس دا کوئی شریک نہیں۔ دوسرا عقیدہ رسالت اے جس دا مطلب اے کہ حضرت محمد ﷺ اللہ تعالیٰ دے رسول تے آخری نبی نیں۔ اللہ تعالیٰ نے ہر زمانے تے علاقے وچ مخلوق خدای رہنمائی لئی نبی تے رسول بھیجے۔ نبوت و رسالت دا ایہہ سلسلہ نبی کریم ﷺ تے مکمل تے ختم ہو گیا اے۔

تصور توحید دی عمرانی توضیح:-

توحید توں مراد اللہ تعالیٰ نوں اک منناتے سمجھنا اے۔ ایس توں مراد ایس عقیدے دا اظہار تے اقرار اے کہ اللہ تعالیٰ اک اے۔ اوس دا کوئی شریک نہیں۔ نہ اوس دی ذات وچ کوئی شریک اے تے نہ کوئی اوہدیاں صفتاں وچ شریک اے۔ اسلام ای اوہ دین اے جس وچ توحید دا عقیدہ مکمل تے پاکیزہ صورت وچ موجود اے پر افسوس کہ ایہہ عقیدہ ہن صرف زبانی کلامی دعویٰ بن کر رہ گیا اے۔ مسلمان ایس دے عملی تقاضیاں توں بے خبر نیں۔ ایسے وجہ توں اوہناں دی ملی وحدت پارہ پارہ ہو گئی اے۔ مسلمان تعداد دی برتری دے باوجود تنزلی دا تے ہر شعبہ زندگی وچ بے عملی تے زوال دا شکار نیں۔ مسلماناں وچ باہمی اخوت، حریت تے مساوات نظر نہیں آندی۔ حکیم الامت علامہ اقبال نے ملتِ اسلامیہ دے زوال دا سبب بنن والی ملی کمزوریاں دی نشاندہی کیتی تے دوبارہ عروج حاصل کرن لئی لائحہ عمل تجویز کیتا۔

ایس مقصد لئی اوہناں نے اپنے کلام وچ عقیدہ توحید دی عملی افادیت، ضرورت تے اہمیت بیان کیتی۔ اوہناں نے ایس گل تے زور دتا کہ توحید دے عملی تقاضے ایہہ نیں کہ مسلمان فکر و عمل دے لحاظ نال متحد ہوں۔ اوہناں نے سارے مسلماناں، علمائے کرام، قائدین تے فقہانوں ایہناں ملی تقاضیاں توں آگاہ کیتا تے اصلاح و عمل دی دعوت دتی۔ مثلاً اوہ فرماندے نیں:

زندہ قوت تھی جہاں میں یہی توحید کبھی
روشن اس صُو سے اگر ظلمتِ کردار نہ ہو
میں نے اے میر سپہ تیری سپہ دیکھی ہے
آج کیا ہے؟ نقطہ اک مسئلہ علم کلام (۲)
خود مسلمان سے ہے پوشیدہ مسلمان کا مقام
فَلْ هُوَ اللَّهُ كِي ششیر سے خالی ہیں نیام (۳)

آہ! اس راز سے واقف ہے نہ ملا نہ فقیہہ وحدت افکار کی بے وحدت کردار ہے خام
 قوم کیا چیز ہے، قوموں کی امامت کیا ہے اس کو کیا سمجھیں یہ بیچارے دور کھت کے امام (۴)
 علامہ اقبال اسلامی عبادات و شعائر دے حقیقی تقاضے سمجھ کے اوہناں تے عمل دی تلقین کردے نیں۔ مثلاً عقیدہ توحید دے بارے
 کہندے نیں کہ توحید دے تقاضے سمجھ کے صحیح زندگی گزارن والا انسان بے جا خواہشات، منفی جذبات، خراب عادات تے دوسرے
 انساناں دی غلامی توں نجات پا جاندا اے۔

یہ ایک سجدہ جسے تو گراں سمجھتا ہے ہزار سجدے سے دیتا ہے آدمی کو نجات (۵)
 توحید دے علم، عقل تے انسانی ہدایت نال تعلق بیان کردے ہو یاں علامہ اقبال کہندے نیں کہ جے اللہ تعالیٰ انبیاء کرام دے راہیں
 انسان نوں توحید دی روشنی عطا نہ فرماندا تے انسان صرف عقل دے سہارے حقیقت الحقائق تلاش نہ کر سکدا۔ توحید دے سوا عقل لئی کوئی
 رستہ نہیں سی۔ عقیدہ توحید دی ہدایت نہ ملدی تے حیاتِ انسانی دی کشتی موجاں دے تھیڑے کھانڈی رہندی تے ساحل تک کدے نہ
 اُپڑدی۔

در جہان کیف و کم گردید عقل پے بہ منزل بُرد از توحید عقل (۶)
 ترجمہ: عقل ایس مادی جہان و جہان حیران و سرگرداں رہی۔ صرف توحید دے ذریعے اوس لئی منزل تک اُپڑن دا بندوبست ہو یا۔
 توحید دا اقرار صرف عبادات، نماز، ذکر و فکر دی شکل و جہ ای ضروری نہیں سگوں ساہنوں اپنے عمل دے نال وی توحید دا اقرار
 کرنا چاہی دا اے۔ عمل دے نال توحید دے اقراردی اعلیٰ ترین مثال میدانِ کربلا و جہ حضرت امام حسین علیہ السلام دا اعلانِ حق کرنا تے فیر
 ہر طرح دی اوکڑاں دا مقابلہ کردے ہو یاں اپنی جان دا نذرانہ پیش کرنا اے۔ اوہناں نوں توحید دے ایس عملی اقراردی بدولت ای بہت
 اعلیٰ مقام نصیب ہو یا سی۔

جے اسلامی معاشرے و جہ سارے مسلمان حق پرستی، حق گوئی تے بے باکی دے شعار اپنالین گے تے معاشرہ ہر طرح دی برائیاں
 تے کمزوریاں توں پاک ہو جاوے گا۔ شخصی تے ملی خودی مضبوط ہو جائے گی تے امتِ مسلمہ عقیدہ توحید دے عملی اثبات دا نمونہ بن جائے
 گی۔ ایس لئی علامہ اقبال فرماندے نیں۔

تا ز اسرار تو بنماید ترا امتحان از عمل باید ترا (۷)
 ترجمہ: تُو توحید دے رازاں توں اوس وقت تا نہیں پوری طرح آگاہ نہیں ہو سکدا جے تک تُوں عمل دے نال اوس دی آزمائش نہ کر
 لوے۔ (مراد ایہہ وے کہ صرف زبان توں ایہہ کہہ دینا کافی نہیں اے کہ اللہ تعالیٰ اک اے، اوس دا کوئی شریک نہیں، سگوں عقیدہ توحید دی
 عملی افادیت، ضرورت تے اہمیت توں آگاہ ہوون لئی ایس دے مطابق زندگی گزارنا وی ضروری اے۔)

توحید دی قوت پست نوں بلند، ادنیٰ نوں اعلیٰ تے کمزور نوں طاقت ور کر دیندی اے۔ ایہہ عاشقاں نوں عمل دی قوت تے قدرت
 عطا کردی اے۔ دین، توحید نال قائم اے۔ توحید نہیں تے دین وی نہیں تے ندای شریعت اے۔ عقل توحید توں روشنی، ہدایت، زندگی تے
 بقا پانڈی اے۔ اوہ لوگ جو توحید دے حقیقی مفہوم توں آگاہ نہیں بے عقل، بے علم اور نادان نیں۔

قدرت او برگزیند بندہ را نوع دیگر آفریند بندہ را (۸)

ترجمہ: توحید دی قوت انسان نوں بلندی تے پہنچا دیندی اے تے اوس نوں نوں طرز دی زندگی توں آگاہ کردی اے۔ (۹)
 علامہ اقبال، عقیدہ توحید دے حوالے نال دلچسپ تے حیات افروز نکات بیان کردے نیں۔ کہندے نیں کہ انسان دی سوچ،
 عقائد تے تصورات و نظریات دا اوس دی عملی زندگی نال گہرا تعلق اے۔ توحید دے قائل افراد دی سوچ بہت بلند ہونڈی اے۔ اوہ حریت،
 اخوت، مساوات، جذب باہمی تے عدل و انصاف دے اوصاف توں متصف ہوندے نیں تے زندگی دے سارے شعبہ جات و جہ نہایت
 اعلیٰ کارکردگی دا مظاہرہ کردے نیں۔ اوہ روشن ستاریاں و انگ مخلوقِ خدا دے رہنما ثابت ہوندے نیں۔ جد خالق تے مخلوق دے وچکار
 توحید دے فکری، عملی تے اعتقادی رابطے استوار تے مضبوط ہو جانڈے نیں تے اہل توحید دنیاوی ہر شے توں بے نیاز ہو جانڈے نیں۔ اوہ

دنیا دے سائل نہیں رہندے۔ اوہ اہل دنیا دے درتے سائل بن کے نہیں جانندے سگوں دنیا اوہناں دے فیوض و برکات تے دریا دلی توں فیضیاب ہوندی اے۔

چوں مقامِ عبیدہ محکم شود کاسہ در یوزہ جامِ جم شود (۱۰)
ترجمہ:- جد خدا دا بندہ، عبیدہ دے مقام تے جم کے بیٹھ جاندا اے تے گدائی دا کاسہ، جامِ جم (بادشاہ جمشید کا پیالہ) بن جاندا اے۔ مراد ایہہ وے کہ بندگی دی وجہ توں گدا گر، بے نیازی دے بلند ترین مرتبے نوں پہنچ جاندا اے۔ (۱۱)

علامہ اقبال کلمہ تو حید نوں اساس و میزان فکر و عمل قرار دیندے نیں۔ اوہ کہندے نیں کہ معبودانِ باطل دی نفی دی طرح، باطل تصورات، باطل اعمال تے باطل نظریات دی نفی وی ضروری ہے۔ معبودِ حقیقی دے اقرار تے اثبات دی طرح درست و صحیح عقائد، تصورات تے نظریات دا اقرار وی ضروری اے۔ نفی و اثبات دا ایہہ عمل فکر و عمل دوہناں وچ جاری رہنا چاہیدا اے۔ جے پتھر دل انسان دی ایس روحانی اصول تے عمل کرے گا تے اوس دادل زندہ ہو جائے گا۔ ایسے طرح جے مسلمان ایس تے عمل نہ کرے تے اوس دادل مردہ تے بے قیمت ہو جاندا اے۔

نقش او گر سنگ گیرد دل شود دل گر از یادش نسوزد گل شود (۱۲)
ترجمہ:- جے پتھر لالہ دا نقش قبول کر لے تے اوہ دل بن جاندا اے۔ جے دل لالہ دی یاد توں قوت و توانائی حاصل نہ کرے تے اوہ مٹی دی مانند حقیر، گھٹیا تے بے قیمت رہ جاندا اے۔ (۱۳)

اقبال کہندے نیں کہ ساڈا اکل سرمایہ شعار تو حید اے۔ ایس عقیدہ تو حید دی بدولت بُت پرستی دا خاتمہ ہو یا، کفر و جہالت دے ہمیرے دور ہونے، ذات پات، رسم و رواج دے بندھن ٹٹ گئے، ذاتی اختلافات دور ہوئے، رشتہ اخوت قائم ہو یا آقا و غلام دی تمیز ختم ہوئی، مساوات قائم ہوئی، دینی رشتیاں نوں سارے رشتیاں تے ترجیح دتی گئی۔

اسود از توحید احمر می شود خویش فاروق و ابوذر می شود
دل مقامِ خویشی و بیگانگی است شوق را مستی ز ہم بیگانگی است (۱۴)
ترجمہ:- توحید دی برکت نال سیاہ رنگ دا آدمی سرخ رنگ دے آدمی دا ہمسر (برابر داسا تھی) بن جاندا اے۔ حضرت فاروق اعظم تے حضرت ابوذر غفاری جیسے بے مثل بزرگ، ملت نال اپنائیت دار رشتہ پیدا کر لیندے نیں۔ دل اپنائیت تے اجنبیت دا مقام اے۔ شوق دا تقاضا اے اکٹھے بیٹھ کے جامِ محبت پیتا جاوے تے مستی طاری ہووے۔ (۱۵)

علامہ اقبال افراد و قوم تے خودی و بے خودی دے آپسی تعلق دی اہمیت، ضرورت تے افادیت تے زور دیندے ہوئے کہندے نیں کہ تو حید نال حق دی تڑپ پیدا ہوندی اے تے حق دی تڑپ نال قوم وچ فکری تے عملی وحدت پیدا کی جاسکدی اے۔ فکری و عملی وحدت دی بدولت افراد وی ترقی کر دے نیں تے قوم وی۔ ایس دے نتیجے وچ معاشرے وچ امن تے سلامتی دی فضا قائم ہوندی اے۔ افراد مادی، روحانی، معاشی، غرضیکہ ہر لحاظ نال ترقی کر دے نیں۔ ایس طرح قوم وی ترقی کر دی اے۔

دنیا تے جنیاں وی قوماں نیں اوہناں دی بنیاد رنگ، نسل، نسب یا جغرافیائی حدود تے قائم اے۔ صرف امتِ مسلمہ ای ایسی امت اے جس دی بنیاد عقیدہ تو حید تے قائم اے۔ ساڈے دل عقیدہ تو حید دی وجہ نال اک دوسرے لئی کشش رکھدے نیں۔ جس طرح تاریخاں دے وچکار کشش یا جذب سانوں نظر نہیں آندا ایسے طرح ساڈے وچکار جیہہ دار رشتہ اے، اگرچہ اوہ نظر نہیں آندا مگر ساڈے دل اوس رشتہ نال آپس وچ جُڑے ہوئے نیں۔

رشتہ ایس قوم مثلِ انجم است چوں نگہ ہم از نگاہ ما گم است (۱۶)
☆ ایس قوم دار رشتہ تاریخاں دے آپس وچ تعلق جیہا اے۔ اوہ موجود نیں پر ساڈی اپنی نظر دی طرح ساڈیاں نگاہاں توں گم نیں۔

قرآن مجید وچ ارشادِ بانی اے:

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ

بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا O (۱۷)

اور سب مل کر اللہ کی رسی مضبوط سے پکڑ لو اور جدا جدا نہ ہو جاؤ۔ اللہ نے جو نعمت تمہیں عطا فرمائی ہے اس کی یاد سے غافل نہ ہوں۔ تمہارا یہ حال تھا کہ آپس میں ایک دوسرے کے دشمن ہو رہے تھے۔ لیکن اس کے فضل و کرم سے ایسا ہوا کہ بھائی بھائی بن گئے۔ (۱۸)

علامہ اقبال ایس قرآنی آیت دامفہوم شعر وچ بیان کر دے ہوئے، عقیدہ توحید نول اوس دے حقیقی مفہوم نال عملی زندگی وچ اپناون تے اوسدے سارے ثمرات توں فائدہ اٹھان دا درس دیندے ہوئے کہندے نیں۔

ما ز نعمتہائے او اخوان شدیم یک زبان و یک دل و یک جاں شدیم (۱۹)

☆ اوس (ذات باری تعالیٰ) دے کرم پاروں اسیں آپس وچ بھائی بھائی بن گئے ہاں۔ اسیں اک زبان، اک دل تے اک جان بن گئے آں۔

مایوسی، غم تے خوف، ام الحیاءت نیں۔ اوہ لوگ جو دل توں اللہ تعالیٰ نول اک مندے نیں اوہ اپنے سارے کماں وچ ایس عقیدے نول اپنا دے نیں۔ اللہ تعالیٰ اوہنا نول بُرے اخلاق توں پاک کر دیندا اے۔ اوہ مایوسی، غم تے خوف توں چھٹکارا پالیندے نیں تے دونوں جہاناں وچ کامیاب قرار پاندے نیں۔ عقیدہ توحید دی عمرانی اہمیت بیان کرن توں فوراً بعد علامہ اقبال ایہناں منفی جذبات (مایوسی، غم تے خوف) دے مضر اثرات دا ذکر کر دے ہوئے آکھدے نیں کہ توحید پرست لوگ مایوسی، غم تے خوف توں چھٹکارا پالیندے نیں تے اوہناں دی خودی مستحکم ہو جاندی اے ایس طرح عقیدہ توحید دی برکت نال ساری قوم ایہناں منفی جذبات توں چھٹکارا پالیندی اے۔

علامہ اقبال مایوسی دے منفی اثرات توں چھٹکارا حاصل کرن دا طریقہ بیان کر دے ہوئے کہندے نیں۔

مرگ را سماں ز قطع آرزوست زندگانی محکم از لا تقنطوا است (۲۰)

ترجمہ:- آرزو ختم ہو جانا موت دی علامت اے۔ زندگی اللہ تعالیٰ دی بشارت 'لا تقنطوا' نال محکم ہوندی اے۔ (۲۱)

مراد ایہہ وے کہ مایوسی اور ناامیدی انسان دے جذبات نول مردہ کر دیندے نیں۔ ایہناں داشکار انسان بے عملی داشکار ہو جانا اے تے نا کام و محروم رہندا اے۔ مسلماناں نول اللہ تعالیٰ دی رحمت توں مایوس نہیں ہونا چاہیدا۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

..... لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ O (۲۲)

اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو۔

غم وی انسانی حواس، قوی تے جذبات تے منفی اثرات رکھدا اے۔ علامہ اقبال غم توں بچنے دی تعلیم دیندیاں ہو یاں فرماندے نیں:

اے کہ در زندان غم باشی اسیر از نبیؐ تعلیم لا تحزن بگیر (۲۳)

ترجمہ:- اے مخاطب! تو کیوں غم دے قید خانے وچ جکڑیا ہو یا بیٹھا اس۔ رسول اللہ ﷺ دی بارگاہ توں لاتحزن دا سبق حاصل کر۔ (۲۴)

مراد ایہہ وے کہ حالات خواہ کئے ویں ماڑے ہو جان کدی غمگین نہیں ہونا چاہیدا۔ خوف نال کئی طرحاں دی برائیاں جنم لیندیاں نیں۔ خوف زدہ شخص قوت عمل تے حق پرستی توں محروم ہو جاند اے۔ اوہ ماڑیاں چیزاں نول وی خوشی خوشی نال قبول کر لیند اے۔ علامہ اقبال فرماندے نیں۔

ہر شر پنہاں کہ اندر قلب تست اصل او بیم است اگر بینی دست

لابہ و مکاری و کین و دروغ ایں ہمہ از خوف می گیرد فروغ (۲۵)

ترجمہ:- جو برائیاں تیرے دل دے اندر چھپیاں ہوئیاں نیں جے توں غور کریں تے واضح ہو جائے گا کہ اوہ سب خوف نال پیدا ہوئیاں نیں (اوہناں دی اصل جڑ خوف ای اے)۔ خوشامد، مکرو جیلہ، کینہ، جھوٹ، ایہہ سب خوف نال ای فروغ پاندے نیں۔

علامہ اقبال خوف توں چھٹکارا پاون لئی ایہہ تجویز دیندے نیں:

قوت ایمان حیات افزاید ورو لا خوف علیہم بایت! (۲۶)

ترجمہ:- ایمان دی قوت تیری زندگی بڑھاندی اے۔ تیوں چاہیدا اے کہ لا خوف علیہم دا ورد جاری رکھے۔ یعنی خوف تیرے نیڑے

نہ آوے۔ (۲۷)

جد کوئی انسان اللہ تعالیٰ نول دل و جان نال من لید اے، اوس دی اطاعت بجالاندا اے، ضبط نفس دامظاہرہ کردا اے، تے اللہ تعالیٰ اوس دیاں کمزوریاں تے خامیاں دور فرما دیندا اے۔ اجیہا شخص مایوسی، خوف تے غم جیسے منفی جذبات توں چھٹکارا پالیندا اے۔ اوہ صرف تے صرف اللہ تعالیٰ توں ڈردا اے۔ اوس نول اللہ تعالیٰ دے فضل و کرم تے رحمت دی امید ہوندا اے۔ اوس نول کسی دشمن دا ڈر یا خوف نہیں ہوندا۔ اوہ موت توں وی نہیں ڈردا۔ اوہ بہادر، بے باک تے شجاع ہوندا اے۔ توحید پرستی تے بندگی دی وجہ نال اوہ مقام ولایت تے فائز ہو جاندا اے۔ اوس نول اللہ تعالیٰ دی طرفوں نوید تے بشارت ملدی اے کہ اللہ تعالیٰ دے ولی خوف تے غم توں آزاد ہوندے نیں۔ ایسا مرد مومن اللہ تعالیٰ دی بارگاہ وچ سراپا عجز و نیاز ہوندا اے تے باطل لئی خدائی قہر ہوندا اے۔

تصور توحید علامہ اقبال دی ساری تصانیف، بانگ درا (دیکھو: شمع و شاعر)، جاوید نامہ، مثنوی مسافر، وغیرہ وچ کسی نہ کسی شکل وچ بیان ہو یا اے۔ مثلاً

فرد از توحید لاهوتی شود	ملت از توحید جبروتی شود (۲۸)
قوت سلطان و میر از لآ اللہ	بیت مرد فقیر از لآ اللہ (۲۹)
صنم کدہ ہے جہاں اور مرد حق ہے خلیل	یہ نکتہ وہ ہے کہ پوشیدہ لآ اللہ میں ہے (۳۰)
تازہ رمز لآ اللہ آید بدست	بند غیر اللہ را نتواں شکست
پیش غیر اللہ لآ گفتن حیات	تازہ از ہنگامہ او کائنات (۳۱)
کسے کو لآ اللہ را درگرہ بست	ز بند مکتب و ملّا بروں جست (۳۲)

1- فرد توحید دی بدولت نیک صفات توں متصف ہو جاندا اے۔ ملت توحید دی بدولت طاقت، عظمت تے بزرگی پاندی اے۔
2- بادشاہ تے امیر باطل (قوتماں، نظریات تے تصورات) دی نفی کر کے قوت پاندے نیں۔ مرد فقیر باطل دی نفی کر کے رعب و دبدبہ پاندے۔

3- ایہہ دنیا بت کدہ اے تے ایس وچ مرد حق حضرت ابراہیم خلیل اللہ دا کردار ادا کردا اے۔ ایہہ اوہ راز اے جیہڑا باطل دی نفی نال ظاہر ہوندا اے۔

4- جد تک باطل قوتماں دی نفی کرن داراز سمجھ نہیں آندا، غیر اللہ دی غلامی توں نجات نہیں ملدی۔

5- غیر اللہ دے سامنے برائی دی نفی کرنا ای زندگی اے۔ ایسے نفی دی بدولت ای کائنات وچ خیر و شر دی کشمکش دا سلسلہ جاری اے۔

6- جیہڑا انسان لآ اللہ دے فلسفے نول اپنالیندا اے، اوہ مکتب تے ملّا دی قید توں نجات پالیندا اے۔

اقبال دے تصور توحید دے بارے ڈاکٹر این میری شمل لکھدیا نیں:

”اقبال عمر بھر نغمہ توحید الاپتے رہے اور خدائے حی و قیوم سے استمداد کرتے رہے۔ عقیدہ توحید سے ان کے بقول مومن کو تقویت ملتی ہے۔ انہوں نے مثنوی رموز بیخودی، بال جبریل اور پس چہ باید کرد، وغیرہ میں یہ نکات بار بار واضح کئے ہیں کہ توحید مسلمانوں کو غیر معمولی ایمانی قوت مہیا کرتی ہے۔ یہ مرد مسلمان کے ہاتھ میں ایک شمشیر برہنہ ہے۔ یہ عقیدہ اگر مومن کے تن من میں مکمل طور پر سرایت کر جائے تو وہ ہر قسم کے خوف و حزن سے محفوظ رہتا ہے۔“ (۳۳)

علامہ اقبال نے اپنے تصور خودی (انفرادی خودی)، بے خودی (اجتماعی خودی) تے خودی مطلق دا باہمی تعلق بیان کیتا تے واضح کیتا کہ توحید دے تقاضے پورے کرن نال خودی مستحکم ہوندا اے تے اوس دا خودی مطلق نال رابطہ قائم ہو جاندا اے۔ ضرب کلیم دے درج ذیل اشعار وچ ایہہ مضمون بخوبی ادا کیتا گیا اے۔

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

خودی کا سر نہاں لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ خودی ہے تیج، فساں لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

یہ دور اپنے براہیم کی تلاش میں ہے
 کیا ہے تو نے متاعِ غرور کا سودا
 یہ مال و دولتِ دنیا، یہ رشتہ و پیوند
 خرد ہوئی ہے زمان و مکاں کی زناری
 یہ نغمہ فصلِ گل و لالہ کا نہیں پابند
 اگرچہ بُت ہیں جماعت کی آستینوں میں
 صنم کدہ ہے جہاں ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
 فریبِ سود و زیاں! لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
 بتانِ وہم و گماں! لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
 نہ ہے زماں ، نہ مکاں! لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
 بہار ہو کہ خزاں ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ
 مجھے ہے حکمِ اذماں ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (۳۴)

مقام رسالت:

اسلامی قومیت دادوسرارکن رسالت اے۔ رسالت درجے اوررتبے دے لحاظ نال یقیناً توحیدتوں بعد آندی اے پر ہیئت اجتماعیہ دے نقطہ نظر توں ایسی دی اہمیت توحیدتوں گھٹ نہیں۔ (۳۵)

جدوں اقبال نوں قومیت دے جدید تصور دی تباہ کاریاں دا اندازہ ہو یا، تے اوہ اسلام دے عمرانی تصورات دی صداقت دے قائل ہو گئے۔ اوہ زندگی دے آخری ایام تک حضور رسالت مآب ﷺ دی مرکزی حیثیت تے زور دیندے رہے۔ اوہناں نے لندن وچ اپنے قیام دے دوران ایس موضوع تے پہلا شعر ۱۹۰۶ء وچ کہیا سی ۔

نرالا سارے جہاں سے اس کو عرب کے معمار نے بنایا
 بنا ہمارے حصارِ ملت کی اتحادِ وطن نہیں ہے

(بانگِ درا) (۳۶)

وفات توں کچھ مہینے پہلے اوہناں نے اپنا اوہ تاریخی قطعہ کہیا سی جس وچ مولانا حسین احمد مدنی نوں مخاطب کر کے اوہناں نے قومیتِ اسلام داراز بیان کیتا، نظریہ قومیت دہرایا تے مسلماناں نوں خبردار کیتا کہ رسالت محمدیہ نال وابستگی وچ ذرہ برابر دی کمی نہ آون دین کیوں جے مسلمانی تے کافر دی دے وچکار ایہدی حیثیت حد فاصل دی اے۔ جد تک ایہہ رشتہ قائم اے، دین قائم اے۔ جد ایہہ رشتہ ٹٹ جائے گا تے دین وی باقی نہ رہوے گا۔ اوہ قطعہ ملاحظہ کریں:

عجم ہنوز نہ دانند رموزِ دیں ورنہ
 سرود برسرِ منبر کہ ملت از وطن است
 ز دیوبند حسین احمد این چہ بواجبی ست
 چہ بے خبر ز مقامِ محمدِ عربی است
 بھصطفیٰ برسوں خویش را کہ دیں ہمہ اوست
 اگر بہ او نہ رسیدی تمام بولہبی است

(ارمغانِ حجاز) (۳۷)

ترجمہ:- عجمی لوگ، ہن تک دینِ اسلام دی حقیقت توں بے خبر نہیں۔ دیوبند چوں حسین احمد نے روحِ اسلام دے خلاف عجیب گل کیتی اے۔ اوس نے برسرِ منبر اکھیا اے کہ ملت دی بنیاد وطن اے (جد کہ ملتِ اسلام ہر طرح دے جغرافیائی، نسلی ولسانی تے دیگر حدود و تعصبات توں آزاد تے عالمگیر و آفاقی وسعت دی حامل اے۔ ایس دی بنیاد قرآن حکیم دی تعلیمات تے اسوۂ حسنہ تے اے)۔ اوہ نبی کریم محمد عربی ﷺ دے مقام توں کس قدر لاعلم اے۔ اے مسلمانو! (ایسے علما توں رہنمائی حاصل کرن دے بجائے) نبی کریم ﷺ دی ذات توں رہنمائی حاصل کرو کہ آپ ﷺ دا اسوۂ حسنہ تے تعلیمات ای دین نہیں۔ جے تسی یا تھاڈی رہنمائی کرن والے علماء روحِ دین تک رسائی حاصل نہ کر سکے تے تساں گمراہی وچ مبتلا ہو جاؤ گے۔

رسالت بنائے اتحادِ ملت:

علامہ اقبال نے ذاتِ رسالت مآب ﷺ دی مرکزی حیثیت نوں واضح کیتا۔ اوہناں نے فرمایا کہ رسالت دی وجہ توں ساڈے دلاں وچ اتحادی شمع روشن اے۔ رسالت نے اسانوں ہم نفس تے ہم نوا بنایا اے تے ساڈے اتحاد و وحدت نوں پختہ بنیاد بخشی اے ۔

از رسالت در جہاں تکوین ما
 از رسالت دین ما آئین ما (۳۸)

ترجمہ:- ایس دنیا وچ ساڈا وجود رسالت دی بدولت قائم اے۔ رسالت دی بدولت ای اسانوں دین ملیا تے شریعت ملی۔ (۳۹)

از رسالت ہم نوا گشتیم ما ہم نفس ہم مدعا گشتیم ما (۴۰)

ترجمہ:- رسالت نے اسانوں ہم نواتے ہم آہنگ کر دتا۔ اسیں ایک دوسرے دے ساتھی، رفیق تے ہمدرد بن گئے۔ (۴۱)

حضرت محمد ﷺ تے نبوت دا سلسلہ ختم ہو گیا اے، تے ایہہ اللہ دا احسان اے۔

لَا نَبِيَّ بَعْدِي ز احسانِ خدا است پردہ ناموسِ دینِ مصطفیٰ است (۴۲)

ترجمہ:- رسول اللہ ﷺ دا ارشاد اے کہ میرے بعد کوئی نبی نہیں۔ ایہہ خدا دا احسان اے تے ایہہ دینِ مصطفیٰ دی ناموس دا پردہ

اے۔ (۴۳)

دینِ اسلام، قرآن حکیم تے رسالتِ محمدی زماں و مکاں دیاں پابندیاں توں ورئی نہیں۔ حضرت محمد ﷺ اللہ تعالیٰ دے آخری نبی نہیں۔ آپ ﷺ دے بعد قیامت تک کوئی نبی نہیں آوے گا۔ دنیا دے سارے مسلماناں وچ عقیدہ رسالت دی وجہ توں اتفاق و اتحاد اے۔ آپ ﷺ دے بعد کئی افراد نے نبوت دے جھوٹے دعوے کیے پر خائب و خاسر ہو کے واصلِ جہنم ہوئے۔ اتحادِ ملی نوں ختم کرن لئی اہل باطل ایس طرح دیاں کوششاں کر دے رہے تے کر دے رہن گے پر اوہ کدے وی کامیاب نہیں ہوئے تے کامیاب ہون گے وی نہیں۔ ملت دی وحدت دار از آپ ﷺ دی ذاتِ اقدس ای اے۔ اللہ تعالیٰ نے ساڈے تے احسان فرمایا تے آپ ﷺ دی بدولت اسلام دا شیرازہ ابد تک لئی بن دتا۔

جد ملت دا وجود و اتحاد رسالت مآب ﷺ دارہین منت اے تے فیہ رسالت نال ساڈا رشتہ جتاں پکا ہووے گا قوم وچ اوئی قدر زندگی تے تابانی و دے گی۔ جتاں ایہہ رشتہ کمزور ہووے گا ملت کمزور ہووے گی۔ دامن رسالت (ﷺ) نوں اپنے ہتھوں چھڈن دا مطلب ضعف و انتشار نوں دعوت دینا اے۔ ایس دی وجہ توں ملت پت جھڑ دے باغ و انگوں مر جھا جاوے گی۔

دانش از دست دادن مردن است چوں گل از باد خزاں افسردن است (۴۴)

ترجمہ:- رسول اللہ ﷺ دا دامن ہتھ چوں چھڈن دا مطلب اے کہ موت قبول کر لیتی جاوے تے اوہ حالت پیدا ہو جاوے جو موسم خزاں وچ پھل دی ہوندی اے یعنی اوہ افسردہ ہو کے ختم ہو جاندا اے۔ (۴۵)

رسالتِ محمدیہ دا مقصود..... انسانی حریت، اخوت تے مساوات:-

حریت:-

حریت دالفظی مطلب آزادی اے۔ علامہ اقبال نے ایہہ اصطلاح روحانی جمہوریت دے مفہوم لئی استعمال کیتی اے۔ ایس دا مطلب اے کہ قانونِ خداوندی دی پیروی کیتی جاوے تے دین و سیاست نوں اک دوسرے توں جدا نہ کیتا جاوے۔

اخوت:-

اخوت دی وجہ توں سارے مسلمان اک دوسرے دے بھائی نہیں جنہاں وچ برتری دا معیار تقویٰ تے خدا ترسی اے۔

مساوات:-

مساوات توں مراد قانون دی نظر وچ برابری اے کیوں جے معاشی مساوات دا تصور غیر منطقی تے غیر عملی اے۔ ”رسول اکرم ﷺ کا بنیادی پیغام توحید۔۔۔ اگرچہ پہلے انبیاء کرام سے مختلف نہیں ہے لیکن توحید کی اساس پر جس قسم کی سوسائٹی آپ ﷺ نے تعمیر کی اس کی نظیر دنیا کی تاریخ میں نہیں ملتی۔ بلاشبہ بنی اسرائیل کے انبیاء حق و صداقت کی تعلیم دیتے رہے لیکن عملاً جو معاشرہ یہود نے قائم کیا اس میں نسلی امتیاز کو بڑی اہمیت حاصل تھی۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام نے اس نسلی امتیاز و تفریق کو مٹانے کی کوشش کی لیکن ان کے ماننے والوں نے بہت جلد مذہب کو ایک ذاتی معاملہ، ایک پرائیویٹ شے قرار دے لیا جس سے عیسائیت کے معاشرتی اصول مناسب

نشوونما نہ پاسکے اور مطلوبہ معاشرت وجود میں نہ آئی۔ اس کے برعکس رسول کریم ﷺ نے ۲۳ سال کی طویل جدوجہد اور شبانہ روز محنت سے ایک ایسے معاشرے کو جنم دیا جو انسان کی حریت، اخوت اور مساوات کی نہایت زندہ اور پائندہ مثال ہے۔“ (۴۶)

رسول کریم ﷺ دی رسالت و مقصد عملی طور سے ثابت کرنا سی کہ سارے انسان بحیثیت انسان دے آزادیں، برابر و درجہ رکھدے نہیں تے بھائی بھائی نہیں۔

زمانہ جاہلیت و انسان اپنے درجے تے مرتبے نوں بھل کے ملوکیت تے مذہبی پیشوائیت و اشکار ہو چکیا سی۔ محکوم طبقہ ایہناں حکمراناں تے پیشواواں دے سامنے بے بس تے لاچار سی تے اوہ انسان پرستی تے مجبور ہو چکیا سی۔ غلامی نے اوسدی فطرت و گاڑتی سی تے اوہ اندر ای اندر روحانی تے اخلاقی طور تے مرچکیا سی۔

از غلامی فطرت او دوں شدہ نغمہ ہا اندر نئے او خون شدہ (۴۷)

ترجمہ:- غلامی دی وجہ توں اوس دی فطرت پست ہو گئی اے۔ اوس دی سرشت و جہ انقلاب و جذبہ دم توڑ گیا اے۔ قدرت نے ایہناں محکوم تے مظلوم انساناں دی مدد لئی نبی کریم ﷺ نوں مقرر فرمایا۔ آپ ﷺ نے اپنی رسالت دے ذریعے انساناں نوں بالکل نئی سوچ و تہذیب دی۔ ایہہ سوچ یہودی، عیسائی، یونانی تے رومی تہذیبیاں و جہ موجود نہیں سی۔ آپ ﷺ نے مذہبی آزادی، مذہبی رواداری، حریت، مساوات تے اخوت دی تعلیم و تے انقلاب برپا کر دتا۔ ایس دی بدولت غریباں تے محنت کشاں نوں عزت ملی، ملوکیت تے خواجگی دے آثار مٹن لگے۔

۱- اعتبار کار بنداں را فرود خواجگی از کار فرمایاں ربود!
 ۲- قوت او ہر کہن پیکر شکست نوع انساں را حصار تازه بست
 ۳- تازه جاں اندر تن آدم دمید بندہ را باز از خدا ونداں خرید! (۴۸)

ترجمہ:-

۱- حضور نبی کریم ﷺ دی برکت دی بدولت مزدوراں دی عزت و دھگئی اے۔ جو لوگ کار فرما بنے بیٹھے سن اوہناں توں آقائی تے برتری و منصب چھن گیا اے۔

۲- رحمت عالم ﷺ نے ہر پرانے ڈھانچے دی طاقت ختم کر دتی تے عالم انسانیت دی حفاظت لئی اوس دے گرد اک نواں حصار قائم کر دتا۔

۳- انسان دے بدن و جہ نوں جان پیدا کر دتی۔ غلاماں نوں اوہناں دے مالکاں کولوں خرید کے آزاد کر دتا۔ (۴۹)

رسول اکرم ﷺ دی پیدائش دراصل پرانی دنیا دی موت سی تے آپ ﷺ دے ضمیر پاک توں حریت آدم نے جنم لیا۔

زادن او مرگ دنیاے کہن مرگ آتش خانہ و دیر و دشمن

حریت زاد از ضمیر پاک او ایں مے نوشیں چکید از تاک او (۵۰)

ترجمہ:- اوس وجود پاک و ظہور پرانی دنیا لئی موت و پیغام سی۔ آتش کدے سرد ہو گئے، بت خانیاں و نشان باقی نہ رہیا (مٹ گیا)۔ اوس وجود دے پاک ضمیر توں آزادی پیدا ہوئی۔ ایہہ لذیذ شراب اوسے انگور چوں نکلی اے۔

دنیا پہلی دفعہ رسالت محمدیہ (ﷺ) دی بدولت انسانی حریت، مساوات تے اخوت دے تصورات توں آگاہ ہوئی۔ ایس انقلابی تحریک دی بدولت دنیا و جہ امت مسلمہ حقیقی، فطرتی اصولاں دے مطابق وجود و جہ آئی۔ اسلام نے رنگ، نسل، نسب تے وطن دی بنیاد تے انسانی تقسیم نوں رد کر دتا، سارے باطل امتیازات نوں مٹا دتا تے انسان نوں خود شناسی تے خدا شناسی و سابق دے کے اک وحدت و جہ پرو دتا۔ ضرورت ایس گل دی اے کہ

۱- مسلمان روح اسلام دے پیش نظر اپنی اصلاح کرن تے باہم متفق و متحد ہو جاوے۔

ایک ہوں مسلم حرم کی پاسبانی کے لیے نیل کے ساحل سے لے کر تاجخاک کا شغفر (۵۱)

۲۔ آج دنیا جیڑھے حالات توں دوچار اے، جیڑھیاں وکھو وکھو اکڑاں وچ گرفتار اے، اوہناں چوں نکلن دا صحیح طریقہ او ای اے جس نوں اسلام نے آج توں صدیاں پہلے تجویز کیتا سی۔ یعنی مادی تے طبیعی رنگ دی توہیناں نوں مٹا کے روحانی تے اخلاقی اصولاں تے انسانی وحدت دا قیام۔ دنیا دے ذہین افراد وچ ایہہ احساس روز بروز ودھ رہیا اے کہ وطنیت دی بنیاد تے قائم ہوون والا نظام اجتماعیت نوع انسانی دے مجموعی مفادات دی حفاظت وچ ناکام رہیا اے۔ اوہ وطنیت دی حدود توڑن لئی بے تاب نیں۔ ایسی سوچ رکھن والے افراد دے لئی اسلام دے بے نظیر تجربے وچ ہدایت و رہنمائی موجود اے۔ (۵۲)

عقیدہ ختم نبوت تے علامہ اقبال دا منفرد، منطقی استدلال:

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، عقیدہ نبوت دے بارے وی خاص نقطہ نظر رکھدے سن۔ ایس ضمن وچ اوہ کہندے نیں:

۱۔ اسلام دا ظہور۔۔۔ استقرائی عقل دا ظہور اے۔ اسلام وچ نبوت چونکہ کمال تک پہنچ گئی سی۔ ایس لئی ایس دا خاتمہ ضروری ہو گیا۔
 ۲۔ نبوت دے خاتمے دے نال ایس توں مخصوص وحی دا سلسلہ وی ختم ہو گیا۔ تاہم، الہام دا سلسلہ جاری رہوے گا مگر ایس الہام دی بنیاد تے کوئی وی نبوت دا دعویٰ نہیں کر سکدا۔ جو کوئی ایسا دعویٰ کرے تے اپنے الہامات تے اعتقاد نہ رکھن والے سارے مسلماناں نوں کافر سمجھے، اوہ خود کافر اے۔ اوہ تے اوس دا گروہ اسلامی وحدت لئی خطرہ اے کیوں جے اسلامی وحدت ختم نبوت توں ای استوار ہوندی اے۔

۳۔ نبوت دے خاتمے توں بعد انسان نوں اپنے شعور ذات دی تکمیل لئی حصول علم دے مختلف ذرائع (باطنی مشاہدہ، مطالعہ فطرت تے تاریخ) توں کم لینا ہووے گا۔

۴۔ عقیدہ ختم نبوت ملائیت، پاپائیت تے ملوکیت دے خاتمے دا اعلان اے۔

۵۔ ملائیت، پاپائیت تے ملوکیت دا خاتمہ، عقلی استقرائی دا ظہور، عالم فطرت تے عالم تاریخ، ایہہ سب تصور خاتمیت دے ای مختلف پہلو نیں۔

ایس طرح علامہ اقبال نے ختم نبوت دے جامع تصور نال ارتقائے حیات دا تصور پیش کیتا تے مسلسل حصول علم، مسلسل اصلاح تے ترقی دا سفر جاری رکھن دی تلقین کیتی اے کیوں جے انقلاب و ارتقادی کوئی انتہا نہیں اے۔ (۵۳)

نماز تے دعا:

کلمہ طیب توں بعد نماز دین اسلام دا دوسرا رکن اے۔ دعا، نماز، واک اہم پہلو اے جو نماز دے بعد کسے وی جگہ، تے کسے وقت وی کیتی جاسکدی اے۔ نماز تے دعا وچ ذکر خدا لازمی دی حیثیت رکھدا اے جیہیں دا مقصد ایہہ وے کہ خدایا یاد تے اوس دی توصیف وچ بعض کلمات بار بار ادا کیتے جاوے۔ علامہ اقبال دی بہترین نظماں اوہناں دیاں دعائیں غزلاں نیں۔ علامہ اقبال نے عبادات تے دعا دے بارے زور دیندیاں ہویاں تاکہ کیدی کیتی اے کہ

۱۔ تمام عبادات، نماز تے دعا بطور رسم ادا نہ کیتیاں جان بلکہ اوہناں دے حقیقی تقاضے مدنظر رکھنے چاہیدے نیں۔ اوہناں دے حقیقی مقاصد فکری تے عملی دونوں طرح نال حاصل ہونے چاہیدے نیں۔

۲۔ نماز تے دعا محض اطاعت نہیں بلکہ محبت دے اظہار دا ذریعہ وی نیں۔

۳۔ فرض نماز دی ادائیگی مومن نوں ماسوا اللہ توں آزادی دادرسی دیندی اے۔ ایس ضمن وچ علامہ اقبال فرماندے نیں:

”..... اوقات صلوة کی تعیین بھی جو قرآن مجید کے نزدیک خودی کو زندگی اور اختیار کے حقیقی سرچشمے سے قریب تر لاکر اسے اپنی ذات پر قابو حاصل کرنے کا موقع دیتی ہے.....“ (۵۴)

۴۔ نماز باجماعت دے فوائد بیان کردے ہویاں، علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ کہندے نیں:

”..... اگر ہم چاہتے ہیں، عبادت کا مقصد زیادہ کامیابی سے حاصل ہو سکے تو اس کی ایک ہی صورت ہے وہ یہ ہے کہ ہم اسے اجتماعی شکل

دیں۔ یوں بھی اگر عبادت میں خلوص اور صداقت کا رنگ موجود ہے تو اس کی روح ہمیشہ اجتماعی ہوگی..... یہ ایک نفسیاتی حقیقت ہے کہ بحالت اجتماع ایک عام انسان کی قوت ادراک کہیں زیادہ بڑھ جاتی ہے اور اس کے جذبات میں کچھ ایسی شدت اور ارادوں میں وہ حرکت پیدا ہوتی ہے جو دوسروں سے الگ تھلک رہتے ہوئے ہرگز ممکن نہیں۔ لہذا بہ لحاظ ایک نفسیاتی مظہر کے دعا ایک راز ہے..... اسلام نے عبادت کو اجتماعی شکل دے کر (صلوٰۃ/ نماز باجماعت میں) روحانی تجلیات میں بھی جو اجتماعی شان پیدا کر دی ہے، اس پر ہمیں خاص طور سے توجہ کرنی چاہیے۔“ (۵۵)

- ۵۔ نماز باجماعت نال مساوات اجتماعی تے سماجی مساوات دا بھی درس ملدا اے۔
 ۶۔ عبادت لئی مخصوص سمت دا تعین ایس لئی اے کہ جماعت دے اندراک ہی قسم دے جذبات موجزن ہو جاوے۔
 ۷۔ عبادت دا مقصود رضائے الہی دا حصول تے قلب تے باطن دی اصلاح اے۔
 ۸۔ تمام عبادت حضور قلب نال ادا ہونیاں چاہیدیاں نیں۔ حضور قلب توں بغیر عبادت دا کوئی روحانی فائدہ حاصل نہیں ہوندا۔ نہ نماز قبول ہوندی اے تے نہ دعا قبول ہوندی اے۔

- شوق ترا اگر نہ ہو میری نماز کا امام میرا قیام بھی حجاب، میرا سجود بھی حجاب (۵۶)
 تیرا امام بے حضور، تیری نماز بے سرور ایسی نماز سے گزر، ایسے امام سے گزر (۵۷)
 ۹۔ ’اذان دی صدا اسلامی نظریہ حیات دے اعلان تے مبنی اے۔ ایہہ حیات دی علامت اے۔ عصر حاضر وچ ساریاں عبادت دی طرح اذان بھی بطور رسم دتی جاندی اے۔ عصر حاضر دیاں اذاناں بے روح نیں۔
 رہ گئی رسم اذان، روح بلائی نہ رہی فلسفہ رہ گیا، تلقین غزالی نہ رہی (۵۸)
 وہ سحر جس سے لرزتا ہے شبستان وجود ہوتی ہے بندہ مومن کی اذان سے پیدا (۵۹)
 ۱۰۔ تکبیر یا اللہ اکبر دی صدا انسانی شعور نوں بدل دیندے نیں۔ اس دی ساری زندگی متغیر تے سراپا روحانی بن جاندی اے۔ بے عبادت نال انسان دی خودی مستحکم نہ ہووے، خودی مطلق نال اوہدرا بطہ قائم نہ ہووے تے ایسی عبادت دا کوئی فائدہ نہیں۔
 یا وسعت افلاک میں تکبیر مسلسل یا خاک کی آغوش میں تسبیح و مناجات
 وہ مذہب مردان خود آگاہ و خدا مست یہ مذہب ملّا و جمادات و نباتات (۶۰)
 علامہ اقبال کہندے نیں:

”مذہب کے عزائم فلسفہ سے بلند تر ہیں۔ مذہب کے لیے یہ ممکن نہیں کہ صرف تصورات پر قناعت کر لے۔ وہ چاہتا ہے اپنے مقصود و مطلوب کا زیادہ گہرا علم حاصل کرے اور اس سے قریب تر ہوتا چلا جائے لیکن یہ قرب حاصل ہوگا تو دعا کے ذریعے مگر پھر دعا وہ چیز ہے جس کی انتہا روحانی تجلیات پر ہوتی ہے.....“ (۶۱)

روزہ، زکوٰۃ، حج اور جہاد:

- ایہناں عبادتاں دی غرض و غایت دے بارے علامہ اقبال لکھدے نیں:-
 ۱۔ ارکان اسلام (توحید، نماز، روزہ، حج، زکوٰۃ) دی پابندی تے ادائیگی دا حقیقی مقصد بہترین انسان تے بہترین امت بنانا اے۔
 ۲۔ اسلام دا ہر رکن انسانی زندگی دی صحیح نشوونما دے لئی اپنے اندر ہزارں ظاہری تے باطنی مصلحتاں رکھدا اے۔
 ۳۔ روزے نال انفرادی سطح تے ہر مسلمان جسم تے جان دونوں دے لحاظ نال تزکیہ پاندا اے۔ ایس دے نال اجتماعی سطح تے اقتصادی تے معاشرتی مساوات قائم ہوندی اے۔ صدقہ عید الفطر، زکوٰۃ تے اصول تقسیم وراثت توں بعد اقتصادی تے معاشرتی مساوات قائم کرن دا تیسرا ذریعہ اے۔ ایسے طرح مسلمان ماہ رمضان وچ کامل تزکیہ نفس دے نال، پورا مہینہ نزول قرآن حکیم دی ساگرہ منادے نیں تے اجتماعی حیات دا قانون وی سکھدے نیں۔
 ۴۔ روزے توں کفایت شعاری، میانہ روی، اعتدال تے سماجی و معاشی مساوات دا عملی سبق ملدا اے۔ نال ای ایس گل دا درس ملدا اے

۵۔ حج، دنیا بھر دے مسلمانانوں اتحاد تے ملاقات دے مواقع فراہم کر دالے۔ ایہہ اوہناں نوں رشتہ اخوت قائم کرن تے ایسے رشتے نوں مضبوط کرنے دا موقع فراہم کر دالے۔

مومنناں را فطرت افروز است حج ہجرت آموز و وطن سوز است حج
طاعتے سرمایہ جمعیتے رابطہ اوراق کتاب ملتے (۶۳)
1- حج دی بدولت مؤمن دی فطرت سلیمہ قوت حاصل کر دی اے۔ ایسے دی وجہ توں برائی تے بری جگہ توں ہجرت دا جذبہ پیدا ہوندا تے بے جا وطن پرستی دا جذبہ ختم ہوندا اے۔

2- باہمی اتفاق و اتحاد اصل سرمایہ جذبہ اطاعت اے۔ کتاب ملت دے اوراق ایسے قوت دی بدولت ہی یکجانیں۔
خانہ کعبہ مسلمانان دی مرکزیت تے اتحاد دی علامت اے۔

☆ ملت دا حلقہ (دائرہ) مسلسل وسعت پذیر اے۔ اوس دا مرکز وادی بطحا اے۔
جذبت ایہہ وحدت ساڈے وچ موجود اے، ساڈا وجود تا ابد قائم رہن دی امید اے۔
مکہ مکرمہ جمعیت آدم دمرکز اے۔

اس دور میں اقوام کی صحبت بھی ہوئی عام پوشیدہ نگاہوں سے رہی وحدت آدم
تفریق ملل حکمتِ افرنگ کا مقصود اسلام کا مقصود فقط ملتِ آدم
کے نے دیا خاک جنیوا کو یہ پیغام جمعیتِ اقوام کہ جمعیتِ آدم؟ (۶۵)
خانہ کعبہ مسلمانان دی وحدت دمرکز ہون تو علاوہ عالم انسانی دے اتحاد دا نمائندہ وی اے۔

عرب کے سوز میں سازِ عجم ہے حرم کا راز توحیدِ امم ہے
تہی وحدت سے ہے اندیشہِ غرب کہ تہذیبِ فرنگی بے حرم ہے (۶۶)
۶۔ اقبال جنگ دے خلاف سن خواہ ایہہ اشاعت اسلام لئی ای کیتی گئی ہووے۔ تاہم، اوہ جہاد دے قائل سن۔ اوہناں دا کہنا سی کہ مسلمان اپنے تے اپنے دین دے دفاع لئی تلوار اٹھا سکد اے۔ ایہہ جہاد عین فرض اے۔ اوہناں دا قول اے کہ جہاد وچ فتح یا شکست اہمیت نہیں رکھدے۔ اہم گل ایہہ وے کہ مومن راہِ حق وچ جان قربان کر دیوے۔
شہادت ہے مطلوب و مقصودِ مومن نہ مالِ غنیمت نہ کشور کشائی!! (۶۷)
اقبال ہر اوس کوشش نوں جہاد قرار دیندے سن جس نال انسان تے ملت دی خودی مستحکم ہووے، جس نال دنیا و عقبی بہتر ہو سکے۔ (۶۸)

ایمان مفصل دا پروا:

علامہ اقبال نے اپنے کلام وچ مختلف پیرائے وچ فرشتیاں دا ذکر کیتا اے تے ایلیس داوی ذکر کیتا اے۔ اقبال عظمتِ انسانی دے قائل سن تے مومن نوں اوسدی خوبیاں دی وجہ نال فرشتیاں توں افضل قرار دیندے سن۔ اوہناں دے نزدیک انسان فرشتیاں توں افضل اے کیوں جے اوس نوں عشق تے آرزو کرن تے نباہن دی صلاحیت تے طاقت عطا ہوئی اے۔ انسان متحرک اے جد کہ فرشتہ ساکن ایس۔ فرشتیاں نوں عبادت و سجود دی وجہ توں تقدس حاصل اے پر اوہناں نوں آزادی رائے میسر نہیں اے۔
فرشتہ گرچہ بروں از طلسمِ افلاک است نگاہ او بتماشاے این کفِ خاک است

فرشتے را دگر آں فرحتِ سجود کجاست کہ نوریاں بتماشائے خاکیاں مستند! (۶۹)
 ☆ بھانویں فرشتے طلسمِ افلاک توں دوراے، اوس دی نگاہ ایس مٹھی بھر مٹی (انسان) دے اعمال تے اے۔
 فرشتیاں نوں دوبارہ سجدہ کرن دی فرصت ای نہیں۔ ایہہ نوری مخلوق تے خاکی مخلوق دے اعمال دے مشاہدے وچ گم اے۔
 فرشتے اپنی بلند مقامی دے باوجود انساناں دے ذوق و شوق و یکھدے رہ جانداں نیں۔ غلامانِ محمد ﷺ نوں اوہناں تے واضح
 برتری حاصل اے۔

ترا جوہر ہے نوری، پاک ہے تُو فروغِ دیدہ افلاک ہے تُو
 ترے صیدِ زبوں افرشتہ و حور کہ شاہینِ شہِ لولاک ہے تُو (۷۰)
 علامہ اقبال نے اپنے کلام وچ دوسرے فرشتیاں دے نال، حضرت جبرائیل علیہ السلام دا خصوصاً ذکر کیتا اے۔
 حضور حق میں اسرافیل نے میری شکایت کی یہ بندہ وقت سے پہلے قیامت کرنے دے برپا
 خودی ہو علم سے محکم تو غیرتِ جبریل اگر ہو عشق سے محکم تو صورِ اسرافیل
 میری نوا میں نہیں ہے ادائے محبوبی کہ بانگِ صورِ اسرافیل دل نواز نہیں (۷۱)
 صبحِ ازل یہ مجھ سے کہا جبرائیل نے جو عقل کا غلام ہو وہ دل نہ کر قبول (۷۲)
 اقبال دے نزدیک ابلیس شر دامظہراے۔ اوہ اک طاقتور، فعال تے چاک وچو بند دشمن ایہہ تے انسان نوں فعال، باہمت، حوصلہ مند
 تے جفاکش بناون وچ اہم کردار ادا کردا اے۔ ابلیس پختہ تر حریف تے مد مقابل دا طالب اے پر عصر حاضر وچ اوس نوں ایسا کوئی انسان
 نظر نہیں آندا۔ اوہ خدا توں التماس کردا اے کہ اوسدا سامنا ایسے پختہ تر انسان نال کراد یوے جیہڑا اوہدے سارے کس ول کڈھ دیوے:
 بندہ باید کہ پچھ گردنم لرزہ اندازد نگاہش درتم (۷۳)
 ☆ بندہ ایسا ہووے کہ میری گردن مروڑ دیوے (تے) اوس دی نگاہ نال میرے بدن تے کچکی طاری ہو جاوے۔
 انساناں وچوں جیہڑے ابلیس دی پیروی کردے نیں اوہ کردار دے لحاظ نال ابلیس ای نہیں ایہہ آب و گل دے شیطان، آتشیں
 ابلیس توں وی زیادہ خوفناک نیں۔

بنایا ایک ہی ابلیس آگ سے تو نے بنائے خاک سے اس نے دو صد ہزار ابلیس (۷۴)
 اقبال دے نزدیک مغرب دے سیاستدان، ایس زمانے دے ابلیس نیں۔
 فسادِ عصر حاضر آشکار است سپہر از زشتی او شرمسار است
 اگر پیدا کنی ذوقِ نگاہے! دو صد شیطان ترا خدمت گزار است (۷۵)
 ترجمہ:- موجودہ زمانے دا فساد ہر اک تے ظاہر اے۔ آسمان اوس دی خرابی تے شرمندہ اے۔ جے توں ذوقِ نگاہ پیدا کر لیں تے تینوں
 سیکڑیاں خدمت گزار شیطان مل جاوے گے۔

ابلیس دا ایک سفیر میکیا ولی، سی جس نے دنیا وچ بے رحم سیاست دی تبلیغ کیتی۔
 آں فلارنساوی باطل پرست سرمہ او دیدہ مردم شکست (۷۶)
 ☆ فلارنس دا اوہ باطل پرست (میکا ولی) جس دے سرے نے انساناں دی اکھاں وچ مٹی پاوتی (اوہناں نوں دھوکا دتا)۔

اقبال تے قرآن:-

علامہ اقبال قرآن حکیم نال خصوصی فکری و روحانی نسبت رکھدے سن۔ اوہناں دے سارے بنیادی افکار و تعلیمات قرآن حکیم دی
 تعلیمات توں لئے گئے نیں۔ اقبال خود وی قرآن مجید دی آیت (۲:۱۳۸) دا حوالے دے کے قرآن مجید دے رنگ وچ اپنے رنگے ہوون
 دا ذکر کردے نیں۔

گوہر دریائے قرآن سفتہ ام شرح رمز صِبْعَةُ اللّٰه ، گفتہ ام (۷۷)
 ☆ میں قرآن حکیم دے سمندر و چوں موتی کڈھ لئے نہیں تے اللہ تعالیٰ دے رنگ و بچ رنگے جاؤن دار از بیان کردتاے۔
 اقبال دیاں چٹھیاں، لکھتاں تے کلام اوہناں دے مطالعہ قرآن دے مظہر نہیں۔ اوہ اپنے خطبیاں و بچ قرآن حکیم دے بارے
 لکھدے نہیں:

۱۔ ”..... جب تک مومن کے دل پر کتاب (قرآن مجید) کا نزول ویسے نہ ہو جائے جیسے آنحضرت ﷺ پر ہوا تھا اس کا سمجھنا محال
 ہے۔“ (۷۸)

۲۔ ”قرآن..... کا حقیقی منشا..... یہ ہے کہ ذہن انسانی میں اس کا تعلق جو اسے کائنات اور خالق کائنات سے ہے اعلیٰ اور بہتر شعور پیدا
 کرے۔“ (۷۹)

ترے ضمیر یہ جب تک نہ ہو نزول کتاب گرہ کشا ہے نہ رازی نہ صاحب کشف (۸۰)
 اقبال کہندے ہیں کہ قرآن حکیم ساڈے سارے انفرادی تے اجتماعی مسائل داخل اے۔

گر تو می خواہی مسلمان زیتن نیست ممکن جز بقراں زیتن (۸۱)

چست قرآن؟ خواجہ را پیغام مرگ دستگیر بندہ بے ساز و برگ

نقش قرآن تا دریں عالم نشست نقشہائے کاہن و پاپا شکست

مثل حق پنہان و ہم پیدا است این زندہ و پائندہ و گویا است این (۸۲)

۱۔ جے تھی مسلمان دی طرح زندگی گزارنی چاہندے او تے قرآن حکیم نوں زندگی دا حصہ بنائے بغیر ایہہ ممکن نہیں۔

۲۔ قرآن حکیم کیہ اے؟ ظالم و جاہل موت دا پیغام اے۔ ایہہ بے کس و بے بس تے مسکین و نادار دا دستگیر (مددگار) اے۔

۳۔ جدا بی دنیا و بچ قرآن حکیم جلوہ افروز ہویا تے کہانت و پاپا بیت دے نقوش مٹ گئے۔

۴۔ (قرآن حکیم) حق (اللہ تعالیٰ) دی طرح باطن وی اے تے ظاہر وی اے۔ ایہہ زندہ و پائندہ تے کلام کرن والی کتاب اے۔

ایک دوہیتی و بچ اقبال اپنے فلسفہ خودی دے حوالے نال خدا اور مومن انسان دے وچکار موجود رشتے نوں قرآن تے سپارے
 دارشتہ قرار دیندے ہیں:

تو خورشیدی و من سیارہ تو سراپا نورم از نظارہ تو

ز آغوش تو دُورم، ناتمام تو قرآنی و من سیارہ تو (۸۳)

۱۔ توں سورج این تے میں تیرے گرد سیارہ ہاں۔ میں تیرا دیدار کرن دی بدولت سراپا نور بن گیا ہاں۔

۲۔ تیری آغوش توں دور رہ کے میں ناقص رہ جاواں گا۔ توں قرآن این تے میں تیرا سپارہ ہاں۔

اپنے فلسفہ خودی دے بارے اقبال نے ۱۹۳۶ء وچ اک خط وچ لکھیا اے:

”..... حدود خودی کے تعین کا نام شریعت ہے اور شریعت اپنے قلب کی گہرائیوں میں محسوس کرنے کا نام طریقت ہے۔ جب احکام الہی

خودی میں اس حد تک سرایت کر جائیں کہ خودی کے پرائیویٹ امیال و عواطف باقی نہ رہیں اور صرف رضائے الہی اس کا مقصود ہو جائے، تو

زندگی کی اس کیفیت کو بعض اکابر صوفیائے اسلام نے فنا کہا ہے۔ بعض نے اسی کا نام بقا رکھا ہے۔“ (۸۴)

علامہ اقبال ہر روز سویرے بہوں ذوق و شوق تے خوش الحانی دے نال قرآن حکیم دی تلاوت کردے سی۔ اوہناں دے والد شیخ نور
 محمد درویش منش انسان سن۔ اوہ روز اقبال نوں تلاوت کردیاں و کچھ کے بہت خوش ہندے سن۔ اک دن اوہناں نے اقبال نوں قرآن حکیم
 دے نال قلبی ربط تے تعلق قائم کرن دا طریقہ دسیا کہ قرآن حکیم دی تلاوت کردے وقت ایہہ سمجھو کہ ایہہ ایس وقت تھاڈے تے نازل ہو
 رہیا اے، اللہ تعالیٰ تھاڈے نال ہم کلام اے۔ (۸۵) اوہناں دی ایس نصیحت دا علامہ اقبال تے گہرا اثر ہویا تے اوہ تاحیات انج ای
 قرآن حکیم دی تلاوت کردے رہے۔ ایس دے نتیجے وچ اوہناں دا اللہ تعالیٰ دے کلام دے راہیں اللہ تعالیٰ دے نال رابطہ مضبوط ہوندا

رہیا۔ ایسے رابطے دے احساس تے اوہناں تے شدید رقت طاری ہو جاندی سی۔ اوہناں دے اتھرواں دے نال قرآن حکیم دے ورق تر ہو جاندا سَن۔ اوہ قرآن حکیم دے پیغام تے غور و فکر کردے رہندے سن۔ قرآن حکیم توں اوہناں نوں حکمت حاصل ہوئی۔ اوہناں نے قرآن حکیم توں حاصل ہون والی ایسے ای بصیرت دی مدد دے نال امتِ مسلمہ دے زوال دے اسباب دی نشاندہی کیتی تے ایہناں خرابیاں نوں دور کرن لئی حل تجویز کیتا۔ ایسے وجہ توں اوہناں نوں امتِ داکھیم (حکیم الامت) لقب ملیا۔

قرآن حکیم زندہ آسمانی کتاب اے۔ علامہ اقبال دا عقیدہ سی کہ نبی کریم ﷺ تے قرآن حکیم عربی عبارت وچ نازل ہو یا سی۔ ایہہ سمجھنا کہ اوہناں تے قرآن حکیم دا مفہوم نازل ہو یا سی تے انہوں عبارت دی شکل اوہناں خود دتی، غلط اے۔ ایسے ضمن وچ فقیر سید وحید الدین ”روزگار فقیر“ وچ لکھدے نیں:

”فرمایا: ایک مرتبہ فارمن کرچن کالج لاہور کا سالانہ اجلاس ہو رہا تھا کالج کے پرنسپل ڈاکٹر لوکس نے مجھے بھی اس میں دعوت شرکت دی اجلاس کا پروگرام ختم ہونے کے بعد چائے کا بندوبست کیا گیا تھا ہم لوگ چائے پینے بیٹھے تو ڈاکٹر لوکس میرے پاس آئے اور کہنے لگے چائے پی کر چلے نہ جانا مجھے تم سے ایک ضروری بات کرنی ہے ہم لوگ چائے پی چکے تو ڈاکٹر لوکس آئے اور مجھے ایک گوشے میں لے گئے اور کہنے لگے: ”اقبال مجھے بتاؤ کہ تمہارے پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم پر قرآن کریم کا مفہوم نازل ہوا تھا اور چونکہ انہیں صرف عربی زبان آتی تھی انھوں نے قرآن کریم عربی میں منتقل کر دیا یہ عبارت ہی اسی طرح اتری تھی؟“

ڈاکٹر لوکس نے حیران ہو کر کہا کہ: اقبال! تم جیسا پڑھا لکھا آدمی اس بات پر یقین رکھتا ہے کہ عبارت ہی اسی طرح اتری ہے! میں نے کہا: ڈاکٹر لوکس، یقین! میرا تجربہ ہے مجھ پر شعر پورا اترتا ہے تو پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم پر عبارت کیوں نہیں پوری اتری ہوگی۔“ (۸۶)

قرآن حکیم مکمل ضابطہ حیات اے۔ علامہ اقبال نے مشرقی تے مغربی علماں دا بغور مطالعہ کیتا۔ اوہناں نے مذہب، سائنس، تہذیب و تمدن، فلسفہ، معاشیات تے سماجی علوم دا بغور مطالعہ کیتا۔ اوہناں دا پختہ ایمان سی کہ قرآن حکیم زندگی دے ہر شعبے وچ مکمل رہنمائی مہیا کردا اے۔ ایسے ضمن وچ ”روزگار فقیر“ وچ لکھیا ہو یا اے:

”ڈاکٹر صاحب کی قیام گاہ پر ایک ملاقاتی آئے۔ ادھر ادھر کی باتیں ہوتی رہیں اتنے میں انھوں نے ڈاکٹر صاحب سے سوال کیا: آپ نے مذہب، اقتصادیات، سیاسیات، تاریخ، فلسفہ وغیرہ پر جو کتابیں پڑھی ہیں ان میں سب سے زیادہ بلند پایہ اور حکیمانہ کتاب آپ کی نظر سے کونسی گزری ہے؟“

ڈاکٹر صاحب کرسی سے اٹھے اور اندر چلے گئے دو تین منٹ میں واپس آئے تو ان کے ہاتھ میں ایک کتاب تھی اس کتاب کو اس شخص کے ہاتھوں پر رکھتے ہوئے فرمایا: ”قرآن حکیم۔“ (۸۷)

قرآن حکیم، نورِ ہدایت اے۔ ایسے توں رہنمائی حاصل کرن لئی ساہنوں چاہیدا اے کہ روز ایسے دی تلاوت کرن توں بعد ایہدے مفہوم اُتے غور کردے رہیے۔ ساہنوں ایہدی تعلیمات تے عمل کرنا چاہیدا اے تے اوہناں دے اپنے دل تے دماغ تے مرتب ہون والے اثرات دا جائزہ لیندے رہنا چاہیدا اے۔ ایسے ضمن وچ علامہ اقبال، نیاز الدین خاں نوں اک خط وچ لکھدے نیں:

”قرآن کثرت سے پڑھنا چاہیے تاں جے قلب محمدی نسبت پیدا کرے اس نسبت محمدیہ کی تولید کیلئے یہ ضروری نہیں کہ قرآن کے معنی بھی آتے ہوں خلوص دل کے ساتھ محض قرأت کافی ہے۔“ (۸۸)

پروفیسر یوسف سلیم چشتی ہر وقت فلسفے دے مطالعے وچ مصروف رہندے سن۔ علامہ اقبال نے اوہناں دے ایسے مرض دے علاج لئی قرآن حکیم دے نال روحانی تے قلبی تعلق پیدا کرن دی تلقین کیتی۔ وحید الدین لکھدے نیں:

”علامہ اقبال نے ان کی توجہات کا رخ مذہب کی طرف موڑ دیا اور اس حقیقت سے آگاہ کیا کہ قرآن کریم فلسفے اور الہیات کی کوئی تصنیف نہیں ہے اس کا مقصد دل کو اطمینان عطا کرنا ہے اس سلسلے میں انھوں نے یہ مشورہ بھی دیا کہ قرآن کریم کو اس زاویہ نگاہ سے پڑھو کہ اللہ تعالیٰ سے میرا کیا رشتہ ہے اور کائنات میں میرا کیا مقام ہے قرآن اس لئے نازل ہوا ہے کہ وہ انسان میں خدا سے ربطی کا اعلیٰ شعور پیدا کر دے تاں جے انسان اس ربط کی بدولت مشیت ایزدی سے ہم آہنگی پیدا کر سکے۔“ (۸۹)

علامہ اقبال دا قرآن حکیم دے نال آخری دم تک قلبی تے روحانی تعلق قائم رہیا۔ زندگی دے آخری ایام وچ گلا خراب ہون دی وجہ

نال علامہ اقبال قرآن حکیم دی تلاوت توں محروم ہو گئے سن تے اوہناں نوں ایس گل دا بڑا رنج سی۔ (۹۰)

علامہ اقبال نے قرآن حکیم دی تعلیمات توں آگاہ ہون لئی مولانا رومی رحمۃ اللہ علیہ دی ”مثنوی معنوی“ توں بھی بڑی مدد لئی۔ قرآن حکیم دے نال ”مثنوی معنوی“ وی تاحیات اوہناں دے مطالعے وچ رہی۔ (۹۱)

علامہ اقبال نے زندگی دے ہر طرح دے مسئلے دے حل لئی قرآن حکیم دی طرف رجوع کرن دی تعلیم دتی۔ اوہناں دے سارے افکار و تصورات دا میزان قرآن حکیم اے۔ اوہناں دی طرز فکر نوں کجھن لئی اک واقعہ قارئین دی نذر اے۔

فقیر و حید الدین لکھدے نیں:

”ممتاز حسن بیان کرتے ہیں کہ ایک روز آئن سٹائن کے نظریہ اضافیت کے سلسلے میں روشنی کی رفتار کا ذکر آیا تو میں نے کہا: عجیب بات ہے اب تک خلا میں روشنی سے زیادہ تیز رفتار اور کوئی چیز دریافت نہیں ہوئی اور ایسا معلوم ہوتا ہے کہ روشنی بجائے خود طبعیاتی نقطہ نگاہ سے ایک قدر مطلق ہے۔“

علامہ نے نہایت متانت سے میرا سوال سنا اور فرمایا:

”کیا تمہیں قرآن حکیم کی وہ آیت یاد نہیں؟“

”اللہ نور السموات والارض“ (سورہ النور: ۳۵)۔ (۹۲)

آخر عمر وچ اوہ قرآن مجید تے اک کتاب لکھن دا ارادہ رکھدے سن۔ اوہناں نے ۲۶ اپریل ۱۹۳۵ء نوں سر اس مسعود نوں اک خط وچ لکھیا:

”... اور اس طرح میرے لئے ممکن ہو سکتا تھا کہ میں قرآن کریم پر عہد حاضر کے افکار کی روشنی میں اپنے وہ نوٹ تیار کر لیتا جو عرصہ سے میرے زیر غور ہیں لیکن اب تو نہ معلوم کیوں ایسا محسوس کرتا ہوں کہ میرا یہ خواب شرمندہ تعبیر نہ ہو سکے گا اگر مجھے حیات مستعار کی بقیہ گھڑیاں وقف کر دینے کا سامان میسر آئے تو میں سمجھتا ہوں قرآن کریم کے ان نوٹوں سے بہتر کوئی پیش کش مسلمانان عالم کو نہیں کر سکتا۔“

ایس دے بعد اوہناں ۳۰ مئی ۱۹۳۵ء نوں دوسرے خط وچ لکھیا:

”چراغِ سحر ہوں بچھا چاہتا ہوں تمنا ہے کہ مرنے سے پہلے قرآن کریم سے متعلق اپنے افکار قلم بند کر جاؤں“ (۹۳)

قرآن حکیم اللہ تعالیٰ دا کلام اے، اوس دے علم اور قدرت دا مظہر اے۔ علم اور کلام اللہ تعالیٰ دی صفات نیں۔ اللہ تعالیٰ دی ذات دی طرح اوہدیاں صفات بھی غیر مخلوق تے قدیم نیں۔ خالق دی صفات، خالق دی طرح، غیر مخلوق تے مخلوق دی صفات، مخلوق دی طرح، مخلوق نیں۔ علمائے حق دے نزدیک قرآن حکیم (کلام الہی) غیر مخلوق اے پر ایس کلام دے مظہر، مطبوعہ تے تحریر شدہ کلمات، حروف تے اوراق مخلوق نیں۔ کلام الہی تے مطبوعہ و تحریر شدہ کلمات دا آپس وچ روح تے جسم دا رشتہ اے۔ علامہ اقبال بزرگاں دے ایس عقیدے دے مطابق ای فرماندے نیں۔

آں کتاب زندہ قرآن حکیم حکمت او لایزال است و قدیم

نسخہ اسرار تکوین حیات بے ثبات از قوتش گیر و ثبات

ترجمہ: قرآن حکیم اوہ زندہ کتاب اے جس دی حکمت نوں زوال نہیں تے ایہہ قدیم اے۔ ایہہ زندگی دے وجود وچ آون دے رازاں دا خزانہ اے۔ بے ثبات (فانی) وی ایس دی قوت دے نال ثبات (بقا) حاصل کر سکتا اے۔

قرآن حکیم وچ اللہ تعالیٰ دی ذات تے اوسدے ناواں (اسماء) دا ذکر کرنا برابر قرار دتا گیا اے۔ ارشاد باری تعالیٰ ایہہ:

وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْ بِهَا

اور اللہ تعالیٰ دے پیارے نام نیں ایہناں دے ذریعے اوس تھیں مد منگو۔ (الاعراف: ۱۸۰)

اللہ تعالیٰ دے پاک نام تے کلمات توں مد منگنا دراصل اللہ تعالیٰ توں مد منگنا اے۔ نبی پاک ﷺ نے ایہناں کلمات دے نال

اللہ تعالیٰ دی پناہ وچ آون دی تعلیم ارشاد فرمائی اے:

أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ (مسلم ۲۷۰۸)

میں اللہ تعالیٰ کے کامل کلمات سے نال ہر اوس چیز سے بچتا ہوں جو خدا نے پیدا فرمایا ہے۔
نبی پاک ﷺ نے ارشاد فرمایا ہے:

☆ القرآن احب الی اللہ من السموات والارض (مشکوٰۃ)

قرآن حکیم اللہ تعالیٰ کو آسمان و زمین (کائنات) توں زیادہ محبوب ہے۔

☆ کلام الہی توں دیگر ہر کلام سے ایسا ہی بلند درجہ حاصل ہے جنہاں اللہ تعالیٰ کو اپنی ساری مخلوقات سے حاصل ہے۔ (عثمان دارمی)

قرآن حکیم دے بے حساب فضائل دے پیش نظر، علامہ اقبال نے قرآن حکیم کی تعلیمات کو سمجھنے سے اوہناں سے عمل کی تاکید کی ہے۔ ایس دے نور توں اپنا دل سے دماغ روشن کرن دی راہ سمجھائی ہے۔

تیرے ضمیر پہ جب تک نہ ہو نزول کتاب
گرہ کشا ہے نہ رازی نہ صاحب کشف
علامہ اقبال ”رموز بیخودی“ وچ فرماندے ہیں:

☆ گر تو می خواہی مسلمان زیستن نیست ممکن جز بقراں زیستن (۹۳)
جے تساں مسلمان بنناں چاہندے او تے قراں حکیم نوں اپنی زندگی دا حصہ بنائے بغیر ایسا ممکن نہیں۔

اوہ ہر مسلمان نوں اللہ دے رنگ وچ رنگ جان تے اوہدی محبت وچ ڈوب جان دا درس دیندے ہیں:

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ ده عشق را ناموس و نام و ننگ ده
طبع مسلم از محبت قاهر است مسلم ار عاشق نبا شد کافر است (۹۵)
۱۔ اپنے قلب (دل) نوں اللہ تعالیٰ دے رنگ وچ رنگ لو۔ عشق نوں عزت، نام تے قدر و منزلت دو۔

۲۔ مسلمان دی فطرت محبت دی وجہ توں ہی غلبہ حاصل کر دی ہے۔ جے مسلمان عاشق نہیں تے (انکا نعمت دی وجہ توں) کافر ہے۔

علامہ اقبال نے اپنے خطبات ”تشکیل جدید الہیات اسلامیہ“ (The Reconstruction of Religious Thought in Islam) دے دیباچے وچ ایس گل تے زور دتا ہے کہ قرآن حکیم وچ فکر دے بجائے عمل تے زیادہ زور دتا گیا ہے۔ جیہڑے دین اسلام دے مطابق اپنی سوچ تے عمل درست کر دے نیں اللہ تعالیٰ اوہناں نوں مختلف باطنی تجربات (inner experiences) چوں گزار کے اپنا قرب تے اپنی معرفت عطا کر دے۔ علامہ اقبال نے پہلے خطبے ”علم تے مذہبی تجربہ (Knowledge and Religious Experience) وچ مذہبی تجربات دی خصوصیات دا ذکر کیا ہے۔ اوہناں نے دوسرے خطبے ”مذہبی تجربے دا فلسفیانہ معیار“ (The Philosophical Test of Religious Experience) وچ ایہناں مذہبی تجربات نوں پرکھنے واسطے اصولاں دا ذکر کیا ہے۔ علامہ اقبال فرماندے ہیں کہ جدید دور دا انسان اپنی مادی سوچ دے کارن روحانی، باطنی، مذہبی مشاہدات نوں سمجھنے دے قابل نہیں رہیاتے اوہ ایہناں نوں شک دی نگاہ نال ویکھدے۔ (۹۶)

اساں نوں چاہیدا ہے کہ علامہ اقبال دے کردار تے افکار دی روشنی وچ اللہ تعالیٰ دے کلام دے نال اپنا ربط تے تعلق قائم کر کے اوسدا قرب حاصل کرن لئی ہر ممکن کوشش کر دے رہیے تاں جے زندگی دا مقصد احسن طور تے پورا ہو سکے۔

اقبال بطور مفسر قرآن:-

قدیم مفسرین دے مقابلے تے اقبال دی توضیحات حیرت انگیز نہیں۔ اقبال دی اخیر عمر وچ آرزوی کہ قرآن مجید دے مطالب و معانی تے کتاب لکھن۔ ایس ضمن وچ اوہ ۳۰ مئی ۱۹۳۵ء دے خط وچ ڈاکٹر سید راس مسعود نوں لکھدے ہیں:

”تمنا ہے کہ مرنے سے پہلے قرآن کریم سے متعلق اپنے افکار قلم بند کر جاؤں جو تھوڑی سی ہمت و طاقت ابھی مجھ میں باقی ہے اسے اسی

خدمت کے لیے وقف کر دینا چاہتا ہوں تاں ہے (روز قیامت) آپ کے جد امجد (رسول اکرم ﷺ) کی زیارت مجھے اس اطمینان خاطر کے ساتھ میسر ہو کہ اس عظیم الشان دین کی جو حضور اکرم ﷺ نے ہم تک پہنچایا کوئی خدمت بجلا سکا۔“ (۹۷)

علامہ اقبال طویل علالت دے باعث قرآن حکیم دی تعلیمات بارے مجوزہ کتاب نہ لکھ سکے۔

ڈاکٹر این میری شمل لکھدیاں نہیں کہ اقبال دو جہتاں تے کم کر دے رہے: اک ایہہ کہ آیات قرآنیہ دا مفہوم مغربی علوم دی زبان وچ سمجھاو تے دوسرا ایہہ کہ مغربی علوم تے قانون نوں قرآن حکیم دے ذریعے جانچن تے پرکھن۔ اوہ کسے ایسے عالم دین دے آرزو مند سن جو قرآن حکیم دی قانونی تعلیمات جدید قانون دے حوالے نال بیان کرے۔ اوہ کہندے سن کہ اگر کوئی عالم دین اسلام دی ایس پہلو نال خدمت سرانجام دیوے گا تے اوہ اسلام دا محسن تے مجدد ہووے گا۔ مورخہ ۲ دسمبر ۱۹۲۵ء نوں 'مثنوی پس چہ باید کرد' وچ لکھدے نیں۔

اے کہ می نازی بہ قرآن عظیم تا کجا در حجرہ می باشی مقیم
در جہاں اسرار دین را فاش کن نکتہ شرع میں را فاش کن (۹۸)

۱۔ اے (بندہ خدا) توں قرآن عظیم تے ناز کر دایں۔ توں کد تک اپنے حجرے وچ گوشہ نشین رہوئیں گا۔

۲۔ (باہر نکلو تے) دنیا وچ اسرار دین ظاہر کر دو۔ شرع میں دار از فاش کر دو۔

اوہناں ایسے نقطہ نظر نال ای ۱۹۲۵ء وچ 'اجتہاد دے موضوع تے مقالہ لکھیا جس وچ اوہناں اجتہاد دے اصول بیان کیتے۔ اوہ اجتہاد دے موضوع تے Islam As I Understand It دے عنوان تے کتاب لکھنا چاہندے سن پر کسے کارن ایسا نہ کر سکے۔ (۹۹)

اقبال نے فقہ اسلامی دی ابدی حیثیت تے ایس دی ارتقا پذیری تے ہمیشہ زور دتا۔ چھٹے خطبے وچ اوہناں واضح کیتا کہ اسلامی فقہ ہر زمانے دا ساتھ دے سکد اے، ایس دی تجدید نو دی ضرورت اے۔

اقبال اسلامی اصول فقہ تے انگریزی زبان وچ اک کتاب لکھن دی آرزو رکھدے سن پر نامعلوم وجوہ دی بنا تے اوہ ایہہ کم وی سرانجام نہ دے سکے۔ (۱۰۰)

اقبال دا اسلوب تفسیر:-

اسلامی شعائر تے عبادات دے ضمن وچ اقبال دے مخصوص، منفرد اور عصر حاضر کے تقاضیاں تے مبنی نقطہ نظر دی تفہیم لئی اوہناں دی منظوم تفسیر، سورہ اخلاص دا جائزہ لینا چاہیدا اے جو کہ مثنوی رموز بے خودی دا اک جزو اے۔ ایس وچ علامہ اقبال نے خلیفہ اول حضرت ابو بکر صدیقؓ دی زبانی عقیدہ توحید دے اجتماعی تے انفرادی اثرات و مضمرات بیان کیتے نیں تے مسلماناں دی معاشرتی حالت تے روشنی پائی اے۔

سورہ اخلاص..... فلسفہ خودی و بے خودی دی تفسیر تے سند:-

سورہ اخلاص وچ توحید دی حقیقت تے دین دی اصل بہت حسن اختصار تے بلاغت دے نال بیان ہوئی اے۔ ایس وچ عقیدہ توحید وی اے تے اسلامی نظام دا اجمال وی اے جس دی تکمیل عقیدہ رسالت نال ہوئی اے۔ علامہ اقبال نے بہت خوبصورت، جامع، موثر تے دلچسپ انداز نال سورہ اخلاص دے حوالے نال مسلماناں دی عمرانی زندگی دا مکمل تے جامع تصور پیش کیتا تے عالمگیر امت مسلمہ دا حقیقی تصور بیان کیتا اے۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ كَهْدٌ وَاللَّهُ الصَّمَدُ اللَّهُ بے نیاز ہے لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ناس نے کسی کو جنا اور نہ کسی نے اسے جنم دیا ہے وَلَمْ يَكُنْ لَهٗ كُفُوًا أَحَدٌ اور اس کے برابر کوئی نہیں ہے۔ (سورہ اخلاص)

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ:-

سورہ اخلاص دی پہلی آیت (ترجمہ:- اللہ اک اے) ملت اسلامیہ لئی اتحاد و فکر و عمل دا اک زبردست پیغام اے۔ جد مسلمان کنی

خداواں نوں چھڈ کے اک خدا تے ایمان لے آئے نیں تے فیر اوہناں دے اندرونی وحدت دی شان نمایاں ہونی چاہیدی اے۔ تو حید تے ایمان فرقہ آرائی تے گروہ بندی نوں برداشت نہیں کر سکدا۔ مسلمان مختلف گروہاں، فرقیوں، ذاتاں تے جماعتاں وچ تقسیم ہو کے کمزور ہو گئے نیں۔

صد ملل از ملتے انجینی بر حصارِ خود شیخیوں ریختی (۱۰۱)
ترجمہ:- توں اک ملت نوں سو ملتاں وچ تقسیم کر کے اپنے قلعے تے شیخوں ماریا تے اپنے پیراں تے آپ کھاڑی چلائی اے۔ ایس دا واحد علاج ایہہ وے کہ مسلمان اک ہو جاوے۔ اوہناں دی ایہہ عملی وحدت خدا تعالیٰ دی وحدانیت دا زندہ ثبوت ہووے گی۔ (۱۰۲)

اللَّهُ الصَّمَدُ :-

اللہ بے نیاز اے دی تفسیر وچ اقبال نے مسلماناں دی انفرادی تے اجتماعی زندگی وچ خودی، خودداری، غیرت مندی تے بے نیازی دی تعلیم دتی اے۔ صرف خدا دی ذات تے، تے اوس دی عطا کردہ قوتاں، وسائل تے صلاحیتاں تے بھروسہ کرن دی تعلیم دتی اے۔ غیر اسلامی شعائر، طرز زندگی، نظام حکومت و سیاست دے بجائے اسلامی شعائر، اسلامی طرز زندگی تے اسلامی نظام حکومت و سیاست اپنان دی ضرورت، اہمیت تے زور دتا اے۔ اوہناں نوں ہمت، حوصلے، جرأت، بے باکی تے بے نیازی نال زندگی گزارن دادرسی دتا اے۔

لَمْ يَلِدْ وَ لَمْ يُولَدْ :-

نہ اوہ کسی دا بیٹا اے، نہ کسی دا باپ اے۔ مراد ایہہ وے کہ اللہ تعالیٰ نسل و نسب دے تعلقات توں پاک اے۔ ایس نال سانوں روزمرہ زندگی وچ ایہہ درس ملدا اے کہ دین اسلام دے مَن والے رنگ و نسب تے وطن و نسل دی پابندیاں توں آزاد نیں۔

وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ :-

سورہ اخلاص دی آخری آیت شریفہ دا مطلب اے کہ اللہ تعالیٰ بے مثل اے۔ کائنات وچ کوئی ہستی اوس دی برابری دا دعویٰ نہیں کر سکدی۔ کوئی ذات اوس دے مد مقابل نہیں۔

سانوں ایس آیت کریمہ دے مفہوم توں اپنی انفرادی تے اجتماعی زندگی لئی ایہہ سبق ملدا اے کہ ہر مسلمان دا کردار بے مثل تے منفرد ہونا چاہیدا اے۔ ایس بحیثیت ملت و قوم دی بے مثل تے منفرد آں۔ سانوں اپنے اعلیٰ کردار نال اقوام عالم وچ اپنی حیثیت منوانی چاہیدی اے۔ (۱۰۳)

سورہ اخلاص دی مندرجہ بالا تفسیر توں واضح ہوندا اے کہ علامہ اقبال اسلامی شعائر و عبادات دے سلسلے وچ مخصوص نقطہ نظر رکھدے سن۔ اوہ فکر اسلامی دی نشاۃ ثانیہ چاہندے سن۔ اوہ فقہ اسلامی دی تجدید نو تے زور دیندے رہے۔ اوہناں نے فردی اصلاح لئی تصور خودی دتا۔ معاشرے دی اصلاح لئی اجتماعی خودی دا تصور دتا۔ خودی مطلق نال تے کائنات نال رابطہ دا طریقہ واضح کیتا۔ جمعیت اقوام دے بجائے جمعیت آدم و تصور دتا۔ مشرق و مغرب دی اصلاح لئی اسلامی ضابطہ حیات، عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق پیش کیتا۔ اوہناں دے فکر و عمل، تصورات و نظریات دارہما قرآن مجیدی۔ ایس ضمن وچ مولانا مودودی لکھدے نیں:

”وہ (اقبال) جو کچھ سوچتا تھا، قرآن کے دماغ سے سوچتا تھا۔ جو کچھ دیکھتا تھا قرآن کی نظر سے دیکھتا تھا۔ حقیقت اور قرآن اس کے نزدیک واحد تھے۔ اس معاملے میں ملک بھر کے بڑے بڑے علمائے کرام میں سے کوئی بھی اس ایم اے، پی ایچ ڈی، بار ایٹ لاء سے بڑھ کر فانی القرآن میں نے نہیں دیکھا ہے۔“ (۱۰۴)

اقبال نے ایہو ہی گل قرآن مجیدی آیت (۲:۱۳۸) دے حوالے نال ایس صورت کبیتی اے:

گوہر دریائے قرآن سفتہ ام شرح رمز صبغة اللہ گفتہ ام (۱۰۵)

ترجمہ:- میں قرآن حکیم دے بحر بیکراں دے موتی پرولنے نیں تے صبغت اللہ دے اسرار و موزی شرح بیان کبیتی اے۔

اقبال دے افکار و تصورات تے اوہناں دی حقانیت، اوہناں دے مطالعہ قرآن دے مظہر تے ثبوت نیں۔ علامہ اقبال دے اقوال

واحوال توں واضح اے کہ عشق رسول ﷺ تے قرآن مجید نال اوہناں دے فکر و عمل نوں عروج و کمال حاصل ہو یا۔ ذاتِ باری تعالیٰ نے اوہناں نوں خاص بصیرت عطا فرمائی سی۔ اوہ روحِ دین دے شناساں۔ (۱۰۶)

علامہ اقبال نے سیرتِ نبوی ﷺ تے قرآن حکیم توں اخذ و قبول لئی بہت صدق و خلوص تے احتیاط توں کم لیا اے۔ ایس ضمن وچ اوہ بحضور رسالت مآب ﷺ عرض کر دے نیں۔

داستانے گفتم از یاران نجد
محفلی از شمعِ نوا افروختم
گر دلم آئینہ بے جوہر است
اے فروغِ صبحِ اعصار و دہور
پردہ ناموسِ فکرم چاک کن
تنگ کن زحمتِ حیات اندر برم
سبز کشتِ نابسامانم مکن
خشک گرداں بادہ در انگورِ من
روزِ محشرِ خوار و رسوا کن مرا
گر درِ اسرارِ قرآن سفته ام
اے کہ از احسانِ تو ناکس کس است
عرض کن پیشِ خدای عزوجل

نکبتے آردم از بستانِ نجد
قوم را رمزِ حیاتِ اموختم
ور بحرّم غیرِ قرآن مضمّر است
چشم تو بیندہ مافی الصّدور
ایں خیاباں را ز خارم پاک کن
اہلِ ملت را نگہدار از شرم
بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن
زہر ریز اندر مئے کافورِ من
بے نصیب از بوسہ پا کن مرا
با مسلماناں اگر حقِ گفتہ ام
یک دعایتِ مزدِ گفتارم بس است
عشق من گردد ہم آغوشِ عمل (۱۰۷)

- ۱۔ میں اوس (مسلمان) نوں نجد دے دوستاں دی داستان سنائی۔ میں اوس لئی نجد دے گلستان دی خوشبو لے آیاواں۔
- ۲۔ میں اپنی آواز دی شمع توں محفل نوں روشن کیتا تے قوم نوں رازِ حیات دی تعلیم دتی۔
- ۳۔ جے میرے دل دا شیشہ بے جوہر اے، جے میرے کلام وچ قرآن حکیم توں علاوہ کچھ ہور پوشیدہ اے،
- ۴۔ آپ ﷺ دا نور زمانے لئی نورِ سحر اے۔ آپ ﷺ دی پاک نگاہ تے دلاں دے راز ظاہر نیں۔
- ۵۔ (اگر میری تعلیمات روحِ قرآن دے مطابق نیں تے) تسی میری فکر کا پردہ چاک کر دیو۔ ایس دنیا نوں میرے کانٹے (جیسے وجود) توں پاک کر دیو۔

- ۶۔ میرے تے زندگی دا لباس تنگ کر دیو۔ اہلِ ملت (مسلمانوں) نوں شرم توں بچا لو۔
- ۷۔ میری کشتِ ویراں نوں سرسبز نہ کرو۔ ایس نوں ابرِ رحمت توں سیراب نہ کرو۔
- ۸۔ میرے انگور دی شراب خشک کر دیو۔ میری کافوری شراب وچ زہر ملا دیو۔
- ۹۔ مینوں روزِ محشر نوں خوار و رسوا کر دیو۔ مینوں اپنے مبارک قدماں دا بوسہ لیون دی سعادت توں محروم کر دیو۔
- ۱۰۔ جے میں اپنی شاعری وچ اسرارِ قرآن تے مبنی موٹی پروئے نیں، جے میں مسلمانوں نوں حق بات کہی اے،
- ۱۱۔ تے آپ کہ جہاں دے احسان نال ناچیز، بہت قیمتی چیز بن جاندا اے، آپ جناب دی صرف اک دعای میری گفتگو دا حاصل ہو وے گی۔

- ۱۲۔ خدای عزوجل دے حضور عرض کرن دی درخواست اے کہ میرا عشقِ عمل نال ہم آغوش ہو جاوے۔
- آخری اشعار وچ کس قدر صدق و خلوص دا اظہار اے کہ نبی کریم ﷺ دی خدمت وچ عرض کر دے نیں کہ جے میں قرآن حکیم دے علاوہ کچھ ہور کہواں تے مینوں ختم کر دتا جائے تے قوم نوں میرے شرتوں محفوظ رکھیا جائے۔ ایس توں علاوہ مینوں قیامت دے روز رسوا کیتا جائے تے اپنی پابوسی توں بھی محروم کیتا جائے۔ ایس قدر خلوص اہل اللہ وچ وی بہت کم نظر آندا اے۔ (۱۰۸)

علامہ اقبال دی زندگی وچ ایہہ جئے واقعات کثرت نال نظر آندے نیں جیہڑے اوہناں دی قرآن فہمی تے قرآنی بصیرت دا بین ثبوت نیں۔ ایہناں واقعات توں علاوہ علامہ دی نظم و نشر دا بہتتا حصہ اسلامی تعلیمات دا عکاس اے۔ ایسے لئی اوہناں نوں ”قرآن دا شاعر“ نے ”شاعراں دا قرآن“ کہا گیا اے۔ (۱۰۹)

اقبال دی دین فہمی تے قرآن فہمی دے بارے مسلماناں تے غیر مسلماناں دی آراء:-

مولانا مودودی دی رائے:-

”اقبال کے سارے کام کو اگر دیکھا جائے تو معلوم ہوتا ہے کہ وہ صرف اسلام کا داعی تھا۔ کسی دوسرے نظریے یا نظام کا داعی نہیں تھا۔ وہ اس چیز کا ہرگز قائل نہ تھا کہ اسلام کے سوا کسی چیز کو یا اسلام کے ساتھ کسی چیز کو اختیار کر کے ہماری نجات ہو سکتی ہے۔“ (۱۱۰)

ایرانی انقلاب دے فکری رہنما ڈاکٹر علی شریعتی دی رائے:-

”انہوں نے بیسویں صدی کے مسلمان نوجوانوں کو حقیقی اسلام سمجھایا اور ان کی کردار سازی کی۔ میرے نزدیک اقبال کے اس کارنامے کی نظیر نہیں ملتی۔“ (۱۱۱)

ترک دانشور ڈاکٹر علی نہاد تارلان دی رائے:-

”اقبال نے حضرت فخر موجودات ﷺ کی، جو اس طریق کے مرشد الہی ہیں، پیروی کی اور از روئے تحقیق دین اسلام کی بلندی پر ایمان لا کر متصوفین اسلام کے راز سے آگاہی حاصل کی ہے۔ وہ دنیا کے فکری اور فلسفیانہ واقعات و حادثات سے پوری طرح آشنا ہے۔“ (۱۱۲)

مصری دانشور ڈاکٹر عبدالوہب عزام دی رائے:-

”اقبال! شاعر اسلام! تو نے مقاصد واضح کر دیے ہیں۔ اس کے فضائل کو جلا بخش دی ہے، اس کے چراغ کو روشن کر دیا ہے اور اس کے اصولوں کی توجیح کر دی ہے۔ تو نے ملتِ اسلامیہ کو ایسے عزم اور بلندی کی دعوت دی ہے جو ان کے منصب کے لیے موزوں ہے جو ان کے طریق زندگی اور تاریخ کے عین مطابق ہے۔“ (۱۱۳)

جرمن مفکر ڈاکٹر این میری شمل دی رائے:-

”اقبال کی پوری شخصیت دین اسلام کی وحی نبوت کی روشنی میں تعمیر نو کرنے کے لیے وقف رہی ہے اور اسی لیے وہ عصر جدید اور معاشرے کی ضروریات کا سامان اپنی تصانیف میں سمو گئے ہیں۔ اقبال کو کوئی پیغمبر نہیں کہے گا۔ ایسا کہنا تاریخ ادیان اور دین اسلام کے عقیدہ ختم نبوت کے منافی ہے مگر ہمیں اتنا کہنے کی اجازت دیجئے کہ وہ شہیر جبریل سے مس ضرور ہوئے تھے۔“ (۱۱۴)

اطالوی مصنفہ لیوس مٹح کلوڈ دی رائے:-

”..... شاعر اقبال قدم قدم پر قرآن مجید سے استفادہ کرتا ہے چنانچہ اس کے کلام میں آیات کے جو بار بار حوالے ملتے ہیں تو اس سے یہ واضح ہو جاتا ہے کہ اقبال ہر ممکن طور پر پیغمبر کے متعین کردہ صراطِ مستقیم سے انحراف نہیں کرتا۔“ (۱۱۵)

سید ابوالحسن ندوی دی رائے:-

”علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی پوری زندگی قرآن مجید میں غور و فکر اور تدبر و نظر کرتے گزارے، قرآن مجید پڑھتے، قرآن سوچتے، قرآن بولتے۔ قرآن مجید ان کی وہ محبوب کتاب تھی جس سے انہیں نئے نئے علوم کا انکشاف ہوتا۔“ (۱۱۶)

گوہر دریائے قرآن سفتہ ام شرح رمز صبغۃ اللہ گفتہ ام (۱۱۷)

ترجمہ:- میں قرآن حکیم دے بحر بیکراں دے موتی پرولئے نہیں تے صبغت اللہ دے اسرار و رموز دی شرح بیان کیتی اے۔

اقبال تے عشق رسول ﷺ:-

علامہ اقبال اللہ تعالیٰ دے عشق دے نال نبی کریم ﷺ دے عشق، اوہناں دا احترام، تے اوہناں دا اتباع ضروری قرار دیندے سن۔

اوہ فرماندے نیں:

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

خاکِ یثرب از دو عالم خوش ترست ای خنک شہری کہ آنجا دلبرست

(ص: ۱۹-۲۱)

۱- حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ دا مقام مسلمان دے دل وچ اے۔ ساڈی عزت حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ دے نام مبارک نال اے۔

۲۔ مدینہ منورہ دی مٹی دو عالم توں ودھ کے اے۔ ایہہ ٹھنڈی ہو اواں والا اوہ شہراے جتھے ساڈے محبوب نبی ﷺ آرام فرمائیں۔ اوہ فرماندے نیں کہ عشق نبوی ﷺ دے نال ای انسان نوں عزت، عظمت تے شرف حاصل اے۔ اللہ تعالیٰ توں اوہ عشق طلب کرو جس دے پاروں حضرت ابوبکر صدیقؓ تے حضرت علیؓ نے کمال حاصل کیتا۔ ایس عشق دی بدولت ای ملت اسلامیہ تے کائنات نوں قوت، استحکام تے دوام حاصل اے:

ہر کہ عشقِ مصطفیٰ سامانِ اوست بحر و بر در گوشہ دامانِ اوست
سوزِ صدیقؓ و علیؓ از حق طلب ذرہ عشقِ نبیؐ از حق طلب
ز انکہ ملت را حیات از عشقِ اوست برگ و ساز کائنات از عشقِ اوست
(ص: ۲۰-۲۱)

۱۔ جس نے عشقِ مصطفیٰ ﷺ نوں سامان بنا لیا بحر و بر اوس دے دامن دے کوئے وچ سما گئے۔
۲۔ حق توں صدیقؓ تے علیؓ دا سوز طلب کرو۔ حق توں نبی ﷺ دا تھوڑا جیہا عشق منگو۔
۳۔ کیوں جے ملتِ اسلامیہ دی زندگی اوہناں دے عشق دی بدولت اے۔ کائنات کا سارا ساز و سامان اوہناں دے عشق دی وجہ توں اے۔

جدائیں حقیقت دا احساس ہو جاوے کہ ساہنوں خدا نبی کریم ﷺ دے توسل توں ملیا اے تے نبی کریم ﷺ دی محبت وچ اضافہ ہو جاندا اے:

معنی حرمِ کنی تحقیق اگر بگری بادیدہ صدیقؓ اگر
قوتِ قلب و جگرِ گردد نبیؐ از خدا محبوب تر گردد نبیؐ
(ص: ۱۰۱)

ترجمہ:- جے توں میرے شعراں تے تحقیق کرے، جے صدیقؓ دی نگاہ نال ویکھیں تے نبی کریم ﷺ قلب و جگر دی طاقت بن جاوے گے۔ اوہ تیری نظر وچ اللہ تعالیٰ توں وی زیادہ محبوب ہو جاوے گے۔

علامہ اقبال نے فرمایا اے کہ عشق نبی کریم ﷺ حاصل کرن لئی قرآن حکیم دی تلاوت کر دے رہنا چاہیدا اے۔ نبی کریم ﷺ تے کثرت نال درود بھیج دے رہنا چاہیدا تے کسی عاشقِ رسول ﷺ دی صحبت اختیار کرنی چاہیدی اے۔ علامہ اقبال روزانہ دس ہزار مرتبہ درود پاک پڑھ دے سن۔ اوہناں نے گن کے حضور نبی کریم ﷺ دی خدمت وچ اک کروڑ درود شریف دا نذرانہ پیش کیتا سی۔ درود شریف دی برکت نال اللہ تعالیٰ نے اوہناں نوں علم تے حکمت دیاں نعمتاں عطا فرمایاں تے اوہناں نوں ”امتِ داکھیم“ بنا دتا۔ (۱۱۸)

علامہ اقبال نوں نبی کریم ﷺ دی ذاتِ گرامی نال سچا تے سچا عشق سی۔ اوہ نبی کریم ﷺ دی شان وچ ذرا جی گستاخی وی برداشت نہیں کر دے سن۔ جد غازی علم دین شہید نے نبی کریم ﷺ دے گستاخ ملعون راجپال نوں قتل کر کے عدالت توں سزائے موت پائی تے ایس طرح شہادتِ دا اعلیٰ رتبہ پایا تے علامہ نے غازی علم الدین شہید نوں خراجِ عقیدت پیش کیتا تے فرمایا: ”اسیں گلاں کر دے رہے تے ترکھاناں دامنڈا بازی لے گیا“۔

انج ای جد ۱۹۳۳ء وچ آریہ سماج حیدرآباد (سندھ) دے سیکرٹری نھورام نے نبی کریم ﷺ دی شان وچ گستاخی تے مبنی کتاب ”ہسٹری آف اسلام“ کتاب شائع کیتی تے غازی عبدالقیوم نے انگریز دی عدالت منعقدہ کراچی وچ نھورام تے چا تو دے پے در پے وار کر کے اوس ملعون نوں جہنم رسید کیتا۔ عدالت نے غازی عبدالقیوم نوں سزائے موت سنائی۔ علامہ نے اس واقعہ تے ”لاہور اور کراچی“ دے عنوان نال انج نظر فرمایا:

نظر اللہ پہ رکھتا ہے مسلمان غیور موت کیا ہے؟ فقط عالم معنی کا سفر
ان شہیدوں کی دیت اہل کلیسا سے نہ مانگ قدر و قیمت میں ہے خوں جن کا حرم سے بڑھ کر

آہ اے مردِ مسلمان تجھے کیا یاد نہیں؟ حرف لا تدع مع اللہ الٰہا آخر

ضرب کلیم (ص: ۵۵)

(۱۱۹)

علامہ اقبال دی خواہش سی کہ اوہناں دی عمر حضور نبی کریم ﷺ دی ظاہری حیات توں زیادہ نہ ہووے۔ اللہ تعالیٰ نے عاشقِ رسول ﷺ دی ایہہ خواہش پوری فرمائی۔ علامہ مرحوم دی تاریخ پیدائش ۹ نومبر ۱۸۷۷ء اے تے اوہناں نے ۱۹۳۸ء وچ ۶۱ سال دی عمر وچ انتقال فرمایا سی۔ (۱۲۰)

اقبال تے عقیدہ ختم نبوت

علامہ اقبال دوسرے عقائد دی طرح عقیدہ ختم نبوت دے بارے وی واضح تے دو ٹوک موقف رکھدے سن۔ اوہناں نے عقیدہ ختم نبوت دی وضاحت کردے ہویاں فرمایا کہ عقیدہ ختم نبوت ہی اوہ نقطہ اے جس دی بنیاد تے اسلامی معاشرے نوں دوام حاصل ہو سکدا اے۔ ایہہ عقیدہ وحدتِ اسلامی دی بنیاد تے عقل استقرائی دا ظہور اے۔ ایس عقیدے دی بدولت سلسلہ نبوت و رسالت تکمیل پا گیا اے۔ ایہہ عقیدہ ایس حقیقت دا اعلان اے کہ دینِ اسلامی دائمی و ابدی تے عالمگیر حیثیت دا حامل اے۔ ایہہ آخری دینِ الہی اے۔

آخری دینِ الہی..... دینِ اسلام

ساڈ اپیار دینِ اسلام اے۔ ایہہ اللہ تعالیٰ دا واحد پسندیدہ دین اے۔ ارشادِ بانی اے:

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ

بے شک اللہ تعالیٰ کے نزدیک پسندیدہ دین تو صرف اسلام ہے۔ (۱)

وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَسِرِينَ ۝

اور جو شخص اسلام کے سوا کوئی اور دین (اختیار کرنا) چاہے گا تو اس سے ہرگز قبول نہ کیا جائے گا اور آخرت میں وہ خسارہ پانے والوں

میں سے ہوگا۔ (۲)

مندرجہ بالا آیات مقدسہ تے غور کرن نال درج ذیل نکات واضح ہوندے نیں:

۱۔ 'الدین' توں مراد خاص دین تے 'الاسلام' تو مراد صرف اسلام اے۔ عربی زبان وچ کسے اسم نال 'ال' لگان نال اوہ اسم، اسم معرفہ بن جاندا اے۔ ایسے طرح جیویں انگریزی زبان وچ کسے اسم (noun) دے نال حرفِ تکمیل 'the' لاون نال اوہ اسم خاص ہو جاندا اے۔

حضرت آدم علیہ السلام تو لے کے حضرت محمد ﷺ تک سارے انبیاء کرام دینِ اسلام دی ہی تعلیم دیندے رہے۔ سارے انبیاء و رسل علیہم تے اوہناں دے پیروکار اپنے زمانے دے مسلمان سن۔ ساڈے پیارے نبی ﷺ آخری نبی نیں۔ اوہناں ایہی دینِ اسلام پیش کیتا جو پہلے انبیاء و رسل پیش کردے رہے۔ فرق صرف دو گلاں دا اے:

(۱) سابقہ امتاں اپنے انبیاء تے رسل دیاں اکثر تعلیمات صحیح شکل وچ محفوظ نہ رکھ سکیاں جد کہ اللہ تعالیٰ نے آنحضرت ﷺ دی اصل تعلیمات دی خصوصی طور تے حفاظت فرمائی اے۔

(ب) نبی کریم ﷺ نے دینِ اسلام دی تعلیمات بہت تفصیل تے وضاحت دے نال بیان فرمایاں کیوں جے آپ ﷺ نوں سارے جہاناں لئی نبی بنا کے بھیجیا گیا اے۔ اس لئی آپ ﷺ دی تعلیمات ہر دور دے انسان لئی نیں۔ (۳)

عقیدہ رسالت

عقیدہ رسالت یا ایمان بالرسول یعنی رسولوں تے ایمان لے کے آنا، دینِ اسلام دا دوسرا بنیادی عقیدہ (اصول) اے۔ کلمہ توحید تے کلمہ شہادت دونوں کلمیاں وچ، نصف، اول حصہ توحید تے نصف دوم حصہ رسالت دے مضمون تے مشتمل اے۔ عقیدہ توحید دے نال عقیدہ رسالت تے وی ایمان لے کے آنا ضروری اے۔ جے کوئی عقیدہ توحید تے قائم اے پر عقیدہ رسالت نہیں رکھدا، اوہ مسلمان شمار نہیں ہوندا۔ دنیاوی بہت ساریاں قوماں نیں جیہڑیاں کسے نہ کسے شکل وچ وجود باری تعالیٰ تسلیم کردیاں نیں پر عقیدہ رسالت (رسالتِ محمدی) تسلیم نہیں کردیاں، ایس لئی اوہ غیر مسلم قوماں نیں۔ ایسے طرح یہودی، حضرت عیسیٰ علیہ السلام تے حضرت محمد ﷺ نوں نبی تے

رسول تسلیم نہیں کر دے۔ عیسائی، حضرت محمد ﷺ نوں نبی تے رسول تسلیم نہیں کر دے، ایس لئی یہودی تے عیسائی غیر مسلم نہیں۔

عقیدہ ختم نبوت

عقیدہ ختم نبوت دا مطلب ایہہ وے کہ حضرت آدم علیہ السلام توں نبوت دا سلسلہ شروع ہو یا تے یکے بعد دیگرے کئی انبیاء کرام تشریف لیائے۔ کچھ انبیاء کرام نوں علیحدہ آسمانی کتاباں عطا ہو یاں تے کچھ اپنے توں پہلے انبیاء دیاں کتاباں تے اوہناں دی تعلیم کیتی ہوئی شریعت تے عمل پیرا رہے۔ ایہہ سلسلہ حضرت محمد ﷺ تے آکے ختم ہو گیا۔ آپ ﷺ تے اک جامع تے ہمیشہ رہن والی کتاب نازل ہوئی تے آپ ﷺ دے ذریعے کامل ترین شریعت دی تعلیم دتی گئی۔ ایس توں بعد مزید کسے تعلیم دی ضرورت نہیں رہی۔ آپ ﷺ تے دین دی تکمیل ہوئی۔ آپ ﷺ دی شریعت نے سابقہ ساریاں شریعتاں نوں منسوخ کر دتا۔ آپ ﷺ نوں اللہ تعالیٰ نے خاتم النبیین قرار دتا۔ آپ ﷺ توں بعد قیامت تک کسی قسم دا کوئی وی نبی نہیں آئے گا۔

عقیدہ ختم نبوت، قرآن حکیم، احادیث مبارکہ تے اجماع امت توں ثابت اے۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ

محمد ﷺ تمہارے مردوں میں سے کسی کے باپ نہیں ہیں لیکن اللہ کے رسول اور آخری نبی ہیں۔ (۴)

حضور نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا اے:

۱۔ بنی اسرائیل دی رہنمائی انبیاء فرمایا کر دے سن۔ جد اک نبی وفات پا جاندا تے دوسرا نبی اوس دا جانشین ہو جاندا۔ پر میرے توں بعد کوئی نبی نہیں۔ (۵)

۲۔ ”میری تے میرے توں پہلے گزرے ہوئے انبیاء دی مثال انج اے جیوں اک شخص نے عمارت بنائی تے خوب حسین و جمیل بنائی۔ پراک کنارے تے اک اٹ (اینٹ) دی جگہ خالی چھڈ دتی تے اوہ اٹ میں آں۔ (۶)

سارے علمائے کرام و فقہائے عظام دا ایس مسئلے تے اجماع و اتفاق اے کہ کوئی ایسا شخص یا گروہ جو نبوت دا دعویٰ کرے واجب القتل اے۔ خلیفہ اول حضرت ابوبکر صدیقؓ دے دور وچ کچھ لوگاں نے نبوت دا دعویٰ کیتا سی۔ صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین نے اوہناں دے خلاف جہاد کیتا تے اوہناں نوں قتل کر دتا۔ (۷)

نبوت و رسالت دی ضرورت

حصول علم دے کئی ذرائع نہیں۔ مثلاً

- ۱۔ فطرتی یا جبلی علم، جو کہ ہر اک نون اوس دی تخلیق تے مقصد تخلیق دے لحاظ نال عطا کیتا جاندا اے۔
- ۲۔ جبلی علم توں اوپر دا درجہ عقل، نون حاصل اے۔ انسان نون عقل ترقی یافتہ صورت وچ عطا ہوئی اے کیوں جے اوس دا مقصد حیات وی ساری مخلوقات توں افضل تے کٹھن اے۔
- ۳۔ عقل و سمجھ دی افادیت اپنی جگہ تے مسلم اے، پر بعض جگہاں تے عقل جواب دے جاندی اے۔ ایس صورت وچ اللہ تعالیٰ دے خاص بندیاں نون ہدایت لئی وجدان (Intuition) عطا ہوندا اے۔ وجدان عقلی استدلال دے بغیر براہ راست کسے معاملے وچ حقیقت تک پہنچن یعنی Direct perception دا نام اے۔

۴۔ بعض مقامات ایسے وی آندے نیں جتھے وجدان دی رہنمائی وی کم نہیں آندی۔ ایہو جے معاملات وچ اللہ تعالیٰ نے ہر دور وچ بذریعہ نبوت و رسالت رہنمائی عطا فرمائی اے۔ ایس رہنمائی دا ذریعہ وحی اے۔ سلسلہ وحی حضور نبی کریم ﷺ توں بعد ختم ہو گیا اے۔

عقیدہ ختم نبوت تے علامہ اقبال دے دلائل

علامہ اقبال دے نزدیک عقیدہ ختم نبوت دے نمایاں پہلو تین نیں:

۱۔ عقیدہ ختم نبوت اور عقل استقرائی:-

اسلام دا ظہور..... استقرائی عقل دا ظہور اے۔ اسلام وچ نبوت کمال تے پہنچ گئی تے ایس دا تکمیل پانائے خاتمہ ضروری سی۔ ایس لئی قرآن حکیم وچ مکمل ہدایت دی تعلیم توں بعد انسان نوں ذہنی، فکری، روحانی تے سماجی ارتقاء دے حصول تے مزید ترقی لئی ہر دور دے مطابق تقاضیاں نوں سمجھن لئی تے اوہناں دی احسن طور تے تکمیل لئی حصول علم دے مختلف ذرائع توں کم لین دی تعلیم دتی گئی اے۔ جہاں وچ درج ذیل ذرائع بنیادی اہمیت رکھدے نیں:

۱۔ باطنی مشاہدہ ۲۔ مطالعہ فطرت ۳۔ تاریخ

۲۔ عقیدہ ختم نبوت تے سلسلہ نبوت و رسالت دی تکمیل:-

بھانویں باطنی واردات تے روحانی مشاہدات دا تجربہ بہن بھی حاصل کیتا جاسکد اے پر بہن ایہہ کسے لئی وی ممکن نہیں رہیا کہ اوہ کسے اجیبی روحانی واردات دا دعویٰ کرے جس دا انکار کفر ہووے۔ ایس لئی بہن کسی وی قسم دی باطنی واردات تے روحانی مشاہدات خواہ اوہناں دا مرتبہ کنناں ای اچا کیوں نہ ہووے آزاد تنقید توں نہیں بچ سکدی۔ بہن کوئی شخص وی اپنے باطنی مشاہدے تے روحانی کمالات دی بنیاد تے نبوت دا دعویٰ نہیں کر سکد اے۔ علامہ اقبال ایس حوالے وچ لکھدے نیں:

”..... اسلام جدید نظر اور تجربے کی روشنی میں قدم رکھ چکا ہے اور کوئی ولی پیغمبر اس کو قرون وسطیٰ کے تصوف کی تاریکی کی طرف واپس نہیں لے جاسکتا.....“ (۸)

۳۔ عقیدہ ختم نبوت تے وحدتِ اسلامی:-

اسلامی وحدت ختم نبوت دے عقیدے تے استوار اے۔ جے کوئی فرد یا گروہ نبوت دا دعویٰ کر دالے تے گویا اوہ اسلامی وحدت ختم کر کے اوس نوں مذہبی انتشار وچ مبتلا کرنا چاہندا اے۔ اقبال ایس سلسلے وچ کہندے نیں:

”..... ہر ایسی مذہبی جماعت جو تاریخی طور پر اسلام سے وابستہ ہو لیکن اپنی بنائی نبوت پر رکھے اور بزعم خود اپنے الہامات پر اعتقاد نہ رکھنے والے تمام مسلمانوں کو کافر سمجھے، مسلمان اسے اسلام کی وحدت کے لیے ایک خطرہ تصور کرے گا اور یہ اس لیے کہ اسلامی وحدت ختم نبوت سے ہی استوار ہوتی ہے۔“ (۹)

”قادیانیت“ توں اسلامی وحدت نوں خطرہ سی۔ ایس توں انسانی سوسائٹی وچ فتنہ، فساد تے مزید افتراق و انتشار پھیلنے دے امکانات سن۔ علامہ اقبال نے عقیدہ ختم نبوت دے اساسی و بنیادی اصولاں دی بنیاد تے ایہناں خطریاں دی نشاندہی کیتی تے ایہناں داسد باب کیتا۔

ایس سلسلے وچ اوہناں لکھیا:

”..... یہ ظاہر ہے کہ اسلام، جو تمام جماعتوں کو ایک رسی میں پرونے کا دعویٰ رکھتا ہے ایسی تحریک کے ساتھ کوئی ہمدردی نہیں رکھ سکتا جو اس کی موجودہ وحدت کے لیے خطرہ ہو اور مستقبل میں انسانی سوسائٹی کے لیے مزید افتراق کا باعث بنے۔“ (۱۰)

اخبار ’سٹیمین‘ نے اقبال دا بیان ”قادیانی اور جمہورِ مسلمان“ شائع کیتا تے ایس تے اپنے ادارے وچ تنقیدی وی کیتی۔ ایس دے جواب وچ اقبال نے اخبار نوں خط لکھیا۔ ایہہ خط ایسے اخبار وچ ای ۱۰ جون ۱۹۳۵ء نوں شائع ہویا۔ ایس خط وچ اقبال نے قادیانیاں دے حوالے نال عقیدہ ختم نبوت دے بارے اپنا موقف مزید وضاحت نال بیان کیتا۔ اوہناں نے لکھیا:

۱۔ ساڈا ایمان اے کہ اسلام بحیثیت دین دے خدا تعالیٰ دی طرفوں ظاہر ہویا پر اسلام بحیثیت سوسائٹی یا ملت دے رسول کریم ﷺ دی شخصیت د امر ہون منت اے۔

۲۔ رسول کریم ﷺ دی ختم رسالت تے ایمان لے کے آنا ای اوہ حقیقت اے جو مسلم تے غیر مسلم دے وچکار وجہ امتیاز اے۔ جو لوگ ختم نبوت دے قائل نیں اوہناں نوں ملتِ اسلامیہ وچ شمار نہیں کیتا جاسکد اے۔ مثلاً

(۱) 'برہمؤ خدا تے یقین رکھدے نہیں تے رسول کریم ﷺ نوں خدا دا پیغمبر تسلیم کردے نہیں پر اوہناں نوں ملتِ اسلامیہ وچ شمار نہیں کیتا جاسکدا کیوں جے اوہ قادیانیاں دی طرح انبیاء دے ذریعے وحی دے تسلسل تے ایمان رکھدے نہیں تے رسول کریم ﷺ دی ختم نبوت دے قائل نہیں۔

(ب) ایران وچ 'بہائیاں' نے ختم نبوت دے اصول دا انکار کیتا لیکن اوہناں نے تسلیم کیتا کہ اوہناں دا مسلماناں نال کوئی تعلق نہیں، اوہ غیر مسلم نہیں۔

۳- قادیانیوں نوں وی چاہیدا اے کہ اوہ بہائیاں دی طرح اپنے غیر مسلم ہون دا اقرار کرن یاں خلوص دل نال ختم نبوت تے ایمان لے آون۔

۴- قادیانی صرف سیاسی فوائد حاصل کرن لئی مسلمان ہون داروپ دھارے ہوئے نہیں۔ (۱۱)

۵- قادیانی اپنے آپ نوں مسلمان تے سارے مسلماناں نوں کافر قرار دیندے نہیں۔ حالانکہ اوہ سب توں وکھرا دین رکھدے نہیں تے کافر نہیں۔ (۱۲)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے پنڈت جواہر لال نہرو دے سوالات دے جواب وچ مسلمانان ہند دے احمدیاں (قادیانیاں) دے بارے طرز عمل دی مزید توضیح کیتی تے عقیدہ ختم نبوت دی رونال احمدیت دے عواقب و نتائج بیان کیتے۔ اوہناں لکھیا:

۱- احمدیت دی وجہ توں امتِ مسلمہ دی اجتماعی زندگی خطرے وچ اے۔ ایس لئے اہل اسلام دا اپنی بقا لئی قادیانی، فتنہ انگیز اقلیت دے خلاف رد عمل حیات افروز اے نہ کہ حیات کش۔ ایس لحاظ نال ایہہ رد عمل قابل قبول اے۔ (۱۳)

۲- سیدھا سادہ دین اسلام دو قضا یا تے مبنی اے۔ خدا اک اے تے محمد ﷺ سلسلہ انبیاء دے آخری نبی نہیں۔ ایہناں دونوں عقیدیاں یا کسی اک دا منکر کافر اے۔ ایس لئے مسلمانان ہند دا قادیانیاں دے خلاف رد عمل ایس قدر شدید اے۔ (۱۴)

۳- قادیانیاں دا اختلاف فروعی مسائل تے نہیں بلکہ دو بنیادی عقائد تو حید تے رسالت چوں، عقیدہ رسالت تے اے ایس لئے قادیانی 'الحاد کبیرہ' دے مرتکب ہوئے نہیں تے دائرہ اسلام چوں خارج نہیں۔ (۱۵)

۴- خاتم النبیین حضرت محمد ﷺ تے سلسلہ نبوت دے اختتام توں بعد کسی ایسے الہام دا امکان ای نہیں جس دا انکار کفر اے۔ ایس توں بعد جے کوئی الہام دا دعویٰ کرے تے اوہ اسلام دا عداوار اے۔ قادیانیاں دا اعتقاد اے کہ تحریک احمدیت دا بانی جیہا الہام رکھدا سی۔ ایس لئے اوہ سارے عالم اسلام نوں کافر قرار دیندے نہیں۔ حالانکہ اپنے دعویٰ تے اعلان دی رونال اوہ خود دائرہ اسلام توں خارج ہو گئے نہیں۔ (۱۶)

۵- تحریک احمدیت دا بانی دعویٰ کردا اے کہ حضرت محمد ﷺ آخری نبی نہیں، سگوں اوہ (مرزا قادیانی) خود آخری نبی اے۔ اوہ دلیل دیندا اے کہ میں پیغمبر اسلام دا 'بروز' آں۔ ایس طرح اوہ تاثر دینا چاہندا اے کہ اوہ پیغمبر اسلام نوں خاتم النبیین تسلیم نہیں کردا۔ اپنے ختم نبوت دے دعوے نوں پیغمبر اسلام دے ختم نبوت دے مماثل قرار دے کے مرزا قادیانی ختم نبوت دے تصور نوں جھٹلاند اے۔ 'بروز' دا لفظ مکمل مشابہت دے مفہوم وچ دی اوس دی مدد نہیں کردا۔ کیوں جے بروز ہمیشہ اوس شے توں الگ ہوند اے جس دا ایہہ بروز ہوند اے۔ (۱۷)

۶- مرزا قادیانی ہسپانیہ دے برگزیدہ صوفی محی الدین ابن العربی دی سند تے مزید دعویٰ کردا اے کہ اک مسلمان ولی لئی روحانی ارتقا دے دوران ایس قسم دا تجربہ حاصل کرنا ممکن اے جو شعور نبوت توں مختص اے۔ اقبال کہندے نہیں کہ نفسیاتی نقطہ نظر نال کسے دا شعور نبوت تک پہنچنا ممکن اے پر اوس دا تجربہ اجتماعی تے سیاسی اہمیت نہیں رکھدا تے نہ ای اوس نوں کسی نئی تنظیم دا مرکز بنا دے، نہ اے حق دیندا اے کہ اوہ ایس نئی تنظیم نوں پیروان محمد ﷺ دے ایمان یاں کفر دا معیار قرار دے۔ (۱۸)

۷- وحدتِ اسلامی دے بنیادی اصولاں نوں کوئی بیرونی یا اندرونی قوت متزلزل نہیں کر سکی۔ وحدتِ اسلامی، اسلام دے دو بنیادی

عقائد (توحید و رسالت) تے پنج مشہور ارکانِ شریعت (کلمہ طیبہ، نماز، روزہ، زکوٰۃ، حج) تے قائم اے۔ وحدتِ اسلامی دے ایہو عناصر نہیں جو رسول کریم ﷺ دے زمانے توں ہن تک قائم نہیں۔ (۱۹)

۸۔ احمدیت (قادینیت) امتِ مسلمہ دی وحدت نوں کمزور کرن لئی اک ڈرامہ اے۔ ایس ڈرامے دے کردار سادہ لوح کٹ پٹلی بنے ہوئے نہیں۔ (۲۰)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے عقیدہ ختم نبوت دے مختلف پہلوواں تے اظہارِ رائے کر دے ہو یاں مدلل انداز نال واضح کیتا کہ عقیدہ ختم نبوت امتِ مسلمہ دی وحدت دی اساس اے۔ ایس عقیدے دی کوئی وی ایسی تاویل قابلِ قبول نہیں جس نال ایس دی اصل روح مجروح ہووے تے امتِ مسلمہ دی وحدت کمزور ہووے۔

’عقیدہ ختم نبوت تے وحدتِ اسلامی دی فکر اقبال دی رونال تفہیم توں بعد ایس دے دیگر پہلو عقیدہ ختم نبوت تے عقلی استقرائی تے عقیدہ ختم نبوت تے سلسلہ نبوت و رسالت دی تکمیل دی وضاحت لئی اقبال پہلے تے اک نبی تے ولی دے مقام تے باطنی مشاہدہ دے مابعد دے نتائج تے اثرات وچ فرق بیان کر دے نہیں۔ ایس توں بعد اولد لائل نال ثابت کر دے نہیں کہ حضرت محمد ﷺ خاتم النبیین نہیں۔ اسلام وچ نبوت کیوں جے اپنے معراج کمال تک پہنچ گئی، ایس لئی ایس دا خاتمہ ضروری ہو گیا۔ علامہ اقبال دے عقیدہ ختم نبوت دی ہور سمجھن لئی ضروری اے کہ ’شعورِ نبوت‘ تے ’ختم نبوت‘ دی اصطلاحات دے مفہوم نوں بہتر طور تے سمجھ لیا جاوے۔ ’شعورِ نبوت‘ دا مفہوم واضح ہون تے اچھی طرح وضاحت ہو جاوے گی کہ اک نبی دا مقام تے ’فریضہ‘ کیہ اے۔ ’ختم نبوت‘ دے مفہوم دی وضاحت نال واضح ہو جائے گا کہ جد نبی بلحاظ مقام تے ’ادائیگی فریضہ‘ دے انتہائے کمال نوں پہنچ گیا تے سلسلہ نبوت وی مکمل ہو کے ختم ہو گیا۔

شعورِ نبوت :-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ اک معروف صوفی بزرگ حضرت شیخ عبدالقدوس گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دے درج ذیل قول دے حوالے نال نبوت تے ولایت وچ فرق بیان کر دے نہیں:

”محمد عربی بر فلک الافلاک رفت و باز آمد اللہ اگر من رفتے ہرگز باز نیامدے“

محمد ﷺ فلک الافلاک پر پہنچ کر واپس تشریف لے آئے، واللہ اگر میں وہاں پہنچتا تو ہرگز واپس نہ آتا۔“ (۲۱)

اقبال شیخ موصوف کے ایس قول دے حوالے نال ’شعورِ نبوت‘ اور ’شعورِ ولایت‘ وچ فرق بیان کر دے ہو یاں کہندے نہیں:

”..... صوفی نہیں چاہتا وارداتِ اتحاد میں اسے جو لذت اور سکون حاصل ہوتا ہے اسے چھوڑ کر واپس آئے، لیکن اگر آئے بھی، جیسا کہ اس کا آنا ضروری ہے۔ تو اس سے نوعِ انسانی کے لیے کوئی خاص نتیجہ مترتب نہیں ہوتا۔ برعکس اس کے، نبی کی باز آمد تخلیقی ہوتی ہے۔ وہ ان واردات سے واپس آتا ہے تو اس لیے کہ زمانے کی رو میں داخل ہو جائے اور پھر ان تو توں کے غلبہ و تصرف سے جو عالم تاریخ کی صورت گر ہیں مقاصد کی ایک نئی دنیا پیدا کرے۔ صوفی کے لیے تولداتِ اتحاد ہی آخری چیز ہے، لیکن انبیاء کے لیے اس کا مطلب ہے ان کی اپنی ذات کے اندر کچھ اس قسم کی نفسیاتی قوتوں کی بیداری جو دنیا کو زیر و زبر کر سکتی ہیں اور جن سے کام لیا جائے تو جہانِ انسانی دگرگوں ہو جاتا ہے۔ لہذا انبیاء کی سب سے بڑی خواہش یہ ہوتی ہے کہ ان واردات کو ایک زندہ اور عالم گیر قوت میں بدل دیں۔“ (۲۲)

ولی دا تجربہ ذاتی رہندا اے۔ اوس دے برعکس نبی روحانی تجربہ و مشاہدہ توں حاصل ہون والے شعور تے قوت نوں بنی نوع انسان دی حیات وچ انقلاب لیاو لئی استعمال کر دا اے۔ ایس لحاظ نال نبی ذاتی تجربہ و مشاہدہ اوس دے شعور دی وسعت نال اجتماعی نوعیت اختیار لیندا اے۔ اقبال ایس لحاظ نال نبوت دی تعریف کر دے ہو یاں کہندے نہیں:

”نبوت..... شعورِ ولایت کی وہ شکل ہے جس میں وارداتِ اتحاد اپنی حد سے تجاوز کر جاتیں اور ان قوتوں کی پھر سے رہنمائی یا از سر نو تشکیل کے وسائل ڈھونڈتی ہیں جو حیاتِ اجتماعی کی صورت گر ہیں۔ گویا انبیاء کی ذات میں زندگی کا متناہی مرکز اپنے لامتناہی اعماق میں ڈوب جاتا ہے تو اس لیے کہ پھر سے ایک تازہ قوت اور زور سے ابھر سکے۔ وہ ماضی کو مٹاتا اور پھر سے زندگی کی نئی راہیں اس پر منکشف کر دیتا ہے۔“ (۲۳)

ایس دے بعد اقبال انبیاء دے مذہبی مشاہدات تے واردات دی قدر و قیمت دا اندازہ لگان دا طریقہ بیان کردے نہیں۔ اوہ بیان کردے نہیں کہ ایس دا اندازہ انبیاء دی تعلیمات دے نتیجہ وچ اوہناں دے من و الیاں دی زندگی وچ آن والی تبدیلیاں توں لایا جاسکدا اے۔ گویا انساناں دے تہذیب و تمدن وچ آن والی تبدیلیاں توں انبیاء دے مذہبی مشاہدات تے واردات دی قدر و قیمت دا فیصلہ کیتا جاسکدا اے۔ اوہ لکھدے نہیں:

”انبیاء کے مذہبی مشاہدات اور واردات کی قدر و قیمت کا فیصلہ ہم یہ دیکھ کر بھی کر سکتے ہیں کہ ان کے زیر اثر کس قسم کے انسان پیدا ہوئے، علیٰ ہذا یہ کہ تہذیب و تمدن کی وہ کیا دنیا تھی جس کا ظہور ان کی دعوت سے ہوا“۔ (۲۳)

شعورِ نبوت اور شعورِ ولایت وچ فرق بیان کرن توں بعد علامہ اقبال نے نبوت دے مقاصد و نتائج تے اوہناں نوں پرکھن دے میزان دا ذکر کیتا۔ ایس توں بعد اوہناں نے سلسلہ نبوت ختم ہون دی وجہ بیان کیتی اے۔ جد سلسلہ نبوت دے مقاصد تکمیل تے پہنچن نال حتمی نتائج حاصل ہو گئے تے سلسلہ نبوت و رسالت ختم ہو گیا۔

سارے انبیاء دی تشریف آوری دا مقصد حیاتِ انسانی وچ انقلاب لیا ناسی۔ ایہہ انسانی اصلاح، ترقی تے فلاح دا ایسا سلسلہ سی جو حضرت آدم علیہ السلام توں شروع ہو یا، سارے انبیاء و رسل اپنے اپنے زمان و مکاں وچ ایس ارتقائی سلسلے نوں آگے بڑھاندا رہے حتیٰ کہ حضور نبی کریم ﷺ نے عقلِ استقرائی تے آزادانہ تنقید دے دروازے کھول کے اسلامی ثقافت نوں اپنی ہیئت تے دائرہ زمان و مکان وچ بے حد وکرتا۔ ایس سلسلے وچ اقبال لکھدے نہیں:

”شعورِ نبوت کو گویا کفایت فکر اور انتخاب سے تعبیر کرنا چاہیے لیکن جہاں عقل نے آنکھ کھولی اور قوتِ تنقید بیدار ہوئی تو پھر زندگی کا مفاد اس میں ہے کہ ارتقاء انسانی کے اولین مراحل میں ہماری نفسی توانائی کا اظہار جن ماورائے عقل طریقوں سے ہو ا تھا ان کا ظہور اور نشوونما رک جائے۔“ (۲۵)

جد فیضِ نبوت دی بدولت عقلِ انسانی سن بلوغت نوں پہنچ گئی تے قیامت تک لمی ضابطہ حیات واضح ہو گیا۔ ایس دے نتیجہ وچ سلسلہ نبوت ختم ہو گیا، گویا دینِ اسلام مکمل ہو گیا۔ قرآن و سنت نوں کسوٹی قرار دیندیاں ہو یاں انسان نوں زندگی دے سفر تے عقل و تجربے، مشاہدہ فطرت تے مطالعہ تاریخ عالم دی بنیاد تے آزادی نال گامزن ہون دی اجازت دے دتی گئی۔ (۲۶)

اقبال ایس امر نوں ایس طرح بیان کردے نہیں:

”..... پیغمبر اسلام ﷺ کی ذاتِ گرامی کی حیثیت دنیاے قدیم اور دنیاے جدید کے درمیان ایک واسطہ کی ہے۔ بہ اعتبار اپنے سرچشمہ وحی کے آپ ﷺ کا تعلق دنیاے قدیم سے ہے لیکن بہ اعتبار اس کی روح کے دنیاے جدید سے ہے۔ یہ آپ ہی کا وجود ہے کہ زندگی پر عمل و حکمت کے وہ تازہ سرچشمے منکشف ہوئے جو اس کے آئندہ رخ کے عین مطابق تھے۔ لہذا اسلام کا ظہور..... استقرائی عقل کا ظہور ہے۔ اسلام میں نبوت چوں کہ اپنے معراج کمال کو پہنچ گئی، لہذا اس کا خاتمہ ضروری ہو گیا۔“ (۲۷)

سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ ختم نبوت توں بعد شعورِ ذات دی تکمیل کس طرح ہووے گی؟ کیا ملائیت، پاپائیت یا ملوکیت دا سہارا لینا ہووے گا؟ آئندہ علمِ انسانی دے سرچشمے کیہوے ہون گے؟ ایہناں سوالوں دے جواب دیندیاں ہو یاں علامہ اقبال کہندے نہیں:

”اسلام نے خوب سمجھ لیا تھا کہ انسان ہمیشہ سہاروں پر زندگی بسر نہیں کر سکتا۔ اس کے شعورِ ذات کی تکمیل ہوگی تو یوں ہی کہ وہ خود اپنے وسائل سے کام لینا سیکھے۔ یہی وجہ ہے کہ اسلام نے اگر دینی پیشوائی کو تسلیم نہیں کیا یا موروثی بادشاہت کو جائز نہیں رکھا یا بارعقل اور تجربے پر زور دیا یا عالم فطرت اور عالم تاریخ کو علمِ انسانی کا سرچشمہ ٹھہرایا تو اس لیے کہ ان سب کے اندر یہی نکتہ مضمر ہے کیوں کہ یہ سب تصورِ خاتمیت ہی کے مختلف پہلو ہیں۔“ (۲۸)

مندرجہ بالا اقتباسات توں نہ صرف مذکورہ بالا سوالات دے جوابات حاصل ہوئے سگولں ایہناں توں واضح ہو یا کہ

۱۔ ملائیت، پاپائیت تے ملوکیت دا خاتمہ، عقلِ استقرائی دا ظہور، عالم فطرت تے عالم تاریخ، ایہہ سب تصورِ خاتمیت دے ای مختلف پہلوئیں۔

۲۔ آپ ﷺ دی ذاتِ اقدس اپنے سرچشمہ وحی دے اعتبار نال دنیاے قدیم تے اپنے شعورِ ذات تے عملی جہت دے اعتبار نال

دنیاے جدید نال تعلق رکھدی اے۔

۳۔ آپ ﷺ نے اپنے علم و حکمت نال، عقل انسانی نوں اوہ بالغ نظری عطا کیتی جس دی بدولت اوہ آئندہ زندگی از خود عقل و تجربے، مشاہدہ فطرت تے مطالعہ تاریخ کر کے گزار سکد اے۔ ہن انسان ایس قابل ہو گیا اے کہ اوہ عقل و تجربے دی مدد نال فطرت نوں مسخر کر سکد اے۔ اپنے گزرے کل دادیا نندارانہ تجزیہ کر کے اپنے ای انفرادی تے اجتماعی تجربات توں استفادہ کر سکد اے تے آون والے کل لئی بہتر لائحہ عمل طے کر سکد اے۔ ایس طرح آپ ﷺ نے انسانی شعور، مظاہر فطرت تے تاریخ نوں ارتقاء دے تسلسل یا حرکت دی وحدت و یک پروکے انسان لئی لامتناہی امکانات داسامان فراہم کردتا۔ انسان دی نفسیات تبدیل کر کے اوس نوں ایسا متحرک عامل ثابت کیتا جس نے ایس اسلامی ثقافت لئی توسیع و ارتقاء دے ان گنت امکانات داتسلسل رواں کردتا۔ (۲۹)

انسانی عقل، تجربے، مشاہدے تے تجزیے تے بار بار زور دین توں بعد اقبال جذبات دی اہمیت تے وی زور دیندے نیں تے نال ای ایہہ حقیقت وی بیان کردے نیں کہ عقیدہ ختم نبوت دی رونال ہن کسے شخص نوں حق نہیں پہنچدا کہ فوق الفطرت سرچشمہ علم نوں بنیاد بنا کے لوگاں نوں اطاعت بجالاواں دا کہوے تے انکار کرن والے نوں کا فر قرار دیوے۔ مسلماناں نوں چاہیدا اے کہ صوفیانہ واردات نوں خواہ اوہناں دی حیثیت کسی ہی غیر معمولی تے غیر طبعی کیوں نہ ہووے انج ای فطری تے طبعی سمجھن جیویں اپنی دوسری واردات نوں سمجھدے نیں تے ایہناں دا مطالعہ وی تنقید و تحقیق دی نگاہ نال کرن۔ (۳۰)

سرچشمہ ہائے علم و حکمت :-

مشاہدہ باطن تے اوس دی نبوت جیسے مضبوط ادارے دی حیثیت نال تہذیبی قدر و قیمت دا جائزہ لین توں بعد اقبال دیگر دو کلیدی سرچشمہ علم و حکمت دی طرف توجہ کردے ہویاں اپنے خطبے وچ وضاحت کردے نیں:

”مشاہدات باطن صرف ایک ذریعہ ہیں علم انسانی کا قرآن پاک کے نزدیک اس کے دوسرے چشمے اور ہیں۔ ایک عالم فطرت، دوسرا عالم تاریخ جن سے استفادہ کرنے میں عالم اسلام کی بہترین روح کا اظہار ہوا ہے۔ قرآن پاک کے نزدیک یہ نیش و قمر، یہ سایوں کا امتداد، یہ اختلاف لیل و نہار، یہ رنگ اور زبان کا فرق اور یہ قوموں کی زندگی میں کامیابی اور ناکامی کے دنوں کی آمد و شد، حاصل کام یہ ہے کہ یہ سارا عالم فطرت جیسا کہ بذریعہ حواس ہمیں اس کا ادراک ہوتا ہے، حقیقت مطلقہ کی آیات ہیں اور اس لیے ہر مسلمان کا فرض ہے کہ ان میں غور و تفکر سے کام لے۔ یہ نہیں کہ بہروں اور اندھوں کی طرح ان سے اعراض کرے کیوں کہ جو کوئی اس زندگی میں اندھوں کی طرح ان آیات سے اپنی آنکھیں بند رکھتا ہے وہ آگے چل کر بھی اندھا ہی رہے گا۔ (۳۱)

اوس توں بعد اقبال توجہ داندے نیں کہ قرآن مجید دی ہدایت تے رہنمائی دے مطابق انسان مشاہدہ فطرت تے مطالعہ تاریخ دی طرف متوجہ ہویتے ایس طرح موجودہ دور دے سارے سائنسی علماں دی بنیاد رکھی گئی۔ ایس توں علاوہ وی زندگی دے ہر پہلو تے اسلام نے بے انتہا روح پرور اثر مرتب کیتا۔ ایہہ حیات و کائنات دے احرکی تصورات نیں جنہاں دی بدولت اسلامی ثقافت دا باطن پوری شدت نال متحرک اے۔ حرکت دا ایہی اصول ہر فرد دے قوم دی حیات و بقا دی ضمانت اے تے کائنات وچ ہر جگہ کا فرمانظر آندا اے۔ ایس سلسلے وچ اقبال کہندے نیں:

”اسلامی فکر نے جو راستہ اختیار کیا ہے اس کی انتہا جس پہلو اور جس رنگ میں بھی دیکھے کائنات کے حرکی تصور پر ہوتی ہے۔“ (۳۲)

ایس طرح اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ”ختم نبوت“ دے جامع تصور دے نال ارتقائے حیات دا تصور پیش کیتا تے مسلسل حصول علم، مسلسل اصلاح تے ترقی دا سفر جاری رکھن دی تلقین کیتی اے کیوں بے انقلاب و ارتقاء دی کوئی حد نہیں۔

اسلام اک خالص ترین پیغام حیات اے۔ نہ نبی دی ترقی دی کوئی انتہا اے تے نہ عام انساناں دی ترقی دی کوئی آخری حد اے۔ ارتقاء جاری اے تے جاری رہوے گا پر نبوت دا مقصد، حقیقت حیات نوں واضح کرن توں بعد پورا ہو گیا۔ ”اَکْمَلْتُ لَکُمْ دِیْنُکُمْ“ دے ایہو معنی نیں۔ (۳۳)

اک مغربی مفکر و اعتراض:-

اک مغربی مفکر نے اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے عقائد تے اعتراض کیتا کہ ارتقائے لامتناہی و اقبال ختم نبوت و اس طرح قائل ہوسکدا اے؟ جد زندگی ابد الابد تک نویں اقدار، نویں اندازِ حیات پیدا کرسکدی اے تے کسی اک شخص دی تعلیم یا زندگی خاتم کیسے ہوسکدی اے؟ (۳۴)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا جواب:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے جواب دتا کہ ایہہ تناقض اک ظاہری تناقض اے۔ زندگی دے لامتناہی ارتقائے ایں دے لامتناہی ممکنات نوں واضح کردینا ای نبوت دا منہی سی۔ ایہہ کم پورا ہو گیا تے نبوت وی لازماً ختم ہوگئی۔ خود نبی دے انسان کامل ہون دا ایہہ مطلب نہیں اے کہ اوس دی اپنی ذات لئی کوئی بلند تر درجہ ارتقا باقی نہیں رہیا۔ ارتقا دی آخری منزل تے خدا اے پر کوئی شخص لامتناہی ارتقا نال خدا نہیں بن سکدا۔ نہ عمل دی کوئی انتہا اے تے نہ علم دی۔ ایں لئی نبی مسلسل استغفار وی کردا اے تے ”رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا“ دی دعا وی منگدا اے۔ عرفان دی وی کوئی انتہا نہیں ایں لئی اک صوتی روحانی مدارج طے کردیاں ہو یاں وی ایہہ کہند اے ”مَاعَرَفْنَاكَ حَقًّا مَعْرَفَتِكَ“۔ (۳۵)

دما دم رواں ہے بیمِ زندگی ہر اک شے سے پیدا رمِ زندگی (۳۶)



جنش سے ہے زندگی جہاں کی یہ رسمِ قدیم ہے یہاں کی
ہے دوڑتا اشہبِ زمانہ! کھا کھا کے طلب کا تازیانہ
اس رہ میں مقام بے محل ہے پوشیدہ قرار میں اجل ہے
چلنے والے نکل گئے ہیں! جو ٹھہرے ذرا، کچل گئے ہیں (۳۷)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے نزدیک وحی اک ایسا خاصہ حیات اے جو نہ صرف انسان توں مخصوص اے سگوں حیوانات تے نباتات وچ وی پایا جاندا اے۔ سورۃ طہ وچ ارشاد باری تعالیٰ اے:

..... رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَلْقَهُ ثُمَّ هَدَىٰ

”ہمارا پروردگار وہ ہے جس نے ہر چیز کو اس کی فطرت بخشی اور اسے ہدایت دی“۔ (۳۸)

سورۃ النحل وچ ارشاد ہویا اے:

وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ

”اور تمہارے پروردگار نے شہد کی مکھیوں کو وحی کر دی ہے کہ پہاڑوں اور درختوں میں اور چھتریوں میں، جو لوگ بناتے ہیں، گھر بناؤ“۔ (۳۹)

وحی اک ایسا شعور حیات اے، جس دی روشنی وچ ہر ذی حیات سرگرم عمل اے۔ ایہہ شعور، اوس دی جبلت تے طینت وچ خمیر کر دتا گیا اے۔ ایں دی بدولت اوس نوں علم اے کہ اوہنے کیہ کرنا اے، کیہ نہیں کرنا، اوہ کیہڑے مقاصد نہیں جہاں دے حصول لئی اوس نے جدوجہد کرنی ایں۔ اوہ وسائل و ذرائع کیہڑے نہیں جہاں دے استعمال نال ایہہ مقاصد حاصل ہوسکدے نیں۔ (۴۰)

انسان تے وحی (الہام) خدا دی طرفوں نازل ہوندی اے۔ جس طرح وحی دامتداء خدا اے، ایسے طرح عقل و مشاہدے توں حاصل ہون والا علم وی خدا دے عطا کردہ اے۔ دونوں علوم، مصدر و منبع دے لحاظ نال ہم مرتبہ نیں۔

جتھے تک خالص طبعی زندگی دا تعلق اے، جیہڑی انسان تے حیوان وچ مشترک اے، جو جبلت دی تابع اے یعنی کھانا، پینا، سونا، جاگن تے جنسی خواہش، ایں زندگی دے تقاضے پورے کرن لئی جس طرح دے شعور دی ضرورت سی، اوہ تے ہر نوع دے ہر فرد نوں عطا ہویا اے، پر اوہ علم جس دی روشنی وچ حیات اجتماعیہ متشکل تے منظم ہونی سی، اوہ ہر فرد دے بس دی گل نہیں سی، ایں لئی صرف اوہناں دا

انتخاب کیتا گیا جو باقی افراد کی نسبت زیادہ ذہن رسادے مالک، بلند بین تے حساس ہوون دی وجہ نال تے کتے زیادہ پختہ عزم تے اعلیٰ استعداد رکھن دے باعث نہ صرف ایہناں قوانین و ہدایات تے ضوابط و قواعد توں باخبر سن جہاں تے عمل کر کے افراد نہ صرف اجتماعی بقائے دوام، تحفظ و امن، انفرادی فلاح و بہبود تے سر بلندی و کامرانی حاصل کر سکدے سن بلکہ اوہ خود وی عمل کرن تے دوسرے افراد نوں اپنے دائرہ عمل وچ داخل کرن دی اہلیت رکھدے سن۔ ایہہ سارا علم اوہناں نوں باطنی واردات تے مبنی وجدانات دی صورت وچ ملدا سی۔ ایس باطنی مشاہدے نال اوہناں نوں ایہہ یقین محکم وی ملدا سی کہ اوہناں دا ایہہ علم خود اکتسابی نہیں بلکہ ایہہ اوہناں نوں ذات مطلق دے فیضان توں ملیا اے۔ ایہہ خاص چنیدہ افراد انبیاء کہلائے اور ایہناں تے نازل ہون والی وحی ایہناں لئی ای مخصوص سی۔ غیر انبیاء تے نازل ہون والی وحی دی نوعیت تے مقام کجھ ہور ہوند اے۔ اوس دا تعلق صرف اوس فرد نال ہی ہوند اے۔ (۴۱)

علامہ اقبال، انبیاء کرام نوں حاصل ہوون والے مذکورہ بالا شعور نوں، شعور نبوت و انام دیندے نیں۔ عام انساناں، نوں شعور حیات حاصل ہوند اے۔ اولیاء نوں شعور ولایت حاصل اے۔ شعور نبوت، شعور ولایت دی ترقی یافتہ شکل اے۔ ایہہ شعور خاتم الانبیاء، نبی آخری الزماں حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ دی ذات وچ کمال تک پہنچیا۔ وحی نبوت (شعور نبوت) دی تکمیل تے سلسلہ نبوت) دے خاتمے توں بعد عقل استقرائی رہنما قرار پائی کیوں جے بقول اقبال ہن انساناں نوں جس علم دی ضرورت سی اوہ وحی دا علم نہیں بلکہ عقل استقرائی توں حاصل ہوون والا علم سی۔

ایہناں خیالات دے اظہار توں سنت (۷) سال بعد ۱۹۳۵ء وچ جدلا ہور دے اک ہفت روزہ 'لائٹ' دے مدیر نے لکھیا کہ اقبال عقل نوں نبوت تے ترجیح دیندے نیں تے علامہ اقبال نے ایس دے جواب وچ اک وضاحتی بیان جاری کیتا جیہڑا 'طلوع اسلام' وچ شائع ہویا۔ اوہناں نے ایس معاملے تے ہفت روزہ 'لائٹ' دے مدیر نال اختلاف کیتا۔ اوہناں نے آکھیا لیڈنگ سٹرنگس (Strings) توں مراد لیڈنگ سٹرنگس آف ریلیجین (Leading Strings of Religion) نہیں بلکہ لیڈنگ سٹرنگس آف فیوچر پرفٹس آف اسلام (Leading Strings of Future Prophets of Islam) اے۔ اک کامل الہام و وحی دی غلامی قبول کر لین توں بعد کسے ہور الہام تے وحی دی غلامی حرام اے۔ ایہہ بڑا اچھا سودا اے کہ اک دی غلامی نال باقی سب غلامیاں توں نجات حاصل ہو جائے۔ لطف ایہہ وے نبی آخر الزماں ﷺ دی غلامی، غلامی نہیں بلکہ آزادی اے کیوں جے آپ ﷺ دی نبوت دے احکام دین فطرت نیں، یعنی فطرت صحیحہ اوہناں نوں خود بخود قبول کر دی اے۔ فطرت صحیحہ دا ایہناں نوں قبول کرنا ایس گل دی دلیل اے کہ ایہہ احکام زندگی دی گہرائیاں توں پیدا ہوئے نیں، ایس واسطے عین دین فطرت نیں۔ ایہہ ایسے احکام نہیں جہاں نوں اک مطلق العنان حکومت نے ساڈے تے عائد کیتا اے، تے جہاں تے اسی محض خوف دی وجہ توں عمل کرن تے مجبور آں۔ (۴۲)

علامہ اقبال دے تصور ختم نبوت توں اک پیغام ہور ملدا اے کہ رسول اکرم ﷺ دا پیغام (وحی) خود اک سائنسی پیغام اے۔ اسلام اک سائنسی ضابطہ حیات اے۔ کائنات فطرت وچ جاری و ساری قوانین تے اسلام دے قوانین دی ماہیت تے نوعیت اک جیہی اے۔ جس طرح قوانین فطرت عالمگیر، لازمی تے ابدی نیں، انج ای دینی قوانین یا احکام وی عالمگیر، لازمی تے ابدی نیں۔ نبوت دے خاتمے توں بعد انساناں نوں چاہیدا اے کہ دینی قوانین و احکامات دی پیروی کر دے ہو یاں قوانین فطرت دی تفہیم حاصل کرن، تاریخ دے مطالعے نال وی قوانین دی تفہیم حاصل کرن تے تحقیقی و تنقیدی شعور توں کم لیندیاں ہو یاں سفر حیات جاری رکھن۔

مندرجہ بالا موقف دی تصدیق و تائید قرآن حکیم دی درج ذیل آیات دعوتِ غور و فکر دیندیاں نیں:

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَیِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ۝

سو تم ایک طرف ہو کر دین (حق) کی طرف رخ رکھو، اللہ کی اس فطرت کا اتباع کرو جس پر اس نے انسان کو پیدا کیا ہے۔ اللہ کی بنائی ہوئی فطرت میں کوئی تبدیلی نہیں، یہی ہے سیدھا دین لیکن اکثر لوگ (اس حقیقت کا بھی) علم نہیں رکھتے۔ (۴۳)

وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مَلَّتَهُمْ قُلْ إِنْ هَدَىٰ اللَّهُ هُوَ الْهَادِي وَلَئِنْ أَتَبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ
بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ۝

”اور تم سے نہ تو یہودی کبھی خوش ہوں گے اور نہ عیسائی یہاں تک کہ ان کے مذہب کی پیروی اختیار کر لو۔ (ان سے) کہہ دو کہ خدا کی ہدایت (یعنی دین اسلام) ہی ہدایت ہے، اور اے پیغمبر! اگر آپ اپنے پاس علم (یعنی وحی خدا) کے آجانے پر بھی ان کی خواہشوں پر چلو گے تو تم کو (عذاب) خدا سے (بچانے والا) نہ کوئی دوست ہوگا نہ کوئی مددگار۔“ (۴۴)

وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَا هُكْمًا عَرَبِيًّا وَلَئِنْ أَتَبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا
وَاقٍ ۝

اور اس طرح ہم نے اس قرآن کو، عربی زبان کا فرمان، نازل کیا ہے اور اگر تم علم (دانش) آنے کے بعد ان لوگوں کی خواہشوں کے پیچھے چلو گے تو خدا کے سامنے نہ کوئی تمہارا مددگار ہوگا اور نہ کوئی بچانے والا۔ (۴۵)

اور یہ بھی فرض ہے کہ جن لوگوں کو علم عطا ہوا ہے، وہ جان لیں کہ وہ (یعنی وحی) تمہارے پروردگار کی طرف سے حق ہے، تو وہ اس پر ایمان لائیں اور ان کے دل خدا کے آگے عاجزی کریں۔“

وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَىٰ
صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ۝

اور تاں جے وہ لوگ جنہیں علم (صحیح) عطا کیا گیا ہے جان لیں کہ وہی (وحی جس کی پیغمبر نے تلاوت کی ہے) آپ کے رب کی طرف سے (مثنیٰ) برحق ہے سو وہ اسی پر ایمان لائیں (اور شیطانی وسوسوں کو رد کر دیں) اور ان کے دل اس (رب) کے لئے عاجزی کریں، اور بیشک اللہ مومنوں کو ضرور سیدھی راہ کی طرف ہدایت فرمانے والا ہے۔ (۴۶)

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُورًا ۝

”اور (اے بندے!) جس چیز کا تجھے علم نہیں، اس کے پیچھے نہ پڑ کہ کان اور آنکھ اور دل، ان سب سے ضرور باز پرس ہوگی۔“ (۴۷)

عربی زبان وچ علم توں مراد سائنسی علم اے۔ قرآن حکیم دی رونال وی علم اوہ شے وے جس نوں اکھ نے ویکھیا ہووے، کناں نے سنیا ہووے تے فواد (قلب) نے اوس دے دھوکا نہ ہوون دی گواہی دتی ہووے۔

اقبال تے رومی

مولانا جلال الدین محمد^(۱) معروف بہ مولانا رومی بلخ وچ ۶۰۴ھ (۸-۱۲۰۷ء) نوں پیدا ہوئے۔ اوہناں دے والد محترم محمد بن حسین مشہور صوفی بزرگ شیخ نجم الدین کبریٰ^(۲) دے خلیفہ سن۔ اوہناں نوں سلطان علاء الدین خوارزم شاہ دے دربار وچ خاص مقام حاصل سی۔ اوہ ۶۱۷ھ (۲۱-۱۲۲۰ء) وچ بلخ توں بغداد دے راہیں حج لئی روانہ ہوئے۔ نیشاپور وچ اوہناں دی شیخ فرید الدین عطار نال ملاقات ہوئی۔ شیخ فرید الدین عطار مولانا رومی نوں مل کے بڑے خوش ہوئے۔ اوہناں نے مولانا رومی نوں اپنی مثنوی ”اسرار نامہ“ دتی۔ اوس توں بعد مولانا رومی دے والد مولانا دے ہمراہ بغداد دے راہیں حریمین شریفین حاضر ہوئے۔ حج و زیارت توں بعد ملاطبت پہنچے تے او تھے چار سال قیام کیتا۔ اوس توں بعد سلجوقی خاندان دے دار الحکومت لارندہ تشریف لے گئے تے او تھے ست سال قیام کیتا۔ اوس توں بعد سلطان علاء الدین کیقباد (۶۱۷-۶۱۳ھ) دی دعوت تے اوس دے دار الحکومت قونیہ تشریف لے گئے۔^(۳) او تھے مولانا رومی دے والد دے مدرس و مدرسہ وچ مشغول رہے۔ قونیہ وچ ای اوہناں نے جمعے دے روز ۸ ربیع الثانی ۶۲۸ھ (۱۲۳۱ء) نوں وفات پائی۔^(۴)

اپنے والد محترم دی وفات توں بعد مولانا نے نو سال تک قونیہ وچ ای موجود اپنے والد محترم دے مرید سید برہان الدین محقق ترمذی^(۵) توں تعلیم حاصل کیتی۔ اوس تھیں بعد مولانا حلب چلے گئے تے اوس دے مشہور مدرسے ’حلاویہ‘ توں تعلیم حاصل کیتی۔ اوہناں نے ’حلب‘ دے کچھ ہور مدرسیاں توں وی تعلیم حاصل کیتی۔^(۶)

’حلب‘ دے بعد مولانا دمشق تشریف لے گئے۔ مولانا نے دمشق دے مدرسے ’مقدسیہ‘ وچ ست سال دینی علوم دی تعلیم حاصل کیتی۔ اوس وقت مولانا چالیس سال دے ہو گئے سن۔^(۷)

’دمشق‘ توں مولانا واپس ’قونیہ‘ تشریف لے آئے۔ ایتھے اوہناں نے درس و تدریس دا سلسلہ شروع کر دتا تے اپنے علم دی وجہ نال بہت مشہور ہو گئے۔

۶۴۲ھ (۴۵-۱۲۴۴ء) وچ مولانا دی ملاقات درویش خدامست شاہ شمس تبریز نال ہوئی۔ اوہناں نے مولانا نوں احساس دلایا کہ صرف ظاہری علم دے نال رب تک رسائی نہیں مل سکدی۔ رب تعالیٰ دی معرفت حاصل کرن لئی ریاضت و مجاہدے دی ضرورت اے۔ اوہناں اپنی نگاہ دے نال مولانا رومی دے دل دی حالت بدل دتی۔ اوہناں نے مولانا رومی دے دل وچ اللہ تعالیٰ دی معرفت تے اللہ تعالیٰ دے رسول ﷺ دی محبت دا چراغ روشن کر دتا۔^(۸)

مولانا رومی نے اپنے کلام وچ جا بجا اپنے مرشد حضرت شمس تبریز نال اپنی محبت تے عقیدت دا اظہار کیتا اے۔ ایس ضمن وچ مثنوی دفتر اول دے چند اشعار پیش خدمت نیں:

شمس تبریزی کہ نور مطلق ست آفتاب ست و ز انوارِ حق ست (۹)
مثنوی معنوی (۴۴/۱)

شمس تبریزی جو مکمل نور اے، سورج اے تے حق دے نوراں وچوں اک نور اے۔

این نفس جاں دامنم بر تافتہ ست بوئی پیراہان یوسف یافتہ ست
مثنوی معنوی (۱۲۵/۱)

ایس وقت میری روح سرشار ہو گئی اے۔ ایس نوں یوسف دے لباس دی بو آ گئی اے۔

من چه گویم یک رگم ہشیار نیست شرح آن یاری کہ او را یار نیست
مثنوی معنوی (۱۳۰/۱)

شرح این ہجران و این خون جگر این زمان بگزار تا وقت دگر
 مثنوی معنوی (۱۳۱/۱)

جدائی تے خون جگر دی شرح ایس وقت رہن دیو (ایہہ) کسے ہو وقت کراں گے۔
 کفتمش پوشیدہ، خوش تر سر یار خود تو در ضمن حکایت گوش دار
 مثنوی معنوی (۱۳۵/۱)

خوش تر آن باشد کہ سر دلبران گفته آید در حدیث دیگران (۱۰)
 مثنوی معنوی (۱۳۶/۱)

میں اوس نوں آکھیا کہ یار دار از چھپیا ہو یا ای چنگا ہوندا اے۔ البتہ توں ایس دے بارے اک حکایت سن لے۔ بہتر ایہوای
 ہوندا اے کہ محبوباں دار از دوسریاں دے قصے دی شکل وچ بیان ہو جائے۔

اللہ تعالیٰ تے اللہ تعالیٰ دے رسول ﷺ دے نال صدق تے خلوص تے مبنی عشق دے تقاضے پورے کرن لئی اللہ دے بندے اللہ
 تعالیٰ دے پیغام نوں سمجھن لئی اوہدی نازل کردہ آخری آسمانی کتاب قرآن حکیم دے نال قلبی و ذہنی تعلق قائم کر لیندے نیں۔ اوہ ایہدی
 تعلیمات سمجھدے تے نبی کریم ﷺ دے اسوۂ حسنہ دی پیروی کردے نیں۔ اوہ عبادات دے علاوہ اپنے اخلاق تے باہمی معاملات وی
 دین اسلام دے مطابق درست کر لیندے نیں۔ اوہ نہ صرف اپنا آپ درست کردے نیں بلکہ اوہ دوسریاں دی اصلاح لئی وی پوری کوشش
 کردے نیں۔ مولانا رومی وچ ایہہ ساریاں خوبیاں موجود سن۔ اوہ ہر وقت عبادت وچ مشغول رہندے سن۔ اللہ تعالیٰ تے اللہ تعالیٰ دے
 رسول نال عشق دی وجہ نال اوہناں نوں کسے پل وی چین نہیں سی۔ ہر وقت عبادت وچ مشغول رہندے سن۔ جدوں نیندا آندی تے بیٹھے ہی
 سو جانندے سن۔ اکثر روزے رکھدے۔ نماز دا وقت آندا تے چہرے دارنگ فوراً بدل جاندا تے نماز ادا کرن لگ جاندا۔ نماز ایس قدر محو
 ہو کے ادا کردے کہ بعض اوقات عشاء ادا کردے ہو یا نماز فجر دا وقت قریب آجاندا۔ نماز دی حالت وچ اوہناں تے بہت زیادہ رقت
 طاری ہوندی سی۔ اوہناں دا چہرہ تے داڑھی آنسوں نال تر ہو جاندا سی۔ (۱۱)

اوہناں نوں سلاطین، امراتے عوام الناس ولوں بہت سارے تحائف وصول ہوندے سن۔ اوہ سب کجھ اللہ دی راہ وچ تقسیم کر
 دیندے سن۔ اپنے لئی تے اپنے گھر والیاں لئی بہت تھوڑا رکھدے سن جس وجہ توں اوہناں دے گھر بہت تنگی رہندی سی۔
 سخی اس قدر سن کہ جے کوئی سائل سوال کردا تے کجھ نہ ہوون تے اپنا کرتہ یا عبا اتار کے اوس نوں دے دیندے سن۔ انسان تے
 انسان اوہ جانوراں دا وی بہت خیال رکھدے سن۔ اک دفعہ حضرت تنگ گلی چوں گزر رہے سن۔ رستے وچ اک کتا سورہیا سی جس وجہ توں
 رستہ بند ہو گیا سی۔ مولانا نے رستے چوں کتے نوں ہٹانا پسند نہ کیتا تے کافی دیر تک اوتھے کھڑے انتظار کر دے رہے۔
 مولانا سلاطین تے امرانوں ملن توں گریز کردے سن۔ جے کوئی ملن آجاندا تے اچھے طریقے نال اوہوں مل لیندے سن۔
 آخری وقت جد دنیا توں رخصت ہون دا وقت آیا تے لوگ عیادت لئی آنا شروع ہو گئے۔ حضرت شیخ صدر الدین قونوی عیادت لئی
 آئے تے مولانا دی تندرستی لئی دعا کیتی۔ مولانا نے فرمایا، میری ایہہ خواہش اے کہ میں جلد اپنے رب دے حضور پیش ہو جاواں تے نور، نور
 نال مل جائے۔ اوس وقت مولانا نے ایہہ شعر پڑھیا:

چہ دانی تو؟ کہ در باطن چہ شاہی ہمنشین دارم رخ زرین من مگر کہ پائی آہنیں دارم

دیوان کبیر (۱۵۰۷/۳)

تہا نوں کیہ خبر اے کہ میں اپنے باطن (دل) وچ کس بادشاہ نوں ہم نشین رکھنا واں؟ میرے زرد چہرے ول نہ دیکھو، میرے پیر
 لوہے دے نیں۔

مولانا رومی نے حسام الدین چلبی نوں اپنا جانشین مقرر کیتا۔ فرمایا کہ مولانا صدر الدین میری نماز جنازہ پڑھائے گا۔ اپنے عزیزاں
 تے مریداں نوں نصیحت کیتی کہ ہر حال وچ اللہ تعالیٰ توں ڈردے رہو۔ کھانے، سونے تے گفتگو وچ کمی کرو۔ گناہواں تو بچو۔ روزے

رکھو۔ ہر طرح دی برائی تو بچو۔ مخلوق خدا نول فائدہ پہنچاؤ۔ جے کوئی تکلیف پہنچائے تے برداشت کرو۔ نیک لوگاں تے بزرگاں دی صحبت اختیار کرو۔ (۱۲)

۵ جمادی الثانی ۱۲۷۲ھ (۱۷ دسمبر ۱۹۵۳ء) بروز یکشنبہ غروب آفتاب دے وقت آپ وفات پاگئے۔ وصیت دے مطابق شیخ صدر الدین نماز جنازہ پڑھان لئی کھڑے ہوئے پرغم دی شدت نال بے ہوش ہو گئے۔ آخر قاضی سراج الدین نے نماز جنازہ پڑھائی۔ قونیہ وچ اوہناں دامازر زیارت گاہ خاص و عام ہے۔ (۱۳)

زندگی دا مقصد حاصل کرن لئی ضروری اے کہ انسان اللہ تعالیٰ تے اللہ تعالیٰ دے رسول ﷺ دے نال محبت، عقیدت تے معرفت دا رشتہ قائم کرے تے اوس رشتے نول مضبوط تر بنان دی کوشش کردار ہوے۔ اوس نول علاوہ اوہ اللہ تعالیٰ دی مخلوق نال وی محبت کرے تے اوہناں دی خدمت دی بھرپور کوشش کرے۔ مولانا رومی نے اپنے مرشد شمس تبریزی دی رہنمائی وچ زندگی گزارن دا ڈھنگ سکھیا، اللہ تعالیٰ دی معرفت حاصل کیتی، اللہ تعالیٰ دے پیارے رسول ﷺ دے نال محبت تے عقیدت دے رشتے نول پروان چڑھایا۔ اوہناں نے مخلوق خدا دی خدمت دی وی بھرپور کوشش کیتی۔ مرشد کامل دی رہنمائی تے مدد دے بغیر انسان کامیاب زندگی بسر نہیں کر سکا۔ ایس لئی مولانا نے اپنی مثنوی وچ مرشد دی ضرورت، اہمیت تے اوس دے نال محبت تے عقیدت تے زور دتا۔ مثنوی دے دفتر اول وچ اوہ فرماندے نیں:

سایہ یزداں بود بندہ خدا مردہ ایں عالم و زندہ خدا
دامن او گیر زو تر بی گماں تا رہی از آفت آخر زماں
(۲۲۳-۲۲۳/۱)

اللہ دا بندہ اللہ دا سایہ ہوندا اے۔ اوہ ایس دنیا وچ مردہ پر اللہ دی محبت وچ زندہ ہوندا اے۔ اوس دادامن شک و شبہ دے بغیر جلد پکڑ لو تاں جے آخرت دی مصیبت توں بچ جاؤ۔
اوہ مزید فرماندے نیں:

پیر را بگزین کہ بی پیر ایں سفر ہست بس پر آفت و خوف و خطر
گر نبا شد سایہ او بر تو گول پس ترا سرگشته دارد بانگ غول
(۲۹۴۵/۱)
(۲۹۴۸/۱)

پیر تلاش کرو کہ پیر دے بغیر اے سفر آفتاں توں بھریا تے پر خوف و خطر اے۔ اے نادان! جے تیرے اُتے رہبر و مرشد داسایہ نہ ہو یا تے شیطان دی آواز تینوں پریشان کردیوے گی۔

علامہ اقبال نے 'اسرار خودی' وچ مرشد دی اہمیت تے عقیدت تے زور دتا اے۔ اوہ فرماندے نیں:

کیمیا پیدا کن از مشتی گلگی بوسہ زن بر آستانِ کالمی
(اسرار خودی، ص: ۱۸)

کسے کامل دے آستان تے بوسہ زن ہو کے اپنے خاکی وجود توں کیمیا پیدا کر۔

علامہ اقبال مولانا رومی دی تعلیمات توں بہت زیادہ متاثر ہوئے۔ اوہناں نے مولانا رومی دی 'مثنوی معنوی' دا تاحیات مطالعہ جاری رکھیا۔ مولانا نے مثنوی وچ قرآن حکیم دی تعلیمات دے مطابق سوچ تے عمل درست کرن دی تعلیم دتی۔ اوہناں نے اللہ تعالیٰ تے اللہ تعالیٰ دے رسول ﷺ نال تعلق مضبوط کرن دی راہ بھائی۔ علامہ اقبال نے اوہناں دی سوچ نول اپنا لیا تے اوہناں دے طریقے دے مطابق ای قرآن حکیم دی تعلیمات دے نال اپنی شاعری نول مزین کیتا۔ اوہناں نول مولانا رومی دی تعلیمات توں ایس قدر فائدہ ہویا کہ اوہناں نے مولانا رومی نول اپنا مرشد معنوی تسلیم کر لیا۔ اوہ فرماندے نیں:

پیر رومی خاک را اکسیر کرد از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد
(اسرارِ خودی، ص: ۹)

پیر رومی نے مٹیوں کو اکسیر بنا دیا ہے تے میری مٹی تو کئی جلوے تعمیر کرتے ہیں۔

علامہ اقبال نے اپنے اردو و فارسی کلام و سچ کئی مقامات تے اپنے مرشد رومی تے اوہناں دی تعلیمات دا ذکر کیتا ہے۔ اوہ فرماندے ہیں:

طلعتش رخشندہ مثل آفتاب شیب او فرخندہ چوں عہد شباب
پیکری روشن ز نورِ سردی در سراپایش سرورِ سردی
(جاوید نامہ، ص: ۱۹)

۱۔ اوہناں دا چہرہ سورج وانگ روشن سی تے اوہناں دا بڑھا پنا عہدِ جوانی وانگ مبارک سی۔

۲۔ اوہناں دا پیکر نورِ سردی دی بدولت روشن سی۔ اوہناں تے گل وجود و سچ سردی سرور موجود سی۔

راز معنی مرشد رومی کشود فکر من بر آستانش در سجود
(زبورِ عجم، ص: ۱۸۵)

مرشد رومی نے مینوں اصل رازاں توں آگاہ کر دتا۔ میری سوچ اوہناں دے آستان تے سجدہ ریزا ہے۔

از نیستاں ہچوئے پیغامِ دہ قیس را از قومِ عے پیغامِ دہ
نالہ را اندازِ نو ایجاد کن بزم را از ہاے و ہو آباد کن
خیز جانِ نو بدہ ہر زندہ را از قمِ خود زندہ تر کن زندہ را
خیز و پا بر جادہ دیگر بنہ جوشِ سوادے کہن از سر بنہ
(اسرارِ خودی، ص: ۱۰)

۱۔ بانسری وانگ جنگل دا پیغام سناؤ۔ قیس تک لیلی دا پیغام پہنچاؤ۔

۲۔ آہ و زاری لئی نواں طریقہ ایجاد کرو۔ محفلِ نواں نالہ و فغاں دے نال آباد کرو۔

۳۔ اٹھو تے ہر زندہ نوں اک نوں جان دیو۔ اپنی کھڑا ہو جاؤ دی صدا دے نال ہر زندہ نوں زندہ تر کر دیو۔

۴۔ اٹھو تے اک دوسری راہ تے قدم رکھو۔ پرانے جنون دا جوشِ سرتوں اُتار دیو۔

مرا بنگر کہ در ہندوستان دیگر نمی بینی برہمن زادہ رمزِ آشنائے روم و تبریز است
(زبورِ عجم، ص: ۱۳)

مینوں ویکھو کہ ہندوستان و سچ میرے علاوہ کوئی ہو نظر نہیں آوے گا۔ میں برہمن زادہ واں پر رومی و تبریز دے راز توں آگاہ واں۔

مرشدِ رومی حکیمِ پاک زادِ سرّ مرگ و زندگی بر ما کشاد
(پیامِ مشرق، ص: ۲۰)

ربانی علم رکھن والے مرشد رومی نے ساڈے تے موت تے زندگی دا راز ظاہر کر دتا۔

بیا کہ من ز خمِ پیرِ روم آردم مئے سخن کہ جواں تر ز بادہ عنقی است
(پیامِ مشرق، ص: ۱۶۵)

آؤ کہ میں پیر رومی دے شراب دے مٹکے چوں ایہہ جیسے سخن دی شراب لے کے آیا واں جیہڑی انوری شراب توں جواں تر ہے۔

آمیزشے کجا گہرِ پاک او کجا از تاک بادہ گیرم و در ساغرِ اکنم
(پیامِ مشرق، ص: ۲۱۲)

کتھے ملاوٹ، کتھے اوس داپاک تے اصل جو ہر۔ میں براہِ راست اگورتوں شراب کشید کر کے پیالہ بھر داہاں۔
 ز چشمِ مستِ رومی وامِ کردم سرورے از مقامِ کبریائی
 (ارمغانِ حجاز فارسی، ص: ۷۸)

میں رومی دی مست اکھاں توں مقامِ کبریائی دا ذوقِ وسرور حاصل کیتا اے۔
 گرہ از کارِ این ناکارہ وا کرد غبارِ رہ گزر را کیمیا کرد
 نئے اں نئے نوازے پاک بازے مرا با عشق و مستی آشنا کرد
 (ارمغانِ حجاز فارسی، ص: ۷۶)

۱۔ مجھ ناکارہ دی مشکلاں نوں اوہناں نے ای آسان کیتا۔ اوہناں نے رستے دی گردنوں کیمیا بنا دیتا۔
 ۲۔ اوس پاکباز، نے نوازے مینوں عشقِ مستی تو آگاہ کیتا۔
 باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم دفترِ سر بستہ اسرارِ علوم
 جان او از شعلہ با سرمایہ دار من فروغِ یک نفس مثلِ شرار
 (اسرارِ خودی، ص: ۸)
 ۱۔ پیرِ رومی دے فیضِ دی بدولت میں دنیا نوں اوہ کتابِ فیروز پڑھ کے سنا دتی جیہڑی دوسرے علوم دے رازاں تے مشتمل اے۔
 ۲۔ اوہ عشقِ دی دولت توں مالا مال نیں۔ اوہناں دے مقابلے تے میری حیثیت اوس چنگاری جیہی اے جیہڑی لمحہ بھری چمکی
 تے بجھ گئی۔

روحِ رومی پردہ ہا را بر درید از پسِ گہ پارہ آمد پدید
 بر لب او سر پہنای وجود بند ہائے حرف و صوت از خود کشود
 حرف او آئینہ آویختہ علم با سوزِ دروں آویختہ
 (جاوید نامہ، ص: ۱۹)

۱۔ ایس دورانِ مولانا رومی دی روح آسمان دا پردہ چاک کر کے اک پہاڑی دے عقب توں سامنے آئی۔
 ۲۔ اوہناں دے ہونٹاں تے پوشیدہ راز سن۔ واضح الفاظ تے صاف آواز دی بدولت اوہناں دی گفتگو اچھی طرح سمجھ آ رہی
 سی۔

۳۔ اوہناں دے الفاظ سامنے موجود آئینے دی طرح (حقیقت دکھا رہے) سن۔ اوہناں دا علم سوزِ عشقِ دی وجہ توں پرتا تھیری۔
 'جاوید نامہ' وچ علامہ اقبال نے مرشدِ رومی دی رہنمائی وچ آسمانی دنیا دارو حانی سفر کیتا۔ ایس سفر تے اوہناں نے مرشدِ رومی توں
 بہت کچھ سکھیا۔ اوہ مرشدِ رومی پیروی دادرس دیندے ہوئے لکھدے نیں:

ہر کجا رومی برو، آنجا برو یک دو دم از غیر او بیگانہ شو
 (جاوید نامہ، ص: ۳۳)

رومی تہانوں جتھے وی لے جاؤں چلے جاؤ۔ اک دو لمحے لئی اوہناں توں علاوہ ہر شے توں بیگانہ ہو جاؤ۔
 علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنے اردو کلام وچ وی کئی جگہ تے مولانا رومی رحمۃ اللہ علیہ دا بڑی محبت تے عقیدات نال ذکر کیتا اے۔ اوہ
 لکھدے نیں:

مقام ذکر کمالاتِ رومی و عطار مقام فکر مقالاتِ بو علی سینا
 (ضربِ کلیم، ص: ۲۳)
 صحبتِ پیرِ روم سے مجھ پر ہوا یہ رازِ فاش لاکھ حکیم سر بجیب، ایک کلیم سر بکف

(بالِ جبریل، ص: ۳۹)

نہ اٹھا پھر کوئی رومی عجم کے لالہ زاروں سے وہی آب و گلِ ایراں، وہی تمبریز ہے ساقی

(بالِ جبریل، ص: ۱۱)

عطار ہو، رومی ہو، رازی ہو، غزالی ہو کچھ ہاتھ نہیں آتا بے آہ سحر گاہی

(بالِ جبریل، ص: ۵۶)

علامہ اقبال نے مولانا رومی دی تعلیمات دی روشنی و بچ فلسفہ خودی پیش کیا۔ اوہناں دا فلسفہ خودی دراصل زندگی گزارن دے مقصد تے اوس مقصدنوں حاصل کرن دے اسلامی فلسفے تے مشتمل اے۔ اوہناں نے ایس فلسفے راہیں اسلامی تصوف دا پرچار کیا اے جیہڑا قرآن حکیم تے احادیث نبوی دے عین مطابق اے۔ اوہناں دا فلسفہ خودی عصر حاضر دے تقاضیاں تے مبنی اسلامی تصوف دی تعلیم تے مشتمل فلسفہ حیات اے۔

اقبال تے تصوف

ذات باری تعالیٰ دے نال ربط و تعلق پیدا کرن لئی اختیار کیتا گیا ایسا طرز فکر و عمل جس دی انجام دہی تھے مختلف قسم دی قلبی واردات تے ایہناں دی بنیاد تے بعض ماورائے عقل مشاہدات چون گزرنابوے یا گزرن دی کوشش کیتی جائے یا ایسا کرن دا دعویٰ کیتا جائے تاں ایس علم نوں تصوف کہیا جاندا اے۔ (۱)

تصوف دا بنیادی مقصد:-

تصوف دراصل ذات باری تعالیٰ نوں اوس دی تمام صفات دے حوالے نال سمجھن دی اک اجیہی کوشش اے جس دے نال انسان اللہ تعالیٰ دے نال اپنے تعلق دی حقیقی تفہیم حاصل کرن دی کوشش کردا اے تے بعض اوقات اپنی ذاتی روحانی واردات دی بنیاد تے ایسا کردی لیندا اے۔ (۲)

تصوف درحقیقت اپنے آپ نوں جان، سمجھن تے پہچان دی اک کوشش اے۔ جد انسان اپنے آپ نوں پہچان لیندا اے تے گویا اوہ اپنے خدا نوں پہچان لیندا اے کیوں جے خالق دا اپنی مخلوق نال بڑا گہرا تعلق اے۔ انسان اللہ تعالیٰ دی بہترین مخلوق اے۔ انسان جد اپنی ذات دے حوالے نال اپنے خدا نوں جان دی کوشش کردا اے تے ذات باری تعالیٰ دے فضل و کرم نال فکری و نظری پردے ہندے جاندا اے۔ ایس دے نتیجے وچ بالآخر خوش نصیب لوگ ذات باری تعالیٰ نال حقیقی ربط و تعلق قائم کر لیندے نیں تے اوس دی معرفت توں شرف پالیندے نیں۔

تصوف دا حقیقی مقصد ذات باری تعالیٰ دے نال محبت و عقیدت تے معرفت دارشتہ قائم کرنا، ایس رشتے نوں مضبوط توں مضبوط تر بنانا تے مخلوق دی خدمت دا فریضہ سرانجام دینا اے۔ ایسا صرف اللہ تعالیٰ دے فضل و کرم تے رہنمائی نال ممکن اے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے فضل و کرم نال انساناں دی رہنمائی لئی پیغمبر تے آسمانی کتاباں نازل فرمایاں۔ ہر دور وچ نیک لوگ، انبیاء کرام تے آسمانی کتاباں دی رہنمائی وچ قرب خداوندی حاصل کردے رہے تے اولیاء اللہ، اہل حق تے رہائین دے ناماں توں منسوب ہوندے رہے۔ دین اسلام ارتقائی مراحل طے کردا ہویا حضرت محمد ﷺ دے دور وچ تکمیل نوں پہنچیا۔ ہن قیامت تک انساناں لئی اللہ تعالیٰ دی طرفوں مقرر کردہ دین اسلام اے۔ حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ اللہ تعالیٰ دے آخری نبی نیں تے قرآن مجید آخری آسمانی کتاب اے۔

تصوف حق تک رسائی دا اک رستہ، علم تے ضابطہ عمل اے۔ ایہہ روح دین تے اصل ہدایت اے۔ ایہہ دین اسلام دی شریعت مطہرہ تے خلوص نال عمل داناں اے۔ وقت گزرن دے نال نال تصوف دے ناں تے غیر اسلامی افکار دی تصوف وچ شامل ہوندے گئے۔ اہل حق نے ہر دور وچ ایہناں غیر اسلامی افکار دی نشاندہی کیتی تے ایہناں دے رد لئی بھرپور کوشش کیتی۔ اوہناں نے اسلامی تصوف دیاں حداں مٹھیاں۔ غیر اسلامی تصوف دی نشاندہی کیتی تے ایہہ رد کیتا۔ ایس لحاظ نال تصوف دیاں دو بنیادی قسماں نیں۔

اسلامی تصوف:-

ذات باری تعالیٰ دے نال ربط و تعلق پیدا کرن لئی اختیار کیتا گیا ایسا طرز عمل جس دی بنیاد قرآن و حدیث دی تعلیمات تے ہووے تے جس دی انجام دہی نال فردی شخصیت مضبوط و توانا ہو جائے، اوس نوں فکر و عمل دی آزادی ہو جاوے تے اوہ ملت دا فعال رکن بن جائے، اسلامی تصوف اے۔

غیر اسلامی تصوف:-

ذات باری تعالیٰ دے نال ربط و تعلق پیدا کرن لئی اختیار کیتا گیا ایسا طرز عمل جس دی بنیاد قرآن و حدیث دی تعلیمات تے نہ

ہوے تے جس دی انجام دہی تے فرد بے عملی دا شکار ہو جائے، اوس دی شخصیت کمزور ہو جائے تے اوہ ملت دا فعال رکن نہ بن سکے، غیر اسلامی تصوف اے۔

- افکار، نظریات، فلاسفہ تے علاقہ جات دے لحاظ نال غیر اسلامی تصوف دیاں کئی قسماں تے نام نہیں۔ مثلاً
- ۱۔ وحدت الوجود یا عجمی تصوف
 - ۲۔ وحدت الشہو دیا ساسی تصوف
 - ۳۔ ترکی طریق تصوف یا وسطی ایشیا دا طریقہ تصوف
 - ۴۔ ہندوستانی تصوف
 - ۵۔ یونانی تصوف (۳)
- اقبال تے تصوف :-

ڈاکٹر سید عبداللہ اپنی کتاب ”مطالعہ اقبال کے چند نئے رخ“ وچ ”اقبال اور صوفی اختلاف و اتفاق کی کہانی“ دے عنوان کے تحت تصوف دے بارے اقبال دی رائے تے پسند و ناپسند دے بارے تبصرہ کر دے ہوئے کہندے نیں:

”..... تصوف کے بعض خاص رنگوں، رسموں اور طریقوں (مثلاً یونانی، رہبانی اور ہندو تصوف) کے تو واقعی مخالف تھے لیکن قرآنی تصوف کو بڑی قدر و منزلت کی نگاہ سے دیکھتے تھے۔ بلکہ یوں کہوں نہ کہ وہ سچے تصوف (واردات باطنی یا شعور و لاہیت) میں گہرا اعتقاد رکھتے تھے۔ انہوں نے صوفیانہ ادب سے خاصا استفادہ کیا۔ ”شمسٹری کی گلشن راز“ کا جواب لکھا، یہاں تک کہ ایک جلیل القدر صوفی رومی ہی کو اپنا روحانی پیشوا تسلیم کیا اور ایک بدنام مگر نامور صوفی حسین بن منصور الحلاج کو ”چاؤید نامہ“ میں بڑا رتبہ عطا کیا۔ بعض صوفی اکابر اور ان کی واردات روحانی سے استناد بھی کیا اور ان کی صداقت کو تسلیم کیا۔“ (۴)

ڈاکٹر سید عبداللہ مزید لکھدے نیں:

”میرا عاجزانہ مطالعہ یہ بتاتا ہے کہ غلط تصوف کی بات الگ ہے مگر علامہ روح تصوف (صوفیانہ مذہبی واردات یا شعور و لاہیت) کو ایک زندہ حقیقت تصور کرتے تھے جیسا کہ انہوں نے اپنی شاعری کے علاوہ، اپنے ایک سے زیادہ خطبوں میں صاف صاف ارشاد فرمایا ہے اور اسے اخلاص فی العمل کہہ کر حقیقی تصوف کو مذہب کا ناگزیر جز قرار دیا ہے۔ اس کے علاوہ انہوں نے ہر زمانے کے بڑے بڑے صوفیوں کی عظمت کو تسلیم کیا ہے۔ ان عظیم صوفیوں میں رومی، شمسٹری، جامی، مجدد دہری وغیرہ، یہاں تک کہ بعض مواقع پر شیخ اکبر ابن عربی کی عظمت کو، ان کی ”فصوص“ کو ناپسند کرنے کے باوجود، تسلیم کیا ہے۔ علامہ نے جہاں جہاں تصوف یا صوفیوں کے خلاف لکھا ہے ان موقعوں کے پس منظر کو سمجھنا ضروری ہے۔ اس ادراک کے بغیر ہم غلط نتیجے نکالیں گے اور یہ زیادتی ہوگی۔“ (۵)

اقبال تے تصوف دے حوالے نال ڈاکٹر سید عبداللہ دی رائے عین درست معلوم ہوندی اے۔ تحقیقی و تنقیدی مطالعے توں ثابت ہوندا اے کہ اقبال، قرآنی تصوف تے اہل حق صوفیہ دے معتقد تے قائل سن۔

اقبال تصوف دی طرف فطری تے آبائی میلان رکھدے سن۔ اوہ اپنے والد دی طرح قادر یہ سلسلے وچ بیعت سن۔ اوہناں دی عملی زندگی بے ریا تے بے غرض سی۔ اوہ سادہ تے متوکل سن۔ اوہ عشق رسول ﷺ دی دولت توں مالا مال سن۔ اوہ صاحب کمال صوفیہ دے معترف تے قدردان سن۔ اوہ خود لکھدے نیں:

”حضرات صوفیہ میں جو گروہ رسول (ﷺ) کی راہ پر قائم ہے اور سیرت صدیقی کو اپنے سامنے رکھتا ہے میں اس گروہ کا خاک پاہوں اور ان کی صحبت کو سعادت دارین کا باعث تصور کرتا ہوں۔“ (۶)

اک ہور مضمون وچ اوہ لکھدے نیں:

”حضرت مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ علیہ اپنے مکتوبات میں کئی جگہ ارشاد فرماتے ہیں کہ تصوف شعائر حقہ اسلامیہ میں خلوص پیدا کرنے کا نام ہے۔ اگر تصوف کی یہ تعریف کی جائے تو کسی مسلمان کو اس پر اعتراض کرنے کی جرأت نہیں ہو سکتی۔ راقم الحروف اس تصوف کو جس کا نصب العین شعائر اسلام میں مخلصانہ استقامت پیدا کرنا ہو عین اسلام..... جانتا ہے اور اس پر اعتراض کرنے کو بدبختی اور خسران کا مترادف سمجھتا

ہے۔“ (۷)

مندرجہ بالا اقتباسات توں واضح اے کہ اقبال شعائرِ حقہ اسلامیہ تے مبنی ہوون دی وجہ توں اسلامی تصوف دے قائل، معترف، حامی تے پیروکار سَن۔ غیر اسلامی شعائرِ دی شمولیت دی وجہ نال اوہ غیر اسلامی تصوف دے مخالف سَن۔ اوہ غیر اسلامی شعائرِ دی پیروی نوں امتِ مسلمہ دے زوال داسب سمجھدے سَن۔ ایس لئی اوہ غیر اسلامی تصوف دی نمائندگی کرن والے غلط، نام نہاد صوفیہ دی تے اوہناں دی پیروی کرن والے لوکاں دی اصلاح کرنا چاہندے سَن۔

اقبال دے ابتدائی کلام تے تصوف دے اثرات:-

اقبال دے ابتدائی کلام تے تصوف دا گہرا اثر نظر آندا اے۔ ایس دی وجہ ایہہ وے کہ اوہناں نے متصوفانہ ماحول وچ پرورش پائی سی۔ اوہناں دے والد تے استاد دونوں حضرات صوفی بزرگ سَن۔ اوہناں دیاں ابتدائی کتاباں صوفیانہ تعلیم تے مشتمل سَن۔ ہندوستان دا ماحول وی صوفیہ، اولیاء تے فقراء دی تعلیمات دے زیر اثر سی۔ اوہناں نوں قدیم و جدید فلسفے دے ماہر تے تصوف توں اچھی طرح آگاہ استاد پروفیسر آرنلڈ توں وی تعلیم حاصل کرن دا موقع ملیا۔ ایہناں وجہ تے تصوف دا اوہناں تے گہرا اثر سی۔ اوہناں نے اوس دور وچ جو کلام کہیا اوہ دے وچ وحدت الوجود دارنگ نمایاں نظر آندا اے۔ مثلاً

جنہیں میں ڈھونڈتا تھا آسمانوں میں، زمینوں میں	وہ نکلے میرے ظلمت خانہ دل کے مکینوں میں
کبھی اپنا بھی نظارہ کیا ہے تو نے اے مجنوں؟	کہ لیلیٰ کی طرح تو خود بھی ہے محل نشینوں میں
چھپایا حسن کو اپنے کلیم اللہ سے جس نے	وہی ناز آفریں ہے جلوہ پیرا نازنینوں میں (۸)
تارے میں وہ، قمر میں وہ، جلوہ گہ سحر میں وہ	چشم نظارہ میں نہ تو سرمہ امتیاز دے (۹)
کثرت میں ہو گیا ہے وحدت کا راز مخفی	جگنو میں جو چمک ہے، وہ پھول میں مہک ہے (۱۰)
مخفی قدرت ہے اک دریائے بے پایاں حسن	آنکھ اگر دیکھے تو ہر قطرے میں ہے طوفانِ حسن (۱۱)
روح کو لیکن کسی گم گشتہ شے کی ہے ہوس	ورنہ اس صحرا میں کیوں نالاں ہے یہ مثلِ جرس؟ (۱۲)
کھولی ہے ذوق دید نے آنکھیں تری اگر	ہر رہ گزر میں نقشِ کفِ پائے یار دیکھ (۱۳)
منصور کو ہوا لبِ گویا پیامِ موت!	اب کیا کسی کے عشق کا دعویٰ کرے کوئی (۱۴)

مطالعات دی وسعت، قرآن حکیم تے تدبیر تے تاریخ تے تفکر دی بدولت اقبال غیر اسلامی تصوف دی مختلف اقسام تے مسلمان صوفیہ تے اوہناں دے اثرات توں آگاہ ہوئے۔ اوہناں نے اپنے افکار دی اصلاح دے نال نال تصوف دے ہور حامی افراد تے امتِ مسلمہ دی اصلاح لئی ۱۹۱۳ء وچ ’اسرارِ خودی‘ لکھی جو ۱۹۱۵ء وچ شائع ہوئی۔ خودی دے تصور نوں مزید واضح کرن لئی تے اجتماعی خودی دی توضیح لئی اوہناں نے ’رموز بے خودی‘ لکھی جو نومبر ۱۹۱۷ء وچ شائع ہوئی۔

مثنوی دے دیباچے وچ اقبال نے خواجہ حافظ دی شاعری دے منفی اثرات تے اعتراض کیا، وحدت الوجود دی مخالفت کیتی تے خودی دا تصور پیش کیا۔ ’مثنوی اسرارِ خودی‘ دی اشاعت تے وجودی تصوف دے حامی صوفیہ، روایتی سجانیشینوں، عہدِ تنزیلی دی شاعری دے دلدادہ افراد تے فرسودہ یونانی فلسفہ اشراق دے پیروکار اقبال تے اوہناں دے حامیاں دے خلاف ہو گئے۔ ایہناں دونوں گروہاں وچکار قلمی جنگ شروع ہو گئی جو ۱۹۱۵ء دے اواخر توں لے کے ۱۹۱۸ء تک یعنی ڈھائی تین سال تک جاری رہی۔ (۱۵)

اقبال نے مثنوی ’اسرارِ خودی‘ وچ حافظ دی شاعری تے جو اشعار لکھے تے جہاں تے اعتراض ہو یا، اوہ ایہہ سَن:

ہوشیار از حافظ صہبا گسار	جامش از زہر اجل سرمایہ دار
رہن ساقی خرقہ پرہیز او	مے علاج ہول رستا خیز او
نیست غیر از بادہ در بازار او	از دو جام آشفته شد دستار او

چوں جرس صد نالہ رسوا کشید عش ہم در منزل جاناں ندید
 آں فقیرِ ملتِ مے خوارگاں آں امامے امت بے چارگاں
 گو سفند است و نوا آموخت است عشوہ و ناز و ادا آموخت است
 دلربائی ہائے او زہر است و بس چشم او غارتگر شہراست و بس
 از بز یوناں زمیں زیرک تر است پردہ عودش حجاب اکبر است!
 بگرز از جامش کہ دریناے خویش چو مریدانِ حسن دارد حشیش
 محفلِ او در خورِ ابرار نیست ساغرِ او قابلِ احرار نیست
 بے نیاز از محفلِ حافظ گزر الخذر از گوسفندان الخذر (۱۶)

- ۱- انگوری شراب پین والے حافظ توں بچ کے رہو۔ اوس دے جام وچ مہلک زہراے۔
 - ۲- اوس دی پرہیزگاری دی گڈڑی ساتی دے پاس گروی اے۔ اوس دے نیڑے قیامت خیز خوف و ہراس دا علاج شراب دے سوا کچھ وی نہیں۔
 - ۳- اوس دے بازار وچ شراب توں علاوہ کچھ وی نہیں اے۔ شراب دے دو جام پی کے اوہ سرتا پاپریشان ہو گیا اے۔
 - ۴- اوس نے گھڑیال دی طرح (بلند آواز وچ) سیکڑیاں آہاں بھریاں۔ اوس نے دیکھیا کہ محبوب کول عشق دی دولت موجود نہیں۔
 - ۵- اوہ شراب خور قوم دا فقیر اے۔ اوہ ناچار امت داسر و رور ہنما اے۔
 - ۶- اوہ بھیڑ دی طرح اے تے اوس نے عاجزی سیکھی ہوئی اے۔ اوس نے ناز و ادا تے عشوہ گری وی سکھ رکھی اے۔
 - ۷- اوس دی دلبری زہر توں سوا کچھ وی نہیں۔ اوس دیاں اکھاں شہرئی تباہ کن نیں۔
 - ۸- اوہ یونانی بھیڑ توں زیادہ عقلمند اے۔ اوس دی شخصیت اوہدے اشعار دے بہت بڑے پردے دے لگی (چھپی) اے۔
 - ۹- اوس دے جام نوں نظر انداز کر دیو کہ اوس دی صراحی وچ حسن دے مریدان لئی حشیش بھری ہوئی اے۔
 - ۱۰- اوس دی مجلس نیک و پارسا لوکاں لئی مناسب نہیں۔ اوس دا جام حریت پسند مریداں لئی موزوں نہیں۔
 - ۱۱- حافظ دی مجلس دے قریب توں بے نیازی نال گزر جاؤ۔ ایہناں بھیڑیاں توں بچو، ایہناں توں پرہیز کرو۔
- ایس قلمی ہنگامہ آرائی دا ایہہ فائدہ ہو یا کہ اقبال نوں اپنا نقطہ نظر واضح کرن دامتزید موقع مل گیا جس دے نتیجے وچ عجمی تصوف تے وحدت الوجود دے بارے اوہناں دے افکار زیادہ وضاحت نال سامنے آ گئے۔

ایس قلمی ہنگامہ آرائی دے دوران اقبال، خواجہ حسن نظامی دے نام اپنے اک مکتوب وچ مروجہ تصوف دے بارے اپنے افکار وچ آؤن والی تبدیلیاں دی وجہ ایشی بیان کر دے نیں:

”میری نسبت بھی آپ کو معلوم ہے، میرا فطری اور آرائی میلان تصوف کی طرف ہے اور یورپ کا فلسفہ پڑھنے سے یہ میلان اور بھی قوی ہو گیا تھا کیوں جے فلسفہ یورپ بحیثیت مجموعی وحدت الوجود کی طرف رخ کرتا ہے مگر قرآن پر تدبر کرنے اور تاریخ اسلام کا بغور مطالعہ کرنے کا نتیجہ یہ ہوا کہ مجھے اپنی غلطی معلوم ہوئی اور میں نے محض قرآن کی خاطر اپنے قدیم خیال کو ترک کر دیا اور اس مقصد کے لیے مجھے اپنے فطری اور آرائی رجحانات کے ساتھ ایک خوفناک دماغی اور قلبی جہاد کرنا پڑا۔“ (۱۷)

مندرجہ بالا اقتباس توں عین واضح اے کہ اقبال نے تدبر فی القرآن تے مطالعہ تاریخ اسلام دی بدولت مروجہ تصوف دیاں خامیاں تے خوبیاں توں آگاہ ہوئے تے ایس دی مخالفت کہتی۔

تصوف دے سلسلہ وچ اپنے افکار دی وضاحت لئے اقبال نے ۱۹۱۶ء تے ۱۹۱۷ء وچ درج ذیل وضاحتی مضامین لکھے سن۔

۱- اسرارِ خودی اور تصوف ۱۹۱۶ء

۲- اسرارِ خودی ۱۹۱۶ء

- ۳۔ علم ظاہر و علم باطن ۱۹۱۶ء
 ۴۔ تصوف و جود یہ ۱۹۱۶ء
 ۵۔ اسلام اور تصوف ۱۹۱۷ء

مندرجہ بالا سارے مضامین ”مقالات اقبال“ وچ موجود نیں۔ تصوف دے سلسلے وچ اقبال دے سارے مضامین، مکتوبات، ملفوظات، کلام تے اقبال دے فکر دے حوالے نال لکھی گئی تحقیقی و تنقیدی کتاباں دے مطالعے توں معلوم ہوندا اے کہ اقبال ایہناں وجوہات دی پنا تے مروجہ تصوف نوں اسلامی معاشرے لئی مضر خیال کردے سن:

- ۱۔ تصوف وچ غیر اسلامی عناصر (افلاطونیت، نوافلاطونیت) شامل ہو گئے سن جنہاں دے شرناں ملت دی انفرادی تے اجتماعی قوت عمل مفقود ہو گئی سی۔ ایس لئی اقبال غیر اسلامی تصوف نوں امت مسلمہ دے زوال دے اسباب وچوں اک سبب تصور کر دے سن۔
- ۲۔ مروجہ تصوف نے شعر وادبیات دی حیات بخشی سلب کر کے اوہناں نوں خواب آور بنا داسی۔ (۱۸)
- ۳۔ تصوف وچ رائج رمز تے تاویل دی رسم توں محکمت دین نوں نقصان پہنچیا۔
- ۴۔ صوفیہ دے خلاف شرع اتوال تے ذومعنی اصطلاحات عام لوکاں لئی گمراہ کن ثابت ہویاں۔
- ۵۔ صوفیاں نے مسجداں دے مقابلے تے خانقاہواں قائم کر لیاں۔ ایس دو عملی دی وجہ توں مسجد دے فوق الکمل احترام نوں نقصان پہنچیا۔ (۱۹)

تصوف وچ غیر اسلامی عناصر دی موجودگی تے اوہناں دے اثرات :-

علامہ اقبال نے تصوف وچ غیر اسلامی عناصر دی موجودگی دی نشاندہی کیتی تے بہت شد و مدناں اوہناں دی اصلاح تے زور دتا۔

اوہ وحدت الوجود، تے وحدت الشہود دواں نوں غیر اسلامی قرار دیندے ہوئے کہندے نیں:

”میں نے شیخ اکبر محمد الدین ابن عربی کی ’فصوص الحکم‘ اور شیخ شہاب الدین سہروردی رحمۃ اللہ علیہ کی ’حکمت الاشراق‘ کوئی دس دس دفعہ بالاستیعاب اور نہایت غور و خوض سے پڑھی ہیں۔ ان بزرگوں کے علم و ذوق میں کوئی کلام نہیں لیکن کتابوں کے اکثر مندرجات کو اسلام سے کوئی واسطہ نہیں کم از کم میں انہیں عقائد و تعلیمات اسلامیہ سے کوئی تطابق نہیں دے سکتا۔“ (۲۰)

”ہمہ اوست مذہبی مسئلہ نہیں، یہ فلسفہ کا مسئلہ ہے۔ وحدت اور کثرت کی بحث سے اسلام کو کوئی سروکار نہیں۔ اسلام کی روح توحید ہے اور اس کی ضد کثرت نہیں بلکہ شرک ہے وہ فلسفہ اور وہ مذہبی تعلیم جو انسانی شخصیت کی نشوونما کے منافی ہو بے کار چیز ہے۔ تصوف نے Scientific روح کو نقصان پہنچایا ہے۔ ڈاکٹر کے پاس نہیں جاتے، تعویذ تلاش کرتے ہیں۔ گوش و چشم کو بند کرنا اور صرف چشم باطن پر زور دینا جمود اور انحطاط ہے۔ قدرت کی تسخیر و جدوجہد سے کرنے کی جگہ سہل طریقوں کی تلاش ہے۔ شجر ممنوعہ، میرا خیال ہے تصوف سے مراد ہے، خالص اسلامی تصوف یہ ہے کہ احکام الہی انسان کی اپنی ذات کے احکام بن جائیں۔“ (۲۱)

”میرا تو یہ عقیدہ ہے کہ علوی الزہد اور مسئلہ وجود مسلمانوں میں زیادہ تر بدھ مذہب کے اثرات کا نتیجہ ہے۔“ (۲۲)

مندرجہ بالا اقتباسات توں واضح ہوندا اے کہ علامہ اقبال دے نزدیک ’وحدت الوجود‘ تے ’وحدت الشہود‘ غیر اسلامی افکار نیں جنہاں دی بدولت انسان کاہلی، سستی، بے عملی، جمود تے انحطاط و اشکار ہو جاندا اے۔ مروجہ تصوف دی بدولت انسان دی توجہ خارجی عالم تے تسخیر توں ہٹ کے باطن دی طرف ہو جاندا اے تے اوہ استقرائی دانش دے بجائے علم باطن نال تسخیر فطرت دی کوشش کردا اے جد کہ اقبال استقرائی دانش نال کائنات تے ایس دے نظام تے غور و فکر دی دعوت دیندے نیں۔ اوہ ایس نوں حقیقت مطلقہ دا قابل مشاہدہ پہلو قرار دیندے نیں۔ اقبال سمع و بصر دے ذریعے ماضی و حال دے واقعات تے تفکر دی تاکید کردے نیں۔ ایسے طرز فکر تے ای اک زندہ تے پائیدار تمدن دی بنیاد رکھی جاسکدی اے۔ خارج توں فرار اختیار کر کے باطن دی طرف رجوع کرن والیاں توں ماں کسے زندہ تمدن دی خالق نہیں ہو سکدیاں۔ (۲۳)

تاریخ و تجربہ کر دیاں ہوئیاں اقبال کہندے نیں:

"The cultures of Asia and in fact of the whole ancient world failed, because they approached Reality exclusively from within and moved from within outwards. This procedure gave them theory without power, and on mere theory no durable civilization can be based". (24)

ایسے طرح ای اقبال باطنی دے بجائے خارج تے توجہ دی ضرورت تے تسخیر فطرت دی صلاحیتاں دے حصول دی بدولت انسان نوں حاصل ہوون والے احساس برتری دالیں طرح ذکر کردے نیں:

"The extension of man's power over nature has given him a new faith and a fresh sense of superiority over the forces that constitute his environment. (25)

اقبال افراد تے ملت لئی درست تے بھرپور عمل تے جدوجہد دی تلقین کردے نیں۔ اوہ عمل تے جدوجہد نوں زندگی تے بے عملی نوں موت قرار دیندے نیں۔

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ نوری ہے نہ ناری ہے (۲۶)
اقبال مسئلہ وحدت الوجود دی ایسے لئی مخالفت کردے نیں کہ ایس نے قریباً تمام اسلامی اقوام نوں ذوق عمل توں محروم کردتا ہے۔
فرماندے نیں:

”مسئلہ انا کی تحقیق و تدقیق میں مسلمانوں اور ہندوؤں کی ذہنی تاریخ میں ایک عجیب و غریب مماثلت ہے اور وہ یہ کہ جس تکئے خیال سے شری شکر نے گیتا کی تفسیر کی اسی تکئے خیال سے شیخ محی الدین ابن عربی اندلی نے قرآن شریف کی تفسیر کی جس نے مسلمانوں کے دل و دماغ پر نہایت گہرا اثر ڈالا ہے۔ شیخ اکبر کے علم و فضل اور ان کی زبردست شخصیت نے مسئلہ وحدت الوجود کو جس کے وہ انتھک مفسر تھے اسلامی تخیل کا ایک لایفک عنصر بنا دیا۔ اوحد الدین کرمانی اور فخر الدین عراقی ان کی تعلیم سے نہایت متاثر ہوئے اور رفتہ رفتہ چودھویں صدی کے تمام عجمی شعرا اس رنگ میں رنگین ہو گئے۔ ایرانیوں کی نازک مزاج اور لطیف الطبع قوم اس طویل دماغی مشقت کی کہاں متحمل ہو سکتی تھی جو جزو سے کل تک پہنچنے کیلئے ضروری ہے۔ انہوں نے جزو اور کل کا دشوار گزار درمیانی فاصلہ تخیل کی مدد سے طے کر کے ”رگ چراغ“ میں خون آفتاب کا اور شرار سنگ میں جلوہ طور کا بلا واسطہ مشاہدہ کیا۔ مختصر یہ کہ ہندو حکماء نے مسئلہ وحدت الوجود کے اثبات میں دماغ کو اپنا مخاطب کیا مگر ایرانی شعرا نے اس مسئلے کی تفسیر میں زیادہ خطرناک طریق اختیار کیا یعنی انہوں نے دل کو اپنا آماجگاہ بنایا اور ان کی حسین و جمیل نکتہ آفرینیوں کا آخر کار یہ نتیجہ ہوا کہ اس مسئلے نے عوام تک پہنچ کر قریباً تمام اسلامی اقوام کو ذوق عمل سے محروم کر دیا۔“ (۲۷)

وحدت الوجود دی عمومی تعریف :-

’وحدت الوجود دی عموماً ایہہ تعریف کہیتی جاندی اے:

”..... موجود مطلق خدا کی ذات ہی ہے۔ باقی سب تعینات ہیں جنہیں صفات ذات باری تعالیٰ یا مظاہر ذات باری کہا گیا ہے۔ مگر یہ مظاہر ذات باری سے جدا نہیں۔ کائنات میں جو کچھ نظر آتا ہے اصل میں خدا ہی ہے.....“ (۲۸)

”..... وجود صرف ایک ہے باقی ہر شے عدم ہے۔ اس لحاظ سے گویا اللہ ہی کائنات ہے اور کائنات ہی اللہ ہے۔ حیات انسانی کا مقصد یہ ہونا چاہیے کہ وہ اپنی ہستی کو وحدت میں گم کر کے اس وجود واحد کو پالے۔“ (۲۹)

’وحدت الوجود دا غلط مفہوم اخذ کرن والا ایہہ طبقہ ہمہ اوست؛ دا قائل اے جس دا مطلب اے کہ سب اوہی ای اے۔ ہر چیز خدا اے۔ کائنات وی خدا اے۔ ایس نظریے نوں درست تسلیم کر لیا جاوے تے ’توحید‘ دا اصل تے حقیقی تصور قائم نہیں ہندا۔ رشتیاں دا تعین نہیں ہندا۔ حقوق و فرائض دی تقسیم ختم ہو جاندی اے۔ سائل تے مسؤل، سوالی تے دا تا دافرق ختم ہو جاندی اے۔ ایس نظریے دی غلط تفہیم دی بدولت اکبر بادشاہ نے ’دین الہی‘ یا ’دین اکبر‘ بنا لیا تے امت مسلمہ نوں زبردست نقصان پہنچایا۔ ’دین اکبر‘ دے منن والے جد اک دوسرے نوں ملدے سن تے ’اللہ اکبر‘ دی صدا لاندے سن جس توں اوہ مراد لیندے سن کہ ’اکبر بادشاہ‘ ’اللہ اے‘ (نعوذ باللہ)۔ اوس وقت حضرت مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ علیہ نے عام افراد تے وحدت الوجود دے منفی اثرات دے پیش نظر ایس نظریے دی وضاحت تے اصلاح کہیتی تے ’توحید‘ دا اصل تصور واضح کیا۔ علامہ اقبال نے وی ایسے ای نقطہ نظر نوں سامنے رکھ دیا ہو یاں مروجہ تصور وحدت الوجود دی مخالفت کہیتی تے فرد تے ملت تے ایس دے منفی اثرات بیان کیے۔

اقبال اپنے اک مضمون 'اسلام اور تصوف' وچ، عجمی تصوف دی اسلام دشمنی دا ذکر کردے ہو یاں کہندے نیں:

”اسلامی فکر و ادب کا مطالعہ کرنے والا کوئی فرد اس اعتراف میں متامل نہ ہوگا کہ شریعت سے اعراض کا رجحان اس جھوٹے تصوف کا براہ راست نتیجہ ہے جو عجمی دل و دماغ کی پیداوار ہے۔ حالانکہ شریعت ہی اسلامی معاشرے کو منظم و مرتب رکھنے کا واحد ذریعہ ہے۔“ (۳۰)

ملت دی کمزوریاں دی تشخیص تے ایہناں دا علاج تجویز کرن دی مہارت دی وجہ توں علامہ اقبال نوں امت داحکیم (حکیم الامت) کہیا جاندا اے۔ علامہ اقبال نے وجودی تصوف، عجمی تصوف تے غیر اسلامی تصوف دی خرابیاں تے کمزوریاں دی نشاندہی کر کے اپنے ’تصورِ خودی‘ تے ’تصورِ بے خودی‘ دی صورت وچ ایہناں دا علاج تجویز کیتا۔ انجمن حمایت اسلام دے جلسے وچ عجمی تصوف تے اسلام دے موضوع تے خطبہ دیندے ہو یاں اوہناں نے عجمی تصوف تے اوس دیاں خرابیاں توں چھٹکارا پان لئی تجویز دیندیاں ہو یاں کہیا:

”اس (یعنی مروجہ) تصوف کو اسلام کے سادہ عقائد اور عربی روح دینی سے کوئی علاقہ نہیں اور اس کا بنیادی ستم یہ ہے کہ یہ خودی کو تباہ کرتا ہے حالانکہ خودی ہی ایک ایسی چیز ہے جو اقوام و افراد کی زندگی کی ضامن اور انسان کو بلند ترین مادی و روحانی مدارج تک پہنچانے کی کفیل ہے۔۔۔۔۔“

تصوف کے لٹریچر میں جہاں کہیں خودی کو مارنے کا ذکر آیا ہے وہاں عوام اس کے معنی غرور و تکبر کرتے ہیں جو ردائے اہل میں سے ہے اور اس سے ہر مسلمان کو اجتناب کرنا چاہیے لیکن متصوفین نے یہ لفظ غرور کے معنی میں استعمال نہیں کیا بلکہ احساس ذات، انا اور میں کے معنی میں استعمال کیا ہے۔ ان کا مقصد یہ ہے کہ انسان اپنے آپ کو منادے، اپنے نفس کی نفی کرے تب معرفت کی منزل پر فائز ہو سکتا ہے۔ حالانکہ یہ تصور بالکل خلاف اسلام ہے۔ اسلام چاہتا ہے کہ ہر انسان کی خودی نہ صرف قائم رہے بلکہ ارتقاء کی منزل میں طے کرتے کرتے اس مقام پر پہنچ جائے جو اس کے لیے مقدر ہے اور جس سے بڑا کوئی مقام انسانی تصور میں نہیں آ سکتا۔“ (۳۱)

اپنے ایس خطاب وچ علامہ اقبال نے اپنے تصورِ خودی تے روشنی پائی اے۔ اوہ کہندے نیں کہ خودی توں مراد غرور و تکبر نہیں اے بلکہ خودی دا مطلب ’میں‘، ’اپنی ذات‘، ’احساس‘ یا ’انا‘ اے۔ صوفیہ ایس دی فنائے نفی دے قائل نیں جد کہ خودی یا ذات نفی لئی نہیں بلکہ قائم رہن لئی اے۔ اسلام چاہندا اے کہ ہر انسان احکامات الہی دی تعمیل کر کے اپنی خودی تے مرتبہ بلند کرے تے محبوب ذات بن جائے۔

خودی دی حقیقت بارے ’عشرت حسن انور‘ اپنی کتاب ’اقبال کی مابعد الطبیعیات‘ دے باب ’خودی‘ وچ لکھدے نیں:

”..... خودی ایک واقعی حقیقت ہے، وہ وجود رکھتی ہے اور اپنے طور پر وجود رکھتی ہے، ہم وجدانی طور پر جانتے ہیں کہ وہ سب سے زیادہ حقیقی ہے، ہم اس کی حقیقت کا براہ راست وجدان کر سکتے ہیں۔ اس طرح خودی کا وجدان ہمیں اپنے ذاتی تجربے کی حقیقت کا غیر متزلزل ایقان فراہم کرتا ہے۔ نیز وجدان نہ صرف خودی کی حقیقت کا اثبات کرتا ہے بلکہ اس کی ماہیت اور جوہر کو بھی ہم پر آشکار کر دیتا ہے۔ خودی جیسی کہ وہ وجدان میں منکشف ہوتی ہے ہا دیان یعنی رہنما، آزاد اور غیر فانی ہے۔“ (۳۲)

اقبال دے تصورِ خودی دے مطابق خودی حقیقی تے موجود اے۔ ایس دے استحکام لئی عمل تے جدوجہد ضروری اے۔ دوسری طرف ہمہ الہیات یا وحدت الوجود دے قائل افراد نے خودی دی حقیقت دا انکار کیتا اے۔ اوہ مظاہر دی دنیا نوں غیر موجود تے غیر حقیقی قرار دیندے نیں۔ دنیا نوں غیر حقیقی قرار دین توں بعد آدمی اپنی کل اخلاقی تے سماجی ذمہ داریاں تے ولولیاں سمیت عدم وچ گم ہو جاندا اے۔ عمل، کوشش تے ترقی، خواہ فردی ہووے یا قوماں دی عقیدہ ہمہ الہیت دی اساس تے برقرار نہیں رکھی جاسکدی۔ لہذا خودی نوں صحیح مفہوم وچ موجود تے حقیقی تسلیم کرنا ہمہ الہیت دے بنیادی عقیدے دے منافی اے کیوں جے ایہہ عقیدہ نہ تے تجربے دے کسی تنہا ہی مرکز نوں تسلیم کردا اے تے نہ دنیا نوں معروضی حقیقت توں متصف کردا اے۔ (۳۳)

عجمی تصوف دے شعر و ادبیات تے اثرات :-

عجمی تصوف دے ادبیات تے اثرات دے حوالے نال اقبال اک مکتوب وچ لکھدے نیں :-

”عجمی تصوف سے لٹریچر میں دل فریبی اور حسن و چمک پیدا ہوتا ہے مگر ایسا کہ طبائع کو پست کرنے والا ہے۔ اسلامی تصوف دل میں قوت پیدا کرتا ہے اور اس قوت کا اثر لٹریچر پر ہوتا ہے۔“ (۳۴)

اقبال نے اپنے کلام وچ شعر و ادب دے منفی کردار بارے لکھیا اے:

شعر عجم از ضربِ کلیم

ہے شعر عجم گرچہ طربناک و دل آویز
افردہ اگر اس کی نوا سے ہو گلستاں
اس شعر سے ہوتی نہیں شمشیرِ خودی تیز!
بہتر ہے کہ خاموش رہے، مرغِ سحر خیز! (۳۵)

دین و ہنر از ضربِ کلیم

سرود و شعر و سیاست، کتاب و دین و ہنر
اگر خودی کی حفاظت کریں تو عینِ حیات
گہر ہیں ان کی گرہ میں تمام یک دانہ
نہ کر سکیں تو سراپا فسوں و افسانہ! (۳۶)

عراقی نے ”لمعات“ وچ ”فصوص الحکم“ نوں نظم کیئا۔ ایس طرح فارسی شاعری وچ عجمی تصوف دے افکار و نظریات دا بیان عام ہو گیا۔ خواجہ حافظ ایس سلسلے وچ سب تے سبقت لے گئے۔ اوہناں نے اپنی شاعری وچ جام و سبوتے مے دے حوالے نال حالتِ سکر کی تعریف کیتی تے ایس نوں رواج دتا۔ ایس دے نتیجے وچ بے عملی نوں فروغ ملیا۔ زیادہ تر لوگ جمود دا شکار ہو گئے۔ عملی جدوجہد ضروریات دی حد تک سگوں ایس توں وی کم تر درجے دی رہ گئی۔ بے عملی ملتی تے قومی لحاظ نال زہر قاتل اے۔ اقبال نے ایس قسم دی شاعری تے، تے ایس حوالے نال خواجہ حافظ تے وی تنقید کیتی۔ اوہناں نے ادبیاتِ اسلامیہ وچ عجمی تصوف دے اثرات دے نتیجے وچ پیدا ہون والی ایس مضر روش دی اصلاح دی بھرپور کوشش کیتی۔ ایس سلسلے وچ اوہناں نے مثنوی ’اسرارِ خودی‘ تے ’رموزِ بے خودی‘ لکھ کے خودی دا انفرادی تے اجتماعی تصور پیش کیئا۔ ایس اصلاحی کوشش دے دوران اوہناں نوں بہت ساری مشکلاں تے مخالفتاں دا سامنا کرنا پیا پر ایس دے باوجود اوہناں نے کوشش جاری رکھی تے بہت اچھے انداز وچ امتِ مسلمہ دی اصلاح دا فریضہ سرانجام دیتا۔ اپنے اک مضمون وچ اوہ اپنے موقف دی وضاحت کردے ہوئے لکھدے نیں:

”صوفی تحریک کو مٹانا میرا مقصد نہیں، میرا مقصد محض حفاظتِ اسلام ہے۔ میں صرف یہ بات مسلمانوں پر واضح کرنا چاہتا ہوں کہ عجمی تصوف (عجمی اس واسطے کہ اس کی تدوین کرنے والے بیشتر عجمی تھے) جزو اسلام نہیں یہ ایک قسم کی رہبانیت ہے جس سے اسلام کو قطعاً تعلق نہیں اور جس کے اثر سے اسلامی اقدار میں قوتِ عمل مفقود ہو گئی ہے۔ تصوف کا تو لفظ بھی رسول اللہ (ﷺ) کے زمانے میں موجود نہ تھا۔ ۱۵ھ میں یہ لفظ پہلے پہل استعمال میں آیا اور رفتہ رفتہ تصوف کے عجمی حامیوں نے ایک ایسا اخلاقی اور معاشرتی نصب العین پیدا کر دیا جو آخر کار مسلمانوں کی بربادی کا باعث ہوا یا کم از کم اور باعث میں سے ایک باعث یہ بھی تھا۔ علمائے اسلام نے ابتدا ہی سے اس کی مخالفت کی اور مسئلہ وحدت الوجود کے متعلق تو علمائے امت کا اجماع ہے کہ یہ قطعاً غیر اسلامی تعلیم ہے..... رہبانیت دنیا کی ہر مستعد قوم میں اس کے عملی زوال کے وقت پیدا ہوتی ہے۔ اس کا مٹانا ناممکن ہے کہ بعض رہبانیت پسند طبائع ہمیشہ موجود رہتی ہیں جو کچھ ہم کر سکتے ہیں وہ صرف اس قدر ہے کہ اپنے دین کی حفاظت کریں اور اس کو رہبانیت کے زہریلے اثر سے محفوظ رکھنے کی کوشش کریں۔ ہم وحدت الوجودیوں کو مسلمان بنانا نہیں چاہتے بلکہ مسلمانوں کو ان کے خیمات کے دام سے محفوظ رکھنا چاہتے ہیں۔ اگر ہم حق پر ہیں تو اللہ ہماری حمایت کرے گا اور اگر ہم ناحق پر ہیں تو ہم فنا ہو جائیں گے۔ ابن تیمیہ، ابن جوزی، زمرشری اور ہندوستان میں حضرت مجدد الف ثانی رحمۃ اللہ علیہ، حضرت عالمگیر، شاہ ولی اللہ محدث دہلوی اور شاہ اسماعیل دہلوی نے بھی یہی کام کیا ہے اور ہمارا کام اس سلسلے کو جاری رکھنے کا ہے اور کچھ نہیں۔“ (۳۷)

- مندرجہ بالا اقتباس توں واضح اے کہ اقبال درج ذیل وجوہ دی بنا تے مروجہ تصوف نوں اسلامی معاشرے لے مضر خیال کردے سن:
- ۱۔ عجمی تصوف جزو اسلام نہیں۔ ایہہ اک قسم دی رہبانیت اے جس نال اسلام دا کوئی تعلق نہیں۔ ایہہ دی وجہ توں مسلماناں وچ اخلاقی کمزوری، کاہلی و سستی تے بے عملی دیاں خرابیاں پیدا ہوئیاں نیں جس وجہ توں مسلماناں نوں بہت نقصان پہنچیا اے۔
 - ۲۔ وحدت الوجود دے علماء امت دا اجماع اے کہ ایہہ قطعاً غیر اسلامی تعلیم اے۔
 - ۳۔ عجمی تصوف دے ادبیات تے وی منفی اثرات مرتب ہوئے نیں۔ ایسے دی وجہ توں بے عملی دی تعلیم ملدی اے۔ بے عملی ملتی تے قومی لحاظ نال زہر قاتل نیں۔

۴۔ دیگر حسین امت دی طرح ساڈاوی فرض اے کہ مسلماناں نوں عجمی تصوف تے ایس دی خرابیاں توں بچائیے۔

رمز اور تاویل دی رسم جس وجہ توں محکمات دین نوں نقصان پہنچیا:-

اقبال عجمی تصوف دے حامی صوفیہ دے طریقہ رمز تے تاویل دے خلاف سن۔ شیخ اکبر ابن عربی قرآن مجید دے ہر ظاہری لفظ تے عبارت دا باطنی مفہوم وی اخذ کردے سن تے ایس نوں اصل مفہوم سمجھدے سن۔ ابن عربی دی نظر وچ ایمان، اعمال صالحہ، وجود باری تعالیٰ دے متعلق آیات، سارے ادا مرواواہی، کائنات دے عدم و وجود، اخلاقیات (سزا و جزا)، بہشت و دوزخ وغیرہ رموز الہی نہیں جنہاں دی حقیقت اوہناں دے باطن وچ موجود اے جس دا کسی شیخ دی تربیت نال ای ادراک ہو سکد اے۔ (۳۸)

علامہ اقبال پُر رمز صوفیانہ تاویلات دے حوالے نال مولوی سراج الدین پال دے نام اپنے مکتوب وچ لکھدے نیں:

”حقیقت یہ ہے کہ کسی مذہب یا قوم کے دستور العمل و شعار میں باطنی معانی تلاش کرنا یا باطنی مفہوم پیدا کرنا اصل میں اس دستور العمل کو مسخ کر دینا ہے۔ یہ ایک نہایت SUBTLE طریقہ تہنیک کا ہے اور یہ طریق وہی تو میں اختیار یا ایجاد کر سکتی ہوں جو اپنے فطری میلان کے باعث وجودی فلسفے کی طرف مائل تھے۔ اسلام سے پہلے بھی ایرانی قوم میں یہ میلان طبعاً موجود تھا اور اگرچہ اسلام نے کچھ عرصہ تک اس کا نشوونما نہ ہونے دیا، تاہم وقت پا کر ایران کا آبائی اور طبعی مذاق اچھی طرح سے ظاہر ہوا۔ یا یہ الفاظ دیگر مسلمانوں میں ایک ایسے لٹریچر کی بنیاد پڑی جس کی بنا وحدت الوجود تھی۔ ان شعراء نے نہایت عجیب و غریب اور بہ ظاہر دل فریب طریقوں سے شعائر اسلام کی تردید و تہنیک کی ہے اور اس کی ہر محمود شے کو ایک طرح سے مذموم بیان کیا ہے۔ اگر اسلام افلاس کو برا کہتا ہے تو حکیم سنائی افلاس کو اعلیٰ درجے کی سعادت قرار دیتا ہے۔ اسلام جہاد فی سبیل اللہ کو حیات کے لیے ضروری تصور کرتا ہے تو شعراء نے عجم اس شعائر اسلام میں کوئی اور معنی تلاش کرتے ہیں۔ مثلاً۔

غازی ز پے شہادت اندر تگ و پوست غافل کہ شہید عشق فاضل تر از وست

دو روز قیمت این بہ او کے مانند این کشتہ دشمن است و آل کشتہ دوست

یہ رباعی شاعرانہ اعتبار سے نہایت عمدہ اور قابل تعریف۔ مگر انصاف سے دیکھئے تو جہاد اسلامیہ کی تردید میں اس سے زیادہ دل فریب اور خوبصورت طریق اختیار نہیں کیا جاسکتا۔ شاعر نے کمال یہ کیا ہے کہ جس کو اُس نے زہر دیا ہے اس کو احساس بھی اس امر کا نہیں ہو سکتا کہ

مجھے کس نے زہر دیا ہے بلکہ وہ سمجھتا ہے کہ مجھے آج حیات پلایا گیا ہے۔ آہ! مسلمان کئی صدیوں سے یہی سمجھ رہے ہیں۔“ (۳۹)

ترجمہ اشعار:- غازی شہادت لئی ہمیشہ کوشش کردار ہندا اے۔ (لیکن) تیرے غم داما ریا ہو یا اوس توں زیادہ افضل اے۔ کل قیامت دے دیہاڑے ایہا اوس دی مانند کس طرح ہو سکد اے۔ ایہہ دشمن داما ریا ہو یا تے اوہ دوست داما ریا ہو یا اے۔

عجمی صوفیہ دے خلاف شرع اقوال تے گمراہ کن اصطلاحات:-

جاہل اور گمراہ صوفیہ نے خلاف شرع اقوام تے گمراہ کن اصطلاحات دے نال ان پڑھ تے جاہل لوکاں نوں دین اسلام توں بہت دور کر دتا۔ اوہناں دے باطل عقائد تے تصورات دے نتیجے وچ معتزلہ، قرامطے تے اخوان الصفاء جیسیاں تحریکاں نے جنم لیا۔ ایہناں گمراہ کن صوفیہ نے ترک دنیا، رہبانیت، بے جا زہد، بے عملی، رندی تے ہوسنا کی دی تلقین کیتی۔ اقبال نے ایہہ جے باطل عقائد تے تصورات نوں جھٹلایا۔

کلام اقبال وچ عجمی تصوف دی خامیاں توں متعلقہ اشعار:-

اوہناں وجوہات دی نشاندہی دے بعد جناں دی بنا تے اقبال رحمۃ اللہ علیہ مروجہ تصوف نوں اسلامی معاشرے لئی مضرب خیال کردے سن، ضروری اے کہ کلام اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے حوالے نال وی اوہناں وجوہات دا جائزہ لیا جائے۔

علامہ اقبال نے عجمی تصوف بارے اپنے کلام وچ وی بہت کچھ لکھیا اے۔ اوہ کہندے نیں کہ عجمی تصوف ذوق عمل توں محروم کردیندا اے تے رہبانیت دادرس دیندا اے۔

کسے خبر کہ سفینے ڈبو چکی کتنے؟
 سکھا دیے ہیں اسے شیوہ ہائے خانگی
 شیر مردوں سے ہوا بیٹھہ تحقیق تہی
 کیا صوفی و ملا کو خبر میرے جنوں کی
 رہا نہ حلقہ صوفی میں سوزِ مشتاقی
 کرے گی داور محشر کو شرمسار اک روز
 حکیم و عارف و صوفی تمام مستِ ظہور

’ساقی نامہ‘ وچ اقبال بیان کردے نیں کہ عجمی افکار نے اسلام نوں شدید نقصان پہنچایا اے۔ تصوف و طریقت بتان عجم دے پجاری نیں۔ ایہہ حقیقت توں بے بہرہ نیں۔ اوہ صوفیہ جہڑے محبت وچ یکتا تے حمیت وچ بے مثل سن، عجمی خیالات توں متاثر ہو کے حقیقت توں دور ہو گئے نیں۔

تمدن، تصوف، شریعت، کلام
 حقیقت خرافات میں کھو گئی
 وہ صوفی کہ تھا خدمتِ حق میں مرد
 عجم کے خیالات میں کھو گیا
 بتانِ عجم کے پجاری تمام
 یہ امت روایات میں کھو گئی
 محبت میں یکتا، حمیت میں فرد
 یہ سالک مقامات میں کھو گیا
 مسلمان نہیں راہ کا ڈھیر ہے (۴۶)

’ضربِ کلیم‘ دی نظم تصوف، وچ اقبال کہندے نیں کہ جے تصوف خودی دی نگہبانی نہیں کرسکد اتے اوس دا کوئی فائدہ نہیں۔

یہ حکمتِ ملکوئی، یہ علمِ لاهوتی
 یہ ذکرِ نیم شمی، یہ مراقبے، یہ سرور
 یہ عقل، جو مہ و پرویں کا کھیلتی ہے شکار
 خرد نے کہہ بھی دیا لا الہ تو کیا حاصل

’ابلیس کی مجلسِ شوریٰ‘ وچ ابلیس دا پہلا مشیر تصوف توں پیدا ہوون والی خرابیاں دا ذکر کردیاں ہویاں کہند اے۔

یہ ہماری سعیِ پیہم کی کرامت ہے کہ آج
 طبعِ مشرق کے لیے موزوں یہی انیون تھی

ابلیس اپنے مشیراں نوں سمجھاند اے کہ موجودہ دور وچ اگر کوئی خطرہ اے تے اوہ صرف اسلام توں اے۔ مسلماناں نوں بے مقصد شاعری تے عجمی تصوف دے اشتغال وچ مصروف رکھوتاں جے اوہناں دے اندر انقلابی روح بیدار نہ ہو سکے۔

ہے وہی شعر و تصوف اس کے حق میں خوب تر
 ہر نفس ڈرتا ہوں اس امت کی بیداری سے میں
 مست رکھو ذکر و فکرِ صبح گا ہی میں اسے
 پختہ تر کر دو مزاجِ خانقاہی میں اسے (۴۹)

علامہ اقبال لکھدے نیں کہ انسان دی زندگی دا مقصد ایہہ وے کہ اوہ اپنی حقیقت نوں پہچان کے، اپنی خودی دی تعمیر کر کے معرفتِ الہی حاصل کرے تے نیابتِ الہی دے مقام تے فائز ہو جائے۔ زندگی تلاش و جستجو دا نام اے۔ عشقِ الہی تے محبتِ رسول ﷺ توں خودی مضبوط تے مستحکم ہوندی اے۔ اغیار توں سوال کرن نال خودی کمزور تے تضعیف ہوندی اے۔

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است ہر چہ می بینی ز اسرارِ خودی است

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است بس بہ قدرِ استواری زندگی است
زندگی در جستجو پوشیدہ است اصلِ او در آرزو پوشیدہ است
ما ز تخلیق مقاصد زندہ ایم از شعاعِ آرزو تابندہ ایم (۵۰)

۱- زندگی دا وجود خودی دے نشانات توں عبارت اے۔ توں جو وی ویکھنا اے، اوہ خودی دے اسرار نیں۔
۲- کیوں جے ایس دنیا وچ زندگی دا دار و مدار خودی دی قوت تے اے، ایس لئی ہر وجودی زندگی دا دار و مدار اوس دی خودی دے مستحکم ہون تے اے۔

۳- زندگی دی بقا دا دار و مدار جستجو (تلاش) تے اے۔ ایس دی حقیقت (حصول مقصدی) آرزو وچ پوشیدہ اے۔

۴- ایس مقاصد دی تخلیق نال زندہ ہاں۔ آرزو دی شمع اسانوں روشن رکھدی اے۔

اپنی نفی کرن دا فلسفہ مغلوب تے مفتوح تو ماں دا ایجاد کردہ اے تاں جے اوہ غالب تے فاتح تو ماں نوں وی کمزور کر کے اوہناں دے ظلم و ستم توں نجات پاوے۔ علامہ اقبال فنا دے ایس تصور نوں 'مسک گو سفندی' سلسلے دا نام دیندے نیں۔ اوہ ایس دے تدارک لئی خودی دا تصور پیش کردے نیں تے خودی دے استحکام لئی تن مراحل بیان کردے نیں۔

پہلا مرحلہ خدا تے رسول ﷺ دی اطاعت بجالیان دا اے۔

در اطاعت کوش اے غفلت شعار می شود از جبر پیدا اختیار
ہر کہ تسخیر مہ و پرویں کند خویش را زنجیری آئیں کند
شکوہ سنج سختی آئیں مشو از حدودِ مصطفیٰ بیروں مرو (۵۱)

۱- اے غفلت دے عادی انسان توں اطاعتِ خداوندی دی کوشش کر۔ قواعد و ضوابط تے اصولوں دی پابندی نال ای آزادانہ زندگی بسر کرن دا اختیار حاصل ہوندا اے۔

۲- جس کسی نے چین تاریاں نوں مسخر کیتا، اوس نے کسی قانون دا پابند ہو کے ای اجیہا کیتا۔

۳- قانون دی سختی دی شکایت نہ کرو۔ نبی کریم ﷺ دی قائم کردہ حدود چوں باہر نہ نکلو۔

دوسرا مرحلہ ضبط نفس دا اے۔

ہر کہ بر خود نیست فرمائش رواں می شود فرماں پذیر از دیگران (۵۲)

☆ جو کوئی اپنی ذات تے حکمرانی نہیں کردا، اوہ دوسریاں دا غلام ہو جاندا اے۔

جدا اطاعت تے ضبط نفس توں بعد خودی دی تکمیل ہو جانندی اے تے فیہ خودی دی تکمیل دا تیسرا مرحلہ نیابتِ الہی آندا اے جہدے تے انسانیت دی تکمیل ہو جانندی اے۔

نائبِ حق در جہاں آدم شود بر عناصر حکم او محکم شود
نائبِ حق ہچو جانِ عالم است ہستی او ظلِ اسمِ اعظم است
ذات او توجیہہ ذاتِ عالم است از جلال و نجاتِ عالم است (۵۳)

۱- دنیا وچ آدم اللہ تعالیٰ دا نائب اے۔ عناصرِ فطرت تے اوس دا حکم جاری اے۔

۲- خدا دا نائب دنیا وی روح دی مانند اے۔ اوس دا وجود اسمِ اعظم دا سایا اے۔

۳- اوس دی شخصیت جہاں دی شخصیت دی توجیہہ اے۔ اوس دے جلال دی بدولت جہاں (ظلم و ستم، جبر و استبداد تے جہالت توں) نجات پاند اے۔

نیابتِ الہی دے مقام تے فائز ہو جان توں بعد انسان نوں عناصر تے حکمرانی حاصل ہو جانندی اے۔ اوس نوں مشکل کشائی دی صلاحیت حاصل ہو جانندی اے۔

کامیاب زندگی گزارنے لئی علامہ اقبال سخت کوشی دادرسی دیندے نیں۔ اوہ کہندے نیں کہ زندگی دی آبرو تھی تے طاقت وچ مضمر اے۔
 خویش را چوں از خودی محکم کنی تو اگر خواهی جہاں برہم کنی
 می شود از وے دو عالم مستنیر ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر
 در صلابت آبروے زندگی است ناتوانی، ناکسی، ناچختگی است (۵۴)

۱۔ جدتوں اپنے آپ نوں خودی نال مستحکم کر لئیں گا، توں جے چاہویں تے جہان نوں وی برہم کر سکیں گا۔
 ۲۔ اوس شخص دی بدولت دونوں جہان روشن ہو جاندا ہے نیں، جو سخت کوش تے سخت گیر ہوندا اے۔
 ۳۔ سخت کوشی دے باعث انسان عزت تے مرتبہ پاندا اے۔ کمزوری دی بدولت انسان بے بس ہو جاندا تے کمزور رہ جاندا اے۔
 اقبال کہندے نیں کہ اک مسلمان دی زندگی دا مقصد اعلیٰ کلمۃ اللہ دے سوا کجھ وی نہیں ہو سکدا۔ ایسا جہاد جس دا مقصد صرف زمین فتح کرنا ہووے، مذہب اسلام وچ حرام اے۔

علامہ اقبال خودی دے استحکام لئی 'عشق' دی ضرورت تے اہمیت دے زور دیندے نیں۔
 علم مسلم کامل از سوز دل است معنی اسلام ترکِ آفل است
 عشق افلاطون علیجائے عقل بہ شود از نشترش سودائے عقل (۵۵)

۱۔ مسلمان دا علم سوز دل دی بدولت کمال نوں پہنچ دا اے۔ اسلام دے معنی فانی شے نوں ترک کرنا اے۔
 ۲۔ عشق، عقل دی گل بیماریاں دا علاج اے۔ عقل دیاں خرابیاں عشق دے نشتر نال ای دور ہونداں نیں۔
 اوہ کہندے نیں کہ وقت دی قدر کرو۔ زمانے دے بدلے ہوئے تقاضیاں نوں سمجھدے ہو یاں ترقی تے اصلاح لئی کوشش کر دے رہو۔

اصل وقت از گردش خورشید نیست وقت جاوید است و خور جاوید نیست
 زندگی از دھر و دھر از زندگی است 'لا تَسْبُو الدَّهْرُ' فرمان نبی است (۵۶)

۱۔ وقت دی حقیقت داسورج دی گردش نال کوئی تعلق نہیں۔ وقت نوں دوام حاصل اے جد کہ سورج فانی اے۔
 ۲۔ زندگی، زمانے توں تے زمانہ زندگی توں اے۔ نبی کریم ﷺ دا فرمان اے کہ زمانے نوں برانہ آکھو۔
 محکومانہ ذہنیت رکھن والے لوگ تے تو ماں وقت (زمانے) دے پابند ہوندے نیں پر آ زاد، زندہ تے باہمت لوگ زمانے تے قابو پا کے اوس توں اپنی مرضی دے مطابق کم لیندے نیں۔

عبد را ایام زنجیر است و بس بر لب او حرف تقدیر است و بس
 ہمت حر باقضا گردد مشیر حادثات از دست او صورت پذیر (۵۷)

۱۔ غلام لئی ایام محض زنجیر دی حیثیت رکھدے نیں۔ اوس دے لب تے بس تقدیر دا لفظ ای رہندا اے۔
 ۲۔ مردِ حر دی ہمت تقدیر دی مشیر بن جاندی اے۔ اوس دے ہتھ کارنا مے سر انجام دیندے نیں۔
 علامہ اقبال لکھدے نیں کہ اصلاح دا عمل اپنی ذات توں شروع ہونا چاہیدا اے۔ اپنی اصلاح توں بعد دیگر افراد، معاشرے تے قوم دی اصلاح لئی کوشش کرنی چاہیدی اے۔

علامہ اقبال نے نہ صرف عجمی تصوف دی خرابیاں دی نشاندہی کیتی بلکہ اپنے 'تصورِ خودی' تے تصورِ بے خودی دے نال تصوف دی تجدید نو لئی لائحہ عمل بھی تجویز کیتا۔ ایہناں نے اسلامی تصوف نوں اپنے فکر و تدبر نال نئے پیرائے وچ، عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق پیش کیتا۔

اقبال دا فلسفہ خودی

خودی..... اقبال دا اساسی فلسفہ

”..... علامہ اقبال کے سب نظریات خودی کی تفسیر و تشریح ہیں اور یہ بھی معلوم ہے کہ خودی سے ان کی مراد زندگی ہے جو کائنات میں جاری و ساری ہے اور انسان کے کل احوال و مقامات بھی اس کے ظہورات ہیں.....“ (۱)

”..... علامہ اقبال کا اساسی فلسفہ ان کی معروف مثنوی ”اسرار خودی“ میں ملتا ہے۔ اس اساسی فلسفے کی تکمیل مثنوی اسرار خودی کے تین برس بعد شائع ہونے والی مثنوی رموز بے خودی میں ہوتی ہے۔ اقبال کے دیگر مجموعہ ہائے کلام، مقالات و مضامین و مکتوبات اور خطبات معنوی اعتبار سے اسی فلسفے کی توضیح و تشریح کرتے دکھائی دیتے ہیں.....“ (۲)

”اقبال کے تمام حکیمانہ افکار کا سرچشمہ صرف ایک تصور ہے جسے اقبال نے خودی کا نام دیا ہے، اقبال کے اور تمام تصورات اسی ایک تصور سے ماخوذ ہیں اور اس سے علمی اور عقلی طور پر وابستہ ہیں۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اقبال کے تمام تصورات خود ایک دوسرے کے ساتھ بھی ایک علمی اور عقلی رشتہ میں منسلک ہیں اور اقبال کا فکر ایک ایسے نظام حکمت کی صورت میں ہے جس کا ہر تصور دوسرے تمام تصورات سے علمی اور عقلی تائید اور توثیق حاصل کرتا ہے۔ جب تک ہم اس نظام حکمت کے مرکز یعنی تصور خودی کو ٹھیک طرح سے نہ سمجھیں ہم اقبال کے کسی تصور کو بھی ٹھیک طرح سے نہیں سمجھ سکتے اور اس کے برعکس جب تک ہم اقبال کے ہر تصور کو جو اس کے نزدیک تصور خودی کے حاصلات یا مضمرات میں سے ہے پوری طرح نہ سمجھ لیں ہم خودی کے تصور کو پوری طرح سے نہیں سمجھ سکتے۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اقبال کو سمجھنے کے لیے ضروری ہے کہ ہم اس کے افکار کو الگ الگ کر کے اپنے غور و فکر کا موضوع نہ بنائیں بلکہ اس کے پورے فکر کا مطالعہ ایک گل یا وحدت کی حیثیت سے کریں۔“ (۳)

اقبال کے فلسفہ حیات کی اساس اور محور و مرکز خودی کا تصور ہے۔ ان کے فکری نظام کے باقی تمام عناصر اور اجزا اس محور کے گرد گھومتے ہیں۔ اقبال کے اس بنیادی تصور کی فاضلانہ وضاحت ان کے لیکچروں میں ہوئی ہے اور اسے شاعرانہ زبان ان کی معروف مثنوی اسرار خودی میں اور اس کے علاوہ ان کے فارسی کلام اور اردو کلام کے مختلف حصوں میں ملی ہے.....“ (۴)

علامہ اقبال دے اساسی فلسفے..... خودی دے بارے ڈاکٹر سید عبداللہ، ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی تے سید وقار عظیم دی مندرجہ بالا تحقیقی آرا دی روشنی وچ واضح اے کہ

- ۱۔ خودی علامہ اقبال دا اساسی فلسفہ اے۔ اوہناں دے سارے افکار و تصورات تے اوہناں دے فکر و فلسفے دا محور و مرکز اوہناں دا فلسفہ خودی اے۔
- ۲۔ خودی دے تصور نوں سمجھن لئی علامہ اقبال دے سارے افکار و تصورات دا اک کل یا وحدت دی حیثیت نال مطالعہ کرنا ضروری اے۔
- ۳۔ اوہناں نے اپنی مثنوی اسرار خودی وچ انفرادی خودی تے مثنوی رموز بے خودی وچ اجتماعی خودی دا تصور پیش کیتا اے۔
- ۴۔ اوہناں دے دیگر مجموعہ ہائے کلام، مقالات و مضامین، مکتوبات تے خطبات توں ایس فلسفے دی توضیح و تشریح ہوندی اے۔

علامہ اقبال دے نزدیک تصور خودی دی اہمیت :-

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مثنوی اسرار خودی وچ اپنا اساسی فلسفہ خودی پیش کیتا تے ایس نوں اپنی زندگی دا مقصد قرار دتا۔ اوہ اپنے اک خط وچ لکھدے نیں:

”اس مثنوی کو اپنی زندگی کا مقصد تصور کرتا ہوں۔ میں مر جاؤں گا، یہ زندہ رہنے والی چیز ہے۔“ (۵)

اک دوسرے خط وچ لکھدے نیں:

”خیالات کے اعتبار سے مشرقی اور مغربی لٹریچر میں یہ مثنوی بالکل نئی ہے۔“ (۶)

علامہ اقبال نے ۱۹۱۱ء وچ 'اسرارِ خودی' لکھنا شروع کیتی تے ۱۹۱۴ء وچ ایہدی تکمیل ہوئی۔ ستمبر ۱۹۱۵ء دوسرے ہفتے وچ ایہہ چھپ گئی۔ (۷)

'اسرارِ خودی' دی موافقت تے مخالفت وچ بیانات دا سلسلہ شروع ہو گیا۔ علامہ اقبال نے 'اسرارِ خودی' دے دیباچے وچ حافظ شیرازی دے مسلک، افلاطون دے نظریے تے 'عجمی تصوف' تے تنقید کیتی سی۔ خواجہ حسن نظامی سمیت صوفیاں دے اک گروہ نے ایس نوں تصوف تے حملہ تصور کیتا۔ ایس طرح اک قلمی محاذ آرائی شروع ہوئی۔

علامہ اقبال نے خود ایس قلمی مباحثے وچ حصہ لیا تے خودی دے بارے اپنے نقطہ نظر تے تصوف تے اپنے موقف دی وضاحت کیتی۔ امرتسرتوں شائع ہون والے اخبار 'دیکل' وچ اوہناں دے ایہہ مضامین شائع ہوئے:

۱۔ اسرارِ خودی اور تصوف (۱۵ جنوری ۱۹۱۶ء)

۲۔ سرّ اسرارِ خودی (۹ فروری ۱۹۱۶ء)

۳۔ علم ظاہر و باطن (۲۸ جون ۱۹۱۶ء)

۴۔ تصوف وجودیہ (۱۳ دسمبر ۱۹۱۶ء)

اوہناں دا ارادہ تصوف دی تاریخ لکھن دا سی تاں جے اوہ حقیقی تصوف (اسلامی تصوف) تے تصوف وجودیہ (غیر اسلامی تصوف) دا فرق واضح کر سکے لیکن عدیم الفرستی تے بیماری دی وجہ توں اوہ ایس سلسلے نوں جاری نہ رکھ سکے۔ (۸)

ایہہ قلمی محاذ آرائی ۱۹۱۵ء دے اوخر توں لے کے ۱۹۱۸ء تک یعنی تقریباً ڈھائی تین برس تک جاری رہی۔ (۹)

علامہ اقبال نے بہت واضح، مدلل تے باوقار انداز نال اپنا 'تصورِ خودی' واضح کیتا۔ اج ایس معرکہ آرائی نوں تقریباً اک صدی دے قریب وقت گزر گیا اے۔ اتنے طویل عرصے دی تحقیق و تنقید توں بعد وی اج تک کوئی وی 'تصورِ خودی' دی تردید نہیں کر سکیا۔ تمام محققین بالخصوص تے عوام بالعموم ایس دی حقانیت، اہمیت تے افادیت دے قائل نہیں۔ فتح ہمیشہ حق دی ہوندی اے۔ علامہ اقبال نے خود اپنے ایس الہامی تصور دی بقاء، مقبولیت تے قبولیت دی پیش گوئی کیتی سی جیہڑی کہ ہن تک حرف بحرف پوری ثابت ہوئی اے۔

علامہ اقبال مہاراجہ کشن پرشاد شاد دے نام مکتوب (محررہ ۱۳ اپریل ۱۹۱۶ء) وچ لکھدے نیں:

”یہ مثنوی جس کا نام ’اسرارِ خودی‘ ہے، ایک مقصد سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے۔ میری فطرت کا میلان سکر و مستی و بے خودی کی طرف ہے۔ مگر تم ہے اس خدائے واحد کی جس کے قبضے میں میری جان و مال و آبرو ہے، میں نے یہ مثنوی از خود نہیں لکھی، بلکہ مجھ کو اس کے لکھنے کی ہدایت ہوئی ہے۔ اور میں جیران ہوں کہ مجھ کو ایسا مضمون لکھنے کے لیے کیوں انتخاب کیا گیا۔ جب تک اس کا دوسرا حصہ ختم نہ ہو لے گا میری روح کو چین نہ آئے گا۔ اس وقت مجھے یہ احساس ہے کہ بس میرا یہی ایک فرض ہے اور شاید میری زندگی کا اصل مقصد ہی یہی ہے۔ مجھے یہ معلوم تھا کہ اس کی مخالفت ہوگی۔ کیوں جے ہم سب انحطاط کے زمانے کی پیداوار ہیں اور انحطاط کا سب سے بڑا جادو یہ ہے کہ یہ اپنے تمام عناصر و اجزا و اسباب کو اپنے شکار (خواہ وہ شکار کوئی قوم ہو خواہ فرد) کی نگاہ میں محبوب و مطلوب بنا دیتا ہے، جس کا نتیجہ یہ ہوتا ہے کہ وہ بدنصیب شکار اپنے تباہ و برباد کرنے والے اسباب کو اپنا بہترین مرئی تصور کرتا ہے۔ مگر:

من صدائے شاعر فردا ستم (۱۰)

اور:

نا امید استم ز یارانِ قدیم طور من سوزد کہ می آید کلیم (۱۱)

نہ خواجہ حسن نظامی رہے گا نہ اقبال۔ یہ بیچ جو مردہ زمین میں اقبال نے بویا ہے، اُگے گا، ضرور اُگے گا اور علی الرغم مخالفت بار آور ہوگا۔ مجھ سے اس کی زندگی کا وعدہ کیا گیا ہے۔ الحمد للہ (۱۲)

☆ میں کل دے شاعر دی آوازاں۔

میں پرانے دوستوں توں مایوس آں۔ میرے من دا طور جلد اے تاں جے کوئی کلیم آوے۔

ایسے طرح علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ اپنے مکتوب محررہ ۲۴ جون ۱۹۱۶ء وچ شاد نوں لکھدے نیں:

”..... میں نے جو کچھ لکھا ہے اس کے لکھنے پر مجبور تھا۔ حکم کی اطاعت لازم تھی۔ اس سے چارہ نہ تھا۔ دنیا مخالفت کرتی ہے تو کرے۔ اس کی پرواہ نہیں۔ میں نے بساط کے مطابق اپنا فرض ادا کر دیا ہے۔“ (۱۳)

مندرجہ بالا اقتباسات توں واضح ہوندا اے کہ

۱۔ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے تائید ایزدی نال، اصلاح امت لئی مثنوی ’اسرارِ خودی‘ دی شکل وچ اپنا فلسفہ ’خودی‘ پیش کیتا جیہڑا اوہناں دے بیان کردہ نظام حکمت تے افکار دی اساس تے بنیاد اے۔

۲۔ اوہناں نے ’اسرارِ خودی‘ لکھ کے اہم فریضہ سرانجام دتا تے شاید ایہہ اوہناں دی زندگی دا اصل مقصد سی۔

۳۔ اوہناں نوں یقین سی کہ اوہناں دا ’تصورِ خودی‘ اصلاح امت لئی اہم کردار ادا کرے گا۔

۴۔ اوہناں نوں یقین سی کہ اوہناں دی مخالفت ہووے گی پر مخالفت دے باوجود اوہناں دی ایہہ کوشش بار آور ثابت ہووے گی۔ دنیا اوہناں دے افکار نوں تسلیم کرے گی۔ اوہناں دے افکار اصلاح دا ذریعہ بنن گے۔

علامہ اقبال دی ایہہ پیشین گوئیاں عین درست ثابت ہوئیاں۔ اج ملکی، قومی تے بین الاقوامی سطح تے افکار اقبال تے تحقیق، ایہناں دی تائید، تحسین تے ترویج دا سلسلہ جاری اے۔

دیباچہ مثنوی اسرارِ خودی:

مثنوی اسرارِ خودی دی پہلی اشاعت وچ بارہ صفحات دا اک دیباچہ وی شامل سی جیہدے وچ علامہ اقبال نے انسانی ’انایا‘ خودی دی حقیقت تے ایہدے متعلق مختلف اقوام دے طرز فکر و عمل نوں واضح کرن دی کوشش کیتی (۱۴)۔ اوہناں نے کہیا کہ لذت حیات ’انایا‘ دی انفرادی حیثیت، ایس دے اثبات، استحکام تے توسیع نال وابستہ اے۔ اقوام مشرق ’انایا‘ خودی نوں فریب تخیل سمجھدیاں ہوئیاں ایس پھندے نوں گلے چوں اتارنا نجات لئی ضروری سمجھدیاں نیں۔ مسلماناں وچ شیخ محی الدین ابن عربی نے قرآن مجید دی تے ہندوواں وچ سری شنکر نے گیتا دی تفسیر ایسے نقطہ نظر نال کیتی اے۔ ایس دے برعکس دین اسلام خودی دی اصلاح، استحکام تے بقا دا درس دیندا اے جیہدے لئی جہد مسلسل تے عمل پیہم ضروری اے۔ اقوام مشرق نوں وی مغربی اقوام دی طرح حرکت و عمل دے اصول تے عمل کر کے بے عملی دے بجائے عمل دی راہ اختیار کرنی چاہیدی اے۔ (۱۵)

دیباچے وچ خودی دی ہمہ گیریت، حقیقت تے اہمیت بیان کردیاں ہوئیاں علامہ اقبال لکھدے نیں:

”یہ وحدت وجدانی یا شعور کارون نقطہ جس سے تمام انسانی تخیلات و جذبات و تمنیات مستتیر ہوتے ہیں۔ یہ پُراسرار شے جو فطرت انسانی کی منتشر اور غیر محدود کیفیتوں کی شیرازہ بند ہے۔ یہ خودی یا انایا میں جو اپنے عمل کی رو سے ظاہر اور اپنی حقیقت کی رو سے مضمحل ہے، جو تمام مشاہدات کی خالق ہے۔ مگر جس کی لطافت مشاہدے کی گرم نگاہوں کی تاب نہیں لاسکتی، کیا چیز ہے؟ کیا یہ ایک لازوال حقیقت ہے یا زندگی نے محض عارضی طور پر اپنے فوری عملی اغراض کے حصول کی خاطر اپنے آپ کو اس فریب تخیل یا دروغ مصلحت آمیز کی صورت میں نمایاں کیا ہے؟ اخلاقی اعتبار سے افراد و اقوام کا طرز عمل اس نہایت ضروری سوال کے جواب پر منحصر ہے اور یہی وجہ ہے کہ دنیا کی کوئی قوم ایسی نہ ہوگی جس کے حکما و علماء نے کسی نہ کسی صورت میں اس سوال کا جواب پیدا کرنے کے لیے دماغ سوزی نہ کی ہو۔“ (۱۶)

ایس اقتباس وچ خودی دے بارے وچ ذیل تصورات بیان ہوئے نیں:

۱۔ ’خودی‘ اک پُراسرار حقیقت اے جس دا ظہار عمل نال ہوندا اے۔

۲۔ ’خودی‘ نوں ’انایا‘ میں دے ناں نال وی موسوم کیتا جاسکدا اے۔

۳۔ قدرت نے فطرت انسانی نوں لامحدود کیفیات عطا کیتیاں نیں۔ ایہناں منتشر کیفیات دی شیرازہ بندی خودی نال ہوندی اے۔

۴۔ خودی دا تصور ہر قوم تے ہر زمانے وچ کسی نہ کسی شکل وچ موجود رہیا اے۔ ہر دور وچ حکما و علماء کسی نہ کسی صورت وچ ایس سوال دا جواب تلاش کردے رہے نیں۔

۵۔ خودی وحدت وجدانی یا شعور دار و شن نقطہ اے۔

فلسفہ خودی و اصل ماخذ:-

علامہ اقبال نے فلسفہ خودی قرآن حکیم سے صوفیائے کرام دی تعلیمات توں اخذ کیا اے۔ پروفیسر یوسف سلیم چشتی نوں علامہ اقبال نے خودی دے ماخذ بارے فرمایا:

”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا تَبْصُرُوا مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ ط أَلَيْسَ اللَّهُ مَرَجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ“ (سورہ مائدہ، آیت ۱۰۵)

”اے لوگو! جو ایمان لائے ہو، تم پر فرض ہے خودی کی محافظت اگر تم ہدایت پر ہو۔ تو وہ شخص جو گمراہ ہے، تمہیں کوئی ضرر نہیں پہنچا سکتا، تم سبھوں کو اللہ ہی کے پاس واپس جانا ہے اور وہ تمہیں تمہارے اعمال پر مطلع کر دے گا (تا کہ ان کے مطابق جزا و سزا مل سکے)۔“ (۱۷)

علامہ اقبال نے مثنوی اسرار خودی دے حواشی و بیچ آیات قرآنی دے حوالے دتے نیں۔ ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان نے اپنی کتاب اقبال اور قرآن و بیچ مثنوی دے مختلف اشعار دے مفہوم دے ماخذ دے طور تے آیات قرآنی دے حوالہ جات دتے نیں۔ ایس ضمن و بیچ دو مثالیں پیش خدمت نیں۔ (۱۸)

مثال نمبر ۱:-

ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان مثنوی دے درج ذیل شعر و احوال دے بندیاں ہو یاں لکھدے نیں:

”عصر من دانندہ اسرار نیست یوسف من بہر ایں بازار نیست

یوسف علیہ السلام کے فروخت کئے جانے کا واقعہ سورہ یوسف (آیت ۲۰) میں اس طرح آتا ہے:

وَسَوَّوْهُ بَنَمْنٍ بِخَيْسٍ ذَرَاهِمُ مَعْدُودَةٍ

اور بھائیوں نے اسے (یوسف علیہ السلام کو) کھوٹے داموں، گنتی کے روپیوں میں بیچ ڈالا۔“ (۱۹)

☆ میرا در و رازاں نوں نہیں سمجھدا۔ میرا یوسف ایس بازار دے لائق نہیں اے۔

مثال نمبر ۲:-

مثنوی دے صفحہ ۱۵ تے درج ذیل شعر دتا گیا اے جس دی متعلقہ آیت مقدسہ دے بارے ڈاکٹر غلام مصطفیٰ خان نے لکھی اے:

زندگانی را بقا از مدعا است کاروانش را درا از مدعا است

وہ زندگی بے کار ہے جس میں آرزو نہ ہو۔ ہمت اور استقلال کے ساتھ زندگی کی مشکلات کا مقابلہ کرنا چاہیے۔

سورہ لقمن (آیت ۱۷) میں ہے:

وَصَبِّرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ ط إِنَّ ذَٰلِكَ مِنَ الْأُمُورِ

اور استقلال اختیار کر اس پر جو فاقہ تجھ پر پڑے۔ بے شک یہ بڑی ہمت کے کاموں میں سے ہے۔“ (۲۰)

خودی دی تعریف تے مفہوم:-

’خودی‘ فارسی لفظ خود توں ماخوذ اے۔ فارسی تے اردو زبان و بیچ ایہہ لفظ غرور، تکبر تے خود بینی دا مطلب دیندا اے پر اقبال نے ایہہ لفظ شخصیت، ذات، انا تے ego دے معانی و بیچ استعمال کیا اے۔ مثنوی اسرار خودی دی پہلی اشاعت و بیچ شامل اردو دیباچے دی آخری عبارت و بیچ علامہ اقبال نے واضح طور تے فرمایا اے کہ:

”..... یہ لفظ اس نظم میں بمعنی غرور استعمال نہیں کیا گیا جیسا کہ عام طور پر اردو میں مستعمل ہے۔ اس کا مفہوم احساسِ نفس یا تعینِ ذات ہے۔“

علامہ اقبال اک ہور جگہ تے لکھدے نیں:

”..... جہاں جہاں یہ لفظ (خودی) میں نے استعمال کیا ہے اس سے مراد شخص ذاتی یا احساسِ نفس ہے۔ انگریزی لفظ Individuality

کا یہ ترجمہ ہے۔ (۲۱)

احساسِ نفس، تشخصِ ذاتی یا تعینِ ذات دے کلمات توں واضح اے کہ خودی اپنی صلاحیتاں نوں پہچانن تے اوہناں توں پورا پورا کم لینے دا نام اے۔

خودی دا تصور از اقبال شناس حضرات :-

- ۱- ”خودی انسان کا ذاتی کمالات اور فطری تاثرات سے باخبر ہو کر عملی طور پر ان کی حفاظت کرنے کا نام ہے۔“ (شیخ عبدالرحمن طارق) (۲۲)
- ۲- ”شخصیت یا خودی ایک نفسیاتی حقیقت ہے۔ اس کی موت انسان کی موت ہے۔ شخصیت تناؤ کی ایک حالت کا نام ہے۔ اگر اس تناؤ کی حالت کو قائم نہ رکھا گیا تو اس میں ڈھیلا پن پیدا ہو جائے گا۔ اس تناؤ کی حالت کو برقرار رکھنے کا ذریعہ جو چیز ہے وہی ہمارے بقائے دوام کا ذریعہ ہے۔ شخصیت یا خودی کے اس نظریے سے مسئلہ خیر و شر کا بھی فیصلہ ہو جاتا ہے۔ جو چیز شخصیت کی مضبوطی کا باعث ہے وہ خیر اور جو اس کو کمزور کرتی ہے۔ اس کا نام شر ہے۔“ (ڈاکٹر سید عابد حسین) (۲۳)
- ۳- ”خودی سے مراد ان قوتوں، استعدادوں اور صلاحیتوں کو پہچاننا اور ان کا کام میں لانا ہے جو اللہ تعالیٰ نے فطرت انسانی میں ودیعت کی ہیں۔ علوم و فنون کی یہ فراوانی، ایجادات کا یہ عالم اور دنیا کی یہ چہل پہل اور رونق معرفت خودی ہی کے نتائج ہیں۔ عدم معرفت اور نفی خودی کی صورت میں یہ معمور عالم کیا ہوتا اس کا تصور بھی تکلیف دہ ہے۔“ (پروفیسر سید محمد عبدالرشید فاضل) (۲۴)
- ۴- ”خودی سے فخر غرور مراد نہیں بلکہ اس سے وہ استقلال ذاتی مراد ہے جو ہر مخلوق کے علم و عمل کو ایک مخصوص دائرے میں نمایاں کرتا ہے، اس کی ذات و صفات کی بود و نمود کے مظاہر متعین کرتا ہے اور اس کی نشوونما اور بالیدگی کے سامان فراہم کرتا ہے۔ اس لیے وہ جوہر ہے عرض نہیں۔ آفتاب ہے آفتاب کا سایہ نہیں۔ متحرک ہے۔ ساکن نہیں۔ غرض وہ ایک حقیقی زندگی ہے اور زندگی کی تمام لذتیں اس کے استحکام، اس کی توسیع اور اس کے اثبات سے وابستہ ہیں۔“ (مولانا عبدالسلام ندوی) (۲۵)

مندرجہ بالا اقتباسات توں واضح ہوندا اے کہ:

- ۱- خودی توں مراد ذاتی قوت، استعداد تے صلاحیتاں دی پہچان کرنا تے اوہناں نوں کم و بچ لیا نا اے۔
- ۲- زندگی دیاں ساریاں لذتاں خودی دے استحکام، ایس دی توسیع تے ایس دے اثبات نال وابستہ نیں۔
- ۳- دنیا دی ایہہ چہل پہل تے رونق معرفتِ خودی دے نتائج نیں۔
- ۴- خودی دی موت انسان دی موت اے۔
- ۵- خودی خیر نال مستحکم تے شر نال کمزور ہوندا اے۔
- ۶- خودی حرکت و عمل تے جدوجہد نال مستحکم ہوندا اے۔ ایہہ بے عملی نال کمزور ہوندا اے۔

خودی دے مراحل :-

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے خودی دے تین ارتقائی مراحل دے سے نیں:

- ۱- اطاعتِ الہی
- ۲- ضبطِ نفس
- ۳- نیابتِ الہی

اطاعت :-

اطاعت توں مراد بندگی اے۔ اطاعت ایہہ وے کہ دین اسلام دے احکام دی پوری پوری پابندی کیتی جاوے۔ دینی احکامات دے مطابق عمل کرن لئی ضروری اے کہ دین دے متعلق سمجھ بوجھ حاصل کیتی جاوے۔ سمجھ بوجھ لئی علم حاصل کرنا تے اوس تے عمل کرنا ضروری اے۔ اطاعتِ الہی بجالیوں لئی اطاعتِ نبوی ضروری اے۔ ارشادِ باری تعالیٰ اے:

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اطِيعُوا اللّٰهَ وَاطِيعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولٰٓئِ الْاٰمِرِ مِنْكُمْ ؕ لَئِنْ تَنٰازَعْتُمْ فِيْ شَيْءٍ فَرُدُّوْهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُوْلِ

إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ط ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا (۲۶)

”اے ایمان والو! حکم مانو اللہ کا اور حکم مانو رسول کا اور ان کا جو تم میں حکومت والے ہیں پھر اگر تم میں کسی بات کا جھگڑا اٹھے تو اسے اللہ اور اس

کے رسول کے حضور رجوع کرو اگر اللہ اور قیامت پر ایمان رکھتے ہو یہ بہتر ہے اور اس کا انجام سب سے اچھا۔“ (۲۶)

مندرجہ بالا آیت مقدسہ وچ اطاعتِ الہی بجالیاون دا حکم اے۔ اطاعتِ الہی بجالیاون لئی اطاعتِ نبویٰ دا حکم اے۔ نال ای اہل علم، اہل بصیرت، علمائے حق تے مردانِ خدا دی اطاعت دا حکم اے کیوں جے ایہہ حضرات راہِ حق دے مسافر نہیں تے حق دی تعلیم دیندے نیں۔

اک ہو جگہ تے ارشادِ خداوندی اے:

”قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ط وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ۝ قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ ۚ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكٰفِرِينَ ۝“ (۲۸)

”(اے محبوب!) آپ فرمائیے (انہیں کہ) اگر تم (واقعی) محبت کرتے ہوئے اللہ سے تو میری پیروی کرو (تب) محبت فرمانے لگے گا تم

سے اللہ اور بخش دے گا تمہارے لیے تمہارے گناہ اور اللہ تعالیٰ بڑا بخشنے والا رحم فرمانے والا ہے۔ آپ فرمائیے اطاعت کرو اللہ کی اور (اس

کے) رسول کی پھر اگر وہ منہ پھیریں تو یقیناً اللہ تعالیٰ دوست نہیں رکھتا کفر کرنے والوں کو۔“ (۲۸)

مندرجہ بالا آیات مقدسہ دے نال ’اطاعت‘ دی اہمیت تے ضرورت بہت واضح ہوندی اے۔ ایسے لئی علامہ اقبال نے ’اطاعت‘ نوں خودی دی تربیت دا پہلا مرحلہ قرار دتا اے۔ ایس دی وضاحت لئی اوہناں نے اونٹ دی مثال دتی اے جو اوہناں دے نزدیک اطاعت دا اک عملی نمونہ اے۔ ایس مثال توں بعد اوہ اطاعت دی اہمیت بیان کردے ہو یاں لکھدے نیں:

تو ہم از بارِ فرائض سرمتاب
برخوری از عنده حسن المآب
در اطاعت کوش اے غفلت شعار
می شود از جبر پیدا اختیار
ناکس از فرماں پذیری کس شود
آتش ار باشد ز طغیان خس شود (۳۰)

☆ (اے انسان) فرائض دے بار توں سرتابی نہ کر، تاں جے توں عنده حسن المآب دا پھل کھاوے۔

اے غفلت دے عادی انسان تو اطاعتِ خداوندی دی کوشش کر، یاد رکھ جبر توں ای اختیار پیدا ہوندا اے۔

نکما انسان سچے احکام دی پابندی کرن نال باوقار ہو جاندا اے، جد کہ داگ، سرکشی کرن دی وجہ توں تنگے جی ہو جاندا اے۔

آخری دو اشعار وچ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ اطاعتِ الہی تے اطاعتِ نبویٰ دی نصیحت تے تلقین کردے ہوئے کہندے نیں:

باز اے آزادِ دستورِ قدیم
زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم
شکوہ سنجِ سختی آئیں مشو
از حدودِ مصطفیٰ بیروں مرو (۳۱)

☆... اے پرانے دستور تے آئیں توں بے تعلق (مسلمان) تو دوبارہ اوہی چاندی دی زنجیر پیران وچ پالے۔

☆... آئیں دی سختی دا گلہ شکوہ نہ کر، حضور نبی کریم ﷺ دے مقرر کردہ آئیں و دستور دے دائرے چوں باہر نہ نکل۔

مرحلہ دوم: ضبطِ نفس:-

خودی دی تربیت دا دوسرا مرحلہ ’ضبطِ نفس‘ اے۔ ’ضبطِ نفس‘ توں مراد اپنی ذات تے شخصیت تے ضبط، قدرت تے اختیار اے۔ ضبطِ نفس دی بدولت انسان اپنے جذبات تے قابو رکھدا اے، اطاعتِ الہی تے اطاعتِ نبویٰ بجالیاوندا اے۔ ضبطِ نفس توں بغیر اطاعتِ الہی بجالیاونامکن نہیں تے اطاعتِ الہی دے جذبے دے بغیر ضبطِ نفس ممکن نہیں۔ اطاعتِ الہی تے ضبطِ نفس لازم و ملزوم نیں۔ علامہ اقبال ضبطِ نفس دی تعلیم دیندیا ہو یاں فرماندے نیں:

نفس تو مثلِ شتر خود پرور است
خود پرست و خود سوار و خود سراسر است
مرد شو آور زمام او بکف
تاشوی گوهر اگر باشی خزف

☆ ہر کہ بر خود نیست فرمائش رواں می شود فرماں پذیر از دیگران (۳۲)
☆ تیرا نفس اونٹ دی طرح اپنے آپ نوں پالن والا اے، اوہ خود پسندوی اے، اپنا سوار آپ (اپنے اوپر کسی دا اقتدار روا نہیں رکھدا)،
ضدی تے سرکش وی اے۔

☆ ... تو مرد بن تے نفس دی لگام ہتھ وچ تھم لے، ایس تے قابو پالے تاں جے تو تھیکری اے تے گوہر بن جائے۔
☆ ... جس دا اپنے آپ (نفس) تے حکم نہیں چلدا، اوہ دوسریاں دا حکم من تے لگا رہندا اے۔

مرا دا یہہ وے کہ نفس پرست انسان اپنی خواہشاں تے ضرورتاں دا غلام ہوندا اے۔ اوہ بظاہر خود مختار نظر آندا اے پر اصل وچ ضدی
تے سرکش نفس دے ہتھوں مجبور ہوندا اے تے جانوردی طرح اپنے ایس سرکش نفس دا بندہ تے غلام ہوندا اے۔ جیہہ شخص اپنے سرکش نفس
تے قابو پالیوے تے اطاعتِ الہی و اطاعتِ نبوی بجالے آئے تے اوہ ذرے توڑر، تے زرتوں ابو ذر بن جانا اے۔
بعد والے اشعار وچ علامہ اقبال کلمہ طیبہ دے جز 'لا الہ' دے حوالے نال ضبطِ نفس تے اطاعتِ الہی دی تعلیم دیندیاں ہوئیاں
کہندے نیں:

تا عصائے لا الہ داری بدست ہر طلسم خوف را خواہی شکست
ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش خم نگرود پیش باطل گردش
خوف را در سینہ او راہ نیست خاطرش مرعوب غیر اللہ نیست (۳۳)

☆ ... جد تک تیرے ہتھ وچ 'لا الہ' (کلمہ توحید) دا عصا تے ڈردے ہر طلسم نوں توڑ کے رکھدیں گا۔

☆ ... جس کسی دے جسم وچ حق جان دی طرح موجود اے، اوس دی گردن کدی وی باطل دے سامنے نہیں جھک سکدی۔

☆ ... اوس دے سینے وچ خوف دا گزر ہو ہی نہیں سکدا، اوس دا دل خدا دے سوا کسی شے تو نہیں ڈردا۔

ایس دے بعد علامہ اقبال اسلام دے پنج ارکان دا ذکر کر کے اوہناں دی اہمیت و افادیت بیان کردے نیں۔ فرماندے نیں:

لا الہ باشد صدق گوہر نماز قلب مسلم را حج اصغر نماز
در کف مسلم مثال خنجر است قاتل فحشا و نبی و منکر است (۳۴)

☆ ... لا الہ سچ اے تے نماز گوہر (موتی) اے۔ مسلمان دے دل لئی نماز، حج اصغر دا درجہ رکھدی اے۔

☆ ... (ایہہ نماز) مسلمان دے ہتھ وچ اک خنجر دی مانند اے۔ ایہہ برائی تے بے حیائی دیاں گلاں، خدائی احکام توں سرتابی تے برے
کمان نوں ختم کردیندی اے۔

علامہ اقبال نماز توں بعد دیگر ارکان اسلام (روزہ، زکوٰۃ تے حج) دی اہمیت، ضرورت تے افادیت بیان کردے نیں تے حاصل
کلام ایس طرح بیان کردے نیں:

ایں ہمہ اسباب استحکام تست چخنیہ محکم اگر اسلام تست (۳۵)

☆ ... ایہہ سارے (ارکان اسلام) تیری پختگی تے مضبوطی دا سامان نیں۔ جے تیرا اسلام مضبوط اے تے توں خود مضبوط ایں۔

تیسرا مرحلہ:۔ نیابتِ الہی:۔

'اطاعت تے ضبطِ نفس' دے مراحل دی کامیابی نال تکمیل توں بعد نیابتِ الہی دا مرحلہ آندا اے۔ ایسے انسان نوں 'انسان کامل' یا
'خلیفہ خدا' دا مقام عطا ہو جاتا اے۔ علامہ اقبال ایس مرحلے دے بارے فرماندے نیں:

گر شتر بانی جہانبانی گئی زیب سرتاج سلیمانی گئی (۳۶)

☆ ... اگر تو شتر بان بن جائے (نفس دے اونٹ نوں قابو کر لوں) تاں تو دنیا تے حکومت کریں گاتے سلیمان دا تاج تیرے سردی زینت
بنے گا۔

ایسے انسانِ کامل کی خوبیوں کو ذکر کرتے ہوئے یوں لکھتے ہیں:

نغمہ زا تارِ دل از مضربِ او بہر حق بیداریِ او خوابِ او
نوعِ انساں را بشیر و ہم نذیر ہم سپاہی ہم سپہنگر ہم امیر (۳۷)
☆... اوس دے مضرب نال دل دے ساز و چوں نغمے پھوٹن لگدے نیں۔ اوس دا جاگناتے سوناسب اللہی ہوندا اے۔
☆... اوہ بنی نوع انسان نوں خوشخبری وی دیندا اے تے برائی دے عذاب توں وی ڈراندا اے۔ اوہ سپاہی وی ہوندا اے، فوج دا سپہ سالار
تے سردار وی ہوندا اے۔

علامہ اقبال نے ایہو مضمون ضربِ کلیم وچ ایس طرح بیان کیتا اے:

قہاری و غفاری و قدوسی و جبروت یہ چار عناصر ہوں تو بنتا ہے مسلمان
(کلیات اقبال اردو، ضربِ کلیم ص ۵۲۲)

ہو حلقہٴ یاراں تو بریشم کی طرح نرم رزمِ حق و باطل ہو تو فولاد ہے مومن
(کلیات اقبال اردو، ضربِ کلیم ص ۵۰۷)

’مثنوی اسرار خودی‘ وچ علامہ اقبال مرد مومن دی مزید صفات دا ذکر کردے نیں:

مُدّعاے علم الاسماستے سِرِّ سبحان الذی اسراستے (۳۸)
☆... اوہ علم الاسماء دا مقصود مدعا ہوندا اے۔ اوہ سبحان الذی اسرا دا بھید (راز) ہوندا اے۔
زندگی را می کند تفسیر تو میدہد این خواب را تعبیر تو (۳۹)
☆... اوہ زندگی دی نوں تفسیر بیان کردا اے۔ اوہ ایس خواب دی نوں تعبیر دیندا اے۔
فضائل و رذائلِ خودی:-

’فضائل‘ دا واحد ’فضیلت‘ اے جس دا مطلب ’خوبی‘ اے۔ معتدل درجے دی اخلاق ساز خوبی نوں ’فضیلت‘ کہندے نیں۔ ہر اوہ کم
جیہڑا ’خودی‘ نوں ترقی دین وچ معاون ہووے، عمدہ تے اک طرح دی ’فضیلت‘ اے۔
’رذائل‘ دا واحد ’رذیلت‘ اے جس دا مطلب خرابی اے۔ لفظ ’رذیلت‘ لفظ ’فضیلت‘ دا متضاد اے۔ خودی نوں کمزور کرن والا تے
اوس دی ترقی وچ رکاوٹ بنن والا ہر کم اک اخلاقی خرابی تے ’رذیلت‘ اے۔
دین اسلام وچ فضائل و رذائل دا ذکر اوامرو انوائی دے تحت ہوندا اے۔ علامہ اقبال نے ’ضربِ کلیم‘ وچ ’خوب و زشت‘ دے عنوان
نال فضائل و رذائلِ خودی دا ذکر ایچ کیتا اے:

ستارگانِ فضاہائے نیلگوں کی طرح تخیلات بھی ہیں تابعِ طلوع و غروب
جہاں خودی کا بھی ہے صاحبِ فراز و نشیب یہاں بھی معرکہ آرا ہے خوب سے ناخوب
نمود جس کی فرازِ خودی سے ہو، وہ جمیل جو ہو نشیب میں پیدا، قبیح و نامحبوب (۴۰)

فضائلِ خودی..... خودی مضبوط کرن والے عوامل:-

درج ذیل عوامل خودی نوں مضبوط کردے نیں:

۱۔ تخلیقِ مقاصد:-

تخلیقِ مقاصد توں مراد زندگی وچ کامیابی تے ترقی لئی مختلف مقاصد متعین کرنا ایں۔ مقاصد انفرادی وی ہو سکتے نیں تے اجتماعی
وی۔ مقاصد دے تعین دے بغیر انسان اپنی صلاحیتاں توں بھرپور کم نہیں لے سکتا۔ مقاصد حاصل کرن دا جذبہ حرکت و عمل، کوشش، بھرپور

جدوجہد، صبر و تحمل، ایثار و قربانی جیسے اوصاف پیدا کر دالے۔ اقبال خودی دی ترقی لئی تخلیق مقاصد دی اہمیت تے زور دیندے نیں۔ نال ای ایس گل دی تعلیم دیندے نیں کہ مقاصد حاصل کرن وچ جے ناکامی ہو جاوے تے مایوس نہیں ہونا چاہیدا۔ اللہ تعالیٰ توں مدد منگ کے کوئی دوسرا مقصد منتخب کیتا جاسکدا اے۔ اسرار خودی وچ تخلیق مقاصد دی تعلیم دیندیاں ہوئیاں اقبال کہندے نیں:

زندگانی را بقا از مدعاست کاروانش را دراز مدعاست
زندگی در جستجو پوشیده است اصل او در آرزو پوشیده است
آرزو را در دل خود زنده دار تا نگرود مشیت خاک تو مزار (۴۱)

☆ ... زندگی دے وجود دارو مدار مقصد تے اے۔ ایس (زندگی) دے قافلے وچ مقصد نوں جرس (گھنٹی) دی حیثیت حاصل اے۔

☆ ... زندگی تلاش و جستجو وچ پوشیدہ اے۔ ایس دی اصل و اساس آرزو وچ چھپی ہوئی اے۔

☆ ... تو اپنے دل وچ آرزو نوں زنده رکھ، تاں جے آرزو نہ ہوون تے، تیری ایہہ مٹھی بھر خاک (خاک کی جسم) مزار دی صورت اختیار نہ کر جائے۔

آرزو ہووے تے تلاش و جستجو وی ہوندی اے۔ تلاش و جستجو وچ زندگی اے۔ جے دل وچ آرزواں جنم نہ لین تے سمجھ لینا چاہیدا اے کہ اوہ مردہ ہو گیا اے۔ ایس مضمون نوں اقبال نے اک ہور جگہ تے ایچ بیان کیتا اے:

دل مردہ دل نہیں ہے، اسے زنده کر دوبارہ کہ یہی ہے امتوں کے مرض گہن کا چارہ
میر درد کے بقول

مجھے یہ ڈر ہے دل زنده تو نہ مر جائے کہ زندگی عبارت ہے تیرے جینے سے
علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے آرزو نوں خودی دے سمندر دی ایک بے قرار موج قرار دتا اے۔ فرماندے نیں:

آرزو ہنگامہ آرائے خودی موج بیتا بے دریائے خودی
☆ ... آرزو ہی خودی لئی ہنگامے آراستہ کردی اے۔ ایس نوں خودی دے سمندر دی اک بے قرار موج سمجھنا چاہیدا اے۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ فرماندے نیں کہ قوم دی تنظیم آرزواں نال اے۔ آرزواں دی وجہ توں نئے علوم و وجود وچ آندے نیں۔ ایہناں دی بدولت انسان اپنی صلاحیتاں توں بھرپور کم لیندا اے۔ علامہ اقبال اسرار خودی وچ فرماندے نیں:

چپست نظم قوم و آئین و رسوم چپست راز تاز گہائے علوم
دست و دندان و دماغ و چشم و گوش فکر و تخیل و شعور و یاد و ہوش (۴۲)

☆ ... قوم دی تنظیم، ایس دے دستور تے طور طریقے کیسے نیں؟ مختلف علماں دا تروتازہ رہناتے نئے علوم دا وجود وچ آنا کیسے اے؟ (ایہہ سب آرزواں دے کرشمے نیں)

☆ ... ہتھ، دند، دماغ، اکھ، کن، فکر و تخیل، شعور، حافظہ تے دانش ایہہ سب کیسے نیں؟ (ایہہ خودی دی نمود تے حفاظت دے سامان نیں۔)

علم از سامان حفظ زندگی است علم از اسباب تقویم خودی است (۴۳)
☆ ... علم، زندگی دی حفاظت دا اک سبب اے، علم، خودی نوں مستحکم کرن دا اک ذریعہ اے۔

اے ز راز زندگی بیگانہ خیز از شراب مقصدے مستانہ خیز
ما ز تخلیق مقاصد زنده ایم از شعاع آرزو تابندہ ایم (۴۴)

☆ ... اے (انسان) تو زندگی دے راز توں ناواقف ایں، بیدار ہو جاتے مقصد دی شراب پی کے مستی دے عالم وچ اٹھ کھڑا ہو۔ (مستی دی کیفیت طاری کر لے)۔

☆ ... اسان نوں مقاصد پیش نظر ہوون دی وجہ توں ای زنده ہاں۔ کسے خواہش دی تپش تے حرارت دی بدولت ای ساہنوں تابندگی (چمک دمک، عزت تے وقار) حاصل اے۔

علامہ اقبال 'تخلیق مقاصد' دے عنوان دے تحت فرماتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ دی رضا (خوشنودی) دے حصول توں علاوہ کوئی دوسرا مقصد نہیں ہونا چاہیدا۔ باقی سارے مقاصد ایسے بنیادی مقاصد دے حصول لئی وضع کرنے چاہیدے نیں۔ زندگی، بندگی لئی عطا ہوئی اے۔ زندگی دا مقصد حصولِ جاہ، طلب و اخذ مرتبہ و مال و دولت و آسائش نہیں اے۔

۲۔ عشق:-

'عشق' خودی دی تعمیر و ترقی و بچ مرکزی کردار ادا کردا اے۔ اقبال دے ہاں عشق اک جذبہ تے قوتِ عمل اے۔ ایہہ عشق اللہ تعالیٰ، رسول کریم ﷺ تے مرشدِ کامل نال مسلمان دارا ربطہ مستحکم کردا اے۔ اقبال بہت بڑے عاشقِ رسول ﷺ سن۔ اوہناں نے عشقِ رسول ﷺ تے 'مرشدِ حقیقی' دی محبت تے بار بار زور دتا اے۔ فرماندے نیں۔

خودی ہو علم سے محکم تو غیرت جبریل
مردِ خدا کا عمل عشق سے صاحب فروغ
اگر ہو عشق سے محکم تو صور اسرافیل (۴۵)
عشق ہے اصل حیات، موت ہے اس پر حرام (۴۶)
عشق ہو مصلحت اندیش تو ہے خام ابھی
عقل ہے جو تماشائے لبِ بام ابھی (۴۷)
بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق
اسرارِ خودی و بچ علامہ اقبال عشق اور خودی دے تعلق تے اوس دے حصول لئی کسی 'کامل مرشد' دی ضرورت بیان کردے ہوئے فرماندے نیں:

عاشقی آموز و محبوبے طلب
چشمِ نوے قلبِ ایوبے طلب
کیسا پیدا گن از مشیتِ گلے
بوسہ زن بر آستانِ کالے
شعِ خود را ہچو رومی بر فروز
روم را در آتشِ تبریز سوز (۴۸)
☆... تو وی عاشقی کرنا سکھ لے تے کوئی محبوب تلاش کر، کسے نوخ دی اکھ تے کسے ایوبٹ داصر منگ۔
☆... تو مٹی دی اک مٹھی توں کیسا پیدا کر، کسے کامل انسان دے آستانے تے بوسہ دے۔
☆... اپنی شع نوں پیر رومی دی طرح روشن کر، روم نوں تبریز دی آگ و بچ جلا دے۔

جس طرح مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ نوں شاہ شمس تبریز رحمۃ اللہ علیہ دی چشمِ کرم توں عشقِ حقیقی حاصل ہو یا تے اوہناں دی خودی دی تکمیل ہوئی۔ ایسے طرح توں وی کسے کامل انسان توں خودی دادرس لے، عشق دی حرارت حاصل کرتے انبیاء دے صبر و رضاتے جہدِ مسلسل دے طریقے تے عمل کر دیاں ہو یاں اپنی خودی بلند کر۔

علامہ اقبال فرماندے نیں کہ عشقِ حقیقی دے حصول لئی من دی دنیا و بچِ غوطہ زن ہونا پئے گا۔ عشق دے بغیر خودی دی تکمیل ممکن نہیں۔ عشق توں مراد عشقِ حقیقی اے، عشقِ الہی اے، عشقِ نبوی ﷺ اے۔

ہست معشوقے نہاں اندر دلت
چشمِ اگر داری، بیا، بنماست
در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است
آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است (۴۹)
☆... (اے مسلمان) تیرے دل و بچ وی اک معشوق پوشیدہ اے۔ جے تو اکھ کھد ایں تے آ، میں تینوں دکھاناواں۔
☆... نبی کریم حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ دا مقام مسلمان دے دل و بچ اے۔ اساڈی عزت تے آبرو حضرت محمد ﷺ دے نام مبارک نال اے۔

روزِ محشر اعتبارِ ماست او
در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او (۵۰)
☆... آپ ﷺ قیامت دے دیہاڑے ساڈا آسرا نیں۔ آپ ﷺ دنیا و بچ وی ساڈے پردہ دار نیں۔
کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق
ہست ہم تقلید از اسماء عشق (۵۱)

☆... عشق دی شراب دی بدولت کئی طرح دا کیف تے سرور پیدا ہوندا اے۔ آپ ﷺ دی تقلید تے پیروی وی عشق دے ناماں چوں اک (نام) اے۔

☆... عشق دے جذبے توں اک فوج تیار کر (فیر) عشق دے فاران دی چوٹی تے جلوہ گر ہو جاتاں بے کعبے دا خداوند تعالیٰ تیرے تے نوازش کرے تے تینوں نیابت عطا فرمائے۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مرد مومن دے جیہڑے اوصاف دا ذکر کیا اے، اوہناں چوں اہم ترین عشق اے۔ باقی سارے اوصاف عشق دی بدولت ای عروج پاندے نیں۔ مثلاً حسن نظر عشق دی بدولت ای حاصل ہوندا اے۔ مرد مومن نوں عشق دی بدولت ای قوت، عروج تے غلبہ حاصل ہوندا اے۔ عشق دی بدولت جہدِ مسلسل تے عملِ پیہم دے اوصاف حاصل ہوندے نیں۔ (۵۳)

عشق سرّ دین وی اے تے وسیلہ دنیا وی۔ ایس دے بغیر انسان نہ دین داتے نہ دنیا دا۔ ایس دے بغیر خودی مستحکم تے مکمل نہیں ہوندی:

ہر کہ از سرّ نبیؐ گیرد نصیب ہم بہ جبریل امیں گردد قریب (۵۴)

☆... جو کوئی وی نبی کریم ﷺ دے راز (شریعت) توں حصہ پاند اے اوہ جبریل امیں دے وی قریب آجاندا اے۔

۳۔ سخت کوشی :-

سخت کوشی توں مراد سخت محنت کرنا تے مشکلات زندگی نوں خندہ پیشانی نال برداشت کرنا اے۔ زندگی حرکت تے جدوجہد دا نام اے۔ سخت کوشی دے بغیر زندگی بے عملی دا شکار ہو جاندا اے، تے بے عملی موت دی اک قسم اے۔ اقبال اسلام دے اصلاحی تے دفاعی جہاد نوں خودی دے استحکام لئی ضروری قرار دیندے نیں۔ اوہ کہندے نیں کہ سخت کوشی تے مشکل پسندی نال انسان نوں مادی تے روحانی فتوحات حاصل ہونداں نیں۔ مرد مومن جفاکش، بلند ہمت، بے باک تے بہادر ہو جاندا اے۔ اوہ مسلسل جدوجہد (جہاد) وچ مصروف رہندا اے تے خودی نوں مستحکم توں مستحکم تر کردار ہندا اے۔

چیتے کا جگہ چاہیے، شاہیں کا تجسس جی سکتے ہیں بے روشنی دانش و فرہنگ (۵۵)

شاہین کبھی پرواز سے تھک کر نہیں گرتا پُر دم ہے اگر تُو تو نہیں خطرہ اُفتاد (۵۶)

عقابی روح جب بیدار ہوتی ہے جوانوں میں نظر آتی ہے اس کو اپنی منزل آسمانوں میں تو شاہین ہے بسیرا کر پہاڑوں کی چٹانوں میں

اسی کشاکشِ پیہم سے زندہ ہیں اقوام یہی ہے رازِ تب و تابِ ملتِ عربی (۵۷)

۴۔ تسخیرِ فطرت :-

’تسخیرِ فطرت‘ توں مراد قدرتِ خداوندی دے ظاہری تے باطنی خزانے بنی نوع انسان دی خدمت لئی حاصل تے مہیا کرنا اے۔ ارتقا توں مراد ترقی کرنا تے آگے بڑھنا اے۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے نزدیک ارتقا کائنات دا اہم وصف اے۔ ایہہ ارتقا دنیا دے ذرے ذرے وچ جاری و ساری اے۔ اشرف المخلوقات یعنی انسان وچ ارتقا حیرت انگیز حد تک نظر آندا اے۔ ایہہ ارتقا کائنات دے حسن و ترقی دا سبب اے۔ تسخیرِ فطرت دی انسانی کوشش دا ایس ارتقاء نال گہرا تعلق اے۔ ارتقاء تے تسخیرِ فطرت نال خودی مستحکم ہوندا اے۔ اقبال نے اپنے کلام وچ جا بجا تسخیرِ فطرت دا درس دتا اے۔ مثلاً اک جگہ تے اوہ فرماندے نیں:

ستاروں سے آگے جہاں اور بھی ہیں ابھی عشق کے امتحاں اور ابھی ہیں
قناعت نہ کر عالم رنگ و بو پر چمن اور بھی، آشیاں اور بھی ہیں

تو شایں ہے، پرواز ہے کام تیرا ترے سامنے آسماں اور بھی ہیں
(بال جبریل، ص ۳۵۳)

۵۔ انسانی عظمت :-

انسان ناحبِ خدا ہے۔ ایسے لحاظ نال انسان کائنات دی اہم ترین مخلوق ہے۔ علامہ اقبال نے انسانی شرف و عظمت دے حصول لئی خودی مستحکم کرن دادرسی دتا ہے تے انسان نوں اوس داعلی و برتر مقام بار بار دلایا ہے۔ ایسے موضوع تے اقبال دی آخری اردو نظم دے چند اشعار ملاحظہ فرماویں:

یہ دنیا دعوتِ دیدار ہے فرزندِ آدم کو
بہی فرزندِ آدم ہے کہ جس کے اشکِ خونیں سے
فلک کو کیا خبر یہ خاکداں کس کا نشیمن ہے
مگر مقصودِ کل میں ہوں تو مجھ سے ماورا کیا ہے؟
کہ ہر مستور کو بخشا گیا ہے ذوقِ عربیانی
کیا ہے حضرت یزداں نے دریاؤں کو طوفانی
غرض انجم سے ہے کس کے شبستاں کی نگہبانی
مرے ہنگامہ ہائے نو بنو کی انتہا کیا ہے؟ (۵۸)

مندرجہ بالا اشعار وچ بیان ہو یا اے کہ زمین و آسمان تے جملہ کائنات دیاں رونقاں انسان دے دم نال ایں۔ ایسے لئی انسان نوں چاہیدا ہے کہ اوہ اپنے شرف تے بزرگی دے حصول لئی خودی مستحکم کرن لئی کوشش کردار ہوے۔

رذائلِ خودی..... خودی نوں کمزور کرن والے عوامل :-

رذائلِ خودی توں مراد اوہ عوامل نیں جنہاں نال انسانی خودی کمزور ہوندی ہے۔

۱۔ سوال :-

سوال توں مراد کسی توں کچھ طلب کرنا تے مدد تلاش کرنا ہے۔ دین اسلام حقیقی احتیاجات تے مسائل دی صورت وچ باہمی مدد تے تعاون دی اجازت دیندا ہے پر بلاوجہ، بلا ضرورت، کاہلی و سستی تے بے عملی دے باعث ہو لوکاں توں مدد تے تعاون دے حصول نوں سخت ناپسندیدہ قرار دیندا ہے تے بے جا احسان مندی توں بچنے دی تلقین کردا ہے۔ سوال و گدائی نال خودی کمزور ہوندی ہے۔ نبی کریم ﷺ دی حدیث پاک کہ ”کم کرن والا اللہ دادوست اے“ دے حوالہ نال اقبال کہندے نیں کہ سائل تے گداگری قیامت دے دن خوار و خجل نظر آون گے۔ اوہ حضرت عمر فاروقؓ دی مثال دیندے نیں کہ اونٹ تے سواری دی حالت وچ اوہناں دے ہتھ چوں تازیانہ گر پیاتے خود اونٹ توں نیچے اتر کے اٹھایا تے کسی ساتھی نوں زحمت نہ دتی۔ ایہہ خودداری دی تے دوسریاں دا احسان نہ اٹھان دی اک شاندار مثال ہے۔ ضربِ کلیم وچ اوہ خودداری دادرسی دیندے ہوئے کہندے نیں:

حاجت سے مجبور مردانِ آزاد کرتی ہے حاجت شیروں کو روباہ
محرم خودی سے جس دم ہوا فقر تو بھی شہنشاہ، میں بھی شہنشاہ
قوموں کی تقدیر وہ مردِ درویش جس نے نہ ڈھونڈی سلطان کی درگاہ
(کلیات اقبال اردو، ضربِ کلیم، ص ۲۲۸، ۲۲۹)

’اسرارِ خودی‘ وچ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ ’خودی‘ دادرسی دیندے ہو یاں کہندے نیں:

خود فرود آ از شتر مثلِ عمرؓ الخذر از منتِ غیر الخذر (۵۹)

☆... تو حضرت عمر فاروقؓ دی طرح خود اونٹ توں اتر کے (اپنا کوڑا خود اٹھاتے) دوسریاں دے احسان توں بچ۔

از سوال آشفته اجزائے خودی بے تجلی نخلِ سیناے خودی (۶۰)

☆... سوال کرن تے خودی دے اجزا برہم ہو جانے نیں۔ ایسے طرح خودی دے کوہ طور دادرخت (جس تے خدا تعالیٰ دا جلوہ ظاہر ہو یا

(سی) تجلی توں محروم رہ جاندا اے (بے نور رہ جاندا اے)۔

چوں حباب از غیرت مردانہ باش ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش (۶۱)
☆... تو غیرت مردانہ نال پلے دی طرح ہو جا، جو سمندر وچ رہندیاں ہو یاں وی اپنا پیالہ اُلٹا رکھ دے۔

ایہی درس اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے شمع تے شاعر وچ انج دتا اے:

تو اگر خود دار ہے منت کش ساقی نہ ہو عین دریا میں حباب آساگوں پیمانہ کر (۶۲)

۲۔ حرص و خوف :-

حرص و ہوس تے خوف و ہراس رذائل خودی نیں۔ حرص دراصل افلاس دا خوف اے جس وجہ توں انسان زیادہ توں زیادہ مال و دولت اکٹھا کرنا چاہندا اے۔ ایسے طرحاں خوف وی اک منفی جذبہ اے۔ خوف کسے قسم دا وی ہوسکدا اے، جان دا خوف، مال دا خوف، وغیرہ وغیرہ۔ حرص، ایثار و قربانی دی راہ وچ تے خوف جو انردی دی راہ وچ رکاوٹ بنا دے نیں۔ اقبال کہندے نیں کہ جے نو جوان حرص تے خوف دا شکار نہ ہوون تے اوہ خوددار جواناں دی حیثیت نال ملت دا مستقبل تانناک کر دین گے۔ اوہناں دے نیڑے مسلماناں دے زوال دا سبب دین توں دوری اے، نہ کہ غربت و افلاس۔ اوہ اپنے ایک قطعے مسلمان دا زوال وچ کہندے نیں:

اگرچہ زر بھی جہاں میں ہے قاضی الحاجات
جو فقر سے ہے میسر تو نگری سے نہیں
اگر جوان ہوں مری قوم کے جمور و غیور
قلندری مری کچھ کم سکندری سے نہیں
سب کچھ اور ہے تو جس کو خود سمجھتا ہے
زوال بندہ مؤمن کا بے زری سے نہیں
اگر جہاں میں مرا جوہر آشکار ہوا
قلندری سے ہوا ہے، تو نگری سے نہیں (۶۳)

۳۔ قناعت و انکساری :-

’قناعت‘ توں مراد جو کچھ میسر اے اوس تے راضی رہنا اے۔ ’انکساری‘ توں مراد اپنے آپ نوں معمولی تے دوسریاں توں کمتر سمجھنا اے۔ اعتدال تے توازن دی صورت وچ ایہہ دونوں صفات قابل تعریف نیں پر افراط و تفریط یا غلط تاویل و تعبیر دی صورت وچ ایہہ رذائل خودی بن جانداں نیں۔ جے کوئی انسان اپنی بے عملی، کاہلی تے سستی دی بنیاد تے اپنی صلاحیتاں توں بھرپور کم نہ لئے تے قناعت دے ناں تے تھتے تھتھ رکھ کے بیچار ہووے تے اوہ معاشرے تے دھرتی تے بوجھ بن کر رہ جاوے گا تے ملک و قوم دی ترقی لئی کچھ وی نہیں کر سکے گا۔ ایسے طرح جے کوئی اپنی بزدلی تے کم ہمتی نوں انکساری دا نام دیوے یاں عجزہ انکسار دے ناں تے دوسریاں دی خوشامد کرے تے ایہہ درحقیقت انکساری دے ناں تے خواری تے ذلت اے۔ اقبال نے قناعت و انکساری دے نام تے نمونپاون والے کاہلی و خوشامد دے منفی جذبات تے اعتراض کیتا تے خودی دا درس دتا۔

استحکام خودی دے ثمرات :-

خودی جدمستحکم ہو جاندا اے تے اوہ نظام کائنات دی ظاہری تے خفیہ (پوشیدہ) قوتوں نوں اپنے تصرف وچ لے کے اوہناں نوں مطیع کر لیندا اے۔ اقبال فرماندے نیں:

از محبت چوں خودی محکم شود قوتش فرماندہ عالم شود
پنجہ اوہ پنجہ حق می شود ماہ از انگشت او شق می شود

(کلیات اقبال فارسی، اسرار خودی، ص ۲۵)

☆... جد عشق و محبت دی بدولت خودی مضبوط ہو جاندا اے تے ایس دی قوت و طاقت کائنات تے حکمرانی کرن لگدی اے۔

☆... ایس (خودی) دا تھ، خدا تعالیٰ دا تھ بن جاندا اے، ایس دی انگلی دے (اشارے) نال چن کلڑے ہو جاندا اے۔

حکایاتِ اسرار و رموز:-

- ’مثنوی اسرار و رموز وچ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے درج ذیل حکایات، مکالمے، محاورے دی مدد نال فلسفہ خودی دی وضاحت کیتی اے۔
- ۱- حکایت حضرت بوعلی قلندر رحمۃ اللہ علیہ و پادشاہِ دہلی
 - ۲- حکایت شیراں و گوسفنداں
 - ۳- حکایت حضرت علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ و نوجوان مرو
 - ۴- الماس و زغال کی حکایت
 - ۵- شیخ و برہمن کی حکایت
 - ۶- مکالمہ گنگا و ہمالہ
 - ۷- محاورہ تیر و شمشیر

ایہناں ساریاں وچ علامہ اقبال نے ’خودی‘ دے بارے درج ذیل گلاں دی تعلیم دتی اے:

- ۱- حضرت بوعلی قلندر رحمۃ اللہ علیہ تے پادشاہِ دہلی دی حکایت وچ اوہ تعلیم دیندے نیں:

’..... جس شخص کی خودی عشق و محبت کی کٹھن راہ سے گزر کر پختہ اور محکم ہو جاتی ہے، اس کے تصرف و اختیار کی کوئی حد نہیں رہتی۔ اس کی خودی نظام عالم کی ظاہری و مخفی قوتوں کو اسیر کر لیتی ہے اور زمانے کی فرماں روائی کا منصب سنبھال لیتی ہے.....‘ (۶۴)
 - ۲- شیراں و گوسفنداں دی حکایت وچ اوہ تعلیم دیندے نیں کہ

’آدمی کمزور اور ناتواں ہو تو وہ اپنی عقل سے کام لے کر حفاظت کے حیلے تراشتا ہے۔ ویسے بھی غلامی اور نکلومی کی حالت میں تدبیریں سوچنے والے کی قوت خوب تیز ہو جاتی ہے۔‘ (۶۵)

’..... جب غلامی اور نکلومی میں جذبہ انتقام پختہ ہو جائے تو عقل حیلہ گری اور فتنہ انگیزی میں تیز ہو جاتی ہے.....‘ (۶۶)

’..... خودی کے لیے سب سے زیادہ خطرناک بات یہ ہے کہ کسی فرد یا قوم کے دل میں یہ خیال جاگزیں ہو جائے کہ قوت و طاقت، سطوت و حکومت اور جوشِ عمل زندگی کی اصل سے کوئی تعلق نہیں رکھتے۔ اس کو اس بات کا یقین ہو جائے کہ سخت کوشی کے مقابلے میں تن آسانی، اقتدار کے مقابلے میں مسکینی اور تو نگری کے مقابلے میں افلاس بہتر اور افضل ہیں.....‘ (۶۷)
- اس لئی علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ ہر اوس تحریک تے فلسفے دے مخالف نیں جیہڑا انساناں دے قواعد عمل مضحل کردیوے تے اوہناں دیاں ارادیاں نوں کمزور تے بے جان بنا دیوے۔

- ۳- ’حضرت علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ‘ نوجوان مرو دی حکایت وچ خودی دے بارے میں ایہہ سبق ملد اے:

’..... عام لوگ اپنے دشمنوں سے ہراساں رہتے ہیں، لیکن جو صاحبِ ہمت و عزیمت ہیں، وہ اپنے دشمنوں کو حقیقتاً دوست اور اپنے حق میں اللہ تعالیٰ کا فضل جانتے ہیں کہ ان سے مقابلے کی بدولت ہی ان کی فطرت کے تمام خوابیدہ جوہر نمایاں اور آشکار ہوتے ہیں۔‘ (۶۸)
- ۴- علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ’الماس و زغال‘ (کوئلے) دی حکایت نال ایہہ درس دتا اے کہ:

’..... سخت کوشی اور پختگی ہی سے زندگی میں عظمت کا مقام حاصل ہوتا ہے۔ کوئلے اور ہیرے کی اصل ایک ہے، دونوں کاربن کی مختلف صورتیں ہیں، لیکن ہیرے کی پختگی اسے تاج شاہی تک پہنچاتی ہے اور کوئلے کی نا پختگی اسے ٹکٹھی کا ایندھن بناتی ہے۔‘ (۶۹)

حاصل کلام ایہہ وے کہ زندگی دی عزت و آبرو سختی تے پختگی وچ اے۔ جو نا پختہ ہووے گا، اوہ نا کارہ تے کمزور ہووے گا۔
- ۵- ’شیخ و برہمن‘ دی حکایت وچ خودی دے بارے ایہہ درس ملد اے:

’..... ملی زندگی کا تسلسل اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ افراد اپنے وجود کے اندر خودی کی شمع روشن کر کے ان ذمہ داریوں کو پورا کریں جو قوم اور ملت کے افراد کی حیثیت سے ان پر عائد ہوتی ہیں۔ اگر وہ ان ذمہ داریوں سے پہلو تہی کرتے ہیں تو خواہ ان کی فکر آسمانوں کو طے کرے اور ستاروں کی خبر لاتی پھرے، اس سے انہیں کچھ حاصل نہ ہوگا۔‘ (۷۰)

۶۔ مکالمہ گنگا و ہمالہ توں اے درس ملدا ہے:

”..... زندگی یہ نہیں کہ اپنی ہستی کو فنا کر دیا جائے بلکہ زندگی اس کا نام ہے کہ اپنی جگہ قائم رہ کر ترقی و استحکام کے لیے سعی کی جائے اور خودی کی کیاری سے پھول چنے جائیں۔ (۷۱)

”..... اس جہان رنگ و بو میں خودداری کے ساتھ جینا اور اپنے جوہر خودی کی حفاظت کرنا ہی صحیح معنوں میں زندگی ہے۔ اپنے وجود کو کسی دوسرے وجود کی نذر کر کے اپنے آپ کو بے نشان کر دینا اس کا کام ہے جو اپنی ہستی اور اس کی اہمیت کے احساس سے بیگانہ ہو۔ وہ اسی قابل ہے کہ فنا کے گھاٹ اتر جائے۔ مگر جسے اپنی ہستی عزیز ہو، وہ اپنے مقام پر رہ کر اس کی بقا اور استحکام کے لیے جدوجہد کرے گا اور اس طرح دوسروں سے اپنے آپ کو، اپنی غیرت و خودداری کو اور اپنی ہستی کو منوالے گا۔“ (۷۲)

۷۔ ’مجاورہ تیر و شمشیر‘ توں ایہہ سبق ملدا اے کہ:

”..... مایوسی، غم اور خوف تمام برائیوں کی جڑ ہیں۔ ان میں مبتلا انسان زندہ ہوتے ہوئے بھی زندہ نہیں ہوتا بلکہ مُردوں سے بدرتہا ہوتا ہے.....“
’چنانچہ تو حید ہی انسان کو ان بیماریوں سے شفا اور امان بخشتی ہے۔ توحید کا عقیدہ جس دل میں راسخ ہو جاتا ہے۔ اس دل میں مایوسی، غم اور خوف کا گز رہی ممکن نہیں.....‘ (۷۳)

حاصل کلام:-

’خودی‘ اقبال دا بنیادی فلسفہ اے۔ ایس دا تعلق انسان دی تعمیر و ترقی نال اے۔ خودی توں مراد اپنی صلاحیتاں نوں پہچاننا تے اوہناں توں کم لینا اے۔ خودی دی تربیت دے تن مراحل، اطاعت، ضبط نفس تے نیابت الہی نہیں۔ ’اطاعت‘ تے ’ضبط نفس‘ دے مراحل توں گزرن والا نیابت الہی دے مقام تے فائز ہوندا اے۔ تخلیق مقاصد، عشق، شرف انسانی، جبر و اختیار، سخت کوشی تے ارتقاء، تسخیر فطرت جیسی صفات خودی دی تعمیر و بیج اہم کردار ادا کردیاں نہیں۔ بے جا احسان مندی، خوف، ہوس تے بے جا عجز و قناعت رذائل خودی یعنی خودی نوں کمزور کرن والے عوامل نہیں۔ عمومی اصول ایہہ وے کہ ہر اوہ کم جیہڑا انسانی شخصیت تے خودی نوں بہتر بناوے تے ترقی دیوے اوہ عمدہ اے۔ خودی نوں کمزور تے ضعیف کرن والا ہر کم غیر پسندیدہ تے مذموم اے۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنے ایس فلسفے دی بنیاد اسلامی تعلیمات تے رکھی اے۔ اوہناں دا ایہہ عالمگیر فلسفہ اوہناں دے بہت بڑے مفکر ہون دی دلیل اے۔ اک موقع تے اوہناں نے خود کو یہی سی

پس از من شعر من خوانند و دریا بند و می گویند جہانے را دگرگوں کرد یک مرد خود آگاہے

(کلیات اقبال فارسی، زبورِ نجم، حصہ دوم، ۱۰۰/۳۹۲)

☆... میرے بعد لوگ میرے شعر پڑھدے نہیں، سمجھدے نہیں تے کہندے نہیں، خودی توں آگاہ اک شخص نے دنیا دی کاپیا پلٹ دتی اے۔

فلسفہ خودی تے پروفیسر نکلسن دا تبصرہ تے تجزیہ:-

مثنوی ’اسرارِ خودی‘ ۱۹۱۵ء وچ شائع ہوئی سی۔ نکلسن اقبال دی شاعری، فن دی نقاست تے فکری گہرائی توں ایناں متاثر ہوئے کہ اوہناں نے فوراً ہی اقبال توں مثنوی دے ترجمے دی اجازت حاصل کر لئی۔ ایہہ انگریزی ترجمہ ۱۹۱۹ء وچ سامنے آیا۔

ترجمے دے تعارف وچ نکلسن نے اقبال دی شاعرانہ صلاحیتاں تے اوہناں دی فکری فطانت نوں زبردست خراج عقیدت پیش کیتا۔ (۷۴)

پروفیسر نکلسن لکھدے نیں کہ

۱۔ یورپی انداز فکر دے بارے اقبال دا مطالعہ بہت گہرا تے عمیق اے۔

۲۔ اقبال نیشے توں متاثر نہیں جہد انظر یہ فوق البشر، اقبال دے انسان کامل دی صورت وچ ملدا اے۔

۳۔ اقبال دی شاعری شیلے دی Poesy دی یاد تازہ کردی اے۔

۴۔ اقبال دی تخلیقات و محرک دین (اسلام) اے۔ اپنے ملک اندر اقبال دی مقبولیت دی بنیاد وی ایہہ وجہی اے۔ (۷۵) نکلسن 'اسرارِ خودی' دے انگریزی ترجمے دے دیا۔ چے وچ لکھدا اے:

”اقبال کے احساسات ایک پرچوش مسلم کے احساسات ہیں۔ اس کا اسلام سے یہ عقیدہ تندرناہ تعلق دنیا میں ایک ایسی حکومت چاہتا ہے جس میں مسلمانوں کے لیے قومیت اور وطنیت کی رکاوٹیں حائل نہ ہو سکیں۔ اس کا نصب العین ایک ایسے آزاد مسلم معاشرے کا قیام ہے جس کا مرکز کعبہ ہو اور جو ایمان و ایقان کے ساتھ اللہ اور اس کے رسول ﷺ پر مضبوط عقیدہ رکھتا ہو۔ اقبال نے ”اسرارِ خودی“ اور ”رموزِ بے خودی“ میں اس کی تعلیم دی ہے۔“ (۷۶)

۵۔ نکلسن مزید کہند اے کہ اقبال نے جہاد تے وی بہت زور دتا اے۔ پر ایہہ جہاد جس دی اقبال حمایت کردے نیں، او سداسیسی استحصال تے علاقائی فتوحات نال کوئی تعلق نہیں۔ ایس جہاد تعلق اخلاقی تے روحانی اقدار نال اے۔ (۷۷)

معروضی جائزہ:-

نکلسن دے تبصرے وچ بیان کیجے ہوئے سارے نکات لگ بھگ درست نیں۔ اقبال دی شاعرانہ صلاحیتاں، فکری فطانت، تخلیقات و محرک دین اسلام ہون تے جہاد و اخلاقی تے روحانی نظریہ، ایہہ سب نکات درست نیں۔ تاہم، علامہ اقبال، نکلسن تے دیگر یورپی ناقدین دی ایس رائے توں اختلاف کردے نیں کہ اوہناں دا ’تصور انسانِ کامل، ششے توں مستعار اے۔ اوہ نکلسن دے نام اپنے محررہ خط (مورخہ ۲۲ جنوری ۱۹۱۲ء) وچ لکھدے نیں:

”..... بعض انگریز تنقید نگاروں نے اس سطحی تشابہ اور تماثل سے جو میرے اور نطشے کے خیالات میں پایا جاتا ہے، دھوکا کھایا ہے اور غلط راہ پر پڑ گئے ہیں.....“ (۷۸)

”وہ انسانِ کامل کے متعلق میرے تجل کو صحیح طور پر نہیں سمجھ سکا۔ یہی وجہ ہے کہ اس نے خلطِ محث کر کے میرے انسانِ کامل اور جرمن مفکر کے فوق الانسان کو ایک ہی چیز فرض کر لیا ہے.....“ (۷۹)

”..... میں نے آج سے تقریباً بیس سال قبل انسانِ کامل کے متصوفانہ عقیدے پر قلم اٹھایا تھا اور یہ وہ زمانہ ہے جب نہ تو نطشے کے عقائد کا غلط میرے کانوں تک پہنچا تھا نہ اس کی کتابیں میری نظر سے گزری تھیں۔“ (۸۰)

ایس مکتوب دے آخر وچ اقبال بڑے وثوق نال کہندے نیں:

”میرا دعویٰ ہے کہ ”اسرار“ کا فلسفہ مسلمان صوفیا اور حکما کے افکار و مشاہدات سے ماخوذ ہے اور تو اور وقت کے متعلق برگساں کا عقیدہ بھی ہمارے صوفیوں کے لیے نئی چیز نہیں.....“ (۸۱)

محققین نے نطشے دے افکار توں عدم تمسک دے بارے اقبال دی رائے، تبصرے، بیان یا دعویے دا تحقیقی اصولوں دے مطابق جائزہ لیا تے اوہ ایس امر تے متفق نیں کہ نطشے تے اقبال دے خیالات وچ سطحی تشابہ تے تماثل پایا جاند اے، تاہم، فی الحقیقت علامہ اقبال دے افکار دی بنیاد اسلامی تعلیمات تے صوفیا دے مشاہدات نیں۔ اسلام دینِ فطرت اے۔ جے دنیا دے دو یادوتوں و دھ مفلکین مطالعہ فطرت دی بدولت ملدے جلدے افکار دا اظہار کرن تے اوہناں وچ مماثلت تے کوئی حیرت نئی ہونی چاہیدی۔ اجیہا وی ممکن اے کہ نطشے نے مطالعہ فطرت دی بدولت یا اسلامی تعلیمات دے مطالعے دی بدولت ’فوق البشر‘ دا تصور اخذ کیتا ہووے۔ ایہناں امکانات دے پیش نظر اقبال لکھدے نیں:

”..... وقت کے بارے میں برگساں کا عقیدہ بھی ہمارے صوفیوں کے لیے نئی چیز نہیں۔“

ایس سلسلے وچ نکلسن دے نام اقبال دے مکتوب دے درج ذیل اقتباس توں وی تائید حاصل ہوندی اے:

”میں اس بارے میں ایک بات اور کہنا چاہتا ہوں۔ میں نے اسرارِ خودی پر چند تشریحی نوٹ لکھے تھے جنہیں آپ نے دیا چہ ’اسرار‘ میں شامل کر لیا ہے۔ ان تفسیری حواشی میں میں نے مغربی مفکرین کے افکار و عقائد کی روشنی میں اپنی حیثیت واضح کی ہے۔ یہ طریق محض اس لیے اختیار کیا گیا تھا تاں جے انگلستان کے لوگ میرے خیالات باسانی سمجھ لیں، ورنہ قرآن حکیم، صوفیانے کرام اور مسلمان فلسفیوں کے افکار سے بھی استدلال کیا جاسکتا ہے۔ مثلاً ابن عربی اور عراق (وحدت الوجود)، واحد محمود (کثرت وجود)، الجلیلی (انسانِ کامل کا تصور) اور

محمد سرہندی رحمۃ اللہ علیہ (ذات بشریہ تعلق ذات حق) چنانچہ میں نے اسرار کے پہلے ایڈیشن میں بزبان اردو وجود بیجا چکھا ہے، اس میں یہی طریق استدلال اختیار کیا گیا ہے۔“ (۸۲)

مثنوی 'اسرار خودی' ۱۹۱۵ء وچ شائع ہوئی تے۔ ایس دا انگریزی ترجمہ ۱۹۱۹ء وچ شائع ہويا۔ اقبال، نکلسن دے نام اپنے مکتوب محررہ ۲۴ جنوری ۱۹۲۱ء وچ لکھدے نیں کہ میں نے آج توں قریباً ۲۰ سال پہلے (قریباً ۱۹۰۱ء وچ) انسان کامل دے متصوفانہ عقیدے تے قلم اٹھایا سی۔ ایہہ اوزمانہ سی جدنہ تے ٹٹھے دے عقائد دا غلغلہ میرے کناں تک پہنچیا سی تے نہ اوہدیاں کتاباں میری نظر چوں گزریاں سی۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے ایس بیان دا جائزہ لین تے ایہہ عین درست ثابت ہوندا اے۔ علامہ اقبال نے ۱۸۹۹ء تا ۱۹۰۳ء دے عرصے دے دوران جامعہ پنجاب دے اورینٹل کالج وچ تدریسی فرائض سرانجام دین دے نال بطور میکلوڈ عریک ریڈر دے بعض علمی موضوعات تے کتاباں لکھیاں یاں ترجمے دا فریضہ سرانجام دتا۔ ایس عرصے وچ اقبال دا پہلا انگریزی وچ لکھیا ہوا یا ریسرچ پیپر 'توحید مطلق کا نظریہ از عبد الکریم جلی' دے عنوان توں انڈین اینٹی کوری، بمبئی دے ستمبر ۱۹۰۰ء دے شمارے وچ شائع ہويا۔ ایس مقالے وچ اقبال نے انجیلی دے 'انسان کامل' دے نظریے تے بحث کیلتی سی۔ بعد وچ ایہہ مقالہ اوہناں دی تالیف، طبع ۱۹۰۸ء Persian 'Metaphysics' دا حصہ بنیا۔ (۸۳)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے افکار دا بنیادی مآخذ قرآن حکیم سی۔ ایس دے علاوہ اوہناں نے صوفیائے کرام دے افکار توں وی استفادہ کیتا۔ جے کسے مغربی مفکر یا فلسفی دے افکار نال علامہ اقبال دے افکار دا سطحی تشابہ تے متماثل پایا جائے تے ایہہ اصرار کرنا کہ اوہناں دے افکار دے مآخذ قرآن حکیم تے صوفیانہ تعلیمات نہیں سگوں مغربی افکار نیں، ناقدین دی غلامانہ تے سطحی سوچ نوں ظاہر کر دا اے۔ سوال ایہہ پیدا ہوندا اے کہ اک مسلمان کہندا اے: 'اللہ تعالیٰ اک اے اوس دا کوئی شریک نہیں'۔ دیگر مذہبی کتاباں دے مطالعے توں علم ہووے کہ ایہہ گل تے اوہناں وچ لکھی ہوئی اے۔ ایہہ ثبوت وی مل جائے کہ ایس مسلمان مفکر نے اوہناں مذہبی کتاباں دا مطالعہ وی کیتا ہويا اے، تے کیہ قوت ایمانی تے عقل و دانش دا تقاضا ایہو اے کہ ثابت کرن دی کوشش کیتی جائے ایہہ افکار قرآن حکیم چوں نہیں بلکہ دیگر آسمانی کتاباں چوں اخذ کیتے گئے نیں۔

جے دو افراد دی ظاہری شکل و صورت، طور اطوار تے افکار کافی حد تک مماثلت رکھدے ہوون تے اوہناں نوں جڑواں بھائی ثابت کرنا یا اک ای خاندان چوں ثابت کرن دی کوشش کرنا دانشمندی ہووے گا جد اوہناں چوں اک مشرق وچ مسلمان مذہبی گھرانے وچ پیدا ہويا تے دوسرا مغرب وچ غیر مسلم گھرانے وچ پیدا ہويا۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے بعض ناقدین نے کجھ ایسے طرح دی کوشش ای کیتی اے۔ تاہم، اکثر ناقدین نے فکر اقبال دی انفرادیت تے اوہناں دی اسلامی روح نوں تسلیم کیتا اے۔ ایس بحث نوں درج عبارت دے نال اختتام تے پہنچایا جاسکدا اے:

”..... جہاں تک افکار کا تعلق ہے انہوں (اقبال رحمۃ اللہ علیہ) نے رومی کا کامل تتبع کیا ہے، نہ نیشے کا، نہ برگساں کا اور نہ کارل مارکس کا، نہ لینن کا، اپنے تصورات کا قائلین بنتے ہوئے انہوں نے رنگین دھاگے اور بعض خاکے ان لوگوں سے لیے ہیں لیکن ان کے مکمل قائلین کا نقشہ کسی دوسرے کے نقشے کی ہو، ہونقل نہیں ہے۔ اپنی تعمیر کے لیے انہوں نے ان افکار کو سنگ و خشت کی طرح استعمال کیا ہے۔ ڈاکٹر صاحب ان مفکر شاعروں میں ہیں جن کے پاس ایک خاص زاویہ نگاہ اور نظریہ حیات بھی ہوتا ہے۔ محض افکار کے ادھر ادھر سے اخذ کردہ عناصر سے ان کی توجیہ نہیں ہو سکتی۔“ (۸۴)

اقبال و تصورِ تعلیم

مسلم یونیورسٹی علی گڑھ وچ مسلم دینیات دے مطالعے لئی اک تجویز تیار کیتی گئی جس نوں ترتیب دین لئی علامہ اقبال دے استاد سر تھامس آرنلڈ نے وی حصہ لیا سی۔ ایس تجویز دا خاکہ صاجزادہ آفتاب احمد خان نے علامہ اقبال نوں دی ارسال کیتا۔ علامہ اقبال نے ایس تعلیمی خاکے دا تجزیہ کیتا تے ایس تے تفصیلی رائے دتی۔ علامہ اقبال دے ایس تبصرے تے رائے توں اندازہ ہوندا اے کہ اوہ جدید دور وچ علوم اسلامی دی تدریس دے بارے اک واضح نقطہ نظر رکھدے سن۔

۱۔ اوہ اسلامی علوم دی تدریس دے نال ایسے علماء پیدا کرنا چاہندے سن جیہڑے جدید دور دے تقاضیاں نوں سمجھ کے اسلام دی تعلیم دے سکے۔

۲۔ اوہ جدید دور وچ اک نئے علم الکلام دی تشکیل دی ضرورت وی محسوس کردے سن۔ اوہناں دا مؤقف سی کہ نویں علوم انسان لئی نویں مسائل لے کے آئے نیں۔ ایہناں دی وجہ توں پیدا ہون والے نویں مسائل داخل تے جواب پرانے علم الکلام دے نال نہیں دتا جاسکدا۔ ایس لئی نویں علم الکلام دی ضرورت اے جس دی مدد نال مذہب دی حقانیت اچھی طرح ثابت کیتی جاسکے۔ (۱)

علامہ اقبال دا خیال سی کہ اسلامی تدریس دا پرانا نصاب تے پرانا طرز تدریس موجودہ دور دے مسلمان دی علمی، فکری تے سماجی ضرورتاں پوریاں نہیں کردا۔ اوہناں نے فرمایا کہ ایس دور وچ ایسے علماء وی نظر نہیں آندے جو جدید دور دے تقاضے سمجھ کے اوہناں دے مطابق اسلامی علوم نوں سمجھ سکے تے اگے تعلیم دے سکے۔ ایس دور دے انسان دے علمی تقاضے بدل گئے نیں۔ اوس نوں قدیم طرز استدلال نال مطمئن نہیں کیتا جاسکدا۔ جے اوس نوں مذہبی حوالے دے نال مطمئن نہ کیتا گیا تے اوہ دین توں بہت دور ہو جاوے گا۔ اوس دے نزدیک دینی علوم دی ضرورت تے اہمیت ختم ہو جائے گی۔ اوہ مادہ پرست ہو جائے گا۔ اور صرف دنیاوی علوم پڑھے گاتے سمجھے گا۔ اوس دی اخلاقی تے روحانی ترقی نہیں ہو سکے گی۔ ایس ضمن وچ علامہ اقبال نے لکھیا اے:

”..... میرے نزدیک قدیم طرز پر مسلم دینیات کا شعبہ قائم کرنا بالکل بے سود ہے۔ اگر آپ اس سے یہ مقصد نہیں رکھتے کہ سوسائٹی کی زیادہ قدامت پسند جماعت کی تالیف قلب مد نظر رہے۔ جہاں تک روحانیت کا تعلق ہے، کہا جاسکتا ہے کہ قدیم تر دینیات فرسودہ خیالات کی حامل ہے اور جہاں تک تعلیمی حیثیت کا تعلق ہے، جدید مسائل کے طلوع اور قدیم مسائل کی طرح نو کے مقابلے میں اس کی کوئی قدر و قیمت نہیں۔“ (۲)

صاجزادہ آفتاب نے اپنے مکتوب بنام علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ وچ علوم اسلامی دی تدریس دے حسب ذیل مقاصد بیان کیتے سن:

۱۔ بہتر تے مسلمہ جامعیت دے علماء و فقہانوں تربیت دینا۔

۲۔ ایسے عالم پیدا کرنا جو اسلامی افکار تے ادبیات دے شعبہ جات وچ اپنی تحقیقات نال موجودہ علوم وچ پائے جاوے والے فکری تسلسل دی نشاندہی کر سکے۔

۳۔ اسلام دے قانونی لٹریچر تے تحقیق لئی ضروری قابلیت دے حامل علماء پیدا کرنا۔

۴۔ ایسے علماء تیار کرنا جو اسلامی تاریخ، آرٹ (فنون) تے علم تہذیب و تمدن دے مختلف پہلو تے عبور رکھدے ہوں۔ (۳)

علامہ اقبال نے مندرجہ بالا مقاصد نال اتفاق کیتا پر بعض امور دی وضاحت کر کے اوہناں نوں مزید جامع بنا دتا۔ اوہناں نے ایس سلسلے وچ رائے دیندیاں ہویاں کہیا:

۱۔ ملت دی روحانی ضرورتاں نوں پورا کرن لئی موزوں صفات دے حامل علماء پیدا کیتے جاوے۔ ایس سلسلے وچ عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق اسلامی علوم دی تفہیم لئی، نیا علم کلام وضع کیتا جائے، علما نوں جدید افکار تے سائنس دی تعلیم دتی جائے۔ اوس دے

- بعد اسلام دے فرقہ جات، اسلامی اخلاق تے فلسفہ مابعد الطبیعات دی تعلیم دتی جائے۔ ایس طرح جیہڑے علما پیدا ہون گے اوہ خود اچھا فکر تے قادر ہون گے۔
- ۲۔ ایسے لوگ جو سائنسی تحقیق دا خصوصی ذوق رکھدے ہون، اوہناں نوں اوہناں دے طبعی میلانات دے مطابق جدید ریاضیات، سائنس تے فلسفہ دی مکمل تعلیم دینی چاہیدی اے۔ ایس مقصد لئی پہلے اوہناں نوں اسلامی علوم دی تعلیم دتی جاوے۔ اوس دے بعد اوہناں نوں یونیورسٹی دا فیلو بنایا جاوے تاں جے اوہ اپنا پورا وقت سائنسی ریسرچ تے صرف کر سکن۔
- ۳۔ مسلم تمدن تے تہذیب وچ دلچسپی رکھن والے افراد نوں اسلامی تہذیب و تمدن دے اصولاں دی تعلیم دے نال نال مسلم آرٹ تے فن تعمیر دی تعلیم وی ملنی چاہیدی اے۔
- ۴۔ قانون محمدی (ﷺ) دی تعلیم صرف ایسے ذہین تے طباع افراد نوں دتی جائے جو قانون دا خاص ذوق رکھدے ہون۔ ایسے افراد نوں جدید اقتصادیات، اجتماعیات، سیاسی نظریہ اسلامیہ، اسلامی اصول فقہ دی ایس طرح تعلیم دینی چاہیدی اے کہ اوہ عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق اسلامی فقہ دی از سر نو تشکیل کر کے قانون سازی کر سکن۔
- ۵۔ اسلامی حکمت، ادبیات، آرٹ، تاریخ نیز دینیات دا مطالعہ کرن والے سکالرز نوں جرمن تے فرینچ زبانوں دی وی حسب ضرورت لازماً تعلیم دتی جائے۔ (۴)

اقبال دے تصورِ تعلیم دے اساسی تصورات :-

- نظامِ تعلیم بارے علامہ اقبال دے افکار دا مجموعی جائزہ لیا جاوے تے اوہناں دی بنیاد درج ذیل چار اساسی تصورات نیں: (۵)
- ۱۔ تصورِ توحید
۲۔ تصورِ زمان و مکان
۳۔ عمل اور حرکت دا تصور
۴۔ قانونِ اعتدال

۱۔ تصورِ توحید :-

تصورِ توحید توں مراد محض اک خالق و مالک تے ایمان لے کے آنا نہیں سگوں ایس تصور دی فکری تے عملی سطح تے ہر جگہ حکمرانی ہونی چاہیدی اے مثلاً وحدتِ دین و دنیا، وحدتِ موت و حیات، انسان تے خدا دے رشتے دی وحدت۔

اقبال دین تے دنیا وچ تفریق دے قائل نہیں سن۔ اوہ دین، دنیا تے آخرت وچ وحدت دے قائل سن۔ اوہ فردی ایس تعلیم دے قائل سن جو دین، دنیا تے آخرت وچ اوس دی کامیابی یقینی بنا دیوے تے خدا و کائنات نال اوس دارشتہ مستحکم کر دیوے۔ ایس لئی اوہ دینی تعلیم دے نال دنیاوی تعلیم دے وی قائل سن۔ اوہ جدید علوم دے نال قدیم علوم دی اہمیت وی تسلیم کر دے سن تے اوہناں وچ مطابقت قائم کرنا ضروری سمجھدے سن۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر وحید قریشی لکھدے نیں:

”اقبال، مغربی علوم کے حق میں تھے، لیکن قدیم سرمائے کو بھی نظر انداز کرنے کے قائل نہیں تھے۔ فلسفیانہ سطح پر وہ جملہ عوامل کو اکائی کی صورت میں دیکھتے تھے اور ماضی، حال، مستقبل کو ایک کل کے طور پر منظر کشی کرنا چاہتے تھے۔ وہ جدید علوم کی افادیت کے منکر نہ تھے، لیکن جدید اور قدیم کے درمیان تطابق کو ضروری جانتے تھے، اس کے لیے ان کے ہاں مغربی تعلیم کی بعض خرابیوں کا برملا اظہار ملتا ہے اور قدیم سرمایہ علم کی توسیع کا احساس بھی ان دونوں کے درمیان ایک نئی تالیف (Synthesis) کی تلاش ان کے نزدیک ضروری تھی۔“ (۶)

علامہ اقبال دینی تعلیم توں بغیر جدید تعلیم دی وجہ نال فروغِ پاؤن والے الحاد توں سخت بیزار سن۔ ایس ضمن وچ اوہناں نے اپنے کلام وچ وی جا بجا برملا تنقید کیتی اے۔ مثلاً اوہ کہندے نیں:

خوش تو ہیں ہم بھی جوانوں کی ترقی سے مگر
ہم سمجھتے تھے کہ لائے گی فراغتِ تعلیم
گھر میں پرویز کے شیریں تو ہوئی جلوہ نما
لے کے آئی ہے مگر تیشہ فرہاد بھی ساتھ (۷)

تعلیمِ پیرِ فلسفہ مغربی ہے یہ
محسوس پر بنا ہے علومِ جدید کی
مذہب ہے جس کا نام وہ ہے اک جنونِ خام
کہتا ہے مگر فلسفہ زندگی کچھ اور
با ہر کمال اندکے آشفنگی خوش است
اور یہ اہلِ کلیسا کا نظامِ تعلیم
گلا تو گھونٹ دیا اہلِ مدرسہ نے تیرا
یہ بتانِ عصر حاضر کہ بنے ہیں مدرسے میں

ناداں ہیں جن کو ہستی غائب کی ہے تلاش
اس دور میں ہے شیشہ عقائد کا پاش پاش
ہے جس سے آدمی کے تخیل کو ابتعاش
مجھ پر کیا یہ مرہدِ کامل نے راز فاش
ہر چند عقلِ کل شدہ بے جنوں مباح (۸)
ایک سازش ہے فقط دین و مروت کے خلاف (۹)
کہاں سے آئے صدا لا الہ الا اللہ (۱۰)
نہ اداے کافرانہ، نہ تراشِ آزرانہ (۱۱)

۲- تصویرِ زمان و مکان:-

علامہ اقبال دے نزدیک تعلیمی لحاظ نال معاشرے نوں ایسے فردی ضرورت اے جو مکان، توں بالاتر ہو کے زمانی تسلسل، نوں آشکار کر سکے تے معاشرے وچ حقائقِ حیات دی روشنی وچ اسلام دی تعبیر نو کرن دا اہل ہووے۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر وحید قریشی لکھدے ہیں:

”..... لازم ہے کہ سماجِ تعلیم و تربیت کا ایک ایسا نظام وضع کرے جس میں فرد وحدتِ فکر سے ہمکنار ہو کر معاشرتی ضرورت کو پورا کر سکے اور ماضی کو رد کیے بغیر حال کا رشتہ آئندہ کے امکانات سے جوڑ سکے۔“ (۱۲)

۳- عمل تے حرکت دا تصور:-

کائنات مسلسل ترقی تے عمل دی طرف گامزن اے۔ انسانی زندگی ہر لمحہ بدلدی رہندی اے، نویں روپ اختیار کردی اے تے جاوہ ترقی تے قدم پیا اے۔ ایسے طرح علوم و فنون وی مسلسل ارتقادی طرف رواں نہیں۔ گویا عمل تے حرکت زندگی دا دوسرا نام اے۔ اقبال نے تعلیم تے تعلیم لئی عمل تے حرکت دے ایس تصور نوں مد نظر رکھیا اے۔ اوہناں دے نیڑے عصر حاضر دے بدلدیاں تقاضیاں نوں پورا کرن لئی، ماضی تے مستقبل دے رشتے نوں قائم رکھدیاں ہوئیاں، بدلدے ہوئے زمانے دے نال نظامِ تعلیم وی بدلدی رہنا چاہیدا اے۔

۴- اعتدال دا قانون:-

اعتدال دے قانون دے تحت خودی نوں جائز حد وچ رکھنا ضروری اے۔ اچھی تعلیم جس دے نال خودی مستحکم نہ ہووے، انسان نوں خیر تے شر وچ تمیز حاصل نہ ہووے اوہ معاملات زندگی وچ اعتدال رکھدیاں ہوئیاں سماجی تقاضے پورے نہ کر سکے، بے کار اے۔ اقبال اپنے کلام وچ ایس تصور نوں وکھو وکھ پیرائے وچ بیان کردے ہیں۔ اوہ کہندے ہیں کہ خودی دی تربیت صرف مذہبی تے اخلاقی تعلیم تے موقوف اے جس توں موجودہ نظامِ تعلیم خالی اے تے مذہب و اخلاق دی بیخ کنی کر رہیا اے۔

اور یہ اہلِ کلیسا کا نظامِ تعلیم
ایک سازش ہے فقط دین و مروت کے خلاف (۱۳)
موجودہ تعلیم صرف معاش دا ذریعہ اے تے معاش دی فکر نے ساری قوم نوں غلام بنا رکھیا اے:

عصر حاضر ملک الموت ہے تیرا، جس نے
دل لرزتا ہے حریفانہ کشاکش سے ترا
اُس جنوں سے تجھے تعلیم نے بیگانہ کیا
فیضِ فطرت نے تجھے دیدہ شاہیں بخشا
قبض کی روح تری، دے کے تجھے فکرِ معاش
زندگی موت ہے کھو دیتی ہے جب ذوقِ خراش
جو یہ کہتا تھا خرد سے کہ بہانے نہ تراش
جس میں رکھ دی ہے غلامی نے نگاہِ خفاش (۱۴)
موجودہ تعلیم جس تے مذہب، اخلاق تے عشق و عمل سب نوں قربان کیتا جا رہیا اے، معاش داوی کافی انتظام نہیں کردی:

نوا از سینہ مرغ چمن برد زخون لاله آل سوز کہن برد
بایں مکتب بایں دانش چه نازی کہ نان در کف نداد و جاں ز تن برد (۱۵)
☆... مرغ چمن دے سینے چون توں چرائی گئی اے۔ اوہدے خون توں اوہ پرانا درد لے لیا گیا اے۔

☆... توں ایس مکتب تے ایس توں ملن والی دانش تے کیہ فخر کردا ایس جس نے ہتھ وچ روٹی نہ دتی تے جسم وچوں جان کڈھ لئی۔
ایس لئی اقبال ایہہ تصور پیش کردے نیں کہ فرد تے معاشرے دے مادی، اخلاقی تے روحانی تقاضے پورے کرن لئی مذہبی تے صنعتی
تعلیم نوں وی نظامِ تعلیم دا ضروری جزو بنانا چاہیدا اے۔

بہ پورِ خویش دین و دانش آموز کہ تابد چوں مہ و انجم گلنیش
بدست او اگر داری ہنر را پد بیضا است اندر آستینیش (۱۶)
☆... اپنی اولاد نوں دین و دانش دی تعلیم دی بوتیاں جے اوس دا گمیزہ چین تاریاں دی طرح چمکے۔

☆... جے توں ایس دے ہتھ وچ ہنر دے دتا تے ایہہ ہنر اوس دی آستین وچ پد بیضا (دی طرح با برکت ثابت) ہووے گا۔
تعلیم و تربیت دی اہمیت دے پیش نظر اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے 'ضرب کلیم' وچ 'تعلیم و تربیت' دے عنوان دے تحت کافی کلام دتا اے
جس وچ مختلف انداز تے پیرائے وچ اپنا تصور تعلیم بیان کیتا اے۔ ایہہ دے وچ اقبال حکمائے پرانے تے نویں دی زبان وچ تعلیم دے دو
مقاصد بیان کردے نیں۔ سپنوزا (فلسفی) کہند اے۔

نظر حیات پہ رکھتا ہے مردِ دانشمند حیات کیا ہے؟ حضور و سرور و نور و وجود
افلاطون کہند اے:

نگاہ موت پہ رکھتا ہے مردِ دانشمند حیات ہے شبِ تاریک میں شر کی نمو
اقبال رحمۃ اللہ علیہ ایہناں دونوں توں بعد کہندے نیں:

حیات و موت نہیں التفات کے لائق فقط خودی ہے خودی کی نگاہ کا مقصود (۱۷)
سکولاں، کالجوں تے یونیورسٹیاں وچ خودی دی تعلیم نہیں دتی جاندی سکوں اجیہی غلامانہ تعلیم دتی جاندی اے جس دی وجہ توں خودی
دے سارے احوال و مقامات لگے رہ جاندے نیں۔

اقبال یہاں نام نہ لے علمِ خودی کا بہتر ہے کہ بیچارے مولوں کی نظر سے
زندگی کچھ اور شے ہے علم ہے کچھ اور شے علم میں دولت بھی ہے قدرت بھی ہے لذت بھی ہے
موزوں نہیں مکتب کے لیے ایسے مقالات پوشیدہ رہیں باز کے احوال و مقالات (۱۸)
زندگی سوزِ جگر ہے علم ہے سوزِ دماغ ایک مشکل ہے کہ ہاتھ آتا نہیں اپنا سراغ (۱۹)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے تصورِ تعلیم دے بنیادی نکات:-

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دی تحریریں دا جائزہ لین تے واضح ہوندا اے کہ اوہناں دا تصورِ تعلیم چار نکات تے مشتمل اے:
۱۔ علم دے نال عمل تے تعلیم دے نال تربیت ضروری اے۔ تربیت دے بغیر تعلیم بے معنی اے۔ تربیت انسان نوں معاشرے دا حصہ
ہوون دا شعور عطا کردی اے تے اوس نوں کردار دی چٹنگی عطا کردی اے۔ علم اوس نوں روشنی دیندا اے تے عمل اوس دی اطلاقی
صورت متعین کردا اے۔

۲۔ تعلیم دا مقصد تربیت دے ذریعے نیابتِ الہی دے مقام تے فائز آبیڈیل دی تشکیل تے تعمیر اے۔ گویا تعلیم دا مقصد خودی دا استحکام
تے مردِ حرم، مردِ مومن یا مردِ قلندر دی تشکیل تے تعمیر اے۔

۳۔ انفرادی خودی دے نال نال تعلیم دا مقصد اجتماعی خودی دے مظہر معاشرے دی تشکیل تے تعمیر وی اے۔

۴۔ تعلیم کا مقصد انسانی زندگی وچ وحدت فکر و عمل پیدا کرنا ہے۔ اقبال دا آئیڈیل انسان جلال تے جمال دے درمیان ربط و اجویا اے۔ اوہ دین تے دنیا دے درمیان ربط پیدا کر دالے تے دنیا نوں دین دا تابع رکھ دالے۔ ایسا مردِ مومن مسلسل جدوجہد تے مسلسل عمل وچ مصروف رہندالے۔

تعلیم دے سلسلہ وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے چند ارشادات:-

نظامِ تعلیم وچ علامہ دے ہاں اسلام نوں بنیادی اہمیت حاصل اے۔ مسلم سوسائٹی دا جو نقشہ علامہ اقبال نے پیش کیتا اوس دا پورا خاکہ اسلام دی تعلیمات تے مبنی اے۔ اوہ مذہبی تعلیم دی اہمیت نوں فراموش نہیں کردے سگوں اوس نوں نظامِ تعلیم وچ مرکزی حیثیت دینا چاہندے نیں۔ ایس ضمن وچ اوہناں دیاں تحریریاں چوں کجھ افکار پیش خدمت نیں:

”میرے نزدیک فاشیزم، کمیونزم یا زمانہ حال کے اور ازم کوئی حقیقت نہیں رکھتے۔ میرے عقیدے کی رو سے صرف اسلام ہی ایک حقیقت ہے۔ جو بنی نوع انسان کے لیے ہر نقطہ نگاہ سے موجب نجات ہو سکتی ہے۔“ (۲۰)

”میں اس امر کی ضرورت بڑی شدت سے محسوس کر رہا ہوں کہ ہماری درسگاہوں میں مذہبی تعلیم بھی ہونی چاہیے..... یورپ میں تعلیم کا خالصتاً دنیوی طریق بڑے تباہی آمیز نتائج پیدا کرنے کا موجب ہوا ہے۔ میں نہیں چاہتا کہ میرا ملک بھی ان تلخ تجربات سے دوچار ہو۔ یہ امر صاف ہے کہ باشندگان ایشیا، یورپ کے خالص مادی رویے کو بھی فراموش نہیں کر سکتے۔ ہمارے سامنے یہ مسئلہ درپیش ہے کہ روحانی اور مادی امور کو کس طرح ایک جگہ جمع کیا جائے۔“ (۲۱)

”جب تک تمام دنیا کی علمی قوتیں اپنی توجہ کو احترامِ انسانیت کے درس پر مرکوز نہ کر دیں یہ دنیا بدستور درندوں کی ہستی رہے گی۔“ (۲۲)

”ہندوستان میں اسلامی یونیورسٹی کا قائم ہونا ایک اور لحاظ سے بھی نہایت ضروری ہے۔ کون نہیں جانتا کہ ہماری عوام کی اخلاقی تربیت کا کام ایسے علماء اور واعظ انجام دے رہے ہیں جو اس خدمت کی انجام دہی کے پوری طرح سے اہل نہیں ہیں، اس لیے کہ ان کا مبلغ علم اسلامی تاریخ اور اسلامی علوم کے متعلق نہایت ہی محدود ہے۔ اخلاق اور مذہب کے اصول و فروغ کی تلقین کے لیے موجودہ زمانے کے واعظ کو تاریخ، اقتصادیات اور عمرانیات کے حقائقِ عظیمہ سے آشنا ہونے کے علاوہ اپنی قوم کے لٹریچر اور ٹیکسٹل میں پوری دسترس رکھنی چاہیے۔“ (۲۳)

”مذہب قوم میں ایک متوازن سیرت پیدا کرتا ہے جو حیاتِ ملی کے مختلف پہلوؤں کے لیے بیش بہا ترین سرمائے کی حیثیت رکھتا ہے۔ بہ حیثیت مجموعی یورپ نے اپنے باشندوں کی تعلیم و تربیت میں مذہب کا عنصر حذف کر دیا ہے اور کوئی نہیں کہہ سکتا کہ اس کی بے لگام انسانیت کا حشر کیا ہوگا۔“ (۲۴)

”قومی ہستی کی مسلسل بقاء کے لیے یہ بات نہایت ضروری ہے کہ ہم اپنی عورتوں کو ابتدا میں ٹھیک مذہبی تعلیم دیں۔ جب وہ مذہبی تعلیم سے فارغ ہو چکیں تو انہیں اسلامی تاریخ، علمِ تدبیر، خانہ داری اور علمِ اصولِ حفظِ صحت پڑھایا جائے۔“ (۲۵)

حاصل کلام:-

- ۱۔ اقبال اسلامی علوم دی کلیدی حیثیت دے قائل سن پر اوہناں دی تدریس عصرِ حاضر دی ضرورتاں دے مطابق چاہندے سن۔
- ۲۔ اوہ دین تے دنیا وچ فرق دے قائل ندسن۔ ایس لئی اوہ فرددی مادی، اخلاقی تے روحانی ترقی لئی اسلامی علوم دے نال نال دنیوی علوم دی تدریس دے وی قائل سن۔
- ۳۔ اوہناں دے نیڑے محض مادی یا محض روحانی تعلیم نوں اپنا مقصود ٹھہرانا ٹھیک نہیں۔ تعلیم کا مقصد ایہہ وے کہ اوہ تن تے من دوہاں دیاں لوڑاں تے نظر رکھے تے جسمانی لوڑاں دے نال نال روحانی لوڑاں وی پورے کرے۔
- ۴۔ اوہ فرد لئی ایسی تعلیم ضروری خیال کردے سن جیہڑی اوس نوں تسخیر کائنات لئی تیار کرے تے فرد معاشرے دا فعال، کارآمد تے مفید رکن بن کے صالح معاشرہ وجود وچ لے آئے۔
- ۵۔ اوہ تعلیم دے فرائض وچ تقویتِ خودی تے استحکامِ خودی نوں نمایاں حیثیت دیندے سن۔

- ۶۔ اوہ فقہ دی تدوین نوئی علما تیار کرنا چاہندے سن تاں جے اسلامی فقہ موجودہ زمانے دیاں لوڑاں پوریاں کر سکے۔
- ۷۔ اوہ عصر حاضر دی ساریاں تعلیمات دے لوڑاں توں باخبر اسلامی علوم توں بہرہ مند ایسے علما تیار کرنا چاہندے سن جو طلباء وچ او اعلیٰ مذہبی، تحقیقی تے تنقیدی شعور پیدا کر دین جس دی بدولت ہر شعبہ زندگی وچ نمایاں کارکردگی دے حامل مسلمان مبلغین، سائنسدان، حکیم، انجینئرز تے مدبرین پیدا ہوئے سن جنہاں دی کوششاں تے کارنامیاں دی بدولت مسلمان دنیا لئی مثالی رہنما قوم بن گئے سن۔

اقبال دا تصور مردِ کامل

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اسلامی تعلیمات دی روشنی وچ مقصدِ حیات دی وضاحت توں بعد ایس دے حصول لئی خودی دا تصور پیش کیتا۔ اوہناں نے صاحبِ خودی کردار نوں 'مردِ کامل' یا 'مردِ مومن' قرار دتا۔ 'مردِ کامل' یا 'مردِ مومن' توں مراد اوہ مثالی مسلمان اے جیہڑا بہت اعلیٰ اخلاق تے کردار داما لک ہووے تے مخلوقِ خدا نوں زیادہ توں زیادہ فائدہ پہنچانے دی کوشش کرے۔

اقبال نے اپنی نظم و نثر وچ 'مردِ کامل' یا 'مردِ مومن' لئی کجھ ہور اصلاحات وی استعمال کیتیاں نیں۔ مثلاً مسلمان، مردِ مسلمان، مومن، بندہٴ مومن، مردِ حق، مردِ درویش، مردِ قلندر، بندہٴ مولا صفات، مردِ سپاہی، مردِ میدان، میرِ لشکر، میرِ کارواں، سالارِ کارواں، مردِ حُر، بندہٴ آفاقی، مردِ تمام، قلندر، فقیر، مردِ آزاد، خلیفۃ اللہ فی الارض، وغیرہ۔ ایہہ سب اصطلاحاں یکساں مفہوم دیاں حامل نیں۔ ایہناں سب توں مراد 'مردِ کامل' اے۔ 'قلندر' دی اصطلاح فارسی کلام توں لئی گئی اے۔ البتہ 'مردِ مومن' دی اصطلاح قرآنی تے اسلامی اے۔ (۱)

اقبال دے مردِ مومن دا ماخذ:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے مردِ کامل دے تصور دا اصل ماخذ قرآن حکیم، اسلامی تاریخ تے تاریخِ انسانی اے۔ ایس دا اصل ماخذ تے قرآن حکیم اے۔ اصل وچ اوہناں نے اسلامی تاریخ، تاریخِ انسانی، مشہور اسلامی شخصیات، بین الاقوامی شخصیات دے افکار دا وی گہرا مطالعہ کیتا تے ایہناں دے حوالے نال 'مردِ کامل' دا اپنا تصور واضح کیتا۔

بعض لوکاں دی رائے اے کہ اقبال دا مردِ کامل دا تصور مغربی فلسفی نطشے دے 'فوق البشر' توں ماخوذ اے۔ بعض دی رائے اے کہ ایس تے مشہور اسلامی مفکرین ابن مسکویہ تے عبدالکریم جیلی دے افکار اثر انداز ہوئے۔ کسے دی رائے اے کہ ایہہ وی بعض پرانے فلسفیاں تے شاعران دی طرح 'مردِ کامل' دی تلاش دی اک کوشش اے۔ جیویں، یونانی فلسفی دیوجانس کلبی دے بارے مشہور اے کہ اوہ دن دے وقت چراغ لے کے گھوم پھر رہے سن۔ جد لوکاں نے پچھیا کہ تسی کی تلاش کر رہے او؟ تے اوہناں نے جواب دتا، آدمی تلاش کر رہیا واں! لوکاں نے ہنس کے پچھیا کہ تہا نوں آدمیاں دا ایہہ ہجوم نظر نہیں آندا؟ اوہناں نے ہنس کے جواب دتا، ایہہ سب ادنیٰ درجے دی مخلوق نیں۔ آدمی تے ایہناں چوں کوئی وی نہیں۔ مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ نے ایس واقعے نوں درج ذیل اشعار وچ بیان کیتا اے۔

دی شیخ با چراغِ ہمی گشتِ گردِ شہر کز دام و دو ملولم و انسائم آرزوست

زیں ہمرہاں سست عناصرِ دلم گرفت شیرِ خدا و رستم دستائم آرزوست

گفتم کہ یافت می نشود جستہ ایم ما گفت آنکہ یافت می نشود آتم آرزوست (۲)

1- کل شیخ چراغ لے کے شہر وچ گھم رہیا سی (تے کہہ رہیا سی) میں جانوراں توں بہت تنگ آچکيا واں تے انسان دیکھن دی آرزو اے۔

2- میں کامل تے سست سنکياں توں بیزار ہو چکياں واں تے شیرِ خدا دی طرح بہادر تے رستم جیہے طاقتور انساناں نوں ملنے دی آرزو اے۔

3- میں آکھیا، بہت تلاش کیتا پر ایہہ جیہے لوگ نہیں ملے۔ اوس آکھیا جیہڑا نہیں ملدا اوس دی آرزو اے۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ دی مشہور غزل دے تن اشعار اپنی مثنوی 'اسرار خودی' دے آغاز وچ درج کیتے نیں۔ مندرجہ بالا اشعار 'مردِ کامل' دے تصور دی نشاندہی کردے نیں تے اوس دی اہمیت بیان کردے نیں۔ دنیا وچ بے شمار انسان آئے تے چلے گئے پر جیہے انسان بہت تھوڑے سن جیہڑے علمی، عملی تے اخلاقی لحاظ نال مکمل شخصیت دے مالک سن۔ ایہہ اوہ باکمال انسان سن جنہاں

نے بھرپور انداز نال زندگی گزاری، خدمتِ خلق و فریضہ سرانجام دتا، مخلوقِ خدا دا خالقِ حقیقی نال رشتہ قائم کیتا، معاشرے و سچ سلامتی، امن، مساوات، اخوت تے حریت دی فضا قائم کیتی تے ارتقائے کائنات و سچ اپنے حصے دا مؤثر تے بھرپور کردار ادا کر کے اپنے مالکِ حقیقی نوں جاملے۔ اقبال نے اپنی ساری تعلیمات، خصوصاً مثنوی 'اسرارِ خودی' تے 'رموزِ بے خودی' و سچ ایسے مردِ کامل دا تصور پیش کیتا۔ (۳)

اسلام دا تصور انسانِ کامل :-

اللہ تعالیٰ احسن الخالقین اے تے انسان اوس دی بہترین تخلیق اے۔ اللہ تعالیٰ نے انسان نوں احسن تقویم (بہترین انداز تے نمونے) تے پیدا فرما کے اوس نوں اشرف المخلوقات قرار دتا تے اوس نوں دنیا و سچ اپنا خلیفہ تے نائب قرار دتا۔ اللہ تعالیٰ نے انسان نوں علم دی دولت توں مالا مال فرمایا، اوس نوں اشیاء دے ناں سکھائے تے فرشتیاں توں سجدہ کرایا۔ ایس طرح اللہ تعالیٰ نے انسان دا رتبہ ملائکہ توں وی بلند ٹھہرایا۔ آدم دی تخلیق توں بعد اللہ تعالیٰ نے اوس دے جسم و سچ اپنی روح پھونکی، گویا اوس دے اندر اپنی صفات رکھ کے اوس نوں رفعت و بلندی عطا فرمائی۔ اللہ تعالیٰ نے زمین و آسمان دیاں ساریاں چیزاں انسان لئی مسخر کر دیتیاں تے اوہناں نوں انسان دے تصرف و سچ دے دتا۔ ایس طرح اوس نوں اپنی ساری کائنات دا مالک بنا دتا۔ کائنات و سچ تصرف لئی انسان نوں لامحدود صلاحیتاں عطا فرمایاں۔ ایہناں صلاحیتاں دے ادراک نال انسانی شخصیت دے بے پناہ امکانات آشکار ہوندے نیں۔ انسان دی برتری تے عظمت توں متعلقہ متذکرہ بالا حقائق دی قرآن مجید و سچ نشاندہی کیتی گئی اے۔

اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید و سچ جا بجا انسان دے نال اپنے گہرے تے بہت قریبی تعلق دا اظہار فرمایا اے۔ کامل انسان اوہی اے جیہڑ ایس تعلق نوں سمجھے تے ایس نوں مضبوط تر کرن دی کوشش کرے۔

اک عام انسان 'مردِ کامل' کس طرح بن سکدا اے، ایس دے لئی تمام تعلیمات قرآن مجید و سچ موجود نیں۔ ایہناں تعلیمات دی وضاحت تے تکمیل لئی اللہ تعالیٰ نے اپنے پیارے نبی حضرت محمد ﷺ دی سیرت اقدس نوں اسوۂ حسنہ یعنی بہترین نمونہ قرار دتا اے۔ اللہ تعالیٰ نے قرآن مجید و سچ اپنی اطاعت و حکم فرمایا اے تے نال ہی اطاعتِ رسول ﷺ دا وی حکم فرمایا اے کیوں جے اطاعتِ رسول ﷺ توں بغیر کما حقہ اطاعتِ الہی بجالیانا ممکن نہیں۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے محبوب ﷺ دے نال اپنے انتہائی قرب و قرآن مجید و سچ کئی مقامات تے دکھو کہ پیرائے و سچ ذکر فرمایا اے۔ مثلاً قرآن مجید و سچ اک جگہ تے اللہ تعالیٰ ارشاد فرمادے نیں:

..... وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ ۚ (الانفال آیت ۱۷)

اوہ جیہڑ دے مٹھے بھر کنگر تساں گرائے سن اوہ تسی نہیں سگوں اللہ تعالیٰ نے گرائے سن۔

اک ہو جگہ تے تعالیٰ نے اپنے محبوب ﷺ نوں فرمایا اے:

إِنَّ الدِّينَ يُبَايِعُكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ بَدُ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ ۚ (الفح آیت ۱۰)

بے شک جیہڑ دے لوگ تہاڈے نال بیعت کردے نیں دراصل اللہ تعالیٰ نال بیعت کردے نیں، تے اللہ تعالیٰ دا ہتھ اوہناں دے ہتھاں دے اوپرا اے۔

اللہ تعالیٰ تے اوس دے رسول کریم ﷺ دے درمیان حقیقی تعلق تے قرب دے پیش نظر تے اسوۂ حسنہ دے پیش نظر توحید دے بعد رسالت تے ایمان لے کے آتے اسوۂ حسنہ دی پیروی کرنا بہت ضروری اے۔ ایس دے بغیر نہ ہدایت اے تے نہ کمال اے۔ اخلاق عالیہ دے اعتبار نال حضور نبی کریم ﷺ کامل ترین انسان نیں تے توحید توں بعد رسالت تے ایمان لیاوون تے، تے اسوۂ حسنہ دی پیروی نال انسان مومن بن جاندا اے۔ کمال درجے دی پیروی نال مومن، 'مردِ کامل' یا 'مردِ مومن' بن جاندا اے۔

اطاعتِ الہی بجالیاون لئی اطاعتِ رسول ضروری اے۔ اطاعتِ الہی تے اطاعتِ رسول لئی ضبطِ نفس ضروری اے۔ جد مومن، اطاعت تے ضبطِ نفس دے دونوں مراحل طے کر لیندا اے تے اوس نوں نیابتِ الہی دا مقام عطا ہو جاندا اے۔

کی محمد ﷺ سے وفا تو نے تو ہم تیرے ہیں یہ جہاں چیز ہے کیا لوح و قلم تیرے ہیں (۴)

مردِ کاملِ خدائی صفاتِ دامظہر ہوندا ہے۔ اوہ اخلاقِ باری تعالیٰ توں متصف ہوندا ہے۔ اک حدیثِ قدسی وچ ذاتِ باری تعالیٰ نال بندے دے خصوصی قربِ دالیں طرح ذکر ہویا ہے کہ انسان مسلسل اطاعت و عبادت نال میرا قرب حاصل کردار ہندا ہے اتھے تک کہ آخراوہ میرے اوصافِ دا آئینہ بن جاندا ہے۔ میں اوس دا گن بن جاندا آں تے اوہ میرے ذریعے سندا ہے۔ میں اوس دی اکھ بن جاندا اوں تے اوہ میرے نال دیکھدا ہے۔ میں اوس دی زبان بن جاندا اوں، اوہ میرے ذریعے بولدے ہے۔ میں اوس دا ہتھ بن جاندا اوں جس نال اوہ حملہ تے تصرف کردا ہے۔ تے میں ای اوس دا پیر بن جاندا آں تے اوہ میرے نال چلدا ہے۔ علامہ اقبال نے 'مردِ کامل' دے ایہو اوصافِ بالِ جبریل وچ ایس طرح بیان فرمائے نیں۔

ہاتھ ہے اللہ کا، بندہ مومن کا ہاتھ غالب و کار آفریں، کارکش، کارساز (۵)
'بانگِ درا' وچ ایہو مضمون ایس طرح بیان ہویا ہے۔

کوئی اندازہ کر سکتا ہے اس کے زورِ بازو کا؟ نگاہِ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں (۶)

اللہ تعالیٰ نے زمین و آسمان دیاں ساریاں چیزاں نوں انسان لئی مسخر کردتا تے انسان نوں لامحدود صلاحیتاں عطا فرما کے ایہہ ساریاں چیزاں اوس دے زیر تصرف کردتیاں۔ سورۃ الجاثیہ، آیت ۱۳ وچ ارشادِ باری تعالیٰ ہے:

وَسَخَّرَكُم مَّا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ ط اِنَّ فِيْ ذٰلِكَ لَاٰيٰتٍ لِّقَوْمٍ يَّتَفَكَّرُوْنَ (۷)
اور مسخر کردیا تمہارے لیے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے سب کاسب۔ اس میں فکر کرنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔

ایس آیت وچ اللہ تعالیٰ نے ارشاد فرمایا کہ انسان میری عطا کردہ صلاحیتاں، علم تے قدرت دی بدولت غور و فکر توں کم لیبندیاں ہویاں آسماناں تے زمین وچ موجود ہر شے تے تصرف تے غلبہ حاصل کر کے اوس توں فائدے حاصل کر سکا ہے۔ (۸)

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس آرزو افسونِ تسخیر است و بس (۹)

☆ زندگی تے محض (صرف) تسخیرِ فطرتِ دا مضمون ہے۔ آرزو ایس تسخیرِ جادو ہے تے بس!

اطاعتِ الہی تے ضبطِ نفس وچ کمال حاصل کرن لئی شدید لگن تے توجہ یعنی عشقِ دا ہونا ضروری ہے۔ بالفاظِ دیگر مومن لئی خدا تے رسول ﷺ دی ذات نال بے پناہ عشقِ ضروری ہے۔ جے مسلمان ایس عشقِ دی بدولت اللہ دے رنگ وچ رنگیاں جاوے تے اوہ اللہ تعالیٰ دا محبوب بن جاندا ہے۔ اسلام دا مقصد دراصل ایسے ای انسان پیدا کرنا ہے۔ ایسے کامل انسان مومن کہاندے نیں۔

خودی دا استحکام عشقِ دا مرہونِ منت ہے۔ تسخیرِ فطرت تے تسخیرِ کائنات لئی وی ایسے عشقِ دی ضرورت ہے۔ عشقِ دراصل نصب العین حاصل کرن دی لگن ہے۔ ایہہ زبردست اندرونی کیفیت، ولولہ انگیز محرک تے زبردست فعال قوت ہے۔ ایہہ اوہ رہنما قوت ہے جو خودی دے استحکام یا انسانی زندگی دے ارتقا وچ بنیادی کردار ادا کردی ہے۔ ایس وجہ توں مردِ مومن دی عملی زندگی وچ ایہہ جذبہ بہت اہمیت رکھدا ہے۔

عشقِ دی بدولت دل و نگاہِ مسلمان ہوندے نیں۔ ایس دے نال اعمالِ صالح تے پاکیزہ ہوندے نیں۔ ایس دے نال کردار وچ چنگی پیدا ہوندی ہے۔ ایس چنگی کردار نوں اقبال 'مستی' کردار کہہ کے پکاردے نیں۔

وہ مردِ مجاہدِ نظر آتا نہیں مجھ کو ہو جس کے رگ و پے میں فقط مستیِ کردار (۱۰)

بقولِ اقبال رحمۃ اللہ علیہ عشقِ ای اوہ جذبہ ہے جو مسلمان نوں کافرتوں جدا کردا ہے۔

اگر ہو عشق، تو ہے کفر بھی مسلمانی نہ ہو، تو مردِ مسلمان بھی کافر و زندیق (۱۱)

عشق، عمل تے آمادہ کردا ہے۔ عملِ پیہم، مقصود و فطرت ہے۔ جیسا کہ ارشادِ باری تعالیٰ ہے

”انسان لئی اوس دے سوا کچھ وی نہیں جس لئی اوس نے کوشش کیٹی“۔

ارشادِ نبوی ﷺ ہے:

”ماں کی گود تو لے کے گورتک علم حاصل کرو۔“

اک اور حدیث پاک وچ ارشاد ہوندا اے کہ
”درخت لگاؤں داکم آخری وقت تک جاری رکھو۔“

مراد ایہہ وے کہ اپنی تے دوسریاں دی اصلاح داکم آخری ساہ تک جاری رکھو۔ اقبال نے دین اسلام دے ایس اصلاحی تے فلاحی تصور نوں، مردِ کامل دے لازمی وصف ’عملِ پیہم‘ دی صورت وچ جانجا بیان فرمایا اے۔ فرماندے نیں۔

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی یہ خاکی اپنی فطرت میں نہ نوری ہے نہ ناری (۱۲)

فطرت کے تقاضوں پہ نہ کر راہِ عمل بند مقصود ہے کچھ اور ہی تسلیم و رضا کا (۱۳)

مردِ خدا کا عمل عشق سے صاحبِ فروغ عشق ہے اصل حیات، موت ہے اُس پر حرام (۱۴)

جد خودی مستحکم ہو کے نکتہٴ کمال نوں پہنچ جاندی اے تے ذاتِ باری تعالیٰ اوس نوں نیابتِ داعلیٰ منصب عطا فرمادی اے۔ ایسا
’مردِ کامل‘ وقتِ دانشکار نہیں سگوں وقتِ دانشکاری ہوندا اے۔

مہر و مہ و انجم کا محاسب ہے قلندر ایام کا مرکب نہیں راکب ہے قلندر (۱۵)

عالم ہے فقط مومنِ جانباز کی میراث مومن نہیں جو صاحبِ لولاک نہیں ہے (۱۶)

جہاں تمام ہے میراثِ مردِ مومن کی مرے کلام پہ حجت ہے نکتہٴ لولاک (۱۷)

کافر آخرت دی زندگی تے ایمان نہیں رکھدا۔ اوہ صرف مادے دی تسخیر کرنا ای اپنا کمال سمجھدا اے۔ مومن حدیث پاک دی روناں دنیانوں آخرت دی کھیتی سمجھدا اے۔ اوہ مادی تسخیر دے نال نال علم و عرفان دی دنیا وچ وی سرگرداں رہندا اے تے ارتقادی منازل طے کر کے قربِ ذات دے مقام تے فائز ہو جاند اے۔ اوس دا ظاہر و باطن دونوں آراستہ ہوندے نیں۔ اوہ دیندار وی ہوندا اے تے دنیا وچ اک کامیاب انسان وی ثابت ہوندا اے۔ اوہ صرف محدود دنیاوی زندگی دا قائل نہیں ہوندا سگوں دائمی وابدی، رواں دواں حیات دا قائل ہوندا اے۔ اوہ زندگی نوں نوں زاویاں توں دیکھدا تے دکھندا اے۔ اوہ آفاق وچ گم نہیں ہوندا سگوں آفاق اوس دی ذات وچ گم ہوندے نیں۔

کافر کی یہ پہچان کہ آفاق میں گم ہے مومن کی یہ پہچان کہ گم اس میں ہیں آفاق (۱۸)

خودی کی جلوتوں میں مصطفائی خودی کی خلوتوں میں کبریائی

زمین و آسمان و کرسی و عرش خودی کی زد میں ہے ساری خدائی (۱۹)

نیابتِ الہی دے مقام تے فائز ’مردِ کامل‘ دی اک نگاہ افراد دے افکار وچ تبدیلی لے آندی اے تے تو ماں دی تقدیر بدل دیندی اے۔ قدیم تے جدید تاریخ ایس قسم دی مثالوں توں خالی نہیں۔ (۲۰)

’مردِ کامل‘ دے عروج توں ’بزمِ انجم‘ میں سرا سیمگی پیدا ہو جاندی اے۔

عروج آدمِ خاکی سے انجم سہمے جاتے ہیں کہ یہ ٹوٹا ہوا تارہ مہِ کامل نہ بن جائے (۲۱)

ایسے مردِ کامل صدیاں بعد پیدا ہوندے نیں۔

تو کیستی؟ ز کجائی؟ کہ آسمانِ کبود ہزار چشمِ براہِ تو از ستارہ گشود (۲۲)

☆... تو کون اے؟ کیتھوں آیا ایس؟ ایہہ نیلا آسمان ہزاراں تاریاں دی نگاہ نال تیرا منتظر اے!

ہزاروں سال نرگس اپنی بے نوری پہ روتی ہے بڑی مشکل سے ہوتا ہے چمن میں دیدہ ور پیدا (۲۳)

ذاتِ باری تعالیٰ دی صفاتِ جمالی وی نیں تے جلالی وی۔ اوہ رحمن تے رحیم وی اے تے قہار و جبار وی۔ کیوں جے ’مردِ کامل‘ صفاتِ الہیہ نال مزین و متصف ہوندا اے تے تسخیر قوا باخلاق اللہ دے حکم تے عمل کر کے اخلاق اللہ دی نعمت توں شرف پالیدا

اے۔ ایس لئی اوہ وی جلال و جمال دا پیکر ہوندا اے۔ اوہ صفاتِ قہاری و غفاری دا جامع ہوندا اے۔ اوس وچ شدت تے نرمی دونوں پائیاں جاندیاں نیں۔ اوہ دونوں صفاتِ قہاری و غفاری دا جامع ہوندا اے۔ اوہ دونوں صفات توں موقع محل دی مناسبت دے لحاظ نال کم لیندا اے۔ اوس دا اصل مقصد خدمتِ خلق دا فریضہ سرانجام دینا ہوندا اے۔ اوس دی محبت و کدورت سب خدا لئی ہوندی اے۔ اوس دا ہر عمل بے غرض، بے لوث، پاک تے نفسانیت توں خالی ہوندا اے۔ ایس لئی مخلوق خدا لئی اوس دا وجود خدای رحمت ثابت ہوندا اے۔

اس کی نفرت بھی عمیق اس کی محبت بھی عمیق قہر بھی اس کا ہے اللہ کے بندوں پہ شفیق (۲۴)

اس کی امیدیں قلیل، اس کے مقاصد جلیل اس کی ادا دلفریب، اس کی نگہ دل نواز

نرم دم گفتگو، گرم دم جستجو! رزم ہو یا بزم ہو، پاک دل و پاک باز (۲۵)

ہو حلقہٴ یاراں تو بریشم کی طرح نرم رزمِ حق و باطل ہو تو فولاد ہے مومن (۲۶)

’مرد کامل‘ دی اک خصوصیت ایہہ وے کہ اوہ جرأت مند، بے خوف تے حق گو ہوندا اے۔ حضرت ابراہیم علیہ السلام دا نمرد دے سامنے حق گوئی تے بے باکی دی اعلیٰ ترین مثال قائم کرنا، حضرت موسیٰ علیہ السلام دا فرعون نوں دعوتِ حق دینا تے فیر بنی اسرائیل نوں اوس توں نجات دلانا، حضور نبی کریم ﷺ دا دعوتِ حق دینا تے مشرکین و کفار دا ہر محاذ تے مقابلہ کرنا، حضرت امام حسین علیہ السلام دا میدانِ کربلا وچ کلمہٴ حق دی خاطر بے مثال قربانیاں پیش کرنا تے جان دا نذرانہ پیش کرنا، ایہہ سب مردانِ کامل دی حق گوئی تے بے باکی دی اعلیٰ ترین مثالیں نیں۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ اسلامی تاریخ دے مثالی کردارِ مردِ کامل دی صفات اپنے کلام وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

ہر لحظہ ہے مومن کی نئی شان نئی آن گفتار میں کردار میں اللہ کی برہان

قہاری و غفاری و قدوسی و جبروت یہ چار عناصر ہوں تو بنتا ہے مسلمان

ہمسایہٴ جبریل امیں بندہٴ خاکی ہے اس کا نشین، نہ بخارا نہ بدخشان

یہ راز کسی کو نہیں معلوم کہ مومن قاری نظر آتا ہے حقیقت میں ہے قرآن

قدرت کے مقاصد کا عیار اس کے ارادے دنیا میں بھی میزان، قیامت میں بھی میزان (۲۷)

سارے انبیائے کرام تے اولیائے عظام نے ذاتِ باری تعالیٰ نال نسبت و تعلق نوں مستحکم کرن لئی، رضائے الہی دے حصول لئی، عبادت، ریاضت، زہد و تقویٰ تے خدمتِ خلق لئی، بھرپور جدوجہد کیتی۔ اوہناں نے سادگی اختیار کیتی تے اپنیاں ساریاں صلاحیتاں دنیاوی مقصد دے بجائے آخروی مقاصد دے حصول دی خاطر وقف کردتیاں۔ اوہناں نے ذاتی، مادی و فلاح دے بجائے عوام الناس دی مادی تے روحانی فلاح لئی اپنی زندگیاں وقف کردتیاں از خود برضا و رغبت فقر اختیار کیتا جس نوں ’فقرِ اختیاری‘ کہندے نیں۔ اوہناں نے دنیا توں کوئی رغبت نہ رکھی، اہل دنیا نال اپنیاں حاجتاں وابستہ نہیں کیتیاں تے اوہناں دیاں جائز حاجتاں پوریاں کرن لئی بھرپور جدوجہد کیتی۔ اوہناں نے استغنا (مستغنی ہون) دا طیرہ اختیار کیتا۔ بے شک اللہ تعالیٰ دے ایہہ بندے بہت سخی، فیاض تے مستغنی سن۔ اقبال نے وی اپنے ’مردِ کامل‘ دی امتیازی صفت ایہہ بیان کیتی کہ اوہ صاحبِ فقر و استغنا اے۔ اقبال ’اسلام‘ نوں فقرِ غیور، دانا م دیندے نیں۔ اقبال دا ’مردِ کامل‘ نطشے دے ’مردِ کامل‘ دی طرح مردِ برتر یعنی تکبر و غرور دا مجسمہ نہیں۔ اقبال نے فقر نوں تکمیلِ خودی لئی ضروری قرار دتا اے تے ایس دی اہمیت تے زور دتا اے۔ اوہ کہندے نیں۔

کسے خبر کہ ہزاروں مقام رکھتا ہے وہ فقر جس میں ہے بے پردہ روح قرآنی (۲۸)

مثایا قیصر و کسریٰ کے استبداد کو جس نے وہ کیا تھا؟ زورِ حیدر، فقرِ بوزر، صدقِ سلمانی (۲۹)

نہیں فقر و سلطنت میں کوئی امتیاز ایسا یہ سپہ کی تیغ بازی، وہ نگہ کی تیغ بازی (۳۰)

نگاہِ فقر میں شانِ سکندری کیا ہے خراج کی جو گدا ہو وہ قیصری کیا ہے (۳۱)

یہ فقر مردِ مسلمان نے کھو دیا جب سے رہی نہ دولتِ سلیمانی و سلیمانی! (۳۲)
 اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے فقرِ کامل تصور واضح کرن لئی ایس دیاں کئی خصوصیات بیان کیتیاں۔ مثلاً اوہ کہندے نیں کہ ایمان توں مراد
 پختہ یقین ہونا اے۔ ایہہ یقین تقدیرِ الہی نوں بدل سکدا اے۔ اوہناں دے بقول ے
 یقین پیدا کراے ناداں! یقین سے ہاتھ آتی ہے وہ درویشی کہ جس کے سامنے جھکتی ہے فُغفورِی (۳۳)
 کوئی اندازہ کر سکتا ہے اس کے زورِ بازو کا نگاہِ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں (۳۴)
 فقرِ دی اک خصوصیت غیرت اے۔ گدایانہ فقر توں مراد گدائی اے۔ فقرِ غیور توں مراد اقتصادی، معاشی خودداری تے استغنا اے۔
 اک فقر سکھاتا ہے صیاد کو نجیری اک فقر سے کھلتے ہیں اسرارِ جہانگیری
 اک فقر سے قوموں میں مسکینی و دلگیری اک فقر سے مٹی میں خاصیتِ اکسیری (۳۵)
 'مردِ کامل' کم آمیز، دل آویز تے ہر قسم دی جہالت، برائی، ظلم اور استحصال دے خلاف عملی جہاد کردا اے۔ اوہ رہبانیت اختیار نہیں
 کردا ے

کہتے ہیں فرشتے کہ دل آویز ہے مومن حوروں کو شکایت ہے کم آمیز ہے مومن (۳۶)
 نکل کر خانقاہوں سے ادا کر رسمِ شبیریؑ کہ فقر خانقاہی فقط اندوہ و دلگیری (۳۷)
 اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے 'مردِ مومن' تے 'مردِ کامل' دی صفات توں ایہہ حقیقت اچھی طرح واضح ہوندی اے کہ ایس دی بنیاد اسلامی
 تعلیمات تے اے۔ مشہور مشرقی و مغربی فلاسفہ دے 'مردِ کامل' یا 'مردِ برتر' دے اوصاف دے نال علامہ اقبال دے 'مردِ کامل' دی خصوصیات
 داموازنہ کر کے واضح ہوندا اے کہ علامہ اقبال دا 'مردِ کامل' روحِ اسلام دے مطابق مؤمنانہ صفات دا پیکر اے جد کہ دیگر فلاسفہ، خصوصاً
 مغربی فلاسفہ دے 'مردِ کامل' دیاں کجھ صفات دینِ اسلام دے تے انسانیت دے بنیادی تقاضیاں دے منافی نیں۔
 ابنِ مسکویہ:-

ابنِ مسکویہ (متوفی ۱۰۳۰ء) نے اپنی تصنیف 'الفوز الاصح' وچ انسان دی ترقی دے مختلف مدارج بیان کیتے نیں۔ پہلے اوہ حیوانات
 وچ ارتقائی مدارج بیان کردے نیں تے بندرنوں با اعتبار حیوانیت اعلیٰ درجہ دیندیاں ہویاں کہندے نیں کہ گو بندر انسان توں مشابہ اے
 پر عدم تہذیب تے ذہنی صلاحیتاں دے فقدان دی وجہ توں انسان کامل دے درجے توں بہت پست اے۔ دنیا دے بعض علاقیاں وچ بندر
 نما انسان وی پائے جاندے نیں۔ اوس دے بعد اوہناں توں کجھ بہتر درجے دے انسان وی نظر آندے نیں۔ ایس طرح عقلِ انسانی درجہ
 بدرجہ بڑھدی چلی جاندی اے۔ حتیٰ کہ زمین دی وسط آبادی یعنی تیسری، چوتھی تے پنجویں اقلیم تے پہنچ کے درجہ کمال تک پہنچ جاندی اے۔
 ایس طرح انسان اعلیٰ توں اعلیٰ تر طبقات وچ تقسیم ہوندے جاندے نیں۔ بعض انسان ایسے وی نظر آندے نیں جہاں نوں فرشتیاں دی دنیا
 تک وی رسائی حاصل اے۔ ترقی دا ایہہ سلسلہ جاری رہندا اے۔ ترقی دے ایہناں مدارج نوں سامنے رکھ کے انسانیت دے بلند درجے
 دی انتہا معلوم ہوسکدی اے تے نبوت و رسالت دی بلندی و عظمت دا احساس کیتا جاسکدا اے۔ (۳۸)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے وی ارتقائے انسان دا ایہی فلسفہ اختیار کیتا اے۔ تاہم اقبال رحمۃ اللہ علیہ علامہ ابنِ مسکویہ دی طرح ایہہ نظریہ
 نہیں رکھدے کہ انسان حیوان دی ترقی یافتہ شکل اے۔ اوہ علم و عقل تے عمل لحاظ نال مختلف انسانی مدارج تے انسانی ارتقاء دے قائل نیں۔
 عام انسان، اطاعتِ الہی تے ضبطِ نفس دی بدولت ترقی کردیاں ہویاں خودی دی ترقی دی آخری منزل 'نبوتِ الہی' تے فائز ہو جاند اے۔
 اقبال نے ایس نائبِ الہی دا خیر مقدم بہت پر جوش اشعار نال کیتا اے۔

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا اے فروغِ دیدہ امکاں بیا
 رونقِ ہنگامہٗ ایجاد شو در سوادِ دیدہ ہا آباد شو
 شورشِ اقوام را خاموش کن نغمہٗ خود را بہشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت سازِ دہ جامِ صہبائے محبت بازِ دہ
 باز در عالمِ بیارِ ایامِ صلح جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح
 نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی کاروانِ زندگی را منزلی
 ریخت از جورِ خزاں برگِ شبر چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر
 سجدہ ہائے طفلك و برنا و پیر از جبینِ شرمسارِ ما بگیر
 از وجودِ تو سرِ افزایم ما پس بہ سوزِ این جہاں سازیم ما (۳۹)

- 1- اے زمانے دے گھوڑے تے سوار (مردِ کامل) آ۔ اے دیدہ امکاں دے نور آ۔
- 2- ایس ہنگامہ ایجا دات (دی دنیا) دی رونق بن جا۔ چاہن والیاں دی اکھاں دے ارد گرد آ باد ہو جا۔
- 3- اقوامِ عالم دی شورش مٹا دیو۔ اپنے نغمے نال سنن والیاں نوں بہشت جیہا سکون دیو۔
- 4- اٹھو تے دوبارہ اخوت دا قانون نافذ کر دو۔ محبت دی شراب تے مہنی جام دوبارہ گردش وچ لے آؤ۔
- 5- دنیا وچ دوبارہ امن و امان قائم کر دو۔ جنگجو آں نوں صلح دا پیغام دیو۔
- 6- نوعِ انسان کھیتی اے تے تسی اوس دا حاصل او۔ تسی کاروانِ زندگی دی منزل او۔
- 7- خزاں دی سختی دے باعث درخت دے پتے گر چکے نیں۔ بہار و انگ ساڈے باغ وچوں گزرو۔
- 8- بچے، جواناں، بڈھیاں دی شرمسار پیشانیاں توں حق بندگی ادا نہ کرن دی شرمندگی دُور کر دیو۔
- 9- تساڈے وجودی بدولت ساڈے سر اچے نیں۔ پس ایس سوز نال ساڈے جہاں آباد کر دیو۔

عبدالکریم جیلی:-

عبدالکریم الجیلی (۱۹۷۷ء تا ۱۹۸۱ء) شیخ محی الدین ابن عربی دی تعلیمات توں بہت متاثر سن۔ دونوں نے 'انسانِ کامل' دا تصور پیش کیتا اے۔ عبدالکریم الجیلی نے اپنی کتاب 'الانسان الکامل فی الآخروالاول' وچ 'انسانِ کامل' دا تصور پیش کیتا اے۔ علامہ اقبال نے اپنے انگریزی ریسرچ پیپر 'توحید مطلق کا نظریہ از عبدالکریم الجیلی' وچ 'الجیلی' دے 'انسانِ کامل' نال اتفاق تے اختلاف دے حوالے نال بحث کیتی اے۔ ایہ ریسرچ پیپر انڈین اینٹی کوری، بمبئی دے ستمبر ۱۹۰۰ء دے شمارے وچ شائع ہو یا سی۔ (۲۰)

علامہ اقبال نکلسن دے نام اپنے مکتوب محررہ ۲۴ جنوری ۱۹۲۱ء وچ 'انسانِ کامل' یا 'مردِ کامل' دے تصور تے انگریز ناقدین دے تبصریاں دے حوالے نال اظہارِ رائے کر دیاں ہو یاں لکھدے نیں:

”..... بعض انگریز تنقید نگاروں نے اس سطحی تشابہ اور تماثل سے جو میرے اور نطشے کے خیالات میں پایا جاتا ہے، دھوکا کھایا ہے اور غلط راہ پر بڑگئے ہیں.....“

وہ (انگریز نقاد) انسانِ کامل کے متعلق میرے تخیل کو صحیح طور پر نہیں سمجھ سکا۔ یہی وجہ ہے کہ اس نے خلطِ بحث کر کے میرے انسانِ کامل اور جرمن مفکر کے فوقِ الانسان کو ایک ہی چیز فرض کر لیا ہے۔ میں نے آج سے قریباً بیس سال قبل (۱۹۰۰ء) میں انسانِ کامل کے متصوفانہ عقیدے پر قلم اٹھایا تھا۔ اور یہ وہ زمانہ ہے جب نہ نطشے کے عقائد کا غلط فہمی میرے کانوں تک پہنچا تھا، نہ اس کی کتابیں میری نظر سے گزری تھیں۔“ (۲۱)

علامہ اقبال نے واضح طور تے بیان کیتا اے اوہناں دا 'مردِ کامل' دا تصور نطشے دے 'فوقِ الانسان' نال سطحی تشابہ تے تماثل رکھدا اے پر درحقیقت ایہہ کافی زیادہ مختلف تصورات تے مہنی اے تے اوہناں دے نطشے دے افکار توں آگاہ ہوون توں پہلے ای او اپنا 'مردِ کامل' دا تصور پیش کر چکے سن۔

پروفیسر عزیز احمد نے 'اقبال نئی تشکیل' وچ تفصیل نال تے ڈاکٹر یوسف حسین خاں نے 'روحِ اقبال' وچ اختصار نال جیلی دے 'انسان'

کامل دے تصور بارے لکھیا۔ یوسف حسین خاں لکھدے نہیں:

”..... انسان بجائے خود ایک عالم ہے جو خدا اور فطرت دونوں کا مظہر ہے۔ انسانی ہستی ذات باری تعالیٰ کی خارجی شکل ہے۔ بغیر انسانی وجود کے ذات مطلق اور کائنات فطرت میں رابطہ نہیں قائم ہو سکتا۔ انسانی ان دونوں وحدتوں میں اتصالی کڑی کا حکم رکھتا ہے۔“

”انسان کامل“ تخلیق کائنات کا اصل مقصد ہے۔ ذات انسانی کے توسط سے ذات مطلق خود اپنا مشاہدہ کرتی ہے۔ اس لیے سوائے انسان کے کسی اور مخلوق میں یہ صلاحیت نہیں کہ وہ صفات الہیہ کی مظہر بن سکے۔ حضرت رسول کریم ﷺ نے ”انسان کامل“ کا اعلیٰ ترین نمونہ دنیا کے لیے پیش کر دیا۔ آپ کی سیرت پاک انسان کے لیے مشعل ہدایت ہے جس کی روشنی میں چل کر وہ حیات کے مراتب عالیہ پر فائز ہو سکتا ہے۔ حقیقت محمدی ہر زمانے میں مختلف ناموں اور لباسوں کے تحت جلوہ گر ہوتی ہے۔ اقدار حیات کا قوی اور گہرا اثبات اس کی ذات سے ہوتا رہتا ہے۔ اگر اقدار حیات کی تخلیق کا سلسلہ جاری نہ رہے تو تمدن سکونی اور جامد ہو جائے۔

عبدالکریم جبلی کا عقیدہ تھا کہ باوجود نیابت الہی کی اہلیت رکھنے کے انسان ذات باری کی شانِ سرمدیت میں شریک نہیں ہو سکتا۔ اُس نے ذات الہی کی ماورائیت کو بھی تصور اسلامی کے مطابق برقرار رکھا ہے۔ بعض صوفیاء کے مثل وہ عقیدہ حلول کا قائل نہ تھا۔ اس کے نزدیک ’انسان کامل‘ یا ’مرد مومن‘ کی زندگی جو آئین الہی کے مطابق ہوتی ہے فطرت کی عام زندگی میں شریک ہو جاتی ہے اور ایشیاء کی حقیقت کا راز اس پر منکشف ہو جاتا ہے۔ اس منزل پر پہنچ کر انسان کامل ’عرض کی حدود سے نکل کر جوہر کے دائرے میں داخل ہو جاتا ہے۔ اُس کی آنکھ خدا کی آنکھ، اس کا کلام خدا کا کلام اور اس کی زندگی خدا کی زندگی بن جاتی ہے۔ اگر انسان اللہ تعالیٰ کے ساتھ اپنی بندگی کے تعلق کو اس طرح استوار کرے کہ اس کے سارے افعال و اعمال میں اسی کے مشاہدے اور حضور کی کیفیت حاصل ہو تو یہی عین دین ہے۔ تعبد میں تجرد کی ایک خاص کیفیت پیدا ہو جاتی ہے جب کہ انسان ذات واجب کے وجود علمی سے معمور ہو جاتا ہے۔ یہ شہود اس پر اس قدر حاوی ہو جاتا ہے کہ اس کا وجود الہی وجود بن جاتا ہے۔ (۴۲)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ’بال جبریل‘ و ’چ’ ’مرد کامل‘ دا تصور ایس طرح پیش کیا اے:

ہاتھ ہے اللہ کا، بندہ مومن کا ہاتھ غالب و کار آفرین، کارکشہ، کارساز
خاکی و نوری نہاد بندہ مولا صفات ہر دو جہاں سے غنی، اس کا دل بے نیاز (۴۳)
جبلی دے روحانی ارتقادے بارے اقبال ’فلسفہ عجم‘ و ’چ‘ لکھدے نہیں:

”روحانی ارتقا کی اس بلندی پر انسان کامل کس طرح پہنچتا ہے اس کو ہمارے مصنف نے نہیں بیان کیا لیکن وہ کہتا ہے کہ ہر منزل میں اس کو ایک خاص قسم کا تجربہ ہوتا ہے اور اس میں ذرہ بھر بھی شک و شبہ نہیں ہے۔ اس تجربے کے آگے کو وہ ’قلب‘ سے تعبیر کرتا ہے۔ یہ نفس اور روح کے ایک پراسرار اتحاد سے پیدا ہوتا ہے۔“ (۴۴)

جبلی دے مطابق ’انسان کامل‘ اک درمیانی کڑی اے جو اک طرف تے اساس اسماء توں جلی حاصل کردا اے تے دوسری طرف ساریاں ربانی صفات او ہدے اندر ظہور کردیاں نیں۔ اوہ صفات ایہہ نیں:

- | | | |
|--|----------|------------------------------|
| (۱) حیات یا وجود مستقل | (۲) علم | (۳) ارادہ |
| (۴) قوت جو اپنے آپ کو تخلیق میں ظاہر کرتی ہے | (۵) کلام | (۶) غیر مسموع کو سننے کی قوت |
| (۷) غیر مرئی کو دیکھنے کی قوت | (۸) جمال | (۹) عظمت و جلال |
| (۱۰) کمال (۴۵) | | |

جبلی دے مطابق جدا انسان کامل ہو جاندا اے تو اوہ اپنے آپ نوں ہستی مطلق نال متحد کر لیندا اے۔ اوہ کمال دا اعلیٰ ترین نمونہ تے کائنات دا محافظ بن جاندا اے۔ (۴۶)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے ’مرد کامل‘ تے جبلی دے ’مرد کامل‘ و ’چ‘ بعض خصوصیات مشترک نیں۔ مثلاً حیات، علم، ارادہ، جمال، فطرت، عظمت و جلال۔ دونوں دے نزدیک ’مرد کامل‘ دا مسلسل ظہور تسلسل فطرت لئی ضروری اے۔

عبدالکریم جبلی رحمۃ اللہ علیہ دے ’مرد کامل‘ دا طرز فکر متصوفانہ تے الہیاتی اے، تے اوہ محض اعلیٰ روحانی قدراں دا حامل اے۔ اقبال

دا 'مردِ کامل' مادی و روحانی، دوہاں دنیا دا 'مردِ کامل' اے۔ جیلی صرف اوس رستے دی نشاندہی کردے نہیں جس تے چل کے 'انسانِ کامل' روحانی ارتقادی بلندی تے پہنچد اے۔ اقبال اک مکمل ضابطہ عمل پیش کردے نہیں جس دی پابندی نال 'مردِ کامل' ہمہ جہت ترقی نال اپنے اعلیٰ مقام تے فائز ہوندا اے۔

نطشے دا 'فوق البشر' تے اقبال دا 'مردِ کامل':

نطشے (۱۸۴۳ء تا ۱۹۰۰ء) مشہور جرمن فلسفی اے۔ اوس نے کئی کتاباں لکھیاں جنہاں وچ اوس نے 'فوق البشر' دا تصور پیش کیتا۔ اوس نے ایہہ اصطلاح 'گوئے' توں مستعار لئی اے۔

نطشے خدا دا منکر سی۔ اوہ عزم و ارادے دے بے پناہ امکانات دا قائل سی۔ اوس نے ایسے 'فوق البشر' دا تصور پیش کیتا جو انسانی معاشرے دا مقصود و منتہا اے۔ ایجیہا انسان کسی اخلاقی ضابطے دا پابند نہیں۔ اوہ خیر و شر دے معیار توں ماورائی قوت، فراست تے تکبر دی خصوصیات دا حامل ایجیہا برتر انسان اے جس نوں کسی مذہب، معاشرے تے اخلاقی ضابطے دی پرواہ نہیں۔ اقبال دے 'مردِ کامل' تے نطشے دے 'فوق البشر' دی خصوصیات وچ کافی فرق نہیں۔

۱۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' اعلیٰ اخلاق دا نمونہ اے تے اپنی زندگی وچ اعلیٰ قدراں تخلیق کردا اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' کسی اخلاق دا قائل نہیں۔

۲۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' با خدا اے تے صفاتِ الہیہ دا مظہر اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' بے خدا اے۔

۳۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' 'لا' دے نال 'إلا' دا وی قائل اے تے ایمان و ایقان اوس دی زندگی دا اعلیٰ ترین جوہر اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' صرف 'لا' دا قائل اے۔ اوہ صرف اپنا وجود تسلیم کردا تے منواندا اے۔

۴۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' صرف اپنے لئی نہیں سگوں ہوراں لئی وی جیوندا اے۔ اوہ معاشرے وچ عروج پاندا اے تے معاشرے دی اصلاح تے ترقی لئی بھرپور کردار ادا کردا اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' معاشرے نوں کوئی اہمیت نہیں دیندا۔

۵۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' تعمیر خودی، استحکام خودی تے عروج آدم دا قائل اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' تعمیر افکار دے بجائے زیادہ تر تخریبی افکار رکھدا اے۔

۶۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' جلال و جمال دوہاں دا مظہر اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' صرف قہر دی علامت اے۔

۷۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' انفرادی خودی دے استحکام توں بعد اجتماعی خودی لئی کم کردا اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' انفرادی خودی ایس قدر اہمیت دیندا اے کہ فرد املت تے کائنات نال مضبوط رشتہ قائم نہیں ہوندا۔

۸۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مردِ کامل' اسلامی جمہوریت دا قائل، غریباں، کمزوراں دا ہمدرد تے مددگار اے۔ نطشے دا 'فوق البشر' جمہوریت تے مساوات دا دشمن اے۔ اوہ غریباں تے کمزوراں توں نفرت کردا اے۔ (۴۷)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے 'مردِ کامل' دا تصور پیش کرن تو بعد نطشے دے 'فوق البشر' دا وی بغور مطالعہ کیتا تے اپنے 'مردِ کامل' نال اوس دا موازنہ کیتا۔ اوہناں نے نطشے دے ارتقائے حیات، تسخیر فطرت تے حصول قوت دے بارے افکار نوں پسند کیتا کیوں جے ایہہ اسلامی فلسفے دے مطابق نہیں۔ اوہناں نے نطشے دے 'فوق البشر' وچ خلاف اسلام پائی جاوون والے خصائل نوں مسترد کردتا۔ (۴۸)

ایس حوالے نال اوہناں نے لکھیا۔

حرف او بے باک و افکارش عظیم غریباں از تیغ گفتارش دو نیم (۴۹)

☆... اوس دے الفاظ بے باک تے افکار بلند نہیں۔ اہل مغرب اوس دی سیف لسانی نال ٹکڑے ٹکڑے ہو گئے ہیں۔

اوہناں نے نطشے نوں 'فرنگی مجذوب' قرار دتا۔

وائے مجذوبے کہ زاد اندر فرنگ!

☆... اوس مجزوب تے افسوس اے جیہڑا یورپ وچ پیدا ہویا۔

نطشے دماغی لحاظ نال ایس واسطے کافر سی کہ اوہ خدا دامنکری۔ پر، کجھ اخلاقی افکار دے لحاظ نال او اسلام دے نیڑے نظر آنداسی۔
قلب او مومن، دماغش کافرست

☆... اوس دادل روشن اے پردماغ کافر اے۔

نطشے خود پرست سی۔ اوس دا 'فوق البشر' تصور اپنی ذات دوا لے گھم دا نظر آندا اے۔ اقبال ایس حوالے نال لکھدے نیں:
”..... میرا اپنا خیال یہ ہے کہ نیشے (نطشے) کی طبیعت پر انفرادیت پسندی ہی کا غلبہ تھا۔ اس کی ہمشیرہ نے بھی تو یہی لکھا ہے کہ اسے ایرانیوں کا یہ عقیدہ کہ ہر صدی میں ایک مجدد کا ظہور ہوتا ہے بڑا پسند تھا۔ ممکن ہے وہ اپنے آپ کو مجدد ہی سمجھتا ہو۔“ (۵۰)
اک ہور جگہ تے اوہ لکھدے نیں:

”..... میرے اور نیشے کے نقطہ نظر میں بنیادی فرق ہے۔ نیشے کی طبیعت پر مادیت پسندی کا غلبہ تھا۔ اس نے ہستی باری تعالیٰ کا انکار کیا اور اس انکار سے خودی کا انکار لازم ٹھہرا۔ وہ خودی کا منکر ہے۔ خودی اس کے نزدیک کوئی مابعد الطبیعی حقیقت نہیں۔ اس کا فوق البشر بھی قدیم یونانی سوراؤں کا نمونہ ہے۔ وہ ہمیشہ کسی آنے والے کا خواب دیکھتا ہے۔ یہ مجبوی خیالات کا اثر ہے۔ گوتیج ہے کہ مجوسیت سے اثر پذیر کے باوجود اسے زمانے کی حقیقت سے کیوں انکار ہے۔ ہندوؤں اور یونانیوں کی طرح زمانے کی حرکت بھی اس کے نزدیک دوری ہے اور نتیجہ یہ ہے کہ ہر چیز بار بار آتی رہتی ہے۔“ (۵۱)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نطشے دی نفسیات تے فلسفے دی گہرائی توں بخوبی آگاہ سن۔ اوہ اپنے ستویں خطبے ’کیا مذہب کا امکان ہے؟‘ وچ نطشے بارے لکھدے نیں:

”بے شک نطشے نے اپنے اندر عالم لاہوت کی ایک جھلک دیکھی اور وہ ایک حکم قطعی بن کر اس کے سامنے آئی۔ ہم اس کو حکم قطعی ہیں کہیں گے، کیوں جے یہی جھلک تھی جس کی بدولت اس میں پیغمبرانہ سی ذہنیت پیدا ہوگئی، وہ ذہنیت جو اس قسم کی تجلیات کو کسی نہ کسی طرح زندگی کی مستقل قوتوں میں تبدیل کر دیتی ہے۔ لیکن نطشے کو اس میں بجز ناکامی اور کچھ حاصل نہ ہوا۔ یہ اس لیے کہ اس کے روحانی اسلاف میں شوپن ہاؤز، ڈارون اور لانگے ایسی ہستیاں شامل تھیں اور یہ انہیں کا اثر تھا کہ نطشے ان تجلیات اور مشاہدات کی صحیح قدر و قیمت کا اندازہ نہ کر سکا۔ بجائے اس کے کہ وہ ایسے روحانی اصول کی جستجو کرتا جس سے ایک عامی کے اندر بھی روحانیت کی دنیا بیدار ہو جاتی ہے اور وہ دیکھتا ہے کہ ایک لامتناہی مستقبل اس کے سامنے ہے، نطشے یہ سمجھا کہ اس نے جس عالم کی جھلک دیکھی ہے اس کا اظہار ہوگا تو انتہائی امارت پسندی کے کسی نظام کی شکل میں۔ جب ہی تو میں نے کہا ہے:

آنچه او جوید مقام کبریا است این مقام از علم و حکمت ماوراست
خواست تا از آب و گل آید بروں خوشه کز رکت دل آید برون !

یوں ایک بڑا ذہین و فطین انسان ضائع ہو گیا اور زندگی کی وہ جھلک بھی لا حاصل ثابت ہوئی جس کے لیے وہ صرف اپنی اندرونی قوتوں کا مہون منت تھا، محض اس لیے کہ اسے کوئی مرشد کامل نہ ملا جو اس کی رہنمائی کرتا۔ پھر قسمت کی ستم ظریفی دیکھئے کہ یہ شخص جسے دیکھ کر اس کے دوست بھی سمجھتے تھے کہ اس کا تعلق شاید کسی ایسی سرزمین سے ہے جہاں کوئی انسان نہیں بستا، خوب جانتا تھا کہ اس کی روحانی ضروریات کیا ہیں۔ وہ کہتا تھا ”یہ صرف میں ہوں جسے ایک زبردست مسئلہ درپیش ہے۔ معلوم ہوتا ہے میں کسی جنگل میں کھویا گیا ہوں، کسی ازلی جنگل میں۔ کاش کوئی میری دستگیری کرتا۔ میرے کچھ مرید ہوتے۔ میرا کوئی آقا ہوتا۔ اس کی اطاعت میں کیسا لطف ملتا“۔ وہ یہ بھی کہتا تھا۔ ”مجھے اس طرح کے انسان کیوں نہیں ملتے جن کی نگاہیں مجھ سے بھی بلند ہوتیں، جو مجھ کو تحفارت سے دیکھتے۔ شاید اس لیے کہ میں نے ان کی تلاش میں پورے خلوص سے کام نہیں لیا، حالانکہ میں ان کے لیے تڑپ رہا ہوں۔“ (۵۲)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے مندرجہ بالا افکار دے بارے و زیر آغا بطور حاصل تحقیق لکھدے نیں:

”فوق البشر کے تصور میں انفرادیت کے عنصر کو اہمیت دینے، عمل کو سست روی پر ترجیح دینے، نیز انفعالیات کے مقابلے میں فعالیت کو تمام تر توجہ تفریض کرنے کے عمل تک تو اقبال کا ’مرد مومن‘ نطشے کے فوق البشر سے متاثر ہے لیکن اس کے بعد جب نطشے فوق البشر کو تمام اقدار سے بالا تصور کرتا ہے تو اقبال کا راستہ جدا ہو جاتا ہے۔ ویسے بھی اقبال کا ’مرد مومن‘ عشق کی قوت سے لیس ہے جب کہ نطشے کا فوق البشر جبلیت

کی قوت سے، اور یہ کوئی ایسا فرق نہیں جسے آسانی نظر انداز کیا جاسکے۔“ (۵۳)

☆... اوس نوں جس چیز دی تلاش سی اوہ مقام کبریا اے۔ ایہہ مقام علم و حکمت توں اُچا اے۔

☆... اوہدی چاہت سی کہ اوہ آب و گل چوں باہر نکلے۔ اوس دے دل دی کھتی بار آور ہو جاوے۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا تصور 'مرد کامل' تے رومی رحمۃ اللہ علیہ دا تصور 'مثالی پیکر'۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ نوں اپنا مرشد تسلیم کر دے نیں۔ اوہ اوہناں نال بہت محبت تے عقیدت رکھدے سن تے بہت احترام نال اوہناں دا ذکر کردے سن۔

☆... پیر رومی مرشد روشن ضمیر کاروان عشق و مستی را امیر (۵۴)

☆... پیر رومی روشن ضمیر مرشد اے۔ اوہ عشق و مستی دے قافلے دے امیر نیں۔

اک ہور جگہ تے اوہ اوہناں دا اولہا نہ انداز وچ ذکر کردے ہویاں لکھدے نیں:

طلعتش رخشندہ مثل آفتاب شیب او فرخندہ چو عہد شباب
بر لب او بر پنهان وجود بند ہائے حرف و صوت از خود کشود (۵۵)

☆... اوہناں دا چہرہ سورج وانگ روشن سی۔ اوہناں دا بڑھا پامہد جوانی وانگ مبارک سی۔

☆... اوہناں دے ہونٹاں تے وجود دے خفیہ راز سن۔ کوئی گل سمجھاو لئی اوہناں نوں تحریر و تقریر دے ذرائع دی حاجت نیں سی۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا 'مرد کامل' تے مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ دا 'مثالی پیکر' بہت زیادہ مماثلت رکھدے نیں۔ 'مرد کامل' خودی دی تکمیل توں بعد نیابت الہی دے مقام تے فائز ہوندا اے۔ اوس توں بعد 'مرد کامل' اپنی صلاحیتاں اجتماعی خودی لئی وقف کردیندا اے۔ اقبال نے 'خودی' تے 'بے خودی' دے تصورات تے اپنے فکر و فلسفہ دے اہم نکات مولانا روم 'توں اخذ کیتے نیں۔ درحقیقت اقبال تے رومی دے فلسفہ و فکر دا بنیادی ماخذ قرآن مجید اے۔ ایس لئی اوہناں دے افکار وچ بہت زیادہ ہم آہنگی اے۔ مطالعہ توں ثابت ہوندا اے کہ اقبال نے 'مرد کامل' دیاں درج ذیل خصوصیات مولانا روم دے افکار توں اخذ کیتیاں نیں۔

۱۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے 'خودی' دا تصور مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ توں لیا اے۔ 'جاوید نامہ' وچ مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ دی زبانی اوہ ایس فلسفے بارے لکھدے نیں:

روح رومی پردہ را بر درید از پس کہ پارہ آمد پدید
گفتمش موجود و ناموجود چیست؟ معنی محمود و نامحود چیست؟
گفت موجود آنکہ سے خواہد نمود آشکارائی تقاضائے وجود
زندگی خود را بخویش آراستن بر وجود خود شہادت خواستن
انجمن روز الست آراستند بر وجود خود شہادت خواستن
زندہ یا مردہ یا جاں بلب از سہ شاہد کن شہادت را طلب (۵۶)

1- روح رومی پردے چاک کر کے پہاڑی دی اوٹ چوں نمودار ہوئی۔

2- میں اوہناں توں پچھیا، 'موجود تے ناموجود کی اے؟ محمود تے نامحود دے معانی کی نیں؟'

3. اوہناں آکھیا، 'محمود اوہ اے جو نمود چاہندا اے۔ اپنا آپ ظاہر کرنا وجود دا تقاضا اے۔'

4- زندگی اپنے آپ نوں اپنے وجود نال آراستہ کرنا اے۔ اپنے وجود تے شہادت طلب کرنا اے۔

5- ذات باری تعالیٰ نے روز الست دی انجمن آراستہ کیتی۔ اپنے وجود تے شہادت طلب کیتی۔

6- توں زندہ ایں یا مردہ ایں یا جاں بلب ایں۔ تن و پکھن والیاں توں گواہی طلب کر۔

اقبال نے 'جاوید نامہ' وچ مولانا رومی رحمۃ اللہ علیہ دی زبانی خودی دے دو مراتب دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں وچوں پہلا مرتبہ ایہہ وے۔
 شاہدِ اول شعورِ خویشتن خویش را دیدن بنورِ خویشتن (۵۷)
 ☆... شاہدِ اول اپنا شعور اے۔ ایس توں مراد اپنے آپ نوں اپنے نور نال ویکھنا اے۔
 انسان نوں اپنے توں علاوہ، بنی نوع انسان دے دوسرے افراد دے نور نال وی مشاہدہ کرنا چاہیدا اے۔
 شاہدِ ثانی شعورِ دیگرے خویش را دیدن بنورِ دیگرے
 ☆... شاہدِ ثانی، دوسریاں دا شعور اے۔ ایس توں مراد اپنے آپ نوں دوسریاں دے نور نال ویکھنا اے۔
 ایس مرتبے دا نام فلسفہٴ بے خودی اے۔ ایس طرح جلال و جمال دے دونوں پہلو جیڑے اقبال دے کلام وچ موجود نیں، فکر رومی
 دا مظہر نیں۔

۲۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ تے رومی رحمۃ اللہ علیہ دے مطابق خودی تے خدا دا تعلق منقطع نہیں ہونا چاہیدا۔
 شاہدِ ثالث شعورِ ذاتِ حق خویش را دیدن بنورِ ذاتِ حق
 پیش ایں نورِ ایمانی استوار حی و قائم چوں خدا خود را شمار (۵۸)
 1- شاہدِ ثالث، ذاتِ حق دا شعور اے۔ ایس توں مراد اپنے آپ نوں ذاتِ حق دے نور نال ویکھنا اے۔
 2- جے توں تو ایس نور دے نال اپنا ایمان مضبوط کر سکیں تے اپنے آپ نوں اللہ تعالیٰ دی طرح حی و قیوم سمجھ۔
 3- خودی دی تکمیل لئی اقبال تے رومی دونوں عشق و محبت نوں لازم قرار دیندے نیں۔
 نئے آں نئے نوازے پاکبازے مرا باعشق و مستی آشنا کرد
 مئے روشن ز تاکِ من فروریخت خوشا مردے کہ در دامن آویخت
 نصیب از آتش دارم کہ اول سنائی از دلِ رومی براگیت (۵۹)
 1- اوس بانسری نواز، پاک باز دے نغمیاں نے مینوں عشق و مستی توں آشنا کر دتا۔
 2- میرے انگور چوں روشن شراب ٹپک رہی اے۔ اوہ مرد خوش نصیب اے جس نے میرا دامن پکڑ لیا۔
 3- مینوں وی اوس آتش دا حصہ مل گیا اے جو پہلے پہل سنائی نے رومی دے دل وچ بھڑکائی سی۔
 ۴۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ تے رومی رحمۃ اللہ علیہ دے ہاں عقل تے عشق دا مضمون وی مشترک اے۔ دوہاں دے ہاں عقل تے عشق دے
 مقامات وی اک ہی قسم دے نیں۔

عقل گو آستاں سے دور نہیں اس کی تقدیر میں حضور نہیں
 علم میں بھی سرور ہے لیکن یہ وہ جنت ہے جس میں حور نہیں

(کلیاتِ اقبال اردو، بال جبریل، ص ۳۳۵/۳۳۶)

ملت عشق از ہمہ دینھا جداست عاشقاں را ملت و مذہب خداست
 (مثنوی معنوی، دفتر دوم، بخش ۳۶)

☆... ملتِ عشق نال تعلق رکھن والے لوگاں دا مذہب ہر اک توں الگ اے۔ عاشقاں دی ملت تے مذہب خدا اے۔

۵۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ تے رومی رحمۃ اللہ علیہ دونوں ہی جبر و قدر دے بارے کو جیہی رائے رکھدے نیں۔ دونواں نے تقدیر دا اچھا
 مفہوم پیش کیتا اے جس دی بدولت انسانی خودی مسلسل جدوجہد تے عملِ پیہم نال مستحکم ہو جاندا اے۔ (۶۰)
 خودی کو کر بلند اتنا کہ ہر تقدیر سے پہلے خدا بندے سے خود پوچھے، بتا تیری رضا کیا ہے (۶۱)
 ۶۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ تے رومی رحمۃ اللہ علیہ دونواں بقا پرست تے ارتقا پسند نیں دونوں انسان دے اپنی اصل حقیقت (ذاتِ باری
 تعالیٰ) دی طرف مسلسل سفر دے قائل نیں۔

ہر لحظہ نیا طور، نئی برقی تھکی
اللہ کرے مرحلہ شوق نہ ہو طے (۶۲)
عارف رومی کہندے ہیں۔

بزیر کنگرہ کبرپاش مردانند فرشتہ صید و پیہر شکار و یزداں گیر
☆... میرے جنون دے بیابان و بیج جبریل تے اک ادنیٰ جیہا شکاراے۔ اے ہمتِ مردانہ خداتے کمند پا۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ رومی رحمۃ اللہ علیہ دے، ہم نوا ہو کے کہندے ہیں۔

در دشتِ جنون من جبریل زبوں صیدے یزداں بکند آور اے ہمتِ مردانہ (۶۳)
مندرجہ بالا تقابلی جائزے توں اسیں ایہہ نتیجہ اخذ کر سکدے آں:

”ڈاکٹر صاحب نے ان تمام فلسفیانہ اور صوفیانہ نظریات میں سے شوپنہار اور عام صوفیانہ تعلیمات اور صوفیانہ شاعری کے تمام ذخیرہ کو قرآن مجید کی تعلیمات کے مخالف پایا۔ اس لیے ان کو بالکل نظر انداز کر دیا۔ اسی طرح نٹھے کے فلسفہ میں ان کو خودی کے جو شیطانی عناصر نظر آئے ان کو تو انہوں نے بالکل چھوڑ دیا، البتہ اصل مسئلہ کو لے کر اس شیطانی خودی کو یزدانی خودی بنا دیا، اور اس میں ان کو قرآن مجید کے بعد مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ کی مثنوی سے مدد ملی۔“ (۶۴)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے فکر و فلسفہ دی اصل اساس تے میزانِ حق، قرآن مجید اے۔ ایسے طرح اوہناں دے ’تصور مردِ کامل‘ دی اساس وی قرآن مجید اے۔ قرآن مجید توں بعد اوہ مولانا روم دے افکار توں متاثر ہوئے۔ ایس دی وی اصل وجہ ایہی اے کہ مولانا روم دے افکار دی اساس وی قرآن مجید اے۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مشرق و مغرب دے فلاسفہ دے تصورات تے نظریات دا وی اصولِ قرآن دے مطابق جائزہ لیا۔ ایہناں چوں جیہڑے قرآنی تعلیمات تے پورے اترے اوہناں نوں تسلیم کر لیا تے دوسریاں نوں رد کر دتا۔

اقبالِ داتصورِ زمان و مکان

انسان جد مظاہر فطرت تے غور و فکر کردا اے تے اوس دے ذہن وچ لازماً ایہہ خیال پیدا ہوندا اے کہ اوہ خالق کس قدر حسین، حکیم، علیم، قادرِ مطلق تے فیاض اے جس نے اس قدر خوبصورت کائنات تے ایس دے موجودات نوں پیدا کیتا۔ جد انسان ایہناں دے باطن تے گہرائیاں وچ جھانکدا اے تے اوس نوں ایہناں دے ظاہری نسبت ایہناں دے باطن وچ زیادہ خوبصورتی، حکمت تے دانائی نظر آندی اے۔ مخلوق دی ایہہ ظاہری و باطنی خوبصورتی تے حکمت و دانائی تے مبنی صناعی تے کاریگری اوس ذات باری تعالیٰ، خالق و مالکِ کُل شئی و عبادی قدرت نوں ظاہر کردی اے جو خود وی حسین اے تے حُسن نال پیار کردا اے۔

حقیقت دی تلاش تے مشاہدے دی خواہش ہر ذی فہم، دانش مند، اہل عقل تے اہل علم دا فطری تقاضا اے تے منشاء قدرت وی ایہی اے۔ ایس لئی قرآن حکیم وچ جا بجا غور و فکر دا، مشاہدے دا، تجربے دا حکم اے تے ذات باری تعالیٰ انسان نوں مختلف مثالوں تے حوالیاں دے نال مشاہدے تے دیدی دعوت دیندی اے۔

اللہ تعالیٰ بہت مہربان تے بہت رحم فرماون والی ذات اے۔ اللہ تعالیٰ نے سب کچھ انساناں لئی پیدا فرمایا اے تے نال ہی انساناں نوں دعوتِ فکر دتی اے کہ اوہ اپنی ذات تے کائنات دے حوالے نال اپنے خالق و مالکِ حقیقی نوں پہچان، اوس دی معرفت حاصل کرن تے اوہ قرب ذاتی حاصل کرن جیہڑا انسان دی زندگی دا حقیقی مقصد اے۔

محبت، محبوب دے بغیر زندہ نہیں رہ سکدا تے بقائیں پاسکدا۔ انسان دی زندگی دا حقیقی مقصد، ذات باری تعالیٰ نال محبت، عبادت، عقیدت تے اخلاص دا تعلق قائم کر کے وصل حاصل کرنا اے۔ محبت صادق لئی ذات باری تعالیٰ دی معرفت تے اوس دے قرب و رضا دا حصول اصل تے بنیادی ضرورت اے۔ جے ایہہ ضرورت تے مقصد پورا ہو جائے تے اوہ زندہ اے، نہیں تے مردہ اے۔ زمان و مکان دے حقیقی تصور دی تفہیم ذات باری تعالیٰ دے عرفان دے حصول لئی بہت ضروری اے۔ زمان و مکان دا تصور واضح ہون نال انسان نوں اپنا مقصد حیات سمجھن، اپنے آپ نوں پہچانن تے ایس ذریعے نال معرفتِ الہی حاصل کرن دا موقع ملدا اے۔ ایہی وجہ اے کہ اقبال نے زمان و مکان دے مسئلے نوں مسلماناں لئی زندگی تے موت دا مسئلہ قرار دتا اے۔ اوہ فرماندے نیں:

”..... اسلامی تہذیب کی تاریخ کے مطالعہ سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ خالص ذہنی مسائل ہوں یا مذہبی نفسیات، یعنی اعلیٰ تصوف کے مسائل ہوں، سب کا نصب العین اور مقصد یہی ہے کہ لا محدود کو محدود کے اندر سمولیا جائے۔ ظاہر ہے کہ جس تہذیب کا یہ مطمع نظر ہو اس میں زمان و مکان کا سوال درحقیقت زندگی اور موت کا سوال ہے۔“ (۱)

مطالعہ فطرت تے مشاہدہ فطرت لئی تے حقائق دے صحیح ادراک لئی تصور زمان و مکان دی تفہیم بہت ضروری اے۔ ہر اوہ کم جیہڑا انسان نوں ذاتِ حق دا قرب عطا کرے، عبادت اے، ایس لئی اقبال، مطالعہ فطرت نوں عبادت قرار دیندے ہو یاں فرماندے نیں:

”..... نیچر کا علم خدا کی خدائی کا علم ہے۔ جب ہم نیچر کا مشاہدہ کرتے ہیں تو گویا ہم انانے مطلق سے قریب تر ہوتے ہیں، اور یہ بھی ایک قسم کی عبادت ہے۔“ (۲)

زمان و مکان دا عمومی تصور۔

’زمان‘ یا ’زمان‘ توں مراد زمانہ، وقت یا دہراے۔ انگریزی وچ ایس نوں (time) آکھدے نیں۔ وقت مسلسل گزر رہیا اے۔ وقت اک خارجی شے اے، تے ایہہ انسان دے شعور وچونج گزر دا اے جیویں کوئی دریا اک پل دے ستوناں دے درمیان بہندا ہو یا گزر دا اے۔ جس طرح اک مالا وچ موتی اک ترتیب نال یکے بعد دیگرے پروئے ہوندے نیں ایس طرح وقت دے لمحات اک ترتیب نال گزر دے چلے جاندے نیں تے پہلے اور بعد دا تاثر قائم کردے نیں۔ دو واقعات دے درمیان گزرن والے خالی وقت نوں خالی، آن

(لحہ، گھڑی) قرار دیتا جاندا ہے۔ سائنس وچ وقت دے بہاؤ دا ٹھیک اندازہ اوہناں واقعات دے ذریعے کیتا جاندا ہے جو اک دوسرے نوں مساوی فصل (جدائی، فاصلے، وقفے) تے رونما ہوندے نیں۔ سورج یا کسی ستارے دے نصف النہار توں گزرن یا گھڑی دی ٹک ٹک توں وقت دے فاصلے پیمائش کرن دا کم لیتا جاندا ہے۔ (۳)

’مکان‘ یا ’مکان‘ توں مراد جگہ، ٹھکانہ یا مقام ہے۔ ایس فضا وچ ایس اشیاء دے مقامات دا تعین اکھ دے ذریعے کر دے ہاں۔ اکھ دی ساخت کجھ ایسی ہے کہ جیہڑیاں شعاعاں اک ای سمت توں آندیاں نیں اوہ اک ہی نقطے تے جمع ہو جانداں نیں۔ ایس طرح اشیاء دے متعلق ساڈی پہلی تفہیم سمت دے لحاظ نال ہوندی ہے۔ ایہہ وی اک حقیقت ہے کہ ایس محض سمت دے ذریعے اشیاء دے مقام کا تعین نہیں کر سکدے کیوں جے ایس اپنی جگہ توں ہٹ جائیے تے اوہناں دی سمت بدل جاندی ہے۔ دواشیا جو پہلے اک ہی سمت وچ دکھائی دیندیاں نیں ہن مختلف سمتاں وچ نظر آن لگدیاں نیں۔ جس طرح دو واقعات وچ خالی وقت، ہوندا ہے ایسے طرح دواشیا وچ وی خالی فاصلہ ہوندا یا ہوسکدا ہے۔ جس طرح وقت دا اندازہ وقت دے آلہ پیمائش گھڑی نال کیتا جاندا ہے۔ ایس طرح فاصلے دی پیمائش، پیمائش دے آلات نال کیتی جاندی ہے۔ تاہم تجربے تے مشاہدے توں واضح ہوندا ہے کہ:

”فضا میں اشیاء کا تعین کوئی غیر متغیر مطلق یا خارجی شے نہیں ہے بلکہ وہ موضوعی اور شخصی ہے۔ اس کے برعکس ہم دیکھ آئے ہیں کہ دو واقعات کے درمیان وقت کی ترتیب ایک خارجی چیز ہے جو ہمارے ذاتی اثرات سے قطعاً بے نیاز ہے۔“ (۴)

زمان و مکان دا یونانی تصور:-

حکیم افلاطون دے مطابق اوہ ساریاں چیزاں (اشیاء) جنہاں دا وجود اے کسی نہ کسی جگہ تے ہونیاں چاہیدیاں نیں۔ ایہناں نوں کجھ نہ کجھ فضا گھیرنی چاہیدی ہے۔ چونہ زمین تے اے، نہ آسمان تے اے اوہ لاشے اے۔ (۵)

زینو دے نزدیک زمان لامحدود آؤں تے مکان لامحدود نقطیاں، توں مل کے بنیا ہے۔ لامحدود نقطیاں دے تصور دی بدولت اوہ حرکت نوں ناممکن سمجھدے سن تے روزمرہ زندگی وچ متحرک اشیاء نوں محض فریب نظر سمجھ کے نظر انداز کر دیندے سن۔ ایسے تصور دے بدولت یونانی کائنات نوں ساکن (سکونی) قرار دیندے سن۔ (۶)

زمان و مکان دے متعلق مسلم علماء دے خیالات:-

قرآن مجید وچ اختلاف لیل و نہار (دن تے رات دے بدلن نوں) خدای نشانیاں قرار دتا گیا ہے۔ اک حدیث پاک وچ دہر (زمانے، زماں) نوں ذات الہی دے مترادف قرار دے کے ایس نوں برانہ کہن دی تلقین کیتی گئی ہے۔

صوفیائے کرام، خصوصاً ابن عربی نے دہر نوں اسمائے الہی وچ شمار کیتا ہے۔

اسلامی مفکرین وچ عقلی بنیاد تے سب توں پہلے اشاعرہ نے ایس مسئلے نوں سلجھانے دی کوشش کیتی ہے۔ اقبال نے خطبات وچ مسلمان فلسفیاں، خصوصاً اشاعرہ تے معتزلہ، وغیرہ دے خیالات تے گھل کے بحث کیتی ہے تے الاشعری، ابن حزم، طوسی تے عراقی دے افکار دا جائزہ لیا ہے۔ اقبال لکھدے نیں کہ مسلم مفکرین نے یونانیاں دے سکونی تصور کائنات دے خلاف بغاوت کیتی ہے۔ اسلام نے انسان نوں حقیقت پسند بنایا تے اوس نوں دنیا دی موجودہ حیثیت تے غور و فکر کرنا سکھایا۔ قرآن حکیم دی تعلیمات دے مطابق ساڈی کائنات اک ارتقا پذیر متحرک کائنات ہے۔ ایس لئی حرکت دے ایس اصول نوں بنیادی حیثیت دتی جانی چاہیدی ہے۔ (۷)

ایس لئی اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے کہیا ہے

فریب نظر ہے سکون و ثبات تڑپتا ہے ہر ذرہ کائنات (۸)

اشاعرہ دا حوالہ دیندیاں ہو یاں اقبال رحمۃ اللہ علیہ لکھدے نیں:

”اشاعرہ کے نزدیک کائنات کی ترکیب جو اہر یعنی ان لانا ہنچا چھوٹے ذروں سے ہوئی جن کا مزید تجزیہ (تقسیم) ناممکن ہے۔ لیکن خالق کائنات کی تخلیقی فعالیت کا سلسلہ چونکہ برابر جاری ہے اس لیے جو اہر کی تعداد بھی لامتناہی ہے کیوں جے ہر لحظہ نئے نئے جو اہر پیدا کئے

جارے ہیں اور اس لیے کائنات میں برابر اضافہ ہو رہا ہے۔ قرآن مجید کا بھی یہی ارشاد ہے: ”وَاللّٰهُ يَرِيْدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ“، لیکن یاد رکھنا چاہیے جو اہر کی حقیقت کا دار و مدار ان کی ہستی پر نہیں۔ ہستی تو وہ صفت ہے جو اللہ تعالیٰ جو اہر کو عطا کرتا ہے۔ جب تک یہ صفت عطا نہیں ہوتی، جو اہر گویا قدرت الہیہ کے پردے میں مخفی رہتے ہیں۔ وہ ہستی میں آتے ہیں تو اس وقت جب یہ قدرت (قدرت باری تعالیٰ) سے مرئی شکل اختیار کر لیتے ہیں۔ لہذا باعتبار ماہیت جو ہر قدرے عاری ہے۔ گویا یوں کہیے کہ اس کا ایک محل بھی ہے لیکن مکان سے بے نیاز۔ کیوں بے یہ صرف جو اہر کا اجتماع ہے جس سے ان میں امتداد کی صفت پیدا ہوتی ہے اور مکان کا ظہور ہو جاتا ہے۔“ (۹)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اشاعرہ کے حوالے نال نہ صرف جو اہر دے وجودوں تسلیم کیتا سگوں یونانیاں دے بُند کائنات یا کائنات سکونی دے مقابلے تے ہر دم خلق ہوندی ہوئی کائنات دے تصور نوں سراہیا تے کہیا کہ ایہہ تصور قرآن حکیم توں ماخوذ اے۔ ارج طبعیات دی ایس تصور دی توثیق کر رہی اے۔ (۱۰)

جست و تصور:-

مسلمان مفکر ’نظام‘ نے ’جست‘ و تصور پیش کیتا تے کہیا کہ متحرک جسم مکان دے ساریاں نقطیاں چوں نہیں گزر دا سگوں چھال (چھلانگ) مار کے خلانوں پار کر جاندا اے۔ ایس لئی اے کدی اتھے تے کدی اوتھے نظر آندا اے۔ جدید طبعیات ایس تصور دی تصدیق کردی اے۔ (۱۱)

زمان و مکان و تعلق:-

’آن‘ (لحہ، گھڑی، زمان، moment) تے ’نقطے‘ (مکان، جگہ، مقام) و چوں آن زیادہ بنیادی عنصر اے۔ پر ’نقطہ‘ ’آن‘ توں جدا نہیں سگوں اوس دا مظہر اے۔ دراصل ’نقطہ‘ کسی شے دا نام نہیں۔ ایہہ تے ’آن‘ نوں دیکھن دا اک ’زاویہ‘ اے۔ (۱۲)

مرورِ زمان و تصور:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اشاعرہ دے معروضی نقطہ نظر دے بجائے ’مرورِ زمان‘ و تصور قبول کیتا اے جس دے اندر واقعات و تسلسل اک چلدے ہوئے کارواں دی صورت وچ نمودار ہوندا اے۔ پر، جس حد تک خدا دی ذات و تعلق اے، اوس جا سارے واقعات مشاہدے دے اک ہی کوندے دے اندر موجود ہوندے نہیں۔ ’مرورِ زمان‘ دے تصور دے نال وقت دی تقسیم دے بجائے اوس دی اکائی نمودار ہوندی اے۔

عراقی و تصورِ زمان و مکان:-

ملا جلال الدین تے صوفی شاعر عراقی نے وقت و اک اضافی تصور پیش کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ مادیت توں لے کے روحانیت تک مختلف مدارج رکھن والی ہستیاں لئی زمان دی نوعیت مختلف اے۔ عراقی نے اسی قسم دی طبقہ بندی مکان یا فضائی وی کیتی اے۔ اوس دا خیال اے کہ فضا دے تن طبقے نیں:

۱۔ مادی اشیاء دی فضا:-

پہلا طبقہ مادی اشیاء دی فضا اے جس دے مزید تن درجے نیں:

پہلا درجہ:- پہلے درجے وچ وزن دار اشیاء دی فضا اے۔

دوسرا درجہ:- دوسرے درجے وچ ہوائے ایسے ای نوعیت دی ہلکی چیزاں دی فضا اے۔

تیسرا درجہ:- نور یا روشنی دی فضا اے۔

اے تنوں فضا و اک دوسرے دے ایس قدر قریب واقع نیں کہ ایہناں وچ سوائے ذہنی تحلیل تے روحانی واردات دے ہور کسے ذریعے نال امتیاز نہیں کیتا جاسکدا۔ ایس پہلے طبقے دی فضا وچ اسپین و نقطیاں دے درمیان فاصلے دی تعریف کر سکدے آں۔

۲۔ غیر مادی مخلوق دی فضا:-

دوسرا طبقہ غیر مادی مخلوق یعنی ملائکہ وغیرہ دی فضا دا اے۔ ایس فضا وچ وی فاصلے دا اک مفہوم موجود اے۔ کیوں جے، بھانویں غیر مادی ہستیاں پتھر دی دیواراں چوں گزر سکدیاں نیں، پر اوہ حرکت توں بالکل بے نیاز نہیں تے حرکت دے نال فاصلے دا مفہوم لازماً پایا جاند اے۔ فضا توں آزادی تے بے نیازی دا بلند ترین درجہ انسانی روح نوں عطا ہو یا اے۔

۳۔ ربانی یا الہی فضا:-

مادی تے غیر مادی اشیاء دے طبقات توں بعد تیسرا طبقہ ربانی یا الہی فضا دا اے جہدے تک اسیں فضا دی ان گنت قسماں توں گزر کے پہنچدے آں۔ ایہہ فضا اجداتے فاصلیاں دی تمام قیود تے بندشاں توں آزاد اے تے ایس تے لامتناہیاں آکے مرکز ہو جاندیاں نیں۔ (۱۳)

خدا دے حوالے نال زماں و مکاں دا تصور:-

عراقی دے مطابق خدا دے حوالے نال کسی نہ کسی مکاں دے وجود دا ذکر ایس آیت مقدسہ توں ملد اے:

..... نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرْدِ ۝ سورة ق ۵۰ آیت ۱۶

میں تہاڈے شہرگ توں وی زیادہ تہاڈے نزدیک آں۔

پر، قرب، ربط یا فراق دے جو الفاظ مادی اشیاء لئی موزوں نیں، خدا دی ذات تے منطبق نہیں ہو سکدے۔ دراصل روح نہ تے جسم دے اندر ہوندی اے تے نہ باہر، نہ قریب ہوندی اے تے نہ دور! پر ہر ذرے دے نال اوس داربطہ تے انسلاک اک حقیقت اے۔ لہذا، خدا دے حوالے نال مکاں دے وجودی لئی نہیں کیتی جاسکدی۔ (۱۴)

خدا دے حوالے نال زماں دا تصور انج پیش کیتا جاند اے کہ غیر مادی ہستیاں دے تھلے والے طبقے نوں درجہ بدرجہ طے کر کے آخر تے اسیں ربانی یا الہی وقت تک پہنچدے آں جیہہ گزرنے یا پہننے دی خاصیت توں بالکل مبرا اے، تے ایس لئی وچ نہ تقسیم اے، نہ ترتیب تے نہ بدلا۔ ایہہ دوام توں وی اچا اے تے ایس دی نشروعات اے تے نہ انجام۔ ایہی اوہ وقت اے جس نوں قرآن کریم نے ’ام الکتاب‘ والقب دتا اے تے جس وچ ساری تاریخ عالم علت و معلول دے سلسلے توں آزاد ہو کے اک مافوق الدوام ’اب وچ سماجاندی اے۔ (۱۵)

خدا دے حوالے نال مندرجہ بالا توضیح توں بعد درج ذیل حدیث قدسی تے غور کریے تے زماں دا تصور اچھی طرح واضح ہو جاند اے:

حدیث قدسی:-

ارشاد باری تعالیٰ ہے:

”لَا تَسْبُو الدَّهْرَ فَإِنَّا الدَّهْرُ“ زمانے کو گالیاں نہ دو کیوں کہ میں زمانہ ہوں۔ (۱۶)

مغربی مفکرین دا تصور زمان و مکان:-

مسلمان مفکرین توں بعد مغربی مفکرین نے زمان و مکان دے مسئلے تے گہرا غور و فکر کیتا۔ ایس سلسلے وچ ڈیکارٹ (فرانسیسی فلسفی)، نیوٹن (سائنسدان)، ہٹشے (جرمن فلسفی) تے آئن سٹائن دے افکار اہل علم دی توجہ تے غور و فکر دا مرکز رہے۔ اقبال نے ایہناں ساریاں دے افکار و انتقیدی جائزہ لے کے اظہار رائے کیتا اے۔ اوہ آئن سٹائن دے نظریہ اضافیت توں زیادہ متاثر ہوئے کیوں جے ایہہ اسلام دے تصور زمان و مکان دے زیادہ قریب اے۔ اوس نے مادے دی حقیقت بیان کیتی تے اشیاء دی اصل حقیقت دی طرف توجہ دلائی۔ اوس دے نظریے نے مادہ پرست مغرب تے کاری ضرب لگائی۔

آن سٹائن دے نظریہ اضافیت وچ زمان و مکان دا تصور:-

آن سٹائن دے نظریہ اضافیت دے اہم نکات درج ذیل نیں:

زمان و مکان دی اضافیت:-

نظریہ اضافیت وچ آن سٹائن نے بیان کیتا کہ تو انائی وجود رکھدی اے۔ مادہ تے تو انائی اک چیز دیاں دو شکلاں نیں۔ ایس انکشاف دے نتیجے وچ مادہ پرستی دے خاتمے دا آغاز ہو گیا۔ نظریہ اضافیت دی رونال زمان اور مکان، مطلق تے اک دوجے توں کھنیں سگوں اک دوجے تے منحصر نیں۔ زمان و مکان دی ایس اضافی خاصیت نوں اقبال نے 'جاوید نامہ' وچ 'زروان' فرشتے دے تذکرے دے ضمن وچ بڑی خوبی نال بیان کیتا اے۔ ایہ فرشتہ اقبال نوں افلاک دی سیر لئی لے کے جاندا اے۔ ایس سیر توں پہلے مولانا روم، اقبال نوں معراج دی حقیقت توں ایہناں الفاظ نال آگاہ کرن دی کوشش کردے نیں:

از شعور است این کہ گوئی نزد و دور چست معراج؟ انقلاب اندر شعور

انقلاب اندر شعور از جذب و شوق وا رھاند جذب و شوق از تحت و فوق

ایں بدن با جان ما انبار نیست! مشقت خاکے مانع پرواز نیست (۱۷)

☆... کسی شے دے نزدیک یا دور ہون دا ذکر کیتا جاندا اے جس دا تعلق شعور نال اے۔ معراج کیہ اے؟ شعور وچ انقلاب دا نام اے۔

☆... شعور وچ انقلاب جذب و شوق (عشق) نال پیدا ہوندا اے۔ جذب و شوق انسان نوں پستی و بلندی (مکان دے تصور) توں آزاد کردیندا اے۔

☆... ایہہ بدن ساڈی روح دا شریک نہیں اے۔ ایہہ مٹی دی مٹی (انسانی بدن) روح دی پرواز وچ حائل نہیں اے۔

جد انسان نوں ذات الہی تے محبوب خدا ﷺ دا عشق حاصل ہو جاندا اے تے اوس دی ساری توجہ ایدھر لگ جاندی اے۔ ایس توجہ دی بدولت اوس دی روح نور الہی نال قوت پاندی اے۔ ایس طرح اوہ مادی دنیا چوں روحانی دنیا وچ داخل ہو جاندا اے تے اوس دی رُوح قدرت خداوندی نال اپنے مرکز حقیقی دی طرف پرواز کردی اے، تے اپنی روحانی قوت دے مطابق، مشیت ایزدی دے تحت معراج حاصل کردی اے۔ ایس سفر معراج وچ روح مکان دی پابندیاں توں آزاد ہو جاندی اے بلکہ زمان دی گرفت توں وی کافی زیادہ حد تک آزادی حاصل کر کے حقیقی زمان وچ گم ہو جاندی اے۔ ایس دی اعلیٰ ترین مثال ساڈے پیارے آقا، نبی کریم، رؤف و رحیم ﷺ دا سفر معراج اے جس وچ آپ ﷺ عالم لاہوت وچ اپنے محبوب حقیقی دے دیدار توں مشرف ہوئے تے زمین تے واپس تشریف لے آئے۔ آپ ﷺ دی نسبت دی بدولت آپ ﷺ دی امت نوں وی معراج دی صلاحیت عطا ہوئی۔ آپ ﷺ نے ایہہ فرما کے نماز مومن دی معراج اے، اہل ایمان تے اہل عشق دے امکانی معراج دی نشاندہی فرمادی۔ آپ ﷺ دی امت دے اولیاء و چوں جس نوں خدا تعالیٰ چاہے ایس روحانی معراج دی صلاحیت تے سعادت عطا فرمادیندا اے۔ مثلاً شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ اپنے قصیدہ غوثیہ وچ روحانی معراج دا ایس طرح ذکر کردے نیں:

أَنَا فِي حَضْرَتِ التَّقْرِيبِ وَحَدِي يُصَرِّفُنِي وَحَسْبِي ذُو الْجَلَالِ

☆... میں اللہ تعالیٰ دے حضور تے قرب وچ یگانہ تے فرداں۔ اوہ مینوں اک حال چوں دوسرے حال وچ پھیردا اے۔ اوس دی ذات میرے لئی کافی اے۔

شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ زمان و مکان تے عطائے خداوندی نال حاصل ہون والے تصرف دا ذکر ایہناں لفظاں نال کردے نیں:

وَمَا مِنْهَا شُهُورٌ أَوْ دُهُورٌ تَمُرُّ وَتَنْقَضِي إِلَّا آتَالِي!

☆... ہر مہینہ تے ہر زمانہ جو دنیا وچ گزرن لئی آندا اے، اوہ واقع ہون توں پہلے میرے کول آندا اے۔

وَتُخْبِرُنِي بِمَا يَأْتِي وَيَجْرِي وَتُعَلِّمُنِي فَأَقْصِرُ عَنْ جِدَالِ

☆... جو کچھ واقع تے جاری ہوندا اے اوس دی مینوں خبر تے اطلاع دیندے نیں۔ ایہہ علم مینوں اللہ تعالیٰ نے عطا کیتا اے۔ توں ایس

معاملے وچ میرے نال جھگڑانہ کر۔ (۱۸)

آسمانی سفر (معراج) لئی انسان نوں جسمِ خاکی دی پابندی توں آزاد ہونا پیندا اے۔ ایجہا اوس وقت ہوندا اے جدوں وقت اوہ زمان و مکان دی پابندیاں تے غالب آجائے۔ جاوید نامہ وچ ایس دا ذکر ایس طرح ہویا اے:

برمکان و برزمان اسوار شو فارغ از پچاک این زناں شو

چشم بکشا بر زمان و بر مکان این دو یک حال است از احوال جاں (۱۹)

☆... توں زمان و مکان تے سوار ہو جاتے انج اوس زناں دی گرفت توں آزاد ہو جا۔ مراد ایہہ وے کہ توں ایس کائنات نوں مخر کر کے ایس

توں آزاد ہو جاتاں۔ جے توں اپنی خودی نوں پہچان سکین۔

☆... توں زمان و مکان دی حقیقت تے غور کر۔ ایہہ دونوں ذات باری تعالیٰ دی صفات دے مظہر نیں۔

ایس توں بعد علامہ اقبال زمان و مکان دے فرشتے دا ذکر کردے نیں۔ جیہڑا ایہناں نوں عالمِ بالادی سیر لئی نال لے کے جاندا اے۔ اقبال ایس فرشتے دیاں دو شکلاں دا ذکر کردے نیں۔ اوہ زمان و مکان دی اضافی خاصیت دا ذکر کر کے ایس دی حقیقت تے امکانِ تخیر دی طرف توجہ دلا ندے نیں۔ اوہ کہندے نیں:

زاں سحاب افرشتہ آمد فرود با دو طلعت این چو آتش آں چو دود

آں چو شب تاریک و این روشن شہاب چشم این بیدار و چشم آں بخواب

بال او را رنگہائے سرخ و زرد سبز و سیمین و کبود و لاجورد

چو خیال اندر مزاج او رے از زمین تا کہکشاں او را دے

ہر زمان او را ہوائے دیگرے پر کشادن در فضائے دیگرے (۲۰)

☆... اوس بدلی و چون اک فرشتہ اُتریا۔ اوس دے دو چہرے سن، اک اگ دی طرح تے دوسرا دھوئیں دی طرح سی۔

☆... دھوئیں والا چہرہ رات دی طرح کالاتے اگ والا چہرہ شہاب دی طرح روشن سی۔ اگ والے چہرے دی اکھ بیدار تے دھوئیں والا

چہرہ مجو خواب سی۔

☆... اوس دے بال سرخ تے زرد رنگ دے، سبز، سفید، نیلے تے لاجوردی سن۔

☆... اوس دے مزاج وچ خیال جیہی تیزی سی۔ زمین توں کہکشاں تک داسفراوس لئی اک پل داسفراوس۔ (اوہ اک لمحے وچ ایہہ سفر طے کر

لیندا سی)۔

☆... ہر گھڑی اوس دے دل وچ اک نئی خواہش پیدا ہوندی سی تے ہر پل اوہ اک نویں فضا وچ پرواز کرداسی۔

انسان رہنما توں بغیر زمان و مکان دی حقیقت نہیں سمجھ سکدا تے اوہناں تے غالب آکے سیر روحانی حاصل نہیں کر سکدا۔ ایس

مقصد لئی رہنما دے نال توفیق الہی دا حاصل ہونا وی ضروری اے۔ اقبال دی شاعری وچ مرشدِ رومی تے زروان فرشتہ ایہی رموز

منکشف کردے نیں۔

آئن سٹائن و نظریہ اضافیت :-

نظریہ اضافیت وچ آئن سٹائن نے بیان کیتا کہ توانائی وجود رکھدی اے۔ مادہ تے توانائی اک چیز دیاں دو شکلاں نیں۔ ایس

انکشاف دے نتیجے وچ مادہ پرستی دے خاتمے دا آغاز ہو گیا۔ (۲۱)

آئن سٹائن دا چار ابعادی تصور:-

انیسویں صدی تک دنیا داسہ ابعادی (Three Dimension) تصور رائج سی۔ آئن سٹائن نے چار ابعاد، طول (لمبائی)، عرض (چوڑائی)، عمق (گہرائی) تے وقت دا تصور پیش کیتا۔ اوس نے وضاحت کیتی کہ کسی واقعے دے تعین لئی اوس دے جائے وقوع دے علاوہ اوس واقعے دے وقت دا ذکر وی ضروری اے۔ (۲۲)

آئن سٹائن دا تصورِ قوت:-

نیوٹن نے مکان تے زمان دے نال قوت نوں بھی مطلق فرض کیتا سی۔ آئن سٹائن نے عام اضافیت دے اصولاں تے ایہہ نتیجہ اخذ کیتا کہ اسپیس جس چیز نوں قوت شمار کر دے آں، اوہ صرف زمان و مکان دی اک خاصیت اے، کوئی وکھری چیز نہیں۔ (۲۳)

متناہی پر غیر محدود کائنات دا تصور:-

آئن سٹائن نے کائنات نوں متناہی پر غیر محدود قرار دتا، اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ایس امر نال اتفاق کیتا۔ اقبال لکھدے نیں:

”..... اس نظریہ کی رو سے فضا مادہ پر منحصر ہے۔ آئن سٹائن کے خیال کے بموجب کائنات کسی لامحدود خلا میں ایک جزیرہ نہیں بلکہ وہ غیر محدود لیکن متناہی ہے، جس کے آگے کوئی خیالی فضا نہیں۔“ (۲۴)

اقبال دا تصورِ زمان و مکان:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ آئن سٹائن دے پیش کردہ تصورِ زمان و مکان توں بہت حد تک متفق نیں۔ اوہناں نوں نظریہ اضافیت دی اوس تعبیر نال اتفاق اے، جو ہائٹ ہیڈ نے بیان کیتی اے۔ اوہ لکھدے اے:

”نیچر کوئی ایسی سکونی حقیقت نہیں ہے جو ایک غیر حرکیاتی خلا میں واقع ہو بلکہ وہ ایسے واقعات کا مجموعہ ہے جو اپنے مسلسل تخلیقی بہاؤ کی خاصیت رکھتے ہیں۔ زمان و مکان دونوں اضافی اور حقیقی ہیں لیکن ان دونوں میں سے زمان زیادہ اہمیت رکھتا ہے۔ اگرچہ تمام اشیاء میں زمان و مکان دونوں موجود ہیں لیکن ان کا باہمی تعلق ایسا ہے جیسا جسم اور ذہن کا، یعنی زمان ذہن ہے مکان کا۔“ (۲۵)

مندرجہ بالا اقتباس توں ایہہ نتائج اخذ ہوندے نیں:

- ۱- ہماری کائنات ارتقا پذیر تے متحرک اے۔
- ۲- زمان و مکان دونوں اضافی تے حقیقی نیں پر ایہناں دوہاں چوں زمان زیادہ اہمیت رکھدا اے۔
- ۳- ساریاں شیواں وچ زمان و مکان دونوں موجود نیں۔ ایہناں دا آپسی تعلق اچھا اے جیویں جسم تے ذہن دا۔ زمان ذہن اے مکان دا۔ مندرجہ بالا اقتباس دے نال متصل اقتباس دا جائزہ لین نال مزید علم ہوند اے کہ
- ۴- طبعی نقطہ نظر نال ایس زمان داصر ف جزوی تعین کر سکدے آں۔
- ۵- زمان و مکان دے متعلق ساڈے مشاہدے اضافی (Relative) نیں۔
- ۶- حقیقی زمان اک قسم دی تخلیقی فعلیت اے۔ ایس دے متعلق تواتر دا تصور نہیں کیتا جاسکدا تے نہ ایس نوں ماضی، حال تے مستقبل وچ تقسیم کیتا جاسکدا اے۔ ساڈا ذہن اپنی سہولت دی خاطر ایس خالص زمان نوں متواتر آانات وچ تقسیم کر لیندا اے تاں جے ایس طرح حقیقت دی فعلیت دا تصور تے اوس دی پیمائش کیتی جاسکے۔ (۲۶)

ڈاکٹر یوسف حسین خان رُوح اقبال وچ اقبال دے تصورِ زمان و مکان تے بحث کر دے ہو یاں لکھدے نیں:

”..... اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے زمان کی حقیقت کا ادراک اور حیات کا تصور، زمان میں ایک مسلسل حرکت کے طور پر کیا ہے۔ زمان ایک مسلسل حرکت ہے۔ انسانی زندگی اور تاریخ کا راستہ پہلے سے بنا بنایا اور مقرر شدہ نہیں ہے۔ زمان ایک توجہ بہ لحاظ مرور ہے اور دوسرے وہ ایک رجحان ہے جو زندگی کسی مقصد و منہا کی طرف آگے بڑھنے میں ظاہر کرتی ہے جو اچھی تکمیل پذیر نہیں ہوا۔“ (۲۷)

مراد ایہہ وے کہ

- ۱- زمان اک حقیقت اے۔
- ۲- زمان مسلسل حرکت وچ اے تے ہن تک تکمیل تے نہیں پہنچیا۔
- ۳- زندگی زمان وچ مسلسل حرکت دا نام اے۔
- ’بال جبریل‘ دی مشہور نظم ’مسجد قرطبہ‘ وچ علامہ اقبال زمان و مکان دی اہمیت ایس طرح بیان کردے نیں:
- سلسلہ روز و شب نقش رگر حادثات سلسلہ روز و شب اصل حیات و ممات
سلسلہ روز و شب تارِ حریر دو رنگ جس سے بناتی ہے ذات اپنی قبائے صفات
سلسلہ روز و شب سازِ ازل کی فغان جس سے دکھاتی ہے ذات زیر و بم ممکنات
تیرے شب و روز کی اور حقیقت ہے کیا ایک زمانے کی رو، جس میں نہ دن ہے نہ رات (۲۸)
- ایس طبعی زمان و مکان وچ جنم لیندے آں۔ اپنی زندگی دے دن گزاردے تے مر جاندے آں۔ ایہہ سلسلہ روز و شب گزاردے ہوئے زمان دا احساس دلاندا اے۔ ایہہ زمان دراصل حکم ربی دا مظہر تے اوس دی صفات دی جلوہ نمائی اے۔ اصل زمان و مکان (خالص زمان/حقیقی زمان) ذاتِ باری تعالیٰ دی قدرت دا مظہر اے تے اوس دیاں ساریاں صفات اوس توں ظاہر ہوندیاں نیں۔ طبعی (ریاضیاتی زمان/ارضی زمان) جس وچ انسانی عقل سرگرداں رہندی اے اصل حقیقت نیں۔ طبعی زمان و مکان دے بارے اقبال کہندے نیں:
- خرد ہوئی ہے زماں و مکاں کی زناری نہ ہے زماں نہ مکاں، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (۲۹)
ہستی و نیستی از دیدن و نادیدن من چہ زمان و چہ مکاں، شوخی افکارِ من (۳۰)
- ☆ کسی چیز دے ہون تے نہ ہون دا دار و مدار میرے دیکھن تے نہ دیکھن تے اے۔ زماں کیہ اے تے مکاں کیہ اے، ایس دا دار و مدار میری شوخی افکار تے اے۔
- ’جاوید نامہ‘ وچ ’زمان و مکان‘ دا فرشتہ زروان، زمان دی حقیقت بیان کردیاں ہویاں کہند اے:
- ۱- ہر انسانی تدبیر زمان دی تقدیر نال وابستہ اے۔
- ۲- زندگی، موت تے حشر سب زمان دیاں ہی حرکتاں نیں۔
- ۳- انسان، فرشتے تے کائنات سب زمان وچ واقع ہوئے نیں۔
- ۴- زمان حقیقت کا آخری جزو اے۔
- گفت زروانم جہاں را قاہرم ہر نہانم از نگہ ہم ظاہرم
بستہ ہر تدبیر با تقدیر من ناطق و صامت ہمہ پتخیر من
من حیاتم، من ممامت، من نشور من حساب و دوزخ و فردوس و حور
آدم و فرشتہ در بند من است عالم شش روزہ فرزند من است
ہر گلے کز شاخ می چینی منم اُم ہر چیزے کہ می بینی منم (۳۱)
- 1- کہن لگا، میں زروان آں۔ جہاں لئی میں قاہر آں۔ میں نگاہ توں چھپیا ہو یا وہی آں تے ظاہر ہی آں۔
- 2- ہر تدبیر میری تقدیر نال بدھی ہوئی اے۔ گل بات کرن والے تے گونگے سب میرے شکاری نیں۔
- 3- میں ای زندگی آں، میں ای موت آں، میں ای روز حشر آں۔ میں ہی حساب، دوزخ، جنت تے حور آں۔
- 4- انسان تے فرشتہ میری قید وچ نیں۔ ایہہ چھ دن دا جہاں میرا فرزند اے۔
- 5- ہر پھل جو توں شاخ توں توڑدا ایں، اوہ میں ہاں۔ ہر اوہ چیز جو توں ویکھدا ایں، اوس نوں جنم دین والا میں آں۔
- ’اسرارِ خودی‘ وچ اقبال نے امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ دے مشہور مقولے ’الوقت سیفِ قاطع‘ دی خوبصورت انداز نال وضاحت کیلی
- اے۔ اوہ فرماندے نیں کہ انبیاء دے معجزات تے اولیاء دی کرامات دا ظہور ایس ’سیفِ قاطع‘ (وقت) نال ہی ہو یا اے۔ جو شخص زمان

توں مراد محض دن، رات لید اے اوہ گمراہ اے تے زمان دی اصل حقیقت توں واقف نہیں۔ اوہ حیات جاوداں توں وی آگاہ نہیں۔

اے اسپر دوش و فردا در نگر در دل خود عالم دیگر نگر
در گل خود تخم ظلمت کاشتی وقت را مثل خطے پنداشتی
باز با پیماہ لیل و نہار فکر تو پیمود طول روزگار
ساختی این رشتہ را زتار دوش گشتہ مثل بتاں باطل فروش (۳۲)

- 1- اے ماضی تے مستقبل دے قیدی اپنے دل دے اندر دیکھو اتھے اک ہور جہان آباد اے۔
 - 2- توں وقت نوں اک لکیر تصور کر کے اپنے خاکی وجود وچ تاریکی دا بیج بویا اے۔
 - 3- فیر تیری سوچ نے زمانے دی لمبائی نوں رات تے دن دے پیمانے نال ناپیا اے۔
 - 4- توں (رات تے دن دے ایس) رشتے نوں اپنے کندھے دی زنا بنا لیا اے تے بتاں دی طرح باطل فروش بن گیا ایں۔
- ’بال جبریل‘ وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ اپنی نظم ’زمانہ وچ زمانے دی زبانی اوہدیاں صفات بیان کردے نیں۔ زمانہ کہند اے کہ میں حادثات نوں جنم دیندا آں۔ کتے میں راکب آں تے کتے مرکب، تے کتے تازیانہ عبرت آں۔ مینوں صرف کوئی خدا شناس (عارف خدا) ہی پہچان سکدا اے۔

جو تھا، نہیں ہے، جو ہے نہ ہوگا، یہی ہے ایک حرفِ محرمانہ
قریب تر ہے نمود جس کی، اسی کا مشتاق ہے زمانہ
مری صراحی سے قطرہ قطرہ نئے حوادث ٹپک رہے ہیں
میں اپنی سیخِ روز و شب کا شمار کرتا ہوں دانہ دانہ
ہر ایک سے آشنا ہوں، لیکن جدا جدا رسم و راہ میری
کسی کا راکب، کسی کا مرکب، کسی کو عبرت کا تازیانہ
مرے خم و پیچ کو نجومی کی آنکھ پہچانتی نہیں ہے
ہدف سے بیگانہ تیر اس کا، نظر نہیں جس کی عارفانہ (۳۳)

ڈاکٹر یوسف حسین خاں ’روح اقبال‘ وچ زمانے دے اوصاف تے معارف بیان کردے ہوئے کہندے نیں:

- ۱- مفکراں دے نزدیک زمانہ حوادث و واقعات دے تو اترو توں عبارت اے جس دا کوئی ہور جوڑ نہیں۔ جس دی نہ ابتدا اے تے نہ انتہا اے۔
- ۲- بجائے عقل دے، جو تحلیل و تجزیہ کردی اے، ذوق و وجدان نال ای زمانے دی حقیقت دار از تھوڑا بہت کھولدا اے۔
- ۳- ماضی، حال تے مستقبل مرور زمانی دے نقطے نیں۔
- ۴- مکان دا تصور چونکہ آفریدہ (موجود، پیدا کیتا ہو یا، واضح) ہوند اے ایس لئی اسیں اوہدی ماہیت جان سکدے آں تے اوسدا تجزیہ کر سکدے آں۔

- ۵- مکان دا ادراک بالواسطہ طور تے ہوند اے۔ ایہہ اک قسم دی تعمیر ہوندی اے جو اسیں اپنے حواس دے ذریعے کردے آں۔
 - ۶- زمانہ دا تعلق اندرونی احساس نال اے۔ ایس حقیقت نوں صرف محسوس کیتا جاسکدا اے، پرا ایس دی تعریف کرنا ممکن نہیں۔ (۳۴)
- وقت را مثل مکاں گسترده امتیاز دوش و فردا کردہ
وقت ما کو اول و آخر ندید او خیابان ضمیر ما دمید (۳۵)
- ☆... توں وقت نوں وی مکاں (جگہ) دی طرح پھیلی ہوئی شے تصور کیتا تے (ایس طرح) ماضی تے مستقبل وچ فرق سمجھیا اے۔
☆... ساڈے وقت نے اول تے آخر نہیں دیکھیا۔ ایس نے ساڈے ضمیر دے چمن چوں جنم لیا اے۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے 'پیامِ مشرق' دی اک نظم 'نوائے وقت' وچ زماں دا تصور بڑی عمدگی نال پیش کیتا اے۔ زمانہ انسان نوں خطاب کردیاں ہوياں کہند اے کہ میری اصل حقیقت نوں معلوم کرن لئی توں خود اپنے اندر دیکھ کہ میں تیری جان ہاں۔ مراد ایہہ وے کہ جیہڑا انسان اپنے آپ نوں پہچان لیندا اے اوس نوں زمانے دی حقیقت دا ادراک ہو جاندا اے۔ زمانہ رازِ زندگی تے حیات کائنات اے۔ ایس راز توں آگاہ ہون لئی من دی دنیا وچ غوطہ زن ہونا چئے گا۔ علامہ اقبال کہندے نیں:

من رہو و تو منزل، من مزرع و تو حاصل تو سازِ صد آہنگے، تو گرمیٰ این محفل
آوارہ آب و گل! دریاں مقامِ دل گنجیدہ بہ جاے میں، این قلم بے ساحل
از موجِ بلند تو سر بر زدہ طوفانم (۳۶)

تصورِ زمان و مکان دا انسانی علم، عزم تے ارادے تے اثر:-

خالق کائنات نے ہر چیز عجب پیدا کیتی اے۔ کسی وی تخلیق دے ظاہر و باطن تے غور کر لینے عجب اسرار و رموز ظاہر ہوندے نیں۔ کوئی شے وی بلا مقصد پیدا نئی کیتی گئی۔ ہر اک شے مخصوص شکل و شبہات، ساخت، تے مخصوص افعال سرانجام دین دی صلاحیت رکھدی اے۔ اوس دی ساخت، شکل و شبہات تے کارکردگی وچ اک خاص ترتیب، تناسب تے حکمت و دانش پائی جاندی اے۔ ایہہ ترتیب و تناسب حسن و خوبصورتی دا مظہر نیں تے خدا تعالیٰ دی قدرت، حکمت، صنایع، حسن و جمال تے مشیت دا بین ثبوت نیں۔ ایہناں حقائق دے ادراک لئی عقل بیدار تے دیدہ بینا دی ضرورت اے۔

غرضیکہ ہر تخلیق خالق دی معرفت دے حصول دا ذریعہ اے۔ انسان افضل ترین مخلوق اے جس نوں احسن الخلقین نے احسن تقویم تے تخلیق فرمایا اے۔ ذاتِ باری تعالیٰ نے کائنات تے ایس دے اندر جو کچھ اے، انسان لئی پیدا فرمایا اے تے انسان نوں بار بار دعوتِ نظارہ، دعوتِ غور و فکر تے ایہناں دی تخیل لئی دعوتِ عمل دتی اے۔ اللہ تعالیٰ نے انسان نوں اپنی عبادت تے معرفت لئی پیدا فرمایا اے۔ بغیر معرفت دے عبادت اوہ اعلیٰ مقام نہیں پاندی جس دا شرف صرف اعلیٰ مقام دے انساناں نوں ای حاصل ہوند اے۔

جد انسان اپنی ذات تے کائنات وچ غور و فکر کردا اے تے اوس نوں خالقِ حقیقی دے جلوے نظر آنا شروع ہو جاندا اے۔ گویا معرفت دے حصول دا سلسلہ شروع ہو جاندا اے تے ایہو ای مقصدِ حیات تے مقصودِ فطرت اے۔

جد انسان زمان و مکان دے تصور تے غور و فکر کردا اے تے اوس تے ایس دی حقیقت آشکار (ظاہر) ہو جاندی اے۔ اوہ اپنی شخصیت دے باطنی اوصاف تے خوابیدہ صلاحیتاں نوں بھرپور انداز وچ بروئے کار لیاون لئی مصروفِ عمل ہو جاندا اے۔ اوہ ایس حقیقت توں آگاہ ہو جاندا اے کہ اوہ جہان لئی پیدا نہیں ہو یا سگوں جہان اوس لئی پیدا کیتا گیا اے۔ اوہ اپنی خودی دی پہچان تے اوس دی تکمیل لئی ہر ممکن کوشش کردا اے۔ اوس نوں ستاریاں توں آگے دے جہان نظر آون لگدے نیں۔ زمان و مکان دا حقیقی تصور ظاہر ہون تے اوس نوں حقیقت الحقائق یعنی اللہ تعالیٰ دی معرفت حاصل ہو جاندی اے۔ خودی دے استحکام نال اوس نوں کائنات وچ دور دور تک رسائی حاصل ہو جاندی اے۔ قدرت اوس نوں تصرفات عطا فرما دیندی اے۔ ایسے خود شناس تے خدا شناس شخص دی ہر جگہ تے حکمرانی قائم ہو جاندی اے۔ اوس نوں ایس حقیقت دا ادراک ہو جاندا اے کہ اوہ مجبورِ محض نہیں۔ قدرت نے اوس نوں بے شمار صلاحیتاں تے طاقتاں عطا فرمایاں نیں۔ اوس دی کارکردگی دا دائرہ کار بہت وسیع ہو جاندا اے۔ اوہ ایس حقیقت توں بخوبی آگاہ ہو جاندا اے کہ انسانی زندگی تے تاریخ دا رستہ پہلے توں مقرر نہیں۔ ایس وجہ توں اوہ بہت پر عزم ہو جاندا اے۔ اوس دے ارادے بہت وسیع تے مستحکم ہو جاندا اے تے اوہ بھرپور زندگی گزارن لئی مصروفِ عمل ہو جاندا اے۔ ایس طرح زمان و مکان دے حقیقی تصور توں آگاہی نال انسان دے علم وچ بے حد اضافہ ہو جاندا اے۔ اوہ اپنی صلاحیتاں توں بخوبی آگاہ ہو جاندا اے تے عزمِ راسخ دے نال راہِ حیات تے گامزن ہو جاندا اے۔

دیگر الفاظ وچ کہیا جاسکدا اے کہ زمان و مکان دے واضح تے حقیقی تصور دے بغیر زندگی، اپنی ذات تے کائنات نوں صحیح طور تے سمجھنا ممکن نہیں۔ زمانے نوں معروضی تے خارجی سمجھن والا شخص جبرِ ذاتِ قائل ہووے گا۔ اوس دے برعکس زمانے نوں داخلی سمجھن والا شخص اپنی

قوتِ ارادی نال کائنات وچ تصرف کرن تے اپنی خودی نوں مستحکم تے ابدی بناون دا قائل ہووے گا۔

زندگی از دهر و دهر از زندگی است لَا تَسْبُو الدَّهْرَ فَرَمَانَ نَبِيٍّ اسْت (۳۷)

☆... زندگی، زمانے توں تے زمانہ زندگی توں اے۔ نبی کریم ﷺ دا فرمان اے کہ زمانے نوں برانہ کہو۔

جدا انسان اپنے آپ نوں آزاد تے خود مختار محسوس کر دا اے تے اوہ یقین رکھدا اے کہ بفضلِ تعالیٰ اوہ اپنا مستقبل اپنے عمل نال بہتر بنا سکدا اے۔ ایس یقین دے سرچشمے توں انسان دے سارے تخیلات تے جذبات پیدا ہوندا ہوندا اے۔ ایس دی بدولت شعور دا اوہ مرکزی نقطہ مستحکم ہوندا اے جس نوں خودی کہندے نیں تے جس دی سرحد تے خارجی عالم تے باطنی (اندرونی) عالم آ کے مل جاندا اے۔ انسان نوں زمانے تے تصرف حاصل ہو جاندا اے۔

اقبال دا تصور ریاست

علامہ اقبال کپٹلزم، سوشلزم، فاشیزم، کسی وے ازم دے قائل نہیں سن۔ اوہ صرف اسلام ازم دے قائل سن۔ اوہناں نے اسلامی تعلیمات دی روشنی وچ غیر اسلامی نظاماں سیاست و معیشت دیاں خرابیاں بیان کیتیاں تے اسلامی فلاحی ریاست دا تصور پیش کیتا۔

Capitalism:-

کپٹلزم:-

"Capitalism is a system of production and trade based on property and wealth being owned privately, with only a small amount of industrial activity by the government. (1)

”کپٹلزم ایشیا کی پیداوار اور تجارت کا ایک نظام ہے جس کی بنیاد پرائیویٹ شعبہ کی جائیداد اور دولت پر ہے جبکہ صرف محدود پیمانہ پر صنعت کا شعبہ گورنمنٹ کے زیرِ انتظام ہوتا ہے۔“

مندرجہ بالا تعریف نال تے ایس موضوع دے وسیع مطالعہ نال کپٹلزم دے بارے وچ ذیل امور سامنے آندے نیں:

۱- کپٹلزم اک معاشی نظام اے جیہدے وچ پیداوار دے ذرائع پرائیویٹ شعبے دی ملکیت ہوندے نیں ایس نظام دے تحت مارکیٹ وچ ایشیا تے خدمات دی فراہمی (supply)، طلب (demand)، قیمت (price)، تقسیم (distribution) تے زردی فراہمی (investment) نوں پرائیویٹ شعبے دے افراد کنٹرول کردے نیں۔ منافع سرمایہ کاری کرن والے مالکان وچ تقسیم کردتا جاندا اے تے کاروبار وچ خدمات سرانجام دین والے افراد نوں اوہناں دی اجرت (wages) ادا کیتی جاندی اے۔

۲- کپٹلزم دا نظام یورپ وچ سولہویں صدی عیسوی وچ پروان چڑھنا شروع ہو یا تے مغربی دنیا وچ جاگیر داری تے نوابی نظام دے زوال توں بعد پوری طرح غالب تے رائج ہو گیا۔ ایس دے بعد انیسویں تے بیسویں صدی وچ دنیا وچ ایس دی بدولت صنعتی نظام رائج ہو یا۔ عصر حاضر وچ دنیا دے زیادہ تر ممالک وچ ابھی سرمایہ دارانہ نظام رائج اے۔ مثلاً ایہہ نظام مغربی یورپ، اٹلی، فرانس، جرمنی، امریکہ، آسٹریلیا تے کینیڈا وغیرہ وچ رائج اے۔

Communism:-

اشتراکیت:-

"Communism is a political system in some countries in which the government controls the production of all food and goods, and which has no different social classes". (2)

”اشتراکیت چند ملکوں میں رائج ایسا سیاسی نظام ہے جس میں حکومت تمام قسم کی غذائی اجناس اور ایشیا کو کنٹرول کرتی ہے اور جس میں مختلف سماجی طبقات نہیں ہوتے۔“

علمی اردو لغت میں ’اشتراکیت‘ کی تعریف یوں درج ہے:

”معاشی خدمت اور پیداوار کے ذرائع پر عوامی ملکیت کے اصول پر مبنی معاشرتی نظام۔ مزدور کی آمریت۔ اس میں بالاجا ظمرا تہ و قابلیت

سب کو مساوی معاوضہ دیا جاتا ہے۔ یہ قومی پیداوار میں سب کی یکساں شراکت کا نظام ہے۔“ (۳)

اشتراکیت دی اک اعلیٰ شکل اشتہالیٹ (Socialism) اے۔ اشتراکیت دے تصور نوں واضح کرنے لئی سوشلزم (اشتہالیٹ)

دے مفہوم توں آگاہ ہونا وی ضروری اے۔

Socialism:-

اشتہالیٹ:-

Longman ڈکشنری میں سوشلزم کی تعریف یوں درج ہے:

"Socialism is a system of political beliefs and principles whose main aims are that everyone should have a equal opportunity to share wealth and that industries should be owned by the government." (4)

”سوشلزم عقائد اور اصولوں پر مبنی ایسا نظام ہے جس کے بنیادی مقاصد یہ ہیں کہ ہر ایک کو دولت میں مساوی حصہ ملنا چاہیے اور صنعتیں حکومت کی ملکیت میں ہونی چاہئیں۔“

علمی اردو لغت میں اشتمالیت (Socialism) کی تعریف یوں بیان کی گئی ہے:

”پیدائش دولت کے تمام مساوی وسائل پر تسلط ہونا اور تمام افراد کو کم از کم میں برابر کا حصہ دار ہونا۔“ (۵)

اشتراکیت تے اشتمالیت دی تعریفوں توں واضح ہوندا اے کہ
۱۔ اشتراکیت یا اشتمالیت ایسا سیاسی نظام اے جیہدے وچ کسی ملک داسارا معاشی نظام حکومت دے کنٹرول وچ ہوندا اے۔ آمدنی دے سارے ذرائع حکومت دے کنٹرول وچ ہوندے نیں۔

۲۔ ایسے معاشرے وچ امیر تے غریب دا فرق نہیں ہوندا۔ دولت سارے افراد وچ مساوی طور تے تقسیم ہوندا اے۔ ایس دے وچ بلا لحاظ مراتب و قابلیت سب نوں مساوی معاوضہ دتا جاندا اے۔ ایہہ قومی پیداوار وچ سب دی یکساں شراکت دا نظام اے۔ ایہہ نظام مشرقی یورپ، روس تے چین وغیرہ وچ رائج اے۔ ایس دا بانی کارل مارکس سی۔

Fascism:-

فسطائیت / فاشیزم:-

ویسٹ ڈکشنری وچ فاشیزم دی ایہہ تعریف بیان کیتی گئی اے:

"It is a system of government characterized by rigid one party dictatorship, forcible suppression of opposition control, belligerent nationalism, racism, and militarism, etc.: first instituted in Italy in 1922" (6)

”یہ ایک نظام حکومت ہے جس کی نمایاں خصوصیات یک جماعتی آمریت، حزب اختلاف کو شدت سے کچل دینا، شدید نوعیت کی قوم پرستی، نسل پرستی اور فوج کشی وغیرہ ہیں۔ یہ نظام حکومت پہلی بار ۱۹۲۲ء میں اٹلی میں رائج ہوا تھا۔“

قدیم دور دے انسان نے جد ترقی کیتی تے ترقی پذیر تے طاقتور اقوام نے کمزور اقوام نوں غلام بنا لیا۔ اوہناں دیاں زبناں، جائیداداں، املاک تے وسائل تے قبضہ کر لیا تے بزور قوت اوہناں توں کم لینا شروع کر دتا۔ بزور طاقت ناجائز منافع تے فائدہ حاصل کرن یعنی استحصال کرن (Exploitation) دی اے بدترین مثال سی۔

غلامی دے دور توں بعد بادشاہت یا ملوکیت دا آغاز ہویا۔ ملوکیت استحصال دی بدترین صورت بن گئی۔ ایس دی اک مثال فرعون دی حکومت اے۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام نے بنی اسرائیل نوں فرعون دی غلامی توں نجات دلائی سی۔ ملوکیت دی خلاف ردعمل دے نتیجے وچ دو بڑے معاشی نظام سامنے آئے۔ اوہناں وچوں اک کپٹلزم (سرمایہ دارانہ نظام) تے دوسرا سوشلزم (اشتمالیت) اے۔ سرمایہ دارانہ نظام دی بدولت وی عوام الناس تے مزدور طبقے دا استحصال ہویا۔ سرمایہ دار طبقے نے دنیا بھر وچ جمہوریت دے نام تے استحصالی سرگرمیاں دا دائرہ کار بڑھا دتا۔ کمزور اقوام نوں مغلوب کر کے اوہناں تے بالواسطہ یا بلاواسطہ تسلط جما لیا۔ ایس طرح دنیا بھر وچ سامراجیت (Imperialism) نوں فروغ ملیا۔ سرمایہ دارانہ نظام دی خرابیاں تے استحصالی سرگرمیاں دے ردعمل وچ کئی ممالک وچ اشتراکیت نے جنم لیا۔ ایس نظام دے حامی افراد نے معاشی مساوات دا نعرہ لگایا۔ سارے وسائل تے حکومت نے قبضہ کر لیا۔ سارے افراد معاشرہ نوں ذمہ داریاں تفویض کردتیاں گئیاں۔ ایس نظام نال سرمایہ داراں دی حوصلہ شکنی دی وجہ توں، یکساں مفادات دے پیش نظر زیادہ محنت تے کوشش دا جذبہ مفقود ہون تے، تے اعلیٰ حکومتی سطح تے چند افراد دی اجارہ داری قائم ہون دی وجہ توں ایہہ سسٹم وی ناکام ہو گیا۔

Islamic Economic System:-

اسلامی معاشی نظام:-

اسلامی اصولاں تے مبنی معاشی نظام، اسلامی معاشی نظام کہلندا اے۔ ایس معاشی نظام وچ سرمایہ دار تے مزدوراں دوہاں نوں تحفظ مہیا کیتا گیا اے۔ حقوق و فرائض دے تعین نال سرمایہ دار تے مزدور طبقے وچ معتدل، متوازن تے مستحکم رشتہ قائم کیتا گیا اے۔ ایس نظام وچ سرمایہ دارانہ تے اشتراکی نظام دیاں خرابیاں موجود نہیں۔ ایہہ نظام ہر طرح دے استحصال توں پاک اے۔ ایس نظام وچ سرمایہ

دار، مزدوروں اور واجائز حق فوراً ادا کرنی داپابندارے۔ اسلام وچ سو دنوں حرام قرار دتا گیا اے تے مضاربہ و مشارکہ دی بنیاد تے باہمی لین دین کیتا جاندا اے۔ سرمایہ دار ہر سال اپنے مال تے مادی وسائل تے زکوٰۃ فوراً ادا کرنی داپابندارے۔ ایس نظام وچ حکومت افراد معاشرہ دی فلاح دی ذمہ دار اے تے عوام نوں کاروبار دا اختیار وی دیندی اے۔ حضرت عمرؓ نے ایہہ نظام احسن طور تے رائج کیتا سی۔ اوہناں دے دور وچ معاشرے دے سارے افراد ایس قدر خوشحال ہو گئے سن کہ زکوٰۃ ادا کرن والے زکوٰۃ دے مستحق افراد تلاش کر دے پھر دے سن پر اوہناں نوں کوئی زکوٰۃ لین والا نہیں ملدا سی۔ افسوس کہ موجودہ دور وچ کسے اسلامی ملک وچ وی اسلامی معاشری نظام اپنی اصل شکل وچ رائج نہیں۔

کپٹلزم، اشتراکیت تے فاشیزم تے اقبال دی تنقید:-

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ آل احمد سرور دے نام اپنے مکتوب محررہ ۱۲ مارچ ۱۹۳۷ء وچ لکھدے نیں:

”میرے نزدیک فاشیزم، کمیونزم یا زمانہ حال کے اور ازم کوئی حقیقت نہیں رکھتے۔ میرے عقیدے کی رُو سے صرف اسلام ہی ایک حقیقت ہے جو بنی نوع انسان کے لیے ہر نقطہ نگاہ سے موجب نجات ہو سکتی ہے۔“ (۷)

خواجہ غلام السیدین دے نام اپنے مکتوب محررہ ۱۷ اکتوبر ۱۹۳۶ء وچ لکھدے نیں:

”سوشلزم کے معترف ہر جگہ روحانیت کے مذہب کے مخالف ہیں اور اس کو انیون تصور کرتے ہیں۔ لفظ انیون اس ضمن میں سب سے پہلے کارل مارکس نے استعمال کیا تھا۔ میں مسلمان ہوں اور ان شاء اللہ مسلمان مروں گا..... اسلام خود ایک سوشلزم ہے جس سے مسلمان سوسائٹی نے آج تک بہت کم فائدہ اٹھایا ہے۔“ (۸)

مندرجہ بالا اقتباسات توں ظاہر اے کہ

- ۱۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ کپٹلزم، اشتراکیت، فاشیزم تے ایس طرح دے کسے وی غیر اسلامی نظام سیاست یا نظام معیشت دے قائل نہیں سن۔ اوہناں دے نزدیک ایس طرح دے ازم کوئی وی حقیقت نہیں رکھدے۔
- ۲۔ اوہ بہت دیندار تے اعلیٰ فکر دے حامل مفکر، فلسفی تے حکیم الامت سن۔ اوہ دین اسلام نوں مکمل ضابطہ حیات تصور کر دے سن تے اسلامی نظام سیاست و معیشت دے قائل سن۔

کپٹلزم، اشتراکیت تے فاشیزم وغیرہ دولت تے طاقت دے حصول تے اوہناں دی تقسیم دے ضابطہ کار تے بنی نظام نیں۔ ایہہ فرد، معاشرے تے ملت یا قوم وچ فطرتی ربط تعلق تے توازن قائم نہیں کردے۔ کپٹلزم چند سرمایہ دار افراد یا اقوام دے ہتھوں دیگر افراد یا اقوام دے استحصال لئی مکر و فریب تے بنی اک نظام اے۔ اشتراکیت وچ قابل تے لائق افراد دا استحصال ہوندا اے۔ ساریاں نوں مساوی ملن داتے مسابقت دا جذبہ ختم ہو جاندا اے تے افراد تے قوم ترقی نہیں کردے۔ فاشیزم کمزور اقوام دی تباہی تے استحصال دے پرفریب ضابطہ عمل دا نام اے۔ ایہناں چوں کوئی نظام وی، سوائے اسلامی نظام دے، دولت تے طاقت دی تقسیم داتے اوہناں دی مدد نال صحیح فلاحی معاشرے دے قیام دا قابل عمل پروگرام پیش نہیں کردا۔ ایس سلسلے وچ اقبال فرماندے نیں:

”اسلام نے ہر معاملے میں ایک فطری اور طبعی روش اختیار کی۔ اس لیے کہ اسلام کا مقصود ہے فرد اور جماعت کی تربیت، اس کا بہمہ وجود اور مسلسل نشوونما۔“

”اسلام توئے حیات کا شیرازہ بند ہے۔ اسلام ہی وہ ایتلاف ہے جس کی دنیا کو ضرورت تھی اور ہے۔“ (۹)

”قانون وراثت ہی کو دیکھ لو۔ اس میں بھی دولت کی تقسیم اس طرح کی گئی ہے کہ مردوں، عورتوں، بوڑھوں، بچوں، خویش و اقارب، دوستوں اور ناداروں سب کا لحاظ ہے۔“

”دولت اور طاقت کا چولی دامن کا ساتھ ہے۔ اسلام نے اس امر کی پیش بندی نہایت خوبی سے کی کہ دولت حصول طاقت کا ذریعہ نہ بنے اور پھر طاقت کو بھی رد نہیں کیا۔ نہ دوسرے مذہب کی طرح اسے مذموم ٹھہرایا۔ طاقت کی روح ہے جہاد مگر جہاد کے لیے بھی جو احکام وضع ہوئے اور ان کے مقصود و مدعا کی تعبیریں اس طرح کی گئی کہ جو الارض کی بجائے جہاد صلح و آشتی کا ذریعہ بن گیا۔“ (۱۰)

اسلام اک مکمل ضابطہ حیات اے۔ ایہہ ہر شعبہ زندگی وچ انسان دی مکمل رہنمائی کردا اے۔ فرد تے معاشرے دی اصلاح، ترقی تے استحکام صرف اسلامی تعلیمات تے عمل دی بدولت ای ممکن اے۔ دنیا وچ دولت تے طاقت دے حصول نے تقسیم دے نام تے کئی معاشی تے سیاسی نظام رائج ہوئے تے مٹ گئے۔ ایہہ سارے نظام استحصالی تے باطل ثابت ہوئے۔ صرف اسلام ہی ایجہا واحد دین اے جس نے عدل و مساوات تے مبنی نظام معاشرت، نظام معیشت تے نظام سیاست پیش کیتا۔ اسلامی تعلیمات و عملی اطلاق تے اوس دے دُور رس فلاحی و اصلاحی اثرات تاریخ دے اوراق وچ محفوظ نیں۔ اقبال مسائل زندگی دے حل دے سلسلے وچ اسلامی تعلیمات دی نوعیت تے اوہناں دی اہمیت دے بارے ارشاد فرماندے نیں:

”اسلام جیسا کہ بارہا کہہ چکا ہوں دین ہے، مذہب نہیں ہے لہذا جہاں تک سیاسی معاشی مسائل کا تعلق ہے ہم کہہ سکتے ہیں کہ اسلام ایک عمرانی تحریک بھی ہے۔ لیکن نکتہ ہے جو ابھی تک لوگوں کی سمجھ میں نہیں آتا۔ لہذا اس سلسلے میں جو بے سرو پا سوالات اٹھائے جاتے ہیں اُس کی وجہ بھی یہ ہے کہ بحیثیت ایک نظامِ مذہب، اسلام ابھی تک ہمارے سامنے نہیں آیا۔ یہ نظامِ مذہبیت ایک نہ ایک دن سامنے آئے گا، لیکن اس وقت جب مسلمانوں کا ملٹی شعور بیدار ہوگا اور وہ سمجھیں گے کہ حیاتِ ملی عبارت ہے ایک سیاسی اجتماعی ہیئت، نہ کہ محض ایک اخلاقی، مذہبی نظام سے۔ ذرا اس شعور کو بیدار ہو لینے دو، زمانہ خود ہی سمجھا دے گا مسائل کیا ہوتے ہیں اور ان کی صحیح شکل کیا۔“ (۱۱)

مندرجہ بالا اقتباس توں واضح اے کہ دین اسلام اک مکمل ضابطہ حیات اے۔ ایہہ ہر شعبہ زندگی تے مسائل زندگی وچ مکمل رہنمائی فراہم کردا اے۔ ایہہ اک عمرانی تحریک وی اے۔ ایہہ سارے سیاسی تے معاشی مسائل داخل وی پیش کردا اے۔

گو یا علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ زندگی دے سارے معاملات وچ دین اسلام توں رہنمائی حاصل کردے سن۔ اوہ کسے بھی ازم دے قائل نہیں سن۔ اوہ ساریاں سیاسی تحریکاں، معاشی نظاماں دادین اسلام دی رونال جائزہ لیندے سن۔ اوہناں نوں جتھے وی اسلامی اصول زندگی کارفرما نظر آندے، اوہناں دی تعریف کردے سن۔ اوہناں نے کپٹلزم، اشتراکیت تے فاشزم دا ایسے طرح جائزہ لے کے اسلامی معاشی و سیاسی نظام دی اہمیت تے ضرورت تے زور دتا تے ایس طرح زندگی بھر افروملت تے ملت اسلامیہ دی بہتری لئی کم کردے رہے۔ علامہ اقبال سارے نظریات، تصورات تے افکار نوں رد و قبول توں پہلے کلام الہی تے پرکھنے دے قائل سن۔ جو نظریات و تعلیمات میزان کتاب تے درست ثابت ہوندے اوہناں نوں تسلیم کردے سن تے جو حق دے ایس معیار تے پورے نہیں اُتر دے سن اوہناں نوں رد کردیندے سن۔ ایس اصول نوں اوہ ایس طرح بیان کردے نیں۔

ترے ضمیر پہ جب تک نہ ہو نزول کتاب گرہ گٹھا ہے نہ رازی نہ صاحب کثاف (۱۲)

(بال جبریل)

تا دو تیغ لا و الّا دشتیم مآسوا اللہ را نشان گلذائتیم (۱۳)

(پس چہ باید کرد)

☆... جد تک ساڈے ہتھ وچ ایہہ دو تلواراں رہن گیاں (’لا‘ یعنی ساریاں باطل قوتاں تے طاغوتی قوتاں توں اعلان برأت تے ’الّا اللہ‘ یعنی اللہ تعالیٰ واحد و قہار دی طاقت، سطوت تے قوت تے ایمان راسخ) تے مآسوا اللہ ہر طاقت زیر ہو جاوے گی۔ (۱۴)

متذکرہ بالا اصول دے پیش نظر اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے دنیا دے ہر ایسے نظام نوں جس دی بنیاد لادینیت اے، ناپسندیدگی دی نظر نال دیکھیا اے تے اہل اسلام نوں اوس دیاں فریب کاریاں توں آگاہ کر کے اوہناں نوں دین دی پناہ وچ آون دی تلقین کیتی۔

اقبال کپٹلزم یا سرمایہ دارانہ نظام نوں قیصری، پرویزی، سلطانی، سرمایہ داری یا فرعونی حکمت قرار دیندے رہے۔ اوہ کہندے نیں کہ سرمایہ دارانہ نظام اک استحصالی نظام اے۔ ایس نے نت نئے طریقیاں نال مزدور دا خون چوسیا اے۔ امیر، امیر تر ہوندا جا رہیا اے تے غریب، غریب تر ہوندا جا رہیا اے۔

مکر کی چالوں سے بازی لے گیا سرمایہ دار انتہائے سادگی سے کھا گیا مزدور مات (۱۵)

سرمایہ دار حیلہ گراپنے مکر و فریب نال مزدور دا استحصال کردا اے۔ مزدور طبقہ فریب خوردہ اے۔ اوہ سرمایہ دار نوں اپنی ضرورت سمجھدا

اے، حالانکہ اوہ خود سرمایہ داری ضرورت اے۔

اے کہ تجھ کو کھا گیا سرمایہ دارِ حیلہ گر
اہل ثروت جیسے دیتے ہیں غریبوں کو زکات (۱۶)
ایس ضمن وچ پیام مشرق دے حصہ نقش فرنگ دیاں چند منظومات غور طلب نیں۔ پہلی نظم ’محاورہ مابین حکیم فرانسوی اگسٹس کو مٹ
ومر مزدور اے۔ ایس وچ فرانسوی فلسفی بندہ مزدور نوں نظام عالم دی مثال دیندیاں ہویاں کہند اے کہ جس طرح دماغ داکم سوچنا تے
پیراں داکم گھسنا اے ایسے طرح سماجی نظام وچ کوئی کم لیندا اے تے کوئی کم دیندا اے۔ مزدور ایس فلسفے نوں تسلیم نہیں کردا۔ اوہ راضی
برضار ہن دی تعلیم نوں ٹھکرا دیندا اے۔ اوہ کوئکن (مزدور) دے مقابلے تے پرویز (سرمایہ دار) نوں رد کردیندا اے۔ اوہ سرمایہ دار نوں
زمین دا بوجھ قرار دیندا اے تے کہند اے اوس نوں کھان، پین تے سون یعنی دوسریاں دی محنت توں مزا اڑانے دے سوا کوئی کم نہیں۔
بدویش زمیں، بار، سرمایہ دار ندارد گزشت از خور و خواب کار (۱۷)

☆... سرمایہ دار زمین تے اک بوجھ اے۔ اوس نوں کھان پین توں علاوہ کوئی کم نہیں۔

ایک ہور نظم بعنوان ’’موسیولینن اور قیصر ولیم‘‘ وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ بیان کردے نیں کہ اقتدار دی ہوس اپنی غارت گری تے
صورت بدل کے وی رو بہ عمل رہندی اے۔ کپٹلزم، اشتراکیت، فاشزم، ملوکیت، پاپائیت ایس دیاں مختلف صورتاں نیں۔ (۱۸)
تیسری نظم ’قسمت نامہ‘ سرمایہ دار و مزدور وچ مذکور اے کہ سرمایہ دار مزدور دے نال اسباب زندگی تے مال و دولت دی تقسیم دا اک
پرفریب، غاصبانہ تے مکارانہ معیار کردا اے۔ سرمایہ دار مزدور نوں کہند اے کہ لوہے دے کارخانیاں داشور وغل میرے لئی رہن دیوتے
کلیسا دا دلکش نغمہ اپنے لئی وقف رکھوتاں جے تساؤی روح تسکین پائے۔ کھیتاں دا حاصل تے لگان میں اوواں گاتے باغ بہشت، سدرہ تے
طوبی تہاڈے لئی اے۔ انگوردی شراب میں پیہاں گاتے تہاڈے لئی شرابِ طہور بہتر ہوے گی۔ ایہہ مرغابیاں، کبوتر تے بیڑ میرے لئی نیں
تے عنقا دوہما تہاڈے لئی اے۔ زمین تے زمین وچوں پیدا ہون والی ہر چیز میرے کول رہن دیوتے زمین دے اوپر آسمان تک سب کچھ
تسی لے لوؤ۔ ایہہ مختصر نظم سرمایہ دار دے ظلم، مکرو فریب، چالاکی تے ریاکاری دی بہت عمدہ مثال اے۔

غوغائے کارخانہ آہن گری ز من گلبانگ ارغنون کلیسا ازان تو
نخلے کہ شہ خراج برومی نہد ز من باغ بہشت و سدرہ و طوبی ازان تو
تلخابہ کہ درد سر آرد ازان من صہبایے پاک آدم و حوا ازان تو
مرغابی و تدر و کبوتر ازان من ظن ہماؤ شہپر عنقا ازان تو
ایں خاک و آنچه در شکم او ازان من و ز خاک تا بہ عرش معلّا ازان تو (۱۹)

1- لوہے دے کارخانے داشور شرابہ میرا اے۔ کلیسا دے باجے دی دلکش دھن تیرے لئی اے۔

2- جس درخت تے بادشاہ خراج وصول کردا اے اوہ میرا اے۔ جنت دباغ، سدرہ المنتہیٰ دامقام تے طوبی تیرا اے۔

3- اوہ تلخ شراب جس توں سردرد ہوندا اے، میرے لئی اے۔ آدم و حوا دی پاکیزہ شراب تیرے لئی اے۔

4- مرغابی، تیز تے کبوتر میرے لئی نیں تے ہما داسیہ تے عنقا دا پر تیرے لئی اے۔

چوتھی نظم ’نوائے مزدور‘ اے۔ ایس وچ مزدور سیاست تے مذہب دے نام تے ہون والے استحصال دا ذکر کردا اے تے خودداری
تے آزادی دی زندگی گزارن دے عزم دا اظہار کردا اے۔

اک ہور نظم وچ اقبال مزدور دی حمایت کردے ہویاں کہندے نیں کہ سرمایہ دار مزدور دی حق تلفی کردا اے، اوس نوں مکمل اجرت ادا
نہیں کردا، اوس دی بیٹی دی عصمت وی تار تار کردیندا اے۔ دولت مند دے اگے مزدور بے بس تے لاچار ہوندا اے۔ اوہ زندگی ہر خوشی
تے آسائش توں محروم رہندا اے۔ اوس نال ہمدردی کرن والا کوئی نہیں ہوندا۔ اوہ سرمایہ داراں لئی تے عظیم الشان محل تعمیر کردا اے پر خود

بے سرو سامان گلیاں دی خاک چھاندا پھر دا اے ۔

خولجہ نان بندہ مزدور خورد آبروے دختر مزدور برد
در حضورش بندہ می نالد چو نے بر لب او ناله ہاے پے بہ پے
نے بجامش بادہ و نے در سبوست کا خبا تعمیر کردہ خود بکوست (۲۰)

- 1- سرمایہ دار مزدورتوں روٹی کھو کے کھا جاندا اے۔ مزدور دی بیٹی دی آبرووی پامال کر دیندا اے۔
- 2- اوس دے حضور مزدور بانسری دی طرح فریاد کردا اے۔ اوس دے لبان تے مسلسل فریاد رہندی اے۔
- 3- نہ تے اوس دے جام وچ، تے نہ ہی صراحی وچ شراب اے۔ اوہ دوسریاں لئی محلات تعمیر کرداتے خود ذلت دی زندگی بسر کردا اے۔ انسانی معیشت دے دوای بڑے میدان نیں، زراعت تے صنعت و تجارت۔ ایہناں دوہاں وچ ہوس زر، خود غرضی تے کوتاہ نظری دے باعث انسان نے انسان دا خون چوسیا اے تے بنی آدم تے ظلم و ستم دے پہاڑ توڑے نیں۔

کارخانے کا ہے مالک مردکِ ناکردہ کار عیش کا پتلا ہے محنت ہے اُسے ناسازگار
حکمِ حق ہے لیسَ الْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعَى کھائے کیوں مزدور کی محنت کا پھل سرمایہ دار (۲۱)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے بنیادی اصول تے نظریہ پیش کیتا کہ صنعت و تجارت دے میدان دی اکثر نا انصافیاں دا علاج ایس اصول دی پابندی نال ہو سکدا اے کہ جس دی محنت اے اوس نوں پھل ملنا چاہیدا اے۔ زرعی معیشت دے معاملے وچ استحصال دے خاتمے لئی ایہہ اصول پیش نظر رکھیا جانا چاہیدا اے کہ الارض للہ (زمین اللہ تعالیٰ دی ملکیت اے) تے مزدور نوں پورا حق ملنا چاہیدا اے۔ اوہ اپنی نظم 'بینن خدا دے حضور میں وچ لکھدے نیں ۔

تو قادر و عادل ہے، مگر تیرے جہاں میں ہیں تلخ بہت بندہ مزدور کے اوقات
کب ڈوبے گا سرمایہ پرستی کا سفینہ؟ دنیا ہے تیری منظر روزِ مکافات (۲۲)

اشتراکیت تے اقبال رحمۃ اللہ علیہ دی تنقید:-

کیونزم (اشتراکیت) دے بانی کارل مارکس نے سرمایہ دار طبقے دے مظالم دا بغور مطالعہ کیتا تے کارخانہ داری، زمینداری تے سرمایہ داری دے پردے وچ غریباں تے ڈھائے جاوے والے لظلم و ستم تے اک مبسوط کتاب لکھی۔ اوس نے سرمایہ دار طبقے دے مظالم نوں ڈاکے تے چوری دے روپ قرار دتا۔ اشتراکیت دی صورت وچ مظلوم طبقے دے سماجی تے معاشی مسائل داخل تجویز کیتا۔ اوس دے نظریات توں بہت سارے لوگ متاثر ہوئے تے اوہناں نے ایہناں نوں اپنالیا۔ (۲۳)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے سرمایہ دارانہ نظام (کپٹلزم) دے نال اشتراکیت (سوشلزم، کمیونزم، فاشیزم) دیاں خرابیاں وی واضح انداز نال بیان کیتیاں تے روح اسلام مد نظر رکھدے ہویاں اسلامی نظام سیاست و معیشت دی ضرورت تے اہمیت واضح کیتی۔ (۲۴)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے کارل مارکس دے ملوکیت دے سرمایہ دارانہ جمہوریت دے خلاف اعلان جنگ، اوس دے درس مساوات تے محنت کشاں نال اوس دی ہمدردی نوں پسند کیتا پر اوس دی لادینیت، امتثاریت تے اوس دی سخت مادہ پرستی توں اختلاف کیتا۔ اوہناں لکھیا کہ کارل مارکس دے نظریے نے مغربی تہذیب دا طلسم تورن وچ موثر کردار ادا کیتا۔ اوس نے مروجہ نظام معیشت دیاں خرابیاں بیان کر کے 'لا' دے مرحلہ تے طے کر لیا پر درست نظام معیشت و نظام سیاست متعارف کرا کے 'لا' تک پہنچیا۔ (۲۵)

اشتراکیت دے مثبت پہلوواں نوں سراہن تے بعض لوکاں نے علامہ اقبال نوں اشتراکی قرار دینا شروع کر دتا۔ علامہ اقبال نے ۲۴ جون ۱۹۲۳ء نوں زمیندار اخبار دے مدیر دے نام اک خط لکھ کے درج ذیل نکات دی وضاحت کر کے اپنا موقف واضح کیتا۔ اوہناں نے لکھیا کہ

۱- بالشویک خیالات رکھنا، دائرہ اسلام توں خارج ہون دے مترادف اے۔

۲- مغربی سرمایہ داری تے روسی بالشوزم دونوں افراط و تفریط دا نتیجہ نیں۔

- ۳۔ قرآن نے اعتدال دی راہ دکھائی اے تے اقتصادی مسائل دا بہترین حل پیش کیتا اے۔
- ۴۔ بالٹوئیک سرمائے دی قوت نوں معاشی نظام وچوں خارج کردے نیں۔ ایہہ انسانی فطرت دے خلاف اے۔ اسلام سرمائے دی قوت نوں معاشی نظام وچوں خارج نہیں کردا، پر اوس نوں مناسب حدود وچ لکھد اے تاں جے مساوات قائم ہو سکے۔ ایس مقصد لئی قرآن حکیم نے قانون میراث، حرمتِ رباتے زکوٰۃ وغیرہ دا نظام تجویز کیتا اے۔
- ۵۔ اشتراکیاں دا نصب العین درست پر طریق کار غلط اے۔ ایس نظام دے نقائص، تجربے نال معلوم کر کے، روسی قوم بالا آخر اشتراکیت توں دست بردار ہو جائے گی۔ (۲۶)

کارل مارکس نے اپنی کتاب ”سرمایہ“ وچ اشتراکیت نوں اک جامع نظام حیات تے فلسفہ زندگی دے طور تے پیش کرن دی کوشش کیتی۔ لینن نے ایس فلسفے نوں روس وچ اک زندہ حقیقت بنا دتا۔ اقبال نے اپنے کلام وچ ”کارل مارکس دے فلسفے تے لینن دے بارے اپنے خیالات دا اظہار کیتا۔ بال جبریل دی طویل نظم ”لینن“، خدا کے حضور میں اقبال دے لینن بارے واضح افکار تے مبنی اے۔ ایس نظم وچ اقبال نے کارل مارکس دے فلسفے دے شارح کارل مارکس تے پہلی کمیونسٹ حکومت دے صدر نوں خدا تعالیٰ دے حضور پیش کر کے اوہناں دے افکار بیان کیتے نیں۔ ایس پوری نظم وچ ”لینن بڑی دل سوزی نال سرمایہ پرستی دے استبداد (مظالم) دی تفصیلات عرض کردا اے۔ (۲۷)

مشرق کے خداوند سفیدانِ فرنگی
یورپ میں بہت روشنی علم و ہنر ہے
رعنائی تعمیر میں، رونق میں، صفا میں
ظاہر میں تجارت ہے، حقیقت میں جوا ہے
یہ علم، یہ حکمت، یہ تدبیر، یہ حکومت
بے کاری و عریانی و مے خواری و افلاس
ہے دل کے لیے موت مشینوں کی حکومت
ایس دے بعد لینن بارگاہِ الہی وچ التجا کردا اے کہ

مغرب کے خداوند درخشندہ فلزات
حق یہ ہے کہ بے چشمہ حیواں ہے یہ ظلمات
گر جوں سے کہیں بڑھ کے ہیں بتکوں کی عمارات
سود ایک کا لاکھوں کے لیے مرگِ مفاجات
پیتے ہیں لہو، دیتے ہیں تعلیم مساوات
کیا کم ہیں فرنگی مدنیت کے فتوحات؟
احساسِ مردت کو کچل دیتے ہیں آلات (۲۸)

دنیہ ہے تری منظرِ روزِ مکافات (۲۹)
ایس دے بعد اقبال فرشتوں کا گیت وچ مختلف استحصالی قوتوں دا ایس طرح ذکر کردے نیں:

تیرے جہاں میں ہے وہی گردشِ صبح و شام ابھی
بندہ ہے کوچہ گرد ابھی، خواجہ بلند بام ابھی
عشقِ گرہ کشائے کا فیض نہیں ہے عام ابھی (۳۰)

خلقِ خدا کی گھات میں رند و فقیہ و میر و پیر
تیرے امیر مال مست، تیرے فقیر حال مست
دانش و دین و علم و فن بندگی ہوس تمام
ایس دے بعد اقبال رحمۃ اللہ علیہ ”فرمانِ خدا (فرشتوں سے)“ لکھدے نیں:

فرمانِ خدا (فرشتوں سے)

اٹھو! میری دنیا کے غریبوں کو جگا دو
گرمائو غلاموں کا لہو سوزِ یقیں سے
سلطانی جمہور کا آتا ہے زمانہ
جس کھیت سے دہقان کو میسر نہیں روزی
کیوں خالق و مخلوق میں حائل رہیں پردے
کاخِ اُمرا کے درود یوارِ جلا دو
گنجشکِ فرومایہ کو شاہیں سے لڑا دو
جو نقشِ گہن تم کو نظر آئے مٹا دو
اس کھیت کے ہر خوشہ گندم کو جلا دو
پیرانِ کلیسا کو کلیسا سے اٹھا دو

حق را بسجودے، صنماں را بطوائفے بہتر ہے چراغِ حرم و دیر بجھا دو
میں ناخوش و بیزار ہوں مرمر کی سلوں سے میرے لیے مٹی کا حرم اور بنا دو
تہذیبِ نومی کارگہ شیشہ گراں ہے آدابِ جنوں شاعرِ مشرق کو سکھا دو (۳۱)
ایہہ نظم، استحصالی قوتوں دے خلاف شدید تے پُر زور جدوجہد تے نفرت دا اظہار اے تے اعلانِ جنگ اے۔
'ضربِ کلیم دی نظم' لا و الہ' وچ اقبال رحمۃ اللہ لکھدے نیں کہ اشتراکی تحریک 'لا' دی منزل تے رک گئی تے 'لا' دی طرف گامزن
نہیں ہوئی۔ بالآخر ایہہ تحریک ناکامی توں دوچار ہووے گی۔

نہادِ زندگی میں ابتدا لا انتہا الہ وہ ملت روح جس کی لا سے آگے بڑھ نہیں سکتی
پیامِ موت ہے جب لا ہوا الہ سے بیگانہ یقین جانو ہوا لب ریز اس ملت کا پیمانہ! (۳۲)
علامہ اقبال کو یقین تھا کہ اشتراکی نظام، مغربی استعمار دے سامنے ڈھیر ہو جاوے گا آخری معرکہ مغربی استعمار تے اسلام دے
درمیان ہووے گا۔ اوہناں نے 'ارمغانِ حجاز اردو دی نظم' بلیس کی مجلس شوریٰ وچ ایس نقطہ نظر دا اظہار کیتا اے کہ 'بلیسی نظام' لئی اصل
خطرہ اشتراکیت نہیں بلکہ اسلام اے۔

کب ڈرا سکتے ہیں مجھ کو اشتراکی کوچہ گرد یہ پریشاں روزگار، آشفته مغز، آشفته مُو
ہے اگر مجھ کو خطر کوئی تو اس اُمت سے ہے جس کی خاکستر میں ہے اب تک شرارِ آرزو
جانتا ہے، جس پہ روشن باطنِ ایام ہے مزدکیتِ فتنہ فردا نہیں، اسلام ہے (۳۳)
بلیس آئین پیغمبر ﷺ توں اپنے خدشات دا اظہار کردا اے تے اوس دیاں درج ذیل چار نمایاں خوبیاں بیان کردا اے:

۱- ہر طرح دی غلامی دا خاتمہ

۲- ہمہ گیر مساوات

۳- دولت دی منصفانہ تقسیم تے سوودی ممانعت

۴- زمین اللہ تعالیٰ دی ملکیت اے۔

ایہناں خوبیاں دے ذکر توں بعد بلیس امتِ مسلمہ نوں خوابیدہ تے غافل رکھن لئی اپنے مشیراں نوں ۷ ا طریقے بیان کردا اے۔ اوہ
اپنے مشیراں نوں فرمان جاری کردا اے کہ۔

ہے یہی بہتر الہیات میں الجھا رہے یہ کتاب اللہ کی تاویلات میں الجھا رہے
مست رکھو ذکر و فکر صبح گاہی میں اسے پختہ تر کر دو مزاجِ خانقاہی میں اسے (۳۴)
علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مسلماناں نوں تعلیم دتی کہ اوہناں دے سارے مسائل داخل قرآن حکیم وچ موجوداں اے۔
قرآن میں ہو غوطہ زن اے مردِ مسلمان اللہ کرے تجھ کو عطا جدتِ کردار (۳۵)
علامہ اقبال جاوید نامہ دی نظم 'اشتراکیت و ملوکیت' وچ دونوں تہذیبی دوا اظہار کردے ہویاں کہندے نیں۔
ہر دو را جاں ناصبور و ناشکیب ہر دو یزداں ناشناس، آدم فریب
زندگی ایں را خروج آں را خراج درمیان ایں دو سنگِ آدم زجاج!
غرق دیدم ہر دو را در آب و گل ہر دو را تن روشن و تاریک دل (۳۶)

1- دوہاں نظاماں (اشتراکیت تے ملوکیت) وچ روح، صبر تے اطمینان نہیں پاندی۔ دونوں نظام خدانا آشنا تے انساناں نوں فریب
دین والے نیں۔

2- زندگی ایس (اشتراکیت) لئی خروج (بغاوت) تے اوس (ملوکیت) لئی خراج اے۔ ایہناں دو پتھراں دے درمیان آدمی شیشے دی
مانند اے۔

3- میں ایہناں دوہاں نوں پانی تے مٹی (مادیت) وچ غرق ویکھناہاں۔ ایہناں دوہاں دے جسم روشن پردل تاریک نیں۔
اوہ سیاست افرنگ وچ سرمایہ دارانہ نظام نوں ایلئسی قرار دیندیاں ہویاں لکھدے نیں:

تری حریف ہے یا رب سیاست افرنگ مگر ہیں اس کے پیجاری فقط امیر و رئیس
بنایا ایک ہی ایلئس آگ سے تونے بنائے خاک سے اس نے دو صد ہزار ایلئس (۳۷)
(سیاست افرنگ)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اشتراکیت دے بارے جیہڑے خدشات بیان کیتے سن اوہ عین درست نکلے۔

1- مزدور دے ہتھ وچ زمام کار آگئی تے اوس نے وی سرمایہ دارانہ نظام وچ راج کمر و فریب (پرویزی حیلے) سکھ لئے۔
2- آزادی اظہار تے پابندی لگ گئی۔ سیاسی جوڑ توڑ شروع ہو گیا۔ بین الاقوامی سطح تے سازشاں شروع ہو گیاں۔ مخالف طبقے نوں تختہ ظلم و ستم بنا دتا گیا۔ حکومت اک محدود طبقے وچ سمٹ گئی۔ ایس دے نتیجے وچ ایہہ نظام وی زوال پذیر ہو گیا۔
فرنگی تہذیب تے ایس دے سرمایہ دارانہ نظام دے باعث چار بڑی خرابیاں پیدا ہویاں سن۔

1- بے رحم سرمایہ داری

2- سامراجیت تے استعماریت

3- نسلی تعصبات

4- لادینیت (سیکولرازم)، جس دے نتیجے وچ سیاست نوں اخلاق و مذہب توں جدا کر دتا گیا۔

اشتراکیت پہلی تن خرابیاں توں بچ گئی پر لادینیت دا شکار رہی۔ جس دا نتیجہ لازمی تباہی سی۔ ایس لئی علامہ اقبال نے فرمایا سی:

جلال بادشاہی ہو کہ جمہوری تماشا ہو جدا ہو دیں سیاست سے تو رہ جاتی ہے چنگیزی (۳۸)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے کپٹلزم (سرمایہ دارانہ نظام) تے کمیونزم (اشراکیت)، دونوں نوں ناکام قرار دتا۔

ہر دو را جاں ناصبور و ناشکیب ہر دو یزداں ناشناس، آدم فریب (۳۹)

☆... دوہاں نظاماں (اشتراکیت تے ملوکیت) وچ روح، صبر تے اطمینان نہیں پاندی۔ دونوں نظام خدا نا آشنا تے انساناں نوں فریب دین والے نیں۔

اشتراکیت اک مادی قوت سی کوئی وی مادی قوت ایس دا زور توڑ سکدی سی۔ چنانچہ انج ای ہو یا۔ فسطائیت نے اشتراکیت دا بڑی سرگرمی نال مقابلہ کیتا۔

توڑ اس کا رومۃ الکبریٰ کے ایوانوں میں دیکھ آل سیزر کو دکھایا ہم نے پھر سیزر کا خواب (۴۰)

فاشزم تے اقبال دی تنقید:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ فر دتے قوم دونوں دی اصلاح تے باہمی ربط و ضبط دے قائل سن۔ اوہناں نے فرددی اصلاح لئی خودی تے قوم دی اصلاح لئی اجتماعی خودی دے تصورات پیش کیتے۔ جدا ٹلی وچ مسولینی نے قوم وچ بیداری لئی اک نویں روح پھونکنے دی کوشش کیتی تے اقبال مسولینی نوں ایس جدوجہد تے مبارک باد پیش کیتی تے خود اوس نوں ملن اٹلی گئے۔ اوہناں نے مسولینی دی تعریف وچ اک نظم مسولینی لکھی جو بال جبریل وچ شامل اے۔ اوہ ایس نظم وچ لکھدے نیں:

ندرت فکر و عمل کیا شے ہے؟ ذوق انقلاب
ندرت فکر و عمل سے معجزات زندگی
ایکدمی پیٹم بہ بیداری است یارب یا بخواب
نوجوان تیرے ہیں سوز آرزو سے سینہ تاب

یہ محبت کی حرارت! یہ تمنا! یہ نمود!
 نغمہ ہائے شوق سے تیری فضا معمور ہے
 فصلِ گل میں پھول رہ سکتے نہیں زیرِ حجاب
 زخمہ ور کا منظر تھا تیری فطرت کا رباب
 وہ کہ ہے جس کی نگہ مثلِ شعاعِ آفتاب (۴۱)
 (مسوینی ازبالِ جبریل)

کچھ عرصہ بعد جد مسوینی نے حبشہ تے ناجائز حملہ کر کے اوس تے قبضہ کر لیا تے اقبال نوں امیں دا بہت صدمہ ہو یا۔ اوہناں نے مسوینی دے نام اک نظم لکھ کے ایس دی پر زور مذمت کیتی۔ اوہناں نے اوس نوں ظالم، غارت گر، آدم کش سامراجی رہنما قرار دتا۔

مسوینی

(اپنے مشرقی اور مغربی حریفوں سے)

کیا زمانے سے نرالا ہے مسوینی کا جرم؟
 میں پھلکتا ہوں تو چھلنی کو برا لگتا ہے کیوں
 میرے سودائے ملوکیت کو ٹھکراتے ہو تم
 یہ عجائب شعبدے کس کی ملوکیت کے ہیں
 آل سیزر چوبائے کی آبیاری میں رہے
 تم نے لوٹے بے نوا صحرائینوں کے خیام
 پردہ تہذیب میں غارت گری، آدم کشی
 بے محل بگڑا ہے معصومانِ یورپ کا مزاج
 ہیں سبھی تہذیب کے اوزار! تو چھلنی میں چھان!
 تم نے کیا توڑے نہیں کمزور قوموں کے زجاج؟
 راجدھانی ہے، مگر باقی نہ راجہ ہے، نہ راج
 اور تم دنیا کے بنجر بھی نہ چھوڑو بے خراج
 تم نے لوٹی کشتِ دہقان! تم نے لوٹے تخت و تاج
 کل روا رکھی تھی تم نے، میں روا رکھتا ہوں آج (۴۲)
 (مسوینی ازضربِ کلیم)

کسے نے اقبال رحمۃ اللہ علیہ نوں کہیا کہ تھی مسوینی دے بارے جو کچھ لکھیا اوس وچ تقاض موجود اے تے اقبال نے جواب دتا،
 بے اہل بندہ خدا وچ devil تے saint دونوں دیاں خصوصیات موجود نہیں تے ایس دا میں کیہ علاج کراں؟ (۴۳)
 فاشزم، دراصل سرمایہ داری دی اک ترقی یافتہ شکل اے۔ ایس دا مقصد جمہور دی فلاح نہیں سگوں جمہور دا استحصال اے۔ فاشزم
 تے تشدد لازم و ملزوم نہیں۔ فاشزم وچ عوام نوں وطن، رنگ یا نسل دے نام تے ورغلا کے اوہناں دا استحصال کیتا جاندا اے۔ سوشلزم دی
 طرح فاشزم نے وی پیداوار دے ذرائع تے قبضہ کر لیا۔ پراوس دا مقصد مناسب تے موزوں تقسیم نہیں سگوں اک مخصوص طبقے دے
 مفادات سی۔ ایسے وجہ توں اقبال نے فاشزم دی خرابیاں دے پیش نظر، ایس نوں مسترد کر دتا۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ کسے ازم دے قائل نہ سن۔ اوہ صرف تے صرف اسلام نوں ای بنی نوع انسان لئی ہر نقطہ نگاہ نال موجب نجات
 سمجھدے سن۔ (۴۴)

نظم ریاست لئی اقبال دا تصور ریاست :-

جیویں کہ ساری تصریحات توں واضح اے کہ اقبال ملوکیت، جمہوریت، اشتراکیت، فسطائیت، غرض کسے وی غیر اسلامی، لادینی
 نظام حکومت توں مطمئن نہیں سن۔ اوہناں دے نزدیک نظام ریاست دی بنیاد مذہب تے اخلاق تے قائم ہونی چاہیدی اے۔ اوہ صرف
 ایسے نظام ریاست نوں پسند کردے نہیں جس وچ روح تے مادے دی وحدت قائم رہوے تے ایس قسم دا نظام ریاست اسلام نے قائم
 کیتا اے۔

یہ اعجاز ہے ایک صحرائین کا
 بشری ہے آئینہ دارِ نذیری!
 اس میں حفاظت ہے انسانیت کی
 کہ ہوں ایک جنیدی و اردشیری (۴۵)

ایہواہ نظام ریاست اے جس وچ اک شخص بادشاہ ہو کے دی فقیر رہ سکدا اے:

تو اے بادِ بیاباں از عرب خیز ز نیل مصریان موجے براگیز
 بگو فاروق (۴۶) را پیغامِ فاروق کہ خود در فقر و سلطانی بیامیز (۴۷)
 خلافتِ فقر باتاج و سریر است زہے دولت کہ پایاں ناپذیر است
 جوان بختا! مدہ از دست، این فقر کہ بے او پادشاهی زود میر است! (۴۸)

- 1- اے باصحر! عرب چوں اٹھ۔ مصریاں دے دریائے نیل وچ اک موج پیدا کر۔
- 2- فیر فاروق (شاہ مصر) نوں فاروق اعظمؓ دا ایہہ پیغام پہنچا دے کہ اوہ فقر و سلطانی دوہاں نوں اپنائے۔
- 3- فقرای خلافت داتاج تے تخت شاہی اے۔ ایہہ کیا خوب دولت اے جیہڑی کدی ختم نہیں ہوندی۔
- 4- اے خوش قسمت انسان! ایس فقر نوں ہتھ چوں نہ جاوے دے۔ کیوں جے ایس دے بغیر بادشاہی جلد ختم ہو جاندی اے۔

ایہواہ فقیر اے جو ملوکیت دا شیرازہ درہم برہم کر سکدا اے:

در افتد بالوکیت کلیمے فقیرے بے کلاہے بے گلیمے
 گہے باشد کہ بازی ہاے تقدیر بگیرد کارِ صرصر از نیسے (۴۹)
 1- کدی کوئی کلیم ملوکیت نال ٹکر جاندا اے۔ اوہ ایسا فقیر ہوندا اے جس نے گڈڑی نہیں اوڑھی ہوندی۔
 2- تقدیر دے کھینڈ نہیں کہ کدی کدی، صبح دی خوشبودار ہوا توں گرم ہوا (آندھی طوفان) دا کم لے لیندی اے۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ اک فلاحی ریاست دے قیام دے حامی نیں۔ اوہ توحید و رسالت نوں نظم ریاست دی اساس قرار دیندے نیں۔
 اوہ اپنے انگریزی خطبات 'تشکیل جدید الہیات اسلامیہ' (The Reconstruction of Religious Thought in Islam) وچ ایس بارے لکھدے نیں:

"Islam as a polity is only a practical means of making this principal (Tauhid) a living factor in the intellectual and emotional life of mankind. It demands loyalty to God not thrones. And since God is the ultimate spiritual basis of all life, loyalty to God virtually amounts to man's loyalty to his own ideal nature". (50)

”اسلام بحیثیت ایک نظام سیاست کے اصول توحید کو انسانوں کی جذباتی اور ذہنی زندگی میں ایک زندہ عنصر بنانے کا عملی طریقہ ہے۔ اس کا مطالبہ وفاداری خدا کے لیے ہے نہ کہ تخت و تاج کے لیے اور چونکہ ذات باری تمام زندگی کی روحانی اساس سے عبارت ہے اس لیے اس کی اطاعت کیشی کا درحقیقت یہ مطلب ہے کہ انسان خود اپنی معیاری فطرت (اعلیٰ صفات) کی اطاعت کیشی اختیار کرتا ہے۔“ (۵۱)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے نزدیک اقتدار داما لک تے ماخذ ذات باری تعالیٰ ہے نہ کہ کوئی جماعت چاہے اوہ کسی خاص نقطہ نظر دے متعلق کنی ای اکثریت کیوں نہ رکھدی ہووے۔

اوہ عقیدہ توحید تے عقیدہ رسالت دی بناتے ایسی اسلامی فلاحی ریاست دا قیام چاہندے سن جس وچ انفرادی تے اجتماعی سطح تے مساوات، اخوت تے حریت دے اصول عملی طور تے نافذ ہوون، جس وچ و سن والے سارے افراد عشق نبوی ﷺ دے جذبے توں سرشار ہوون۔ اسوۂ حسنہ دی پیروی نوں اپنا اولین فریضہ سمجھدے ہوون تے کسے وی سطح تے کسے وی قسم دا استحصال نہ ہووے۔

اقبال دے سارے کلام، تصانیف، تقاریر تے مضامین وچ ایہو اعلیٰ فکر دی تعلیم دتی گئی اے۔ مثنوی پس چہ باید کرد وچ اسرار شریعت دے عنوان دے تحت ایس نکتے دی وضاحت کیتی گئی اے۔ ’جاوید نامہ وچ ’حکومت الہی‘، خلافت آدم تے حکمت کلیمی دے عنوان توں جو حصے درج نہیں اوہناں دا موضوع وی اسلامی نظام زندگی (اسلامی نظام معیشت) اے۔ مثنوی اسرار خودی تے مثنوی رموز بے خودی، وچ خودی (انفرادی خودی) تے بے خودی (اجتماعی خودی) دے تصورات دے حوالے نال فرد، معاشرے تے ریاست دی تربیت تے استحکام دے اصول بیان کیتے گئے نیں۔

اقبال دا تصور فنون لطیفہ

فن :-

فن لئی انگریزی زبان وچ لفظ 'Art' استعمال ہوندا اے جو لاطینی زبان دے لفظ 'Arts' توں مشتق اے۔ جس دے معنی 'ہنر' یا 'خصوصی مہارت' نہیں۔

آکسفورڈ ڈکشنری دے مطابق آرٹ (art) دا مفہوم ایہہ وے:

- Art n.
1. a. human creative skill or its application.
b. work exhibiting this.
 2. a. (in pl, prec. by the) the various branches of creative activity concerned with the production of imaginative designs, sounds or ideas, e.g. painting, music, writing, considered collectively.
b. any of these branches.
 3. creative activity, esp. painting and drawing resulting in visual representation. (1)

فن (اسم) ۱۔ (۱) انسان کی کوئی تخلیقی مہارت یا اس کا استعمال

(ب) فنی شہ پارہ

۲۔ (۱) 'the arts' کا لفظ تخلیقی سرگرمیوں کی مختلف شاخوں پر مشتمل علوم جن کا تعلق تصوراتی نمونوں، آوازوں یا تصورات سے ہے۔ مثلاً مصوری، موسیقی، خطاطی، مجموعی طور پر (اس سے مراد فنون لطیفہ ہیں)

(ب) ان شاخوں میں سے کوئی ایک

۳۔ تخلیقی سرگرمی، خصوصاً مصوری اور ڈرائنگ کے ماڈل، سانچے، مجسمے، وغیرہ۔

انگریزی لغت دے مطابق، لفظ آرٹ کسی تخلیقی مہارت (ہنر) یا اس دے استعمال لئی مستعمل اے۔ ایس توں مراد کوئی فنی شہ پارہ دی لیا جاندا اے۔ کسی ہنر یا فن دے مظہر ماڈل، نمونے، مجسمے یا سانچے وغیرہ وی آرٹ کہلاندا ہے۔ فنون لطیفہ، مثلاً مصوری، موسیقی، خطاطی، وغیرہ لئی انگریزی زبان وچ 'the arts' دی ترکیب استعمال ہوندا اے۔

فن دا حُسن نال گہر تعلق اے۔ ڈاکٹر فرمان فتح پوری کہندے نیں کہ حُسن دا تعلق نہ تے یکسر خارجیت نال اے تے نہ یکسر داخلیت نال، سگوں ایہناں دونوں دے ربط باہمی نال اے۔ یعنی خارجی اشیاء دے مشاہدے نال انسان دے باطن یا روح وچ اک طرح دی حرکت یا تموج پیدا ہوندا اے۔ ایہہ تموج بے روح دی پیاس نوں بجھا کے، اوس لئی لطف و نشاط دا پیغام بن گیا تے ایہہ حُسن کہلاندا اے۔

(۲)

فن، حُسن اے، حُسن دا مظہر اے، حُسن دا خالق تے حُسن آفرین اے۔

”فن دراصل وہ ہنر یا صنعت ہے جس کی مدد سے حُسن کی تخلیق کی جائے یا تخلیقات کا خلافتا نہ اظہار کیا جائے۔“ (۳)

حُسن دے خارجی تے باطنی مشاہدے دے تصوری روناں ادب دا جائزہ لیبند یاں ہویاں ایہہ کہیا جاسکدا اے کہ بعض دے نزدیک شعر دا حُسن، اوس دے پیکر، الفاظ تے توانی وردیف یعنی ہیئت وچ ہوندا اے۔ بعض دے مطابق ایہہ حُسن ہیئت وچ نہیں سگوں اوس خیال یا مواد وچ ہوندا اے جو شاعر دا ذہن ایس ہیئت نوں عطا کردا اے۔ ایہناں دوہاں آرادے الٹ کجھ دے خیال وچ شعر دا حُسن نہ تے لفظ وچ ہوندا اے تے نہ معنی وچ سگوں ہیئت و مواد دی ہم آہنگی یک رنگی حُسن شعر دی تخلیق کردی اے۔ مراد ایہہ وے کہ شعر وچ

صوری تے معنوی حُسن پایا جائے تے حُسن دا تصور مکمل ہوندا اے۔ ایہہ نہ صرف کمالِ حُسن دا تقاضا اے سگوں کمالِ فن دا وی ایہی تقاضا اے کہ ایہہ صوری تے معنوی حُسن دا مظہر ہووے۔

إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ

بے شک اللہ تعالیٰ حسین ہے اور حسن سے پیار کرتا ہے۔ (۴)

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ.....

اللہ تعالیٰ آسمانوں اور زمین کا نور ہے۔ (۵)

اللہ تعالیٰ نے کائنات دی ہر چیز وچ اک خاص ترتیب، ترکیب، توازن تے تناسب قائم کیتا اے، ترتیب، تناسب تے توازن نال حُسن جلوہ افروز ہوندا اے۔ ترتیب تے تناسب، حُسن دا ہی دوسرا نام اے۔ ہر اک ایٹم، سیل، خرد بینی جاندار، نباتات، حیوانات، انساناں، سورج، چن، ستاریاں، آسماناں، غرضیکہ ہر جگہ، ہر چیز دے ظاہر تے باطن، ہر چیز دی بناوٹ وچ اک خاص ترتیب تے تناسب یعنی حسن نظر آندا اے۔ ایس لئی حُسن تے ہنر دا آفاقی، فطرتی تے مسلمہ اصول ایہہ ای اے کہ فن یا ادب دی ہر اوہ شکل جو صوری و معنوی حُسن توں آراستہ ہووے، خوبصورت تے مکمل تخلیق قرار پائے گی۔

وہ شعر کہ پیغامِ حیاتِ ابدی ہے
سرود و شعر و سیاست، کتاب و دین و ہنر
اگر خودی کی حفاظت کریں تو عینِ حیات
سینہ روشن ہو تو ہے سوزِ سخنِ عینِ حیات

یا نعمۃ جبریل ہے یا بانگِ سرافیل (۶)
گہر ہیں ان کی گرہ میں تمام یک دانہ
نہ کر سکیں تو سراپا فسوں و افسانہ! (۷)
ہو نہ روشن، تو سخنِ مرگِ دوام اے ساتی (۸)

فنونِ لطیفہ:-

فنون دیاں بنیادی اقسام دو نیں: فنونِ لطیفہ تے فنونِ غیر لطیفہ۔ 'فن' دی جمع 'فنون' اے۔ اوہ فنون (مہارتیں، ہنر) جو انسان دے لئی روحانی فرحت و مسرت دا ذریعہ بندے نیں یا اوس دی مادی ضروریات پوری کردے نیں 'فنونِ لطیفہ' کہلانے نیں۔ ایہناں توں انسان دے جمالیاتی ذوق تے ہنرمندی دا اظہار ہوندا اے۔ فنونِ لطیفہ وچ شاعری، موسیقی، مصوری، بت تراشی، رقص تے معماری شامل نیں۔ ایہناں وچ خطابت، خطاطی، ڈراما نگاری تے ادب دا شمار وی ہو سکدا اے۔ فنونِ لطیفہ توں انسان روحانی مسرت حاصل کردا اے۔ لوہار، نجار، کوزہ گراور بافندے وغیرہ دے فنون، 'فنونِ غیر لطیفہ' یا 'فنونِ مفیدہ' وچ شمار ہوندے نیں۔ 'فنونِ لطیفہ' توں انسان نوں روحانی فرحت و مسرت حاصل ہوندی اے۔ اوس دے ذہنی ارتقا دا اندازہ ہوندا تے جمالیاتی ذوق دا پتہ چلدا اے۔

'فنونِ غیر لطیفہ' توں انسان دی جسمانی تے مادی ترقی داسراغ ملدا اے۔ اوس دی ہنرمندی دا اظہار ہوندا اے تے اوس دیاں مادی ضرورتاں پوریاں ہونداں نیں۔

فنونِ لطیفہ دی لطافت دے لحاظ نال مزید دو اقسام نیں: اک 'عینی' یعنی اکھ دے متعلقہ تے دوسرا 'سماعی' یعنی 'کن' دے متعلقہ۔ فن تعمیر، بت تراشی تے مصوری، 'عینی فنونِ لطیفہ' نیں۔ شاعری تے موسیقی 'سماعی فنونِ لطیفہ' نیں۔ (۹)

ادب یا لٹریچر:-

ادب لئی انگریزی زبان وچ لفظ لٹریچر استعمال ہوندا اے۔ آکسفورڈ ڈکشنری وچ لٹریچر دی ایہہ تعریف درج اے:

literature (n.) written works, esp. those whose value lies in beauty of language or in emotional effect. (10)

ادب (اسم) تحریریں، خصوصاً وہ تحریریں جن کی قدر و قیمت زبان کی خوبصورتی یا جذباتی تاثر کی شکل میں پائی جاتی ہے۔

فنی مہارت نال ادب یا لٹریچر وچ خوبصورتی تے تاثر پیدا ہوندا اے۔ ایس لحاظ نال فن و ادب دا گہرا تعلق اے۔ اک اچھا فنکار ای اچھا ادب تخلیق کر سکدا اے۔

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا نظریہ فن و ادب..... تصورات، رجحانات:

اقبال ادب برائے ادب دے نہیں سگوں ادب برائے زندگی دے قائل سن۔ اوہ فنون و ادب وچ افادیت تے مقصدیت نوں بہت اہمیت دیندے سن۔ ایسے فنون و ادب جو فکر و عمل تے منفی اثرات مرتب کر دے نیں، اقبال اوہناں دی جبری روک تھام دے قائل سن۔

علامہ اقبال نے فردی اصلاح و ترقی لئی خودی (انفرادی خودی) تے معاشرے دی اصلاح و ترقی لئی بے خودی (اجتماعی خودی) دے تصورات پیش کیتے تے اوہ فن تے ادب نوں مستحسن قرار دتا جس نال انفرادی تے اجتماعی خودی مستحکم ہووے۔ اوہناں نے جناب رسالت ﷺ دا ادبی تبصرہ، دے عنوان تے اک مضمون تحریر کیا جو ’ستارہ صبح‘، لاہور وچ ۱۹۱۷ء وچ شائع ہو یا سی۔ ایہہ مضمون سید عبدالواحد دے مرتبہ مقالات اقبال (صفحات نمبر ۲۲۹ تا ۲۳۲) تے ڈاکٹر جاوید اقبال دی کتاب ’زندہ رُود‘ (صفحات ۲۳۱ تا ۲۳۲) وچ موجود اے۔ (۱۱)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ مذکورہ بالا مضمون وچ لکھدے نیں:

”..... امراء القیس نے اسلام سے چالیس سال پہلے کا زمانہ پایا ہے روایت ہمیں بتاتی ہے کہ جناب پیغمبر ﷺ نے اُس کی نسبت ایک موقع پر حسب ذیل رائے ظاہر فرمائی ”اشعر الشعراء وقائدہم ابی النار“ یعنی وہ شاعروں کا سر تاج تو ہے ہی لیکن جہنم کے مرحلے میں ان سب کا سپہ سالار بھی ہے.....“ (۱۲)

امراء القیس نے اپنی شاعری وچ شراب ارغوانی دے دور، عشق و حُسن دیاں ہوشربا دا استاناں، جاں گذار جذبات، پرانی بستیاں دے کھنڈرات تے سنسان ریتلے ویرانیاں دا ذکر کیا اے۔ اوس دی شاعری بے حیائی، غفلت، مایوسی تے خوف پیدا کردی اے۔ ایہہ حیات بخش نہیں سگوں حیات گمش اے۔ ایس لئی نبی کریم ﷺ نے امراء القیس نوں جہنمی شعراء داسپہ سالار قرار دتا۔ اوس توں بعد علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ بنوعیس دے حیات بخش شاعری پیش کرن والے عربی شاعر معتمر ہ دا ذکر کردیاں ہو یاں لکھدے نیں:

”ایک دفعہ قبیلہ بنوعیس کے مشہور شاعر معتمر ہ کا یہ شعر حضرت رسول اللہ ﷺ کو سنا یا گیا۔

و لقد ابیت علی الطوی و اخلد حتی انال بہ کریم الماکل

ترجمہ: میں نے بہت سی راتیں محنت و مشقت میں بسر کی ہیں تاں بے میں اکل حلال کے قابل ہو سکوں۔ (۱۳)

رسول اللہ ﷺ جن کی بعثت کا مقصد وحید یہ تھا کہ انسانی زندگی کو شاندار بنائیں اور اسی کی آزمائشوں اور سختیوں کو خوش آسند اور مطبوع کر کے دکھائیں اس شعر کو سن کر بے انتہا محظوظ ہوئے اور اپنے صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین سے مخاطب ہو کر فرمایا کہ ”کسی عرب کی تعریف نے میرے دل میں اس کا شوق ملاقات نہیں پیدا کیا لیکن میں سچ کہتا ہوں کہ اس شعر کے نگارندہ کے دیکھنے کو میرا دل بے اختیار چاہتا ہے۔“ (۱۴)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ لکھدے نیں کہ معتمر ہ دا شعر حیات بخش سی۔ اوس وچ رزق حلال کماون لئی محنت و درس دتا گیا سی۔ ایس لئی رسول اللہ ﷺ نے شعر تے شاعر نوں پسند فرمایا۔ اوس توں بعد علامہ اقبال بطور حاصل کلام لکھدے نیں:

”..... ہر شے کی قدر و قیمت کا معیار یہی ہونا چاہیے کہ اس میں حیات بخشی کی قابلیت کس قدر ہے۔ تمام وہ باتیں جن کی وجہ سے ہم جاگتے جاگتے اوٹھنے لگیں اور جو حقیقتیں جاگتی حقیقتیں ہمارے گرد و پیش موجود ہیں (کہ انہی پر غلبہ پانے کا نام زندگی ہے) ان کی طرف سے آنکھوں پر پٹی باندھ لیں، انحطاط اور موت کا پیغام ہے۔ صنعت گر کو چینی بیگم کے حلقہ عشاق میں داخل نہ ہونا چاہیے۔ مصروف طرت کو ایسی رنگ آرائیوں کا اعجاز دکھانے کے لیے ایفون کی چمکی سے احتراز واجب ہے.....“ (۱۵)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دی مندرجہ بالا تحریروں واضح اے کہ اوہ ادب تے فنونِ لطیفہ دی مختلف تے متنوع صورتاں دے بارے اک ای رائے رکھدے سن کہ حیاتِ بخش ادب تے فنونِ لطیفہ دینی، دنیاوی تے اخروی فوائد دے پیش نظر مستحسن تے عین جائز نہیں۔ سگوں حیاتِ کُش ادب تے فنونِ لطیفہ اخلاقی، روحانی تے سماجی لحاظ نال محض اخلاق ہوون دے باعث قابلِ تحسین نہیں تے ایس لحاظ نال جائز وی نہیں۔

پروفیسر ڈاکٹر این میری شمل اس ضمن وچ لکھدیاں نیں:

”اقبال نے شاعری حیات کے گن گائے اور زوال آموز شعراء کے زہر آگین کلام کے خطرات سے لوگوں کو بخوبی آگاہ کیا ہے۔ ان کے نزدیک ہر فن کو چاہیے کہ انسانی خودی اور لوگوں کی ملی اور دینی زندگی کو تقویت دے۔ اس لیے انہوں نے فنونِ لطیفہ غلاماں (موسیقی، مصوری اور فنِ تعمیر وغیرہ) کی بڑے تلخ انداز میں مذمت کی ہے۔ ان کے نزدیک جمالیاتی ذوق کی خاطر ان فنون کی طرف توجہ دینا ایک طرح کی بت پرستی تھی۔“ (۱۶)

ڈاکٹر جاوید اقبال ادب تے فنونِ لطیفہ، دے بارے فکر اقبال دا ذکر کردے ہو یاں لکھدے نیں:

”اقبال آرٹ کو حیاتِ انسانی کے تابع قرار دیتے ہیں۔ اس لیے شاعری کی قدر و قیمت کا معیار یہی ہونا چاہیے کہ اس میں حیاتِ بخشی کی صلاحیت کتنی ہے۔ ایسی شاعری جو اس صلاحیت سے محروم ہو اقبال کے نزدیک حیاتِ کُش ہے۔“ (۱۷)

اللہ تعالیٰ نے انسان نوں اوس دی عظمت توں آگاہ کرن لئی تے اعلیٰ مقام تک رسائی وچ مدد دین لئی سارے انبیائے کرام، پیغمبر تے رسل مبعوث فرمائے۔ خاتم النبیین حضرت محمد ﷺ پیغامِ حیات دی تکمیل لئی تشریف لیاے تے قرآن حکیم دی تعلیمات دی روشنی وچ کامیاب زندگی گزارن دے ضابطے توں آگاہ فرمایاے تعلیم و تربیت توں مشرف فرمایا۔ زندگی دا اصل تے حقیقی مقصد ذاتِ باری تعالیٰ دی نشا تے رضا دے مطابق معاملاتِ حیات سرانجام دے کے قرب و رضائے باری تعالیٰ حاصل کرنا اے۔ علامہ اقبال نے ہر طرح دے نظریات، تصورات، معاملات تے امور نوں قرآن حکیم دے مقرر کردہ میزان تے پرکھ کے اوہناں دے غلط یا درست ہوون دی نشاندہی فرمائی۔ اوہناں نے حیاتِ بخشی تے حیاتِ کُش نظریات، تصورات، معاملات تے امور دی بہت فراست نال، مدلل تے مستند انداز نال نشاندہی کیتی۔ اوہناں نوں جس جاتے، جس شکل وچ وی کوئی حیاتِ بخشی فن تے فنکار نظر آیا اوس نوں پسند کیتا۔ اوہناں نوں گوٹے دا ڈرامہ فاؤسٹ بہت پسند سی کیوں جے اوہ دے وچ انسان دے اعلیٰ ترین نصب دی تعلیم دتی گئی سی۔ اوہ ایس ضمن وچ لکھدے نیں:

”گوٹے نے ایک معمولی قصے کو لیا اور اس میں صرف انیسویں صدی ہی نہیں بلکہ نسلِ انسانی کے تمام تجربات سمو دیے۔ ایک معمولی قصے کو انسان کے اعلیٰ ترین نصب العین کے ایک منظم و مربوط اظہار میں ڈھال دینا، الہامی کارنامے سے کم نہیں۔ یہ ایسا ہی ہے۔ جیسے بے ہنگم ہیولے سے ایک حسین کائنات تخلیق کر دی جائے۔“ (۱۸)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ حقیقت پسند انسان سن۔ اوہناں نوں ذوقِ عمل، جستجو، حریت، شجاعت، بلند عزم تے حوصلہ پیدا کرن والے آرٹ و لٹریچر دے شہ پارے پسند سن۔ اوہ عربی شاعری دا اک نمونہ پیش کر کے اوس دے حیاتِ بخشی پہلو دی تعریف کردے ہو یاں لکھدے نیں:

”میرے بچا کا بیٹا ایک چٹان کے سرے پر چلا جا رہا ہے۔ کیا میں پیچھے سے جا کر اُسے سنگلاخ وادی میں دھکیل دوں کہ اس کی زندگی کے افق پر پھر نئی سحر طلوع نہ ہو؟ اس کے رویے کے پیش نظر میرا یہ عمل بالکل روا ہوگا۔ لیکن ایسا کرنا کمینہ پن، شیوہ مردانگی کیخلاف ہے۔“ (۱۹)

مندرجہ بالا تحریروں دے نیچے علامہ اقبال لکھدے نیں:

”یہ کلوا عربی شاعری کا ایک نمونہ قرار دیا جاسکتا ہے۔ دنیا کی کوئی شاعری، اتنی سادہ، دو ٹوک اور مردانہ جذبات سے اتنی لبریز نہیں ہے۔ عرب شاعر حقیقت سے نہایت گہرا رابطہ رکھتا ہے۔ رنگینی کلام کی آب و تاب سے وہ بے نیاز ہے۔“ (۲۰)

ڈاکٹر فرمان فتح پوری دی تحقیق دے مطابق علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ با مقصد فن یا آرٹ دے قائل سن۔ با مقصد توں مراد ایہہ دے کہ اوہ زندگی دا اعلیٰ نصب العین حاصل کرن وچ معاون تے مددگار ہووے۔ ایہہ اوس وقت ممکن اے جد ایس داسوس و ساز، قوت دا مظہر، خودی دا محافظ تے زندگی دا نقیب ہووے۔ ادب برائے ادب دے نظریے لئی اقبال دے تصور فن وچ کوئی جگہ نہیں۔ اوہ فنونِ لطیفہ نوں

تفننِ طبع یا محض دل بہلانے کا مشغلہ نہیں بلکہ زندگی کی تعمیر، تطہیر، تزئین کا بہت ہی موثر و معتبر وسیلہ سمجھتے ہیں۔ اوہناں دی نظر وچ شاعری انسان دے ہتھاں دا کھلوانا نہیں سگوں اک ایسا آلہ اے جو کارزار حیات وچ علم و حکمت توں زیادہ کارگراے۔ (۲۱)

قاضی عبدالرحمن ہاشمی، 'شعریات اقبال' وچ ادب و فن دے بارے لکھ اقبال بیان کردے ہویاں لکھدے ہیں کہ اقبال دے افکار و وجدان داسر چشمہ اسلامی تعلیمات تے دینی بصیرت اے۔ اوہ زندگی دے ہر شعبے، سیاست، معیشت تے دوسرے علائق دنیوی نوں دینی زاویہ نظر نال دیکھدے ہیں۔ اوہ ادب و فن نوں وی اجیہی نگاہ نال ای دیکھدے ہیں۔ اوہناں دے نزدیک فن دی عظمت اوس دی خوابناک تے طلسماتی کیفیات وچ نہیں بلکہ اوس دی فعالیت وچ مضمر اے جس دے وسیلے توں اوہ انسانی حیات وچ حرکت و حرارت تے بیداری دے عناصر شامل کرن دا اہل ہوندا اے۔ (۲۲)

اک آرٹسٹ اپنے ماحول تے بالادستی حاصل کرن لئی مسلسل جدوجہد کردا اے۔ تے زندگی دی داخلی قوتیں نوں بے نقاب کر کے آرٹ تخلیق کردا اے۔ جے ایہہ آرٹ فردی شخصیت یا خودی دی نشوونما وچ مدد دیندا اے تے ایہہ مستحسن اے، بصورت دیگر ایہہ مذموم تے حیات کش اے۔ (۲۳)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ سید سلیمان ندوی دے نام اپنے مکتوب محررہ ۱۰ اکتوبر ۱۹۱۹ء وچ فن دے بارے اپنے نقطہ نظر دی وضاحت کردیاں ہویاں لکھدے ہیں:

”شاعری میں لٹریچر بحیثیت لٹریچر کے کبھی میرا مطمح نظر نہیں رہا کہ فن کی باریکیوں کی طرف توجہ کرنے کے لیے وقت نہیں۔ مقصود یہ ہے کہ خیالات میں انقلاب پیدا ہو اور بس۔ اس بات کو مدنظر رکھ کر جن خیالات کو مفید سمجھتا ہوں ان کو ظاہر کرنے کی کوشش کرتا ہوں۔ کیا عجب کہ آئندہ نسلیں مجھے شاعر تصور نہ کریں۔ اس واسطے کہ آرٹ (فن) غایت درجہ کی جانکاہی چاہتا ہے اور یہ بات موجودہ حالات میں میرے لیے ممکن نہیں۔“ (۲۴)

مندرجہ بالا اقتباس توں واضح اے کہ اقبال ادب برائے ادب دے نہیں سگوں ادب برائے زندگی دے قائل سن۔ اوہ اپنی شاعری نوں مفید خیالات دے ابلاغ دا ذریعہ سمجھدے سن تے اوس نوں اپنا شعری نصب العین قرار دیندے سن۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے سارے افکار و خیالات قرآن حکیم توں اخذ کردہ تے ربانی و نبوی علم و حکمت نال مستغیر سن۔ ایس بارے اوہ اسرار خودی وچ لکھدے ہیں:

گر دلم آئینہ بے جوہر است در بحر فم غیر قرآن مضمراست
اے فروغتِ صبح اعصار و دہور چشم تو بیندہ ما فی الصدور
خشک گرداں بادہ در انگور من زہر زیر اندر منے کافور من
روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا بے نصیب از بوسہ پا کن مرا (۲۵)

1- جے میرے دل دا آئینہ بے جوہر اے، جے میرے کلام وچ قرآن حکیم توں علاوہ کچھ ہور پوشیدہ اے،
2- آپ ﷺ دا نور زمانے لئی نور سحر اے۔ آپ ﷺ دی پاک نگاہ تے دلاں دے راز ظاہر نہیں۔
3- (اگر میری تعلیمات روح قرآن دے مطابق نہیں تے) تسی میری فکر کا پردہ چاک کر دیو۔ ایس دنیا نوں میرے کانٹے (جیسے وجود) توں پاک کر دیو۔

4- مینوں روزِ محشر نوں خوار و رسوا کر دیو۔ مینوں اپنے مبارک قدماں دا بوسہ پاؤن دی سعادت توں محروم کر دیو۔ (۲۶)

مندرجہ بالا اشعار وچ علامہ اقبال نے حضور نبی کریم ﷺ دے حضور التجا پیش کیتی اے کہ جو کچھ امت محمدیہ دی خدمت وچ پیش کیتا اے اوہ قرآن حکیم دی تعلیمات دے مطابق ای اے۔ جے میں اوہناں نوں کوئی اجیہی تعلیم دواں جیہڑے قرآن کریم توں متصادم ہووے تے میں اک ایسا مجرم آں جس نوں قیامت دے روز بڑی توں بڑی سزا ملنی چاہیدی اے۔ ایس توں بڑی سزا کیہ ہووے گی کہ جیسے مجرم نوں آپ ﷺ دے بوسہ پادی سعادت توں محروم رکھیا جاوے۔ (۲۷)

حیاتِ اقبال الہس امر حقیقت دامظہر اے کہ اوہناں نے زندگی بھر ایہہ وعدہ نبھایا۔ قرآن حکیم تے نبی کریم ﷺ دے نال ایس وابستگی نے اوہناں نے ہر لحاظ نال ممتاز و منفرد بنا دتا۔ سید ابوالحسن ندوی اقبال دی ایس انفرادیت دا تذکرہ ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:

”..... ان کی شاعری نری حکمت و فلسفہ کی شاعری تھی، ان کے پیش نظر اسلام کی دعوت اور قرآن کا پیغام تھا۔ جس طرح ہوا کے جھونکے پھولوں کی خوشبو پھیلاتے ہیں اور جس طرح زمانے میں برقی لہروں سے پیغام پہنچانے کا کام لیا جاتا ہے اس طرح اقبال بھی اپنے اس پیغام کو شعر کی زبان میں کہتے تھے تاں ہے ان کے پیغام کے لیے شعر برقی لہروں کا کام دے۔“ (۲۸)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے فکر و فن تے اعتراضات ہوئے۔ پر ایہہ اعتراضات بے بنیاد سن، ایس لئی اوہ صدا بصر اثابت ہوئے۔

رفیق خاور نے اقبال کا فارسی کلام ایک مطالعہ میں ’تصویر فن‘ دے عنوان نال اوہناں دے فکر و فن تے اعتراض کر دے ہو یاں لکھیا:

”فن کا مسئلہ بہت پیچیدہ ہے۔ کچھ اس لیے کہ علامہ نے فن کو دین سے اس طرح وابستہ کر دیا ہے کہ اہل ایمان اس سے انکار بمز لہ کفر خیال کرتے ہیں۔ اس لیے کوئی شخص اس محاذ پر کھل کر گفتگو نہیں کر سکتا۔ دوسرے دور جدید نے ایسے حالات پیدا کر دیئے ہیں جن میں ہر بات مقصدیت اور افادیت کے پیمانے سے ناپی جاتی ہے۔“ (۲۹)

”..... علامہ کے الفاظ میں علم و فن پیش خیزان حیات ہیں اور جو بات زندگی کے لیے مفید ہے وہی فن ہے۔ یہ محض ادعا ہے جو ہزار ہا سالہ مشاہدات اور مظاہر فن کے منافی ہے۔“ (۳۰)

آخر تے رفیق خاور حاصل کلام دے طور تے لکھدے نیں:

”ان حقائق کے پیش نظر فن کو افادیت کے دائرہ میں محدود کرنے کا کوئی جواز نہیں۔ ہمیں لامحالہ اس میں وسعت پیدا کرنی ہوگی۔ جو یوں بھی انداز نظر اور نظام حیات میں وسعت پیدا کرنے کے لیے ضروری ہے۔ بے شک علامہ کے پیغام میں دلچسپی ہونی چاہیے لیکن فن میں بھی اتنی ہی دلچسپی لازم ہے کیوں کہ اس کی بدولت ان کا نور بصیرت عام ہوا اور وہ نفوذ و اثر پیدا کیا جو اس کی کامیابی کا باعث ہوا۔ فن برائے زندگی بھی اسی صورت میں کامیاب ہو سکتا ہے جب شرائط فن پر پورا اترے ورنہ محض تجربہ اس کی کامیابی کی ضامن نہیں ہو سکتی۔“ (۳۱)

مندرجہ بالا اقتباس توں واضح ہوندا اے کہ رفیق خاور ’فن برائے زندگی‘ دے تصور نال کلی اتفاق نہیں رکھدے سن۔ اوہناں نے فن دے معاملے وچ مقصدیت تے افادیت دی پابندی نوں بے جا قرار دتا۔ نال ای اوہناں نے ایس سوچ دا اظہار کیا اے کہ کلام اقبال فنی تقاضے پورے نہیں کردا۔ ایس لئی ایس دی کامیابی دی ضمانت نئی دتی جاسکدی۔

شعر دے پس منظر وچ نظریہ شعر کا رفرما ہوندا اے۔ فکر و فن دے لحاظ نال کلام اقبال بہت قدر و قیمت تے رفعت دا حامل اے۔ اوہناں نے اسلامی تعلیمات تے مبنی دینی، دنیاوی، اخلاقی، روحانی، سماجی تے معاشی فلاح دے متعلق افکار دا بہت خوبصورت انداز نال ذکر کیا اے۔ الہس مقصد لئی اوہناں نے نویاں تراکیب، تلمیحات، استعارات، علامات تے اصطلاحات دے نال اپنے کلام نوں اعلیٰ تے مستند افکار تے خوبصورت روپ دے کے اوہناں وچ حیات بخش روح بھر دتی اے جس تے تحقیق و تنقید نال شعری عظمت دے نت نویں راز دریافت ہو رہے نیں۔ (۳۲)

مذکورہ بالا حقائق دے پیش نظر احمد ندیم قاسمی اپنے مضمون ’اقبال کا نظریہ شعر وچ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے فکر و فن دی عظمت، ضرورت، افادیت تے اہمیت دے بارے بیان کر دیاں ہو یاں لکھدے نیں:

”..... ان کا یہ نظریہ شعر زندگی اور اس کے حسن، انسان اور اس کی توانائیوں، کائنات اور اس کی پہنائیوں اور انسانی فکر کی رسانیوں کا نظریہ ہے، اور یہی وہ نظریہ ہے جس سے منفعت، بے معنویت اور لادینیت کے ان نظریوں کو شکست دی جاسکتی ہے۔ جنہوں نے آج کے جدید انسان کو اپنی گرفت میں لینے اور اس سے اس کا انفرادی شرف چھیننے کی کوشش شروع کر رکھی ہے۔“ (۳۳)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ منفرد، مخصوص نظریہ فکر و فن تے ادب دے علمبردار سن۔ اوہ قرآن حکیم تے نبی کریم ﷺ دے فیض یافتہ سن۔ جدا اوہناں دے فکر و فن تے ادب تے بے جا اعتراضات ہوئے تے اوہناں نے شان بے نیازی نال، ببا ننگ دہل اعلان کیا۔

نہ بنی خیر از آن مرد فرد دست کہ بر من تہمت شعر و سخن بست
بکوی دلہراں کارے ندارم دل زارے غم یارے ندارم

نہ خاکِ من غبارِ رہگذارے ! نہ در خاکم دل بے اختیارے
بجبریل امین ہم داستاںم رقیب و قاصد و درباں ندانم
مرا با فقر سامانِ کلیم است فرِ شاہنشی زیرِ گلیم است
دے در خویشتن خلوت گزیدم جہانے لازوالے آفریدم
”مرا زیں شاعری خود عارِ ناید کہ در صد قرن یک عطار ناید“ (۳۴)

- 1- اوس پست ہمت شخص توں بھلائی دی کوئی امید نہیں جس نے میرے تے شعر و سخن دی تہمت لگائی۔
- 2- دلبراں دے کوچے وچ مینوں کوئی کار نہیں، نہ میرے بدن وچ بے اختیار دل اے۔
- 3- نہ میری خاکِ غبارِ راہ اے، نہ میرے بدن وچ دل بے اختیار اے۔
- 4- میں تے جبریل امین دا ہم داستاں ہاں، میرا کوئی رقیب، قاصد یا دربان نہیں۔ (میں اللہ تعالیٰ توں براہِ راست فیض یاب ہاں)
- 5- میرا فقر سامانِ کلیم رکھدا اے، میری گدڑی دے تھلے شوکتِ شہنشاہی (پوشیدہ) اے۔
- 6- میں لمحہ بھر لئی اپنے اندر خلوت گزین ہو کے جہان لازوال پیدا کیتا اے۔
- 7- مینوں اپنی ایس (با مقصد) شاعری توں شرم نہیں آندی کہ خواجہ فرید الدین عطار جیہا عارف شاعر صدیاں بعد ای پیدا ہوندا اے۔

(۳۵)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ لکھدے نیں کہ میں حق دا علمبردار آں۔ میں اپنے فکرو فن تے ادب دے ذریعے معارف و حقائق مکشف کردا ہاں۔ ایس کوچے فکرو فن تے ادب وچ مینوں منفرد مقام تے اہمیت حاصل اے۔ میں حق توں فیض یافتہ تے حق دا پیامبر آں۔ علامہ اقبال دافلسفہ حیات تے، فلسفہ فکرو فن تے ادب دا میزان تے کسوٹی قرآن حکیم تے اسوہ نبی کریم ﷺ اے۔ ڈاکٹر سید شوکت سبزواری اپنے مضمون ’اقبال: آفاقی شاعر وچ لکھدے نیں:

”..... اقبال نے ہر شے کو خاص جگہ دے کر اور حدود و قیود میں محصور رکھ کر اپنے پیش کردہ نظام حیات میں توازن قائم کیا ہے۔ (مثلاً ان کے نزدیک) وطن دوستی اپنی جگہ مستحسن جذبہ ہے (مگر یہ) اس صورت میں قابلِ قدر ہے جب اپنی مقرر کردہ حدود سے آگے بڑھ کر بالاتر اور برتر جذبہ ملت پرستی سے نہ نکرائے۔ (اس طرح کا) ٹکراؤ کائنات کے ہم آہنگ صدرنگ نظام کی روح کے منافی ہے۔“ (۳۶)

قرآن حکیم وچ کئی تھاواں تے آئین تناسب و توازن دا ذکر اے۔ قرآن کریم سوچھ بوجھ رکھن والے ہر شخص نوں ایہہ تلقین کردا اے کہ اوہ کائنات دے توازن و تناسب تے غور کرے تاں جے اوہ خود اپنی زندگی نوں وی ایس سا نچے وچ ڈھال سکے۔ توازن و تناسب فقط جسمانی ڈھانچے ہی لئی ضروری نہیں، ایہہ تخیل و تفکر تے افعال و اعمال لئی وی ضروری اے۔

توازن دا احساس علامہ اقبال دے افکار و اشعار دا اک اہم پہلو اے۔ چنانچہ اوہ ہر نظام فکرتے فلسفے دی چنگیاں چیزاں تے وی نگاہ رکھدے نیں تے بری چیزاں تے وی۔ مثلاً اوہ جمہوریت دی چنگیاں گلاں دے قائل نیں۔ پر جد اوہ استعماری روپ اختیار کردی اے یا دو صد مغز (دوسو گدھیاں دے مغز) دے شمار نوں ای معیارِ دانش قرار دے لینی اے تے اوہ ایس نوں معاف نہیں کردے۔ ایہناں دے اکثر شعر نظم و ترتیب تے تناسب و توازن دا خوبصورت نمونہ پیش کردے نیں۔ (۳۷)

پروفیسر محمد منور اپنے مضمون ’توازن: اقبال کی شاعری کا ایک پہلو‘ وچ لکھدے نیں علامہ اقبال دے فکرو فن، ادب، تصورات و نظریات تے عملی زندگی وچ نظر آون والا ایہہ توازن بے سبب نہیں۔ ایس دی بنیاد قرآن حکیم دے بیان کردہ تناسب و توازن تے ترتیب دے فطرتی تے آفاقی اصول تے اے۔ ایس سلسلے وچ قرآن حکیم دی بہت ساری آیات وچ ہدایت دتی گئی اے۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَىٰ فِي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِن تَفَٰوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَىٰ مِن فُطُوْرٍ ۝

”جس نے سات آسمان اوپر تے بنائے، خدائے رحمن کی تخلیق (کائنات) میں تم کو کہیں بھی رخنہ نظر نہ آئے گا۔ پھر سے نظر دوڑالو، کیا کہیں کوئی کوتاہی دکھائی دی؟“ (۳۸)

إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ ۝

”بالتحقیق ہم نے ہر شے کو ایک قدر و معیار کے مطابق پیدا کیا ہے۔“ (۳۹)

وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ ۝ أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ ۝

”اس (خدا) نے آسمان کو اونچا اٹھایا ہے اور میزان مقرر کر دی ہے تاں جے تم میزان کی خلاف ورزی کا ارتکاب نہ کرو۔“ (۴۰)

قرآن حکیم وچ ’مذموم شاعری‘ دی مذمت کی گئی اے۔ ارشادِ باری تعالیٰ اے:

وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ ۝ أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ ۝ وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ ۝ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا

وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ ۝

”رہے شاعر، تو ان کے پیچھے بہکے ہوئے لوگ چلا کرتے ہیں۔ کیا تم دیکھتے نہیں ہو کہ وہ ہر وادی میں بھٹکتے ہیں اور ایسی باتیں کہتے ہیں جو

کرتے نہیں۔ بجز ان لوگوں کے جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک عمل کئے اور اللہ کو کثرت سے یاد کیا اور جب ان پر ظلم کیا گیا تو صرف

بدلہ لے لیا۔ اور ظلم کرنے والوں کو عنقریب معلوم ہو جائے گا کہ وہ کس انجام سے دوچار ہیں۔“ (۴۱)

مندرجہ بالا آیت مقدسہ وچ ایسی شاعری دی مذمت کی گئی اے جو جھوٹ، لاف زنی، خوشامد، غرور تکبر، فضول افکار، تہمتی

اے۔ ایہہ جے شاعر تے اوہناں دے پیر و کار سب گمراہ نہیں۔ اوہناں شعراء نوں مستثنیٰ قرار دتا گیا اے جو مومن نہیں، اللہ تعالیٰ نوں کثرت

نال یاد کردے نہیں تے فکر و عمل وچ توازن اختیار کردے نہیں۔ اوہ ذاتی نسل تے قومی تعصبات داشکار نہیں۔ حق پرست نہیں تے دوسریاں

نوں وی حق بات دی تلقین کردے نہیں۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے زندگی بھر مندرجہ بالا میزان فکر و عمل مد نظر رکھ دیاں ہویاں فکر و فن تے ادب دے ارتقائی مراحل طے

فرمائے۔ اوہناں نے خود وی حیات بخش ادب تخلیق کیتا تے دیگر اہل قلم تے اہل علم نوں وی ایسا ہی ادب تخلیق کرن دی تلقین کیتی۔

علامہ اقبال، ڈاکٹر سید یامین ہاشمی دی کتاب تے تبصرہ کردے ہویاں لکھدے نیں:

”بحیثیت مجموعی آپ کے اشعار کارنگِ عجمیت میں ڈوبا ہوا ہے زمانہ حال میں عجمیت سے اجتناب لازمی ہے.....“ (۴۲)

اک مکتوب وچ پروفیسر اکبر منیر دی رہنمائی کردیاں ہویاں لکھدے نیں:

”خیالات کے لیے طبیعت پر زور دینا چاہیے۔ مطالب جلیلہ کی مشرقی نظم کو بہت ضرورت ہے۔ حکیم سنائی اور مولانا روم کو زیر نظر رکھنا چاہیے

اس قسم کے لوگ اقوام و ملل کی زندگی کے اصل راز ہیں.....“ (۴۳)

پروفیسر اکبر منیر نے اپنے اک مکتوب وچ علامہ نوں کچھ شعر لکھ کے بھیجے۔ ایہناں شعراں دے نفس مضمون تے اثر انگیزی دا ذکر

کردیاں ہویاں علامہ اقبال نے جوابی مکتوب وچ تحریر فرمایا:

”..... اشعار جو آپ نے بھیجے ہیں، نہایت دلچسپ ہیں اور بالخصوص ”مسلمانے نمی نیم“ نے تو مجھے رلا دیا۔ دنیا کے دل میں انقلاب ہے اس

واسطے قلوب انسانی اس سے متاثر ہو رہے ہیں۔ اسلام کی عظمت کا زمانہ ان شاء اللہ قریب آ رہا ہے۔“ (۴۴)

کیپٹن منور حسن نوں اک مکتوب وچ تحریر فرمایا:

”..... آج کل وہ زمانہ ہے کہ مسلمان کو اپنی کوئی قوت اپنے نفس کی خاطر صرف نہ کرنی چاہیے..... خدا کا کلام تو ایک طرف اپنا کلام بھی اپنے

نفس کی خاطر صرف نہیں کرنا چاہیے.....“

”میرا مقصود شاعری سے شاعری نہیں بلکہ یہ ہے کہ اوروں کے دلوں میں بھی وہی خیالات موجزن ہو جائیں جو میرے دل میں ہیں اور

بس۔“ (۴۵)

علامہ اقبال نوں علامہ گرامی دا اک شعر صرف ایس وجہ توں بہت پسند آیا کہ ایس وچ حقائق اسلامی دا بہت عمدگی نال انکشاف کیتا

گیا سی۔ ایس سلسلے وچ اوہ علامہ گرامی نوں لکھدے نیں:

”مخدومی! السلام علیکم! اولانا ما ابھی ابھی ملا ہے۔ اس سے پہلے ایک کارڈ لکھ چکا ہوں۔ شعر مندرجہ عنوان نے بے چین کر دیا۔ سبحان اللہ!

گرامی کے اس شعر پر ایک لاکھ لاکھ اکبر پڑھنا چاہیے خواجہ حافظ تو کیا مجھے یقین ہے، فارسی لٹریچر میں اس پائے کا شعر کم نکلے گا۔“ (۴۶)

ایسا فکر و فن جس نال خودی مستحکم نہ ہووے، اقبال اوس نون بیکار سمجھدے نیں۔ اوہناں نے ایسے فن تے فنکاری بھر پور مذمت کیتی اے۔ مثلاً اوہ اک جگہ تے لکھدے نیں۔

نہ خودی ہے، نہ جہانِ سحر و شام کے دور
زندگی کی حریفانہ کشاکش سے نجات
تو ہے میت، یہ ہنر تیرے جنازے کا امام
نظر آئی جسے مرقد کے شبستاں میں حیات (۴۷)
مخلوقات ہنر

قوم اک جسم دی مانند اے، افراد ایس دے اعضا نیں۔ ایہناں اعضاواں وچ شاعر دی حیثیت قوم دے دیدہ بینا دی اے۔ اوہ اپنے اعلیٰ فکر و فن نال، اپنی بصیرت تے فہم و فراست نال افراد تے معاشرے دی کمزوریاں تے خامیاں توں آگاہ ہوندا اے تے اپنے فن و ادب نال اوہناں دی اصلاح کردا اے۔

قوم گویا جسم ہے، افراد ہیں اعضائے قوم
منزلِ صنعت کے رہ پیا ہیں دست و پائے قوم
مخفل نظم حکومت چہرہ زیبائے قوم
شاعر رنگین نوا ہے دیدہ بینائے قوم (۴۸)
ملی درد رکھن والا شاعر اکھ دی مانند پورے جسم (قوم) داد کھ درد محسوس کرداتے بے چین ہو جاندا اے۔
بتلائے درد کوئی عضو ہو، روتی ہے آنکھ
کس قدر ہمدرد سارے جسم کی ہوتی ہے آنکھ (۴۹)
اقبال رحمۃ اللہ علیہ کہندے نیں کہ جے ہنر و ادب نال خودی دی تعمیر تے حفاظت نہ ہووے تے ہنر و ادب بے کار نیں۔
گر ہنر میں نہیں تعمیر خودی کا جوہر
وے صورت گری و شاعری و نائے و سرود
ملکت و میکدہ جز درس نبودن نہ ہند
بودن آموز کہ ہم باشی و ہم خواہی بود (۵۰)
'وجود'

☆... جے ہنر خودی دی تعمیر کرن دا وصف نہیں رکھداتے فی مصوری، شاعری، گائیکی تے موسیقی دے ایسے ہنر تے افسوس اے۔
☆... ملکت تے مے خانے وچ محض فنا دادرس دتا جاندا اے۔ تیوں چاہیدا اے کہ بقادی تعلیم حاصل کریں تاں جے دنیا تے آخرت وچ وی زندہ رہ سکے۔

سرود و شعر و سیاست، کتاب و دین و ہنر
گمہر ہیں ان کی گرہ میں تمام یک دانہ
ضمیر بندہ خاکی سے ہے نمود ان کی
بلند تر ہے ستاروں سے اُن کا کاشانہ
اگر خودی کی حفاظت کریں تو عین حیات
نہ کر سکیں تو سراپا فسوں و افسانہ (۵۱)
'دین و ہنر'

ڈاکٹر سید عبداللہ مسائلِ اقبال وچ لکھدے نیں:

”اقبال کا تصور شعر (یا تصور فن) ان کے نظریہ خودی کے تابع ہے اور ان کا نظریہ خودی مسلمانوں کی اجتماعی قومی اور تہذیبی خود شناسی اور احیاء کا ایک پیغام، ایک دستور العمل ہے۔“ (۵۲)

ایس لئی ایسا ہی فن و ادب مستحسن اے جس نال خودی مستحکم ہووے۔

جہاں تازہ کی افکار تازہ سے ہے نمود
خودی میں ڈوبنے والوں کے عزم و ہمت نے
وہی زمانے کی گردش پہ غالب آتا ہے
خودی کی موت سے مشرق کی سرزمینوں میں
ہوائے دشت سے بوئے رفاقت آتی ہے
کہ سنگ و خشت سے ہوتے نہیں جہاں پیدا
اس آج سے کئے مخر بیکراں پیدا
جو ہر نفس سے کرے عمر جاوداں پیدا
ہوا نہ کوئی خدائی کا راز داں پیدا
عجب نہیں ہے کہ ہوں میرے ہم عنان پیدا (۵۳)

’تخلیق‘

فن وادب نال عشق، صداقت، حریت تے جلال وجمال دا اظہار:-

کیوں بے خودی عشق، صداقت، آزادی (حریت) نال مستحکم ہوندی اے ایس لئی اقبال دے نزدیک ایسا ہی فکر فن تے ادب قابلِ تحسین اے جیہڑا دلاں نوں گرمائے، صداقت تے مبنی ہووے، راست گوئی دی تعلیم دیوے، آزادی دے ماحول وچ تخلیق ہووے تے آزادی رائے تے مبنی ہووے۔

اجیہا فن وادب تے ادب جس نال سوز دل حاصل نہ ہووے، حق گوئی، بے باکی تے آزادی افکار دادرس تے تعلیم نہ ملے، بالکل بیکار اے۔

فن وادب تے عشق:-

نظم ’مسجد قرطبہ‘ نوں اردو شاعری دا تاج محل کہا جاندا اے۔ (۵۴) علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے سفر اندلس دے دوران ’مسجد قرطبہ‘ دی زیارت کیتی سی تے ایس دی زیارت توں ایس قدر متاثر ہوئے کہ اوہناں نے ایس عنوان تے اک نظم لکھ دتی۔ ایس ضمن وچ اوہ ۲۷ مارچ ۱۹۳۳ء نوں محمد اکرام کے نام ایک مکتوب وچ لکھدے نیں:

”میں اپنی سیاحت اندلس سے بے حد لذت گیر ہوا۔ وہاں دوسری نظموں کے علاوہ ایک نظم ’مسجد قرطبہ‘ پر لکھی جو کسی وقت شائع ہوگی۔
الہمرا کا تو مجھ پر کچھ زیادہ اثر نہ ہوا۔ لیکن مسجد کی زیارت نے مجھے جذبات کی ایک ایسی رفعت تک پہنچا دیا جو مجھے پہلے کبھی نصیب نہ ہوئی تھی۔“ (۵۵)

علامہ اقبال دی خواہش سی کہ اہل ایمان ’مسجد قرطبہ‘ دی زیارت ضرور کرن۔ ایس ضمن وچ اوہ ہسپانیہ توں واپسی تے مدیر ’انقلاب‘ دے نام اک خط وچ لکھدے نیں:

”مرنے سے پہلے قرطبہ ضرور دیکھو۔“ (۵۶)

اقبال نے ایس سفر دے دوران ہی جاویدا اقبال دے نام دو تصویریں کارڈ بھیجے جہاں تے ’مسجد قرطبہ‘ دے دو عکس چھپے ہوئے سن۔ اوہناں ایہناں کارڈاں دے نال لکھیا:

”میں خدا کا شکر گزار ہوں کہ میں اس مسجد کے دیکھنے کے لیے زندہ رہا۔ یہ مسجد تمام دنیا کی مسجد سے بہتر ہے۔ خدا کرے تم جوان ہو کر اس عمارت کے انوار سے اپنی آنکھیں روشن کرو۔“ (۵۶)

’مسجد قرطبہ‘ دی تعمیر ’عبدالرحمن اول‘ نے ۸۵۷ء وچ شروع کرائی تے ایس دی توسیع دسویں صدی دے آخر تک جاری رہی۔ ’الحکم ثانی‘ دے زمانے وچ توسیع دے دوران ۹۶۱ء وچ اوس محراب دا اضافہ ہو یا جو ایس تصویر وچ نظر آندا اے جو مسجد قرطبہ وچ علامہ اقبال دے نماز ادا کرن دے دوران بنائی گئی سی۔ (۵۷)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ایس مسجد دی زیارت دے دوران جو کچھ محسوس کیتا اوس نوں اپنے کمال فن نال اک فنی شہ پارے دی شکل دے دتی۔ اوہناں نے ایس نظم وچ اپنا نظریہ فن بیان کیتا۔ اہل اسلام نوں عظمت رفتہ دی یاد دلائی، فلسفہ زمان تے فلسفہ عشق بیان کیتا تے حیات جاودانی دے حصول دادرس دتا۔ ایس ضمن وچ خلیفہ عبدالحمید لکھدے نیں:

”اقبال مسجد قوت الاسلام کو یا مسجد قرطبہ کو محض فن کی نظر سے نہیں دیکھ رہا بلکہ یہ محسوس کر رہا ہے کہ یہ تعمیریں قوت حیات کے مظاہر ہیں اور اصل فن وہی جو زندگی کا مظہر ہو، زندگی کے انفعالی اور انقلابی یا س آفرین پہلوؤں کا نہیں، بلکہ اس کی فعال قوتوں کا، جو ارتقائی اور انقلابی ہیں۔ مسجد قرطبہ نے اقبال کے دل میں جو تاثرات اور افکار پیدا کئے لازم تھا کہ ان کے اظہار کے لیے اقبال اپنا نظریہ فن بھی اس ضمن میں بیان کر دے کیوں بے مسجد قرطبہ فن تعمیر کا ایک عظیم الشان نمونہ ہے۔ فن لطیف کے متعلق حکما کے جو بلند پایہ نظریات ہیں ان میں سے ایک نظریہ یہ بھی ہے کہ فن لطیف آئی کو جاودانی بنا دیتا ہے اور درحقیقت زمان سے جھانک کر انسان لازمی حقائق سے روشناس ہوتا ہے۔“ (۵۸)

ڈاکٹر عبدالمغنی، اقبال کا نظریہ فن وچ ’مسجد قرطبہ‘ دے عنوان دے تحت لکھدے نیں کہ ایسی نظم وچ عصر (زماں)، عشق، ایمان تے فن دا ایسا امتزاج اے کہ عناصر ترکیبی چون کسی اک دامطالعہ کردیاں ہو یا قاری نوں بے اختیار دوسرے دا احساس وی ہوندا اے۔ (۵۹) نظم دے دو حصے نیں۔ پہلے حصے وچ ’دعا‘ اے جیہڑی پوری دی پوری ’مسجد قرطبہ‘ وچ لکھی گئی اے۔ دوسرے حصے وچ ’مسجد قرطبہ‘ اے جو شاعر دی وضاحت دے مطابق ہسپانیہ دی سرزمین بالخصوص ’مسجد قرطبہ‘ وچ لکھی گئی اے۔

دعا دے آخری شعر وچ اقبال فلسفہ و شعر دی حقیقت بیان کردے ہو یا لکھدے نیں۔

فلسفہ و شعر کی اور حقیقت ہے کیا حرف تمنا جسے کہہ نہ سکیں روبرو (۶۰)

دعا دا پہلا شعر ای نظم دے بنیادی عناصر عشق، ایمان تے فن دا اشاریہ اے۔ فیض عشق دی بدولت فن اک طرز عبادت بن جاندا اے۔ ایس لئی کہ جس ایمان نے عشق پیدا کیتا اوہ فن وی پیدا کردا اے۔ فن دے ایس تصور دی نشاندہی ’دعا‘ دا آخری شعر وی کردا اے۔ خواہ علم فلسفہ ہووے یا فن شعر، دوہاں دی حقیقت جلوہ محبوب دے لئی لب عاشق تے اک حرف تمنا دی اے جو رخ محبوب دے پس پردہ تے نگاہاں توں دوچار ہون دے سبب شرمندہ الفاظ ہوندا اے۔ ایس شعر وچ فلسفے تے شعر دوہاں دی بڑی شاندار تعریف بیان کیتی گئی اے۔

نظم دا پہلا بند آٹھ (۸) شعراں دے مشتمل اے۔ ایہدے وچ شاعرانہ انداز نال وقت (زماں) دی فلسفیانہ تعبیر کیتی گئی اے۔ ایہدے وچ بیان ہو یا اے کہ وقت ہر چیز نوں پرکھدا اے۔ کمزور چیز وقت دے نال، نال مٹ جاندا اے۔ انسان ہنر فن دے سارے کمالات وی بے ثبات تے عارضی ہوندے نیں۔

آنی و فانی تمام معجزہ ہاے ہنر کار جہاں ”بے ثبات! کار جہاں بے ثبات (۶۱)

دوسرے بند وچ بقائے دوام دی صورت بیان کیتی گئی اے کہ عشق اصل حیات اے۔ عشق توں فروغ پاؤں والا عمل، ہنر تے ادب لازوال تے ابدی بقا پاندا اے۔ صرف ایسے نقش وچ رنگ ثابت دوام ہوندا اے جس نوں کسی مرد خدا دے جذبہ عشق تے تمام کیتا ہووے۔ ایسے عمل دی نمایاں مثال ’مسجد قرطبہ‘ اے۔ علامہ لکھدے نیں۔

ہے مگر اس نقش میں رنگِ ثباتِ دوام جس کو کیا ہو کسی مردِ خدا نے تمام
مردِ خدا کا عمل عشق سے صاحبِ فروغ عشق ہے اصل حیات، موت ہے اُس پر حرام
شند و سبک سیر ہے گرچہ زمانے کی رو عشق خود اک سیل ہے، سیل کو لیتا ہے تھام
عشق دمِ جبرئیل، عشق دلِ مصطفیٰ عشق خدا کا رسول، عشق خدا کا کلام (۶۲)

پہلے بند وچ زماں دا تصرف، دوسرے بند وچ زماں تے عشق دا مقابل تے عشق دی بالادتی دا ذکر تے تیسرے بند وچ زماں و عشق تے ایمان دے ربط نال معجزہ ہنر فن دی نمود دا ذکر کیتا گیا اے۔

رنگ ہو یا خشت و سنگ، چنگ ہو یا حرف و صوت معجزہ فن کی ہے خونِ جگر سے نمود!
قطرہ خونِ جگر، سیل کو بناتا ہے دل خونِ جگر سے سدا سوز و سرور و سرود (۶۳)

ایسے تمام معجزہ ہائے ہنر جہاں دی تہ وچ جذبہ عشق تے خلوص نہ ہووے، فانی نیں۔ ایسے تمام فن پارے جہاں دی نمود خونِ جگر، خلوص تے سوز دل نال ہوئی ہووے، ابدی اہمیت دے حامل نیں۔

چوتھے بند وچ مسجد تے مومن نوں اک دوسرے دے نال مطلقاً (مکمل طور تے) ہم آہنگ کردتا گیا اے۔ ایہدے وچ جلال تے جمال دوہاں دا ظہار اے۔ اقبال دے تصور فن دی روناں جلال دے بغیر جمال فقط اک کمزوری اے جد کہ قوت جے صحیح استعمال ہووے تے اوہ جلال دا مظہر ہوندا اے۔ اقبال لکھدے نیں۔

تیرا جلال و جمال، مردِ خدا کی دلیل وہ بھی جلیل و جمیل، تو بھی جلیل و جمیل

ساقی اربابِ ذوق، فارسِ میدانِ شوق بادہ ہے اس کا رقیق، تیغ ہے اس کی اصیل
مرد سپاہی ہے وہ اس کی زرہ لآِ اللہ سایہ شمشیر میں اس کی پنے لآِ اللہ (۶۴)
زندگی قوت و صلابت دے بغیر ممکن نہیں۔ ایسے لئی اقبال فن و بیج جمال و جلال دا توازن چاہندے نہیں تے نزاکت و صلابت دا ایہی
اعتدال نہاں مسجدِ قرطبہ، وچ نظر آندا اے۔ نظم ’مسجدِ قرطبہ‘ دی فکری و معنوی تے صوری و لفظی خوبصورتی ایس امر حقیقی دا بین ثبوت نہیں کہ نہ
تے فن تعمیر وچ مسجدِ قرطبہ دا جواب اے تے نہ فن شاعری وچ ’مسجدِ قرطبہ‘ دا جواب اے۔ (۶۵)

پنجویں بند وچ بندہ مومن دی صفات دا ذکر اے۔ ایس دے پہلے دو اشعار وچ ذکر اے کہ بندہ مومن دے ہنرفن و ادب تے قول و
فعل و عمل وچ اوس دی اعلیٰ فکر، ذوق و شوق، اعلیٰ قابلیت تے کارکردگی دا اظہار ہندا اے۔

تجھ سے ہوا آشکار بندہ مومن کا راز اس کے دنوں کی تپش، اس کی شبوں کا گداز
اس کا مقام بلند، اس کا خیال عظیم اس کا سرور اس کا شوق، اس کا نیاز، اس کا ناز (۶۶)
'مسجدِ قرطبہ' دینی سطوت تے اہل ہنر دی فنی عظمت والا فانی شاہکار اے۔ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے فنی شہ پارے وچ وی ایہہ
دینی سطوت تے فنی عظمت نظر آندی اے۔ ایسا عظیم فن پارہ کائنات وچ بے نظیر قدر و قیمت دا حامل ہوندا اے۔ ایسے شہ پارے دے
جلوے دا مرکز شاعر تے فنکار دادل ہوندا اے۔ علامہ اقبال لکھدے نیں۔

کعبہ اربابِ فن! سطوتِ دین مبین تجھ سے حرم مرتبت اندلیوں کی زمیں
ہے تہ گردوں اگر حُسن میں تیری نظیر قلبِ مسلمان میں ہے اور نہیں ہے کہیں (۶۷)
آخری دو بند تاریخی انقلابات دے ذکر تے مشتمل نیں تے ایہناں وچ علامہ اقبال لکھدے نیں کہ مستقبل وچ پیش آون والے
انقلابات وچ اوہی قوم سرخرو ہووے گی جو آون والے دور دے تقاضیاں دے مطابق اپنا جائزہ لے کے اوہناں تے پورا اُترن لئی اپنے
آپ نوں تیار کر لیوے گی۔ خونِ جگر (عشق و ایمان، جہد مسلسل تے عملِ پیہم) نال نشوونما پاون والے نقوش، اقوام تے ادبی شہ پارے ہی
پائیدار ہوندے نیں۔ ایسے نقوش لافانی ہوندے نیں جیہڑے حیات بخش اصولاں تے تخلیق ہوندے نیں۔ ایس لئی فن و ادب تخلیق تے
روزمرہ معاملات زندگی وچ فطرت دے حیات بخش اصولاں نوں پیش نظر رکھنا چاہیدا اے۔

جس میں نہ ہو انقلاب، موت ہے وہ زندگی روحِ ام کی حیات کشمکش انقلاب!
صورتِ شمشیر ہے دستِ قضا میں وہ قوم کرتی ہے جو ہر زماں اپنے عمل کا حساب
نقش ہیں سب نا تمام، خونِ جگر کے بغیر نغمہ ہے سوداے خام خونِ جگر کے بغیر (۶۸)
'مسجدِ قرطبہ' دی تخلیق ہنرفن توں آراستہ مولا صفات بندگانِ خدا دے ہتھوں ہوئی سی ایس لئی سیل زمانہ (زمانے دا طوفان) ایس
نوں مٹا نہیں سکیا۔ نظم ’مسجدِ قرطبہ‘ بھی بندہ مولا صفات دی تخلیق اے۔ ایس لئی ایہہ لافانی وابدی قدر و قیمت دی حامل اے۔ (۶۹) علامہ
اقبال لکھدے نیں کہ عشق و ایمان تے صدقِ اخلاص (خونِ جگر) دے بغیر سارے نقوش نا تمام تے ناپائیدار نیں۔

نغمہ می باید جنوں پروردہ آتشے در خون دل حل کردہ
نغمہ گر معنی ندارد مردہ ایست سوژ او از آتش افسردہ ایست (۷۰)

☆... نغمہ جنون دی پیداوار ہونا چاہیدا اے جس دے نال خونِ دل وچ آتشِ عشق پیدا ہو جاوے۔

☆... نغمہ جے با معنی نہ ہووے تے ایہہ مردہ اے۔ ایس دی حرارت بجھی ہوئی آگ دی حرارت جیسی اے۔

فن و ادب تے صداقت:-

اک اچھا فنکار یا ادیب حق دا پیامبر ہوندا اے۔ اوہ کھری گل کردا اے تے صداقت دی تعلیم دیندا اے۔ اوہ حق گوئی تے بے باکی دی
صفات دا مظہر ہوندا اے۔ اوس دا کلام وی ایہناں خوبیاں دا مظہر تے ایہناں دے تاثر تے مشتمل ہوندا اے۔

شاعرِ دل نواز بھی بات اگر کہے کھری
شانِ خلیل ہوتی ہے اس کے کلام سے عیاں
ہوتی ہے اس کے فیض سے مزرعِ زندگی ہری
کرتی ہے اس کی قوم جب اپنا شاعر آزری (۷۱)
'شاعر'

’شع و شاعر‘ وچ ابھی گل ایویں بیان ہوئی اے:

در غم دیگر بسوز و دیگران را ہم بسوز
کہہ گئے ہیں شاعری جزویت از پیغمبری
گفتنت روشن حدیثے گر توانی دار گوش
ہاں سنا دے محفلِ ملت کو پیغام سروش (۷۲)
☆... دوسریاں دے غم وچ جلتے دوسریاں نوں وی ایس اگ وچ جلاؤ۔ میں تسان نوں اک بصیرت افروز گل دس چھڈی اے، ہو سکے
تے غورنال سن لوؤ۔

☆... کہہ گئے میں کہ شاعری پیغمبری دا حصہ اے۔ فرشتے دا ایہہ پیغام افرا و ملت نوں سنا دیو۔

فن تے حریتِ رائے:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے نزدیک فن دے حقیقی فروغ لئی آزادی وی ضرورت اے کیوں جے سماجی تے معاشی آزادی دے بغیر فن
دی صحیح نشوونما ہو ہی نہیں سکدی۔ غلامی وچ ذوقِ حسن باقی نہیں رہندا۔ غلامی فکری ہووے یا سماجی و سیاسی، ایس وچ فن تے فنکار نہیں
پیدے۔

غلامی کیا ہے ذوقِ حسن و زیبائی سے محرومی
بھروسہ کر نہیں سکتے غلاموں کی بصیرت پر
جسے زیبا کہیں آزاد بندے ہے وہی زیبا
کہ دنیا میں فقط مردانِ حُر کی آنکھ ہے پینا (۷۳)

فن تے جلال و جمال:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ ہر فن پارے وچ دلبری دے نال قاہری دی صفت بھی دیکھن دے آرزو مند نہیں۔ اوہ فن وچ جلال و جمال دے
امتزاج دے قائل نہیں۔ اوہناں دے نیڑے جے کسی فن پارے وچ دلبری تے قاہری دا امتزاج نہ ہووے تے اوہ فن پارہ نامکمل اے۔
جے اوس وچ جلال و جمال دیاں صفات جلوہ گرہ ہوون تے اوہ ابدیت توں ہمکنار ہو سکدا اے۔ ایس لئی اوہ دلبری بے قاہری نوں
جادوگری تے دلبری باقاہری نوں پیغمبری قرار دیندے نیں۔

دلبری بے قاہری جادوگری است
دلبری باقاہری پیغمبری است
ہر دو را درکار با آمیخت عشق
عالے در عالے انگیخت عشق (۷۴)
'بندگی نامہ'

۱۔ دلبری بغیر قاہری دے (محض) جادوگری اے۔ دلبری قاہری دے نال ہووے تے پیغمبری اے۔

۲۔ عشق اپنے کار وچ دوہاں نوں ملا دیندا اے۔ (تے ایس طرح) ایس جہان اندراک نوں جہان پیدا کر دالے۔

میرے لیے ہے فقط زورِ حیدری کافی
مری نظر میں یہی ہے جمال و زیبائی
ترے نصیب فلاطوں کی تیزی ادراک
کہ سر بسجده ہیں قوت کے سامنے افلاک
نہ ہو جلال تو حسن و جمال بے تاثیر
مجھے سزا کے لیے بھی نہیں قبول وہ آگ
نرا نفس ہے اگر نغمہ ہو نہ آتش ناک
کہ جس کا شعلہ نہ ہوتند و سرکش و بے باک (۷۵)

'جلال و جمال'

اقبال تے فنونِ لطیفہ:-

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی ساریاں تحریراں دے ذریعے انفرادی و اجتماعی خودی دی حفاظت تے استحکام دادرس دتا تے خودوی

ایس فلسفے تے عمل کیتا۔ ایسے فلسفے دے تحت ای اوہناں نے عملی سیاست وچ حصہ لیا۔ فتنہ قادیانیت، عجمی تصوف تے نظریہ وطنیت دے خلاف قلمی جہاد کیتا۔ گالیاں سنیاں، کفر دے فتوے لگے۔ مخالفانہ پروپیگنڈے دا سامنا کیتا تے ہر حال وچ حتی کہ بسزرا علات تے وی آخری ساہ تک انفرادی تے اجتماعی خودی حفاظت تے استحکام لئی مصروف بہ عمل رہے۔

شاعری:-

فنون وچوں اقبال نے سب توں زیادہ شاعری نوں قابل توجہ سمجھیا تے ایس دے اچھے تے برے پہلوواں دی نشاندہی کیتی۔ ایس دے حوالے نال گزشتہ ادراک تے کافی کچھ لکھیا گیا اے، تاہم ایس موضوع تے مزید کافی کچھ لکھیا جاسکدا اے۔

علامہ اقبال نے اجیہی شاعری دی مذمت کیتی اے جیہڑی حزن و یاس، افسردگی تے پژمردگی د امرق ہووے تے قوم دے دل وچ ولولہ تے جوش پیدا کرن دے بجائے احساسِ مرگ پیدا کردی ہووے۔ مثلاً اقبال اپنی اک چھوٹی نظم وچ ہندوستان دے فنکاراں دے، افسانیاں تے دروغ گوئی تے مہنی شہ پاریاں دے حوالے نال اوہناں دی نفسیات دا تجزیہ کردیاں ہویاں کہندے نیں۔

عشق و مستی کا جنازہ ہے تخیل ان کا
موت کی نقش گری ان کے صنم خانوں میں
چشمِ آدم سے چھپاتے ہیں مقاماتِ بلند
ان کے اندیشہٴ تاریک میں قوموں کے مزار
زندگی سے ہنر ان برہمنوں کا بیزار
کرتے ہیں روح کو خوابیدہ، بدن کو بیدار (۷۶)

’ہنرورانِ ہند‘

اقبال رحمۃ اللہ علیہ کہندے نیں کہ اجیہی شاعری داکہ فائدہ جو فنی تقاضے تے پورے کرے پرکاملی، سستی، بے ہمتی، آرامِ طلبی، جاہ طلبی دے بے جا جذبات تے احساسات پیدا کرے تے قوتِ عمل مفقود کردیوے۔

ہے شعرِ عجم گرچہ طرب ناک و دل آویز
افسردہ اگر اس کی نوا سے ہو گلستاں
وہ ضرب اگر کوہ شکن بھی ہو تو کیا ہے
اس شعر سے ہوتی نہیں شمشیر خودی تیز
بہتر ہے کہ خاموش رہے مرغِ سحر خیز
جس سے متزلزل نہ ہوئی دولتِ پرویز (۷۷)

’شعرِ عجم‘

اقبال ایسے فن وادب دے قائل نیں جو ضربِ کلیسی رکھدا ہووے۔ ایسے فن وادب داکہ فائدہ جو ضربِ کلیسی نہ رکھدا ہووے۔

اے اہلِ نظر ذوقِ نظر خوب ہے لیکن
مقصودِ ہنر، سوزِ حیاتِ ابدی ہے
جس سے دلِ دریا متلاطم نہیں ہوتا
شاعر کی نوا ہو کہ معنی کا نفس ہو
بے معجزہ دنیا میں ابھرتی نہیں قومیں
جو شے کی حقیقت کو نہ دیکھے، وہ نظر کیا
یہ ایک نفس یا دو نفس مثلِ شرر کیا
اے قطرہٴ نیساں وہ صدف کیا، وہ گہر کیا
جس سے چمن افسردہ ہو وہ بادِ سحر کیا
جو ضربِ کلیسی نہیں رکھتا وہ ہنر کیا (۷۸)

’فنونِ لطیفہ‘

پروفیسر ضیاء الدین احمد اپنی کتاب ’اقبال کا فن اور فلسفہ وچ مندرجہ بالا اشعار تے تبصرہ کردیاں ہویاں لکھدے نیں:

’اقبال (مندرجہ بالا) ان اشعار میں فن کی تشریح محض فن کی خاطر نہیں کرتا بلکہ وہ یہ اقدام زندگی کو زیادہ پر لطف اور بسیط بنانے کی خاطر کرتا ہے۔ وہ ’سوزِ حیاتِ ابدی‘ کا داعی ہے جو فن کا اصل مقصد ہے۔ اس کو شاعر ’’ضربِ کلیسی‘‘ سے تعبیر کرتا ہے جو قوم و ملت پر افسردگی طاری نہیں ہونے دیتا بلکہ وہ زندگی کو ایک ولولہ عمل کے سانچے میں ڈھالتا ہے۔‘‘ (۷۹)

’اسرارِ خودی وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ دے عنوان دے تحت سچے شاعر دے بارے لکھدے نیں:

سینہ شاعر تجلی زارِ حُسن
خیزد از سیناے او انوارِ حُسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر فطرت از افسون او محبوب تر
سوز او اندر دل پروانہ با عشق را رنگیں ازو افسانہ با
بحر و بر پوشیدہ در آب و گلش صد جہان تازہ مضمّر در دلش
فکر او با ماہ و انجم ہم نشین زشت را نا آشنا، خوب آفرین
خضر در ظلمات او آب حیات زندہ تر از آب چشمش کائنات (۸۰)

- 1- شاعر داسینہ حسن دی جلوہ گاہ اے۔ ایس دے طور سینا چوں حسن دے انوار ظاہر ہوندے نیں۔
 - 2- ایس دی نگاہ نال خوب، خوب تر ہو جاندا اے۔ فطرت ایس دے جادو نال (محبوب توں) محبوب تر ہو جاندا اے۔
 - 3- پتنگیاں دے دل وچ اوس دا ای سوز اے۔ عشق وچ رنگینی ایہناں افسانیاں دی بدولت اے۔
 - 4- اوس دے پانی تے مٹی نال بنے خاکی وجود وچ سمندر تے خشکی پوشیدہ اے۔ اوس دے دل وچ ہزاراں نویں جہان پوشیدہ نیں۔
 - 5- اوس دی سوچ چن تے تاریاں دی ہم نشین اے۔ اوہ برائی تو نا آشنا اے تے اچھائی و بھلائی نوں فروغ دیندا اے۔
 - 6- اوہ خضر اے جس دی تاریکی وچ آب حیات موجود اے۔ اوس دے اتھرواں نال کائنات زندہ تر ہو جاندا اے۔
- حاصل کلام ایہہ وے کہ اقبال بامقصد شاعری دے قائل سن۔ اوہناں دے نیڑے شاعری دا مقصد فرد تے معاشرے دی اصلاح اے۔ ایہدے نال انفرادی تے اجتماعی خودی مستحکم تے محفوظ ہونی چاہیدی اے۔ ایسی شاعری جس دے نال انفرادی تے اجتماعی خودی کمزور ہووے مضموم، قطعی طور تے لا حاصل تے تباہ کن اے۔

مصوری تے بت تراشی :-

مصوری تے صنم تراشی دی اسلام نے سختی نال ممانعت کیتی اے۔ ممانعت دی وجہ ظاہر اے کہ بت پرستی حرام اے۔ ایس لئی بت تراشی وی حرام ہوئی۔ اقبال مصوری دے سلسلے وچ وی ایس اصول دے ای قائل نیں کہ جے ایس نال خودی دی نمود ہووے تے جائز اے ورنہ ناجائز اے۔ اقبال اپنی اک چھوٹی نظم 'مصور وچ ایس طرح دے خیالات دا اظہار کردے نیں۔

کس درجہ یہاں عام ہوئی مرگِ تحیل ہندی بھی فرنگی کا مقلد، عجمی بھی
مجھ کو تو یہی غم ہے کہ اس دور کے بہراد کھو بیٹھے ہیں مشرق کا سرود ازلی بھی
معلوم ہیں اے مرد ہنر تیرے کمالات صنعت تجھے آتی ہے پرانی بھی نئی بھی
فطرت کو دکھایا بھی ہے، دیکھا بھی ہے تُو نے آئینہ فطرت میں دکھا اپنی خودی بھی (۸۱)

قدرتی مناظر، مثلاً پہاڑ، دریا تے صحراواں دیاں تصویراں خواہ بہت دلا ویز ہوں پر ایہہ انسانی خودی نوں نمایاں نہیں کردیاں سگوں
ایہہ فطرت دی غلامی اے تے اقبال دے خیال وچ فنون لطیفہ نوں فطرت دی غلامی توں آزاد ہونا چاہیدا اے۔ فن کار فطرت دا غلام نہیں ہوندا۔ اوس دا فرض اے کہ اوہ فطرت دا مقابلہ کر کے اوس دی تسخیر کرے۔

اس دشتِ جگر تاب کی خاموش فضا میں فطرت نے فقط ریت کے ٹیلے کیے تعمیر
اہرام کی عظمت سے نگوں سار ہیں افلاک کس ہاتھ نے کھینچی ابدیت کی یہ تصویر؟
فطرت کی غلامی سے کر آزاد ہنر کو صیاد ہیں مردانِ ہنرمند کہ خنجر؟ (۸۲)

اہرام مصر

اقبال 'فن برائے فن' دے نہیں بلکہ 'فن برائے زندگی' دے قائل سن۔ جیویں کہ پہلے بیان ہو چکیا اے کہ علامہ اقبال دے افکار دی بنیاد فرقان حکیم، تاریخ عالم، تاریخ اسلام، دایمق مطالعہ تے فطرت دا گہرا مشاہدہ تے مطالعہ اے۔ اوہ اپنے اک مکتوب محررہ ۱۹۲۶ء وچ ماسٹر محمد عبداللہ چغتائی نوں لکھدے نیں:

”اگر آپ کے پاس ہندوستانی مصوروں کی بنائی ہوئی تصویروں کا کوئی چھپا ہوا مجموعہ ہو تو ایک دو روز کے لیے مرحمت کیجئے، میں اسے دیکھنا چاہتا ہوں۔ اگر ایسا کوئی مجموعہ نہ ہو تو چند مشہور تصاویر کے نام ہی سہی! ان کے ساتھ ان کا مضمون بھی ہونا ضروری ہے۔ میں یہ معلوم کرنا چاہتا ہوں کہ ہندوستانی مصور بالعموم کیسے مضامین اپنے فن کی نمائش کے لیے انتخاب کرتے ہیں۔

بنگالی اسکول کی تصاویر کے نام خاص کر چاہئیں۔ اس کے علاوہ مغلوں کے آرٹ پر اگر کوئی کتاب ہو تو وہ بھی ساتھ لائیے۔“ (۸۳)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ اک مصور ضرار احمد کاظمی نون اوس دے آرٹ تے داد دیندیاں ہو یاں تے اوس دی حوصلہ افزائی کردیاں ہو یاں کہندے نیں:

”..... اگر آپ نے کافی مشق و مہارت کے بعد اس فن میں کمال حاصل کر کے ’شکوہ‘ اور ’جواب شکوہ‘ کو دنیائے اسلام کے سامنے پیش کر دیا تو آپ فن مصوری میں ایک نیا اضافہ کر کے اپنے فن کا ایک نیا سکول قائم کر رہے ہیں اور میں سمجھتا ہوں جب یہ چیز ایسی شان کے ساتھ پایہ تکمیل کو پہنچ جائے گی تو دنیا یقینی طور پر اس کو ’کاظمی سکول‘ کے نام سے موسوم کرے گی۔ آپ محض فن مصوری میں اضافہ نہیں کر رہے بلکہ دنیائے اسلام میں بحیثیت ’مصور اقبال‘ ایک زبردست خدمت انجام دے رہے ہیں جو کہ شاید قدرت آپ ہی سے لینا چاہتی ہے۔ پوری مہارت فن کے بعد اگر آپ نے ’چاودینا نامہ‘ پر خامہ فرسائی کی تو ہمیشہ زندہ رہو گے۔“ (۸۴)

مندرجہ بالا اقتباس توں عین واضح اے کہ اقبال ایسی مصوری دے قائل سن جھیری نوں، منفرد تے مہارت فن تے مبنی ہووے۔ جس دے نال دنیائے اسلام دی خدمت ہووے۔ جس دے نال انفرادی تے اجتماعی خودی مستحکم ہووے۔

ابن احمد نقوی، ’فکر اقبال‘ وچ ’بندگی نامہ‘ دا تعارف کراندے ہو یاں لکھدے نیں:

”یہ ایک مختصر رسالہ ہے جس میں اقبال نے فنون لطیفہ غلاماں، موسیقی، مصوری، صنایع، فن تعمیر، مذہب غلاماں جیسے عنوانات باندھے ہیں اور ہر ایک فن میں غلاموں کی پست خیالی، نقالی، بے روح اور پڑمردہ فکر پر تنقید و تخریب کی ہے، اس کے مقابلے میں مردان آزادی فنی و فکری عظمت کو سراہا ہے۔ دراصل اسے انہوں نے مشرق کی ان اقوام کے لیے تازیانہ بنایا ہے جو اس وقت مغرب کی غلام تھیں اور مدتوں غلامی میں زندہ رہنے کے سبب فکر و خیال کی عظمت، آزادی کی لذت اور خود شناسی کے جذبہ سے محروم ہو چکی تھیں۔“ (۸۵)

’بندگی نامہ‘ وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے غلامی دی اذیت ناک تے روح کش فضا دا بہت درد مندانه انداز وچ نقشہ کھچیا اے۔ اوہناں نے ایس خیال دا اظہار کیتا اے کہ غلامی وچ جسم، روح دی توانائی توں محروم ہو جاندا اے تے بے جان جسم توں کسے خیر دی امید نہیں رکھنی چاہیدی۔ غلامی وچ ذوق ایجاد تے ذوق نمود و رخصت ہو جاندا اے۔ غلام فنکار تقلید وچ پناہ لیندے نیں۔ پامال تے فرسودہ راہواں اوہناں دے دل بھاندیاں نیں۔ ایسا فن، آرزو دی موت اے۔ (۸۶)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مثنوی ’بندگی نامہ‘ وچ در بیان فنون لطیفہ غلاماں دے عنوان دے تحت چار بند لکھ کے عہد غلامی وچ فنون لطیفہ دے بارے اہل ہنر دی نفسیات تے غلامانہ شعار دے متعلق کجھ لکھیا اے۔ اوہ لکھدے نیں کہ غلامانہ ذہنیت دی حامل مصوری تخلیقی تے تقلیدی دوہاں محاسن توں خالی ہوندی اے۔ ایس توں تنہائی، بے کسی، بے بسی، بے عملی، گریز، فرار تے غفلت دا اظہار ہوندا اے۔ ایہہ موت دی پیامبر تے تباہ کن اثرات دی حامل ہوندی اے:

ہچناں دیدم فن صورتگری نے براہیمی درو نے آزی
می چکد از خامہ ہا مضمون موت ہر کجا افسانہ و افسون موت (۸۷)
(بندگی نامہ/ مصوری)

1- میں فن صورتگری نوں وی ایہہ جیہا می پایا اے۔ ایس وچ نہ ابراہیمی (رنگ توحید) اے تے نہ ہی آزی اے۔

2- ایہناں (عہد غلامی دے لکھاریاں) دے قلم توں موت دا مضمون چکد اے۔ ہر جاموت دا افسانہ یا جادو نظر آندا اے۔

غلامانہ ذہنیت دا حامل فنکار بے یقین ہوندا اے۔ اوہ تحقیق دا شوق تے تخلیقی صلاحیت نہیں رکھدا۔ اوہ فطرت وچ، اپنی ذات توں باہر حُسن تلاش کردا اے۔ اوہ اپنے اندر دا حسن تلاش نہیں کردا، اوس دا فکر مفلسی دے اظہار تے مبنی اے۔ اوہ جنگ آزمائی دے ذوق توں وی بے بہرہ اے۔ اوہ ایس حقیقت توں بے خبر اے کہ انسان بظاہر خاکی اے پر اوس دے باطن وچ نور اے۔ زندگی معجزے دی قوت توں

بغیر کچھ وی نہیں تے ہر شخص نبوت دے معجزات دے راز جانن والا نہیں۔ زندگی تے دراصل تسخیری قوتوں عمل وچ لیاؤن دا نام اے تے فنون لطیفہ بشمول مصوری توں ایس حقیقت دا اظہار ہونا چاہیدا اے۔ اقبال کہندے نیں۔

خولیش را آدم اگر خاکی شمرد نور یزداں در ضمیر او بمرد
چوں کلیمے شد بروں از خویشتن دست او تاریک و چوب او رسن
زندگی بے قوت اعجاز نیست ہر کسے دانندہ این راز نیست (۸۸)
'بندگی نامہ'

۱۔ جے آدمی اپنے آپ نوں صرف مٹی دا پتلا ای سمجھے تو (جان لو کہ) اوس دے ضمیر وچ موجود نور الہی اوس لئی نہ رہیا۔
۲۔ (ایس دی مثال ایجیویں قیاس کر لیے) موسیٰ علیہ السلام توں کلیم اللہ جدا ہو گیا تے اوہناں دا ہتھ روشن نہ رہیا تے اوہناں دا عصا وی رسی بن گیا۔

۳۔ زندگی معجزے دی قوت توں بغیر کچھ وی نہیں۔ ہر کوئی ایس راز توں آگاہ نہیں۔
اوس توں بعد اقبال تسخیر فطرت دی صلاحیت رکھن والے مصور دا ذکر کردیاں ہویاں کہندے نیں کہ ایسا مصور فطرت دے حسن وچ اضافہ کردا اے۔ اوہ اک نویں کائنات تخلیق کردا تے دل نوں اک نویں زندگی عطا کردا اے۔ اوہ پرانی روایات چھڈ کے نویں انداز نال تصویر بنا دا اے۔

آفریند کائنات دیگرے قلب را بخشد حیات دیگرے
عین ابراہیم و عین آزر است دست او ہم بت شکن ہم بت گراست (۸۹)
'بندگی نامہ'

۱۔ اوہ اک نویں دنیا پیدا کردا اے۔ دل نوں نویں زندگی عطا کردا اے۔
۲۔ اوس دا ہتھ حضرت ابراہیم علیہ السلام دے ہتھ دی طرح فرسودہ (غارت گریمان) بت توڑ دا اے تے آزر (دے ہتھ) دی طرح نویں فن پارے تخلیق بھی کردا اے۔

غلام افراد دا فکرو وی غلام ہوندا اے۔ ایسے افراد دے دل وچون نویں اشیاء دی ایجاد و نمود تے نویں تخلیقات دا ذوق و شوق نکل جاندا اے۔ اوہ قدامت پسند تے تقلید دے قائل ہوندے نیں۔ اوہناں دا فکر ماضی وچ سرگرداں تے مستقبل توں غافل رہندا اے۔ حقیقت ایہہ وے کہ کوئی وی دانش مند غلامانہ زندگی بسر کرنا پسند نہیں کردا۔

در غلامی تن ز جاں گردد تہی از تن بے جاں چہ امید بہی
ذوق ایجاد و نمود از دل رود آدمی از خویشتن غافل رود
طائر دانا نمی گردد اسیر گرچہ باشد دامے از تار حریر (۹۰)
'بندگی نامہ'

۱۔ غلامی وچ جسم روح توں خالی ہو جاندا اے تے بے روح جسم توں کی امید کیتی جاسکدی اے۔
۲۔ دل چوں نویں چیزاں بناون تے ترقی کرن دا شوق رخصت ہو جاندا اے۔ آدمی اپنے آپ توں غافل ہو جاندا اے۔
۳۔ عقل مند پرندہ قید نہیں ہوندا خواہ جال ریشم دے مضبوط تاراں نال بنیا ہووے۔

سنگیت دے بارے اقبال دے تصورات تے رجحانات:-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ دا جو معیار شاعری لئی مقرر اے او ای سنگیت لئی وی مقرر اے۔ عجمی شاعری دی طرح عجمی سنگیت وی زوال دے دور دی پیداوار اے۔ ایس نال رنج و غم دے جذبات پیدا ہوندے نیں۔ کابل، بغفلت تے عیش و نشاط دا تاثر قائم ہوندا اے۔ عیش و آرام

تے فراغت و چین دی زندگی بسر کرن دادرس ملدا اے۔ حقائق توں فرار تے عمل توں گریزی دی تعلیم ملدی اے۔ ایہہ زندگی دے بجائے موت دی پیامبر اے۔ اجیہی سنگیت حرام اے۔

شاعر کی نوا ہو کہ معنی کا نفس ہو جس سے چمن افسردہ ہو وہ بادِ سحر کیا (۹۱)
 فنون لطیفہ
 نوا کو کرتا ہے موجِ نفس سے زہرِ آلود وہ نے نواز کہ جس کا ضمیر پاک نہیں (۹۲)
 موسیقی
 کھل تو جاتا ہے معنی کے بم و زیر سے دل نہ رہا زندہ و پایندہ تو کیا دل کی کشود (۹۳)
 سرودِ حلال
 محکوم کے حق میں ہے یہی تربیت اچھی موسیقی و صورتِ گری و علمِ نباتات (۹۴)
 ہندی مکتب
 نغمہ او خالی از نارِ حیات ہچو سیل افتد بدیوارِ حیات
 از نئے او آشکارا رازِ او مرگِ یک شہر است اندر سازِ او
 ناتواں و زار می سازد ترا از جہاں بیزار می سازد ترا
 الخذر این نغمہ موت است و بس نیستی در کسوتِ صوت است و بس (۹۵)
 (ہندگی نامہ)

۱۔ اوس دانغمہ زندگی دی حرارت توں خالی اے۔ اوہ سیلاب وانگ زندگی دی دیوار گرا دیندا اے۔
 ۲۔ اوس دی بانسری توں اوہ دار از ظاہر ہوندا اے۔ اوہدے ساز وچ سارے شہر دی بربادی داسامان اے۔
 ۳۔ اوہ تہانوں کمزور تے بے ہمت بنا دیندا اے تے تہانوں دنیا توں بیزار کر دیندا اے۔
 ۴۔ ایس توں بچو ایہہ تے بس موت دانغمہ اے۔ ایس آواز وچ صرف تے صرف موت موجود اے۔
 ایسی سنگیت جس نال خودی بیدار تے استوار ہووے، جو دل تے پائیدار تے مستقل اثر مرتب کرے، جس نال زندگی دارنگ ڈھنگ بدل جائے سرودِ حلال اے۔ چنانچہ صوفیہ نے ایس وجہ توں ای سماع نوں حلال قرار دتا اے۔ علامہ اقبال دادرچ ذیل شعر اجیہی سنگیت دی ترجمانی کردا اے۔

شوق مری لے میں ہے، شوق مری لے میں ہے نغمہ اللہ ہو میرے رگ و پے میں ہے (۹۶)
 ”مسجدِ قرطبہ“

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مثنوی ’ہندگی نامہ‘ وچ ’سنگیت‘ دے عنوان دے تحت پہلے بند وچ ’سرودِ حرام‘ تے اوس دے اثرات دا ذکر کیتا اے۔ دوسرے بند وچ ’سرودِ حلال‘ تے اوس دے اثرات دا ذکر اے۔ ’سرودِ حلال‘ دے بارے اقبال لکھدے نیں۔
 نغمہ باید تند رو مانند سیل تا برد از دل غماں را خیل خیل
 نغمہ روشن چراغِ فطرت است معنی او نقش بند صورت است
 معنی آں باشد کہ بستاند ترا بے نیاز از نقش گرداند ترا (۹۷)
 ’ہندگی نامہ‘

۱۔ نغمہ سیلاب دی طرح تیز رفتار ہونا چاہیدا اے تاکہ ایہہ دل توں غماں دا گروہ درگروہ بوجھ دور کر دیوے۔
 ۲۔ روشن نغمہ فطرت دا چراغ اے۔ ایس دا مفہوم صورت نوں نقش عطا کردا اے۔

۳۔ مفہوم یا معنی توں مراد اوہ قوت اے جیہڑی تہانوں تہاڈی ذات (دی خرابیاں) توں نجات دلاوے، تہانوں صورت توں بے نیاز کر دیوے۔

خطاطی تے فنِ تعمیر دے بارے اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے تصورات تے رجحانات :-

اقبال رحمۃ اللہ علیہ فن وچ جس چیز نوں سب توں زیادہ پسند کر دے نین، اوہ جلال و جمال دا امتزاج اے تے فنِ تعمیر (خصوصاً مسلماناں دے فنِ تعمیر) وچ جلال و جمال سب توں زیادہ نمایاں اے۔ ایس لئی اقبال نے مسجد قرطبہ، مسجد قوت الاسلام، مسجد عمر، قصر زہرا، قصر الحمرا، تاج، وغیرہ دی خوب تعریف کیتی اے تے اوہناں دے حوالے نال مسلماناں نوں اوہناں داشنادار ماضی یاد دلا لیا تے خودی دی تعلیم دتی اے۔ 'بندگی نامہ' وچ وہ فنِ تعمیر مردانِ آزاد دے عنوان دے تحت علامہ اقبال لکھدے نیں :-

یک زماں با رفتگان صحبت گزین صحتِ آزاد مرداں ہم بہ ہیں
خیز و کار ایک و سوری نگر و نما چشمے اگر داری جگر
دیدن او پختہ تر سازد ترا در جهان دیگر اندازد ترا
ہمتِ مردانہ و طبعِ بلند در دلِ سنگ این دو لعلِ ارجمند (۹۸)
'بندگی نامہ'

- ۱۔ دنیا توں رخصت ہو جاؤں والے لوکاں وچ اک لمحہ گزارو تے اوہناں آزاد مرداں دے ہنر دا جائزہ لوؤ۔
- ۲۔ اٹھو تے قطب الدین ایک تے شیر شاہ سوری دے کارنامے دیکھو۔ جے حوصلہ رکھدے او تے دیدہ بصیرت تو کم لوؤ۔
- ۳۔ ایہناں (عمارتاں) ول ویکھن نال تہاڈی شخصیت مضبوط ہووے گی تے ایہہ مشاہدہ تہانوں کسے اور جہان وچ ای لے جاوے گا۔
- ۴۔ مردانہ ہمت تے اعلیٰ فطرت، پتھر دل وچ موجود وقتتی ہیرے نیں۔

یک نظر آں گوھر نابے نگر تاج را در زیر مہتابے نگر
مرمرش ز آبِ رواں گردندہ تر یک دم آنجا از ابد پائندہ تر
عشق مرداں بر خود را گفتہ است سنگ را بانوکِ مژگاں سفتہ است (۹۹)
'بندگی نامہ'

- ۱۔ اک نظر ایس خالص موتی ول ویکھ۔ تاج محل نوں چن دی چاندنی وچ ویکھ۔
 - ۲۔ ایس دے سفید پتھر وگدے ہوئے پانی توں زیادہ شفاف نیں۔ اوس جادا اک لمحہ بدتوں وی پائندہ تر اے۔
 - ۳۔ مرداں دے عشق نے اپنا راز خود فاش کیتا اے تے پتھروں اپنی پلکاں دی نوک نال پرویا اے۔
- فنِ تعمیر تے فنونِ لطیفہ دے ذریعے جلال و جمال دے اظہار تے عشق و محبت دی اہمیت بیان کردے ہو یاں اقبال لکھدے نیں :-

از محبت جذبہ ہا گردد بلند ارج می گیرد ازو نارجمند
بے محبت زندگی ماتم ہمہ کار و بارش زشت و نامحکم ہمہ
عشق صیقل می زند فرہنگ را جوہر آئینہ بخشد سنگ را
دلبری بے قاہری جادوگری است دلبری باقاہری پیغمبری است
ہر دو را در کارہا آمیخت عشق عالے در عالے انگیخت عشق (۱۰۰)

- ۱۔ محبت نال جذبے عروج پاندے نیں۔ ایس نال بے قدر اشیاء قدر و قیمت پاندیاں نیں۔
- ۲۔ محبت توں بغیر زندگی سراسر اک ماتم اے۔ ایس دے سارے کار بد نما تے ناپائیدار نیں۔
- ۳۔ عشق انسان دی صلاحیتاں وچ اضافہ کردا اے۔ (ایہہ) پتھروں آئینے وچ تبدیل کر دیندا اے۔

۴۔ دلبری قاہری توں بغیر جا دو گری اے۔ دلبری قاہری دے نال پیغمبری اے۔

۵۔ عشق نے (دلبری تے قاہری) دوہاں نوں اکٹھا کر رکھیا اے۔ عشق نے اک جہاں دے اندر اک ہور جہاں پیدا کر رکھیا اے۔ (مراد ایہہ وے کہ عشق دی بدولت جمال و جمال اکٹھے ہو جان دے نیں تے ایس طرح کئی نویں جہاں پیدا ہو جان دے نیں۔) اقبال رحمۃ اللہ علیہ نوں پیرس دی مسجد بلخاظ فن تعمیر ایس لئی پسند نہیں آئی کہ اوہ جلال و جمال، عشق و محبت تے صدق و خلوص دا مظہر نہیں سی۔ اوہناں دی رائے وچ ایہہ مسجد نہیں سی سگوں فرنگی کرشمہ سازاں نے مسجد دے بدن وچ بت خانے دی روح چھپا دی سی۔ علامہ لکھدے سن۔

مری نگاہ کمال ہنر کو کیا دیکھے کہ حق سے یہ حرم مغربی ہے بیگانہ
حرم نہیں ہے، فرنگی کرشمہ سازوں نے تن حرم میں چھپا دی ہے روح بت خانہ
یہ بت کدہ انھیں غارت گروں کی ہے تعمیر دمشق ہاتھ سے جن کے ہوا ہے ویرانہ (۱۰۱)
'پیرس کی مسجد'

مثنوی 'بندگی نامہ' نظم 'مسجد قرطبہ' اقبال دے مکتوبات، دیگر تحریراں، کلام تے اقبال شناس حضرات دی تحقیقی و تنقیدی آرا دا جائزہ لین تے واضح ہوندا اے کہ مصوری، موسیقی، خطاطی تے فن تعمیر دے بارے اقبال دے تصورات تے رجحانات دی بنیاد اسلامی نظریات نیں۔ اوہناں نے نظریہ فن بیان کردے ہویاں وی فکر و عمل دی ایسی کسوٹی تے میزان نوں مد نظر رکھیا اے۔ اوہناں دا نظریہ فن بہت جاندار تے صحت مندانہ اے تے اوہناں دے تصور خودی دے مطابق اے۔ اوہ فن برائے فن دے نہیں سگوں فن برائے (انفرادی و اجتماعی) زندگی دے قائل سن۔ اوہناں نوں اوہ فنون لطیفہ پسند سن جنہاں توں خودی بیدار تے استوار ہووے، فکر و عمل دی اصلاح ہووے تے زندگی دارنگ ڈھنگ بدل جائے، جو جلال و جمال تے عشق و محبت دا مظہر ہوں۔ جیہڑے فنون لطیفہ خودی نوں کمزور کرن، کاہلی، غفلت، گریز، فرار، کم ہمتی پیدا کرن تے غلامی دادرس دین اوہ تباہ کن اثرات دے حامل نیں تے افراد و ملت لئی زندگی نہیں سگوں موت دا پیغام نیں۔

بے معجزہ دنیا میں ابھرتی نہیں قومیں جو ضربِ کلیسی نہیں رکھتا وہ ہنر کیا (۱۰۲)
'فنون لطیفہ'

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے افکار قرآن و حدیث توں ماخوذ نیں۔ ایہہ آفاقی قدر و قیمت دے حامل نیں۔ عصر حاضر دے علاوہ ایہہ آون والے سارے ادوار دی ضرورت نیں کیوں جے ایہناں دی بنیاد اسلامی اصولاں تے رکھی گئی اے تے دین اسلام قیامت تک آون والے سارے انساناں، خصوصاً مسلماناں لئی عالمگیر آفاقی تے ابدی قدر و قیمت دا حامل اے۔

عصر حاضر وچ سائنس و ٹیکنالوجی، خصوصاً انفارمیشن ٹیکنالوجی (موبائل، انٹرنیٹ، پرنٹ میڈیا، الیکٹرانک میڈیا) دی ترقی دی وجہ توں دنیا بھر دے مسلمان غیر اسلامی تہذیبیاں تے ثقافتاں توں متاثر ہو رہے نیں۔

پاکستان وچ وی صورت حال بہت خراب اے تے روز بروز خراب توں خراب تر ہوندی جارہی اے۔ پاکستانی کلچر، میڈیا دی وجہ توں ہندو کلچر، یورپی کلچر، ہر طرح دے غیر اسلامی کلچر توں بری طرح متاثر ہو رہیا اے۔ ساڈے مدبرین تے مفکرین وی ایس ثقافتی یلغار دا شکار نظر آندے نیں۔ کوئی وی اقبال شناس، کوئی مولوی، پیر فقیر، سیاستدان، مفکر یا مدبر ایس ثقافتی تے ذہنی و فکری غلامی دا قلع قمع کر دا نظر نہیں آندا۔ عصر حاضر وچ فکر اقبال دے مطابق عمل کرن دی، عصر اقبال توں وی زیادہ ضرورت اے۔ بصورت دیگر ایس گل دا شدید خطرہ اے کہ اغیار دی فکری تے تہذیبی و ثقافتی غلامی دی بدولت تمام اہل اسلام، خصوصاً اہل پاکستان، گزشتہ دے دور غلامی توں وی ودھ کے، اوس توں زیادہ ذلت آمیز تے غارت دین و ایمان، غلامی دا شکار ہو جاوون گے۔ (نعوذ باللہ)

رہ گئی رسم اڈاں روح بلالی نہ رہی فلسفہ رہ گیا تلقین غزالی نہ رہی (۱۰۳)

اقبال و تصور قومیت

قومیت یا نیشنلزم:-

مشترک مفادات، جذبات یا عقائد دی بنیاد تے مل جل کے رہن والا اک بڑا انسانی گروہ قوم (nation) کہلاندا اے۔ ایس وحدت و اجذباتی احساس تے ایس لئی پائی جاوے والی عصبیت، قومیت (nationalism) کہلاندا اے۔

مغربی تصور قومیت:-

اہل مغرب دے نزدیک قومیت دی اساس رنگ، نسل، زبان تے ثقافت نیں۔ قومیت صرف مادی اساس وحدت (رنگ، نسل، زبان تے ثقافت) تے قائم رہ سکدی اے۔ مجرد روحانی عقیدے مثلاً مذہب یا اخلاقیات دا کوئی اصول وحدتِ قومی دا ذریعہ نہیں بن سکدا۔

اسلامی تصور قومیت:-

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے قومیت دے مغربی تصور دی خرابیاں دا ذکر کر دے ہو یاں، ایس نوں مستزکر دتا۔ اوہناں نے دلائل نال واضح کیتا کہ مغربی تصور قومیت نفرت آفریں تے عداوت خیز اے۔ ایس دے بجائے قومیت دی حقیقی تعمیری اساس کلمہ توحید تے عقیدہ اخوتِ انسانی اے، جس نوں نظام رسالت و نبوت نے مستحکم کیتا اے۔ نسل، زبان تے محض جغرافیہ قومیت دی تعمیری اساس نہیں بن سکدا۔ (۱)

اقبال دا تصور قومیت عقیدے تے مبنی ایس۔ ویکھیا جاوے تے جو لوگ دین، روحانیت تے عقائد دے منکر نیں اوہ وی کسے نہ کسے عقیدے دے پیروکار ہوندے نیں۔ لادینیت تے مادیت دے شکار افراد مادی عقیدہ حیات دے پیروکار ہوندے نیں۔ مختلف نظریات تے تصورات دے حامی افراد تے اقوام کسے نہ کسے عقیدے دے پیروکار ہونداں۔ ایس دے بجائے قومیت دی حقیقی تعمیری اساس کلمہ توحید تے عقیدہ اخوتِ انسانی اے۔ امریکی قوم اپنی بقائے یا اپنے اجتماع نوں مضبوط کرن لئی آزادی (freedom) دا نعرہ لگاندا اے۔ امریکی قوم آزادی، اخوت تے مساواتِ انسانی دا علم بلند کردی اے۔ اشتراکی ممالک، استحصالی توں آزاد معاشرے دا اخلاقی اصول پیش کردے نیں۔ ایہناں ساریاں نعریاں دے پیچھے کجھ عقیدے صاف نظر آندے نیں۔ غرض عقیدے دی حکمرانی ہر جگہ کسی نہ کسی صورت تسلیم شدہ اے۔ فرق صرف ایہہ وے کہ انسان دے خود ساختہ اخلاقی اصول و ضوابط، عقائد، نظریات تے تصورات افراط و تفریط دا شکار نیں۔ تاریخ عالم تے تاریخ اسلام دے بغور مطالعے توں ثابت ہوندا اے کہ انسان اپنے بنائے ہوئے قوانین تے ضابطیاں نال کدے وی دنیا وچ کسی وی خطے تے ایسا پر امن معاشرہ قائم نہیں کر سکے جیہڑا مادی، اخلاقی، روحانی، غرضیکہ ہر لحاظ نال سلامتی و امن تے فلاح و بقا دا مظہر ہووے۔

قومیت دے انسانی تصورات افراط و تفریط دا شکار نیں۔ سلامتی و امن تے فلاح و بقا صرف توازن و اعتدال نال ای ممکن اے۔ اہل مشرق تے ممالک اسلامیہ وی دین چھڈ کے افتراق و انتشار دا شکار ہو چکے نیں۔ اہل مغرب دی مادی و سائنسی ترقی تے دنیوی خوشحالی نوں حقیقی کامیابی تصور کردے ہو یاں اوہناں نے اہل مغرب تے تہذیب، مغربی نظام جمہوریت، کپٹلزم، سوشلزم، فاشیزم، آمریت، دہریت تے لادینیت دی نقالی شروع کردتی جس دے نتیجے وچ ایہہ اک دوسرے توں جدا ہو کے مغربی بربریت دا تے آپس وچ وی جنگ و جدل دا شکار ہو گئے۔

دوڈویاں عالمگیر جنگاں دی تباہ کاری ویکھ کے تے اپنے سماجی تے اخلاقی نظام دی خرابیاں توں تنگ آ کے مغربی دانشور کسے ایسے روحانی یا اخلاقی نظام دے امکان یا ضرورت بارے سوچن تے بحث کرن لگے نیں جس نال نسلِ انسانی دی موجودہ تفریق مٹ جائے تے

دنیا بھر دے انسان آپس وچ زیادہ توں زیادہ شیرازہ بند ہو جاوَن تے مستقبل وچ درپیش تباہ کاری توں نجات حاصل کرن دی کوئی صورت نکل آوے۔

مغربی مفکر (Schweitzer) نے اپنی کتاب (Ethics and Civilization) وچ ایس گل تے زور دتا اے کہ جے مغربی تہذیب موت توں بچنا چاہندی اے تے اوس نوں کوئی عالمگیر اخلاقی نظام اپنانا پوے گا۔ (۲)

مشہور سیاسی مفکر گینزبرگ (Gensberg) وی نظم عالم کی کسی اخلاقی ضابطہ حیات دی ضرورت محسوس کر دے ہو یاں کہند اے:

"Since wars begin in the minds of man, it is in the minds of man that the defences of peace must be constructed". (3)

کانٹ نے وی عالمی امن عامہ لئی ایہی تصور پیش کیتا سی کہ:

"Establishment of a universal rule of law may seem Utopian; yet, it is the inevitable escape from distress into which human beings bring each other". (4)

Illinois یونیورسٹی دے پروفیسر پال آر تھر سکپ (Schulp) نے اپنی کتاب (National Sovereignty and International Anarchy) وچ اسلحہ سازی دی دوڑ نوں تے خطرناک بم ایجاد کرن نوں انساناں دے خلاف سب توں بڑا جرم قرار دتے عالمگیر نظام حکمرانی دی ضرورت تے زور دتا اے۔ (۵)

حقیقت نوں وقتی طور تے جھٹلایا تے چھپایا جاسکدا اے پر ایس نوں مٹایا نہیں جاسکدا۔ تاریخی حقائق دین اسلام دی حقانیت دامنہ بولد اثبوت نیں۔

برصغیر وچ مسلم قومیت نے اوس وقت ای جنم لے لیتا سی جد ایہ تھے رہن والے پہلے ہندو نے اسلام قبول کیتا تے اک نوں مذہبی و تہذیبی نصب العین نوں اپنا کے اپنے علیحدہ تشخص دی بنیاد رکھی۔ برصغیر وچ مسلم قومیت دے ارتقا دی پوری تاریخ اوس دے اپنے علیحدہ تشخص تے تحفظ دی تاریخ اے۔ برصغیر وچ وی اسلام دے منن والیاں نوں مٹاؤن دی کوشش کیتی گئی پر ایہہ زیادہ مضبوط تے فعال قوت دے طور تے سامنے آیا۔ خطبہ الہ آباد وچ اقبال نے اپنے سارے استدلال دی بنیاد ایس حقیقت تے ای استوار کیتی اے۔ (۶)

برصغیر وچ مسلم قومیت دی بنیاد دین اسلام دی بدولت قائم ہوئی۔ دین اسلام نے مسلم قومیت دے ارتقا وچ معاونت کیتی۔ مشکل وقت وچ دین اسلام نے ہی مسلم قومیت تے تشخص نوں تحفظ فراہم کیتا۔ ایس لئی مذہب ای قومیت دی مضبوط بنیاد اے جو کہ لسانی، جغرافیائی، نسلی، معاشی، سماجی اور طبقاتی تے گروہی تعصبات دی نفی کردا اے تے سماجی، معاشی، روحانی مساوات دی فراہمی یقینی بنا دتا اے۔ ایس ضمن وچ علامہ اقبال واضح طور تے مادیت دے بجائے روحانیت دادرس دیندے ہو یاں کہندے نیں:

"Pass from matter to spirit. Matter is diversity; spirit is light, life and unity. One lesson I have learnt from the history of Muslims. At critical moments in their history it is Islam that has saved Muslims and not vice versa. If today you focus your vision on Islam and seek inspiration from the ever-vitalising idea embodied in it, you will be only reassembling your scattered forces, regaining your lost integrity, and thereby saving yourself from total destruction". (7)

”مادیات سے گزر کر روحانیت میں قدم رکھیے، مادہ کثرت ہے، لیکن روح نور ہے، حیات اور وحدت ہے۔ ایک سبق جو میں نے تاریخ اسلام سے سیکھا ہے، یہ ہے کہ آڑے وقتوں میں اسلام ہی نے مسلمانوں کی زندگی کو قائم رکھا، مسلمانوں نے اسلام کی حفاظت نہیں کی۔ اگر آج آپ اپنی نگاہیں پھر اسلام پر جمادیں اور اس کے زندگی بخش تخیل سے متاثر ہوں تو آپ کی منتشر اور پراگندہ قوتیں از سر نو جمع ہو جائیں گی اور آپ کا وجود ہلاکت و بربادی سے محفوظ ہو جائے گا۔“ (۸)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے خطبے دے آخر وچ اپنے موقف دی تائید وچ سورہ مائدہ دی آیت نمبر ۵۰۵ اعلیٰ کم سے اہتدیتیم تک دی ہے۔ مکمل آیت اور اس کا ترجمہ درج ذیل ہے:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ ط إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ

تَعْمَلُونَ ۝ المائدہ (۵) آیت ۱۰۵

اے ایمان والو! تم اپنی جانوں کی فکر کرو، تمہیں کوئی گمراہ نقصان نہیں پہنچا سکتا اگر تم ہدایت یافتہ ہو چکے ہو، تم سب کو اللہ ہی کی طرف بلتا ہے، پھر وہ تمہیں ان کاموں سے خبردار فرمادے گا۔ جو تم کرتے رہے تھے۔“

مندرجہ بالا آیت مقدسہ توں سبق ملد اے کہ جو لوگ مقصدِ حیات سمجھن توں بعد مضبوطی تے استقامت نال راہِ حق تے گامزن ہو جاندے نیں، ذاتِ باری تعالیٰ دی طرفوں اوہناں نوں حفظ و امان تے سلامتی مل جاندی اے تے اوہ فکری تے عملی گمراہی توں محفوظ رہندے نیں۔ انفرادی تے اجتماعی سطح تے اوہناں دا تشخص بحال تے محفوظ رہند اے۔ نال ای ایس گل دی تعلیم ملدی اے کہ اپنا منفرد اسلامی تشخص ہر حال و ہر حال بحال رکھن دی کوشش کرو۔ ایس کوشش دے صلے وچ تہاڈی حفاظت ہووے گی۔ دین، دنیا، آخرت و ہر چیز وچ حفظ و امان، سلامتی، فلاح و نجات تے عزت و مرتبہ حاصل ہووے گا۔ (۹)

خطبہ الہ آباد دے مذکورہ بالا اقتباس تے مندرجہ بالا آیت مقدسہ دے مفہوم توں واضح ہوندا اے کہ مذہبِ قومیت دی مضبوط بنیاد اے۔ ایس دی بدولت انسان قومیت دی دیگر شرائط مثلاً نسل، زبان، علاقے تے معاشی مفادات توں چھکارا پا کے اسلامی مساوات، اخوت تے حریت دے سنہری اوصاف توں متصف انفرادی عالمی برادری تشکیل دے سکد اے۔

مذکورہ بالا اسلامی تصور قومیت دے پیش نظر حضرت علامہ نے مغربی فتنہ قومیت و وطنیت نوں اسلام تے مسلماناں داسب توں بڑا دشمن قرار دتا اے۔ اوہ مسلماناں وچ عصبیت دے پیدا ہون دے مخالف سن۔ ایس ضمن وچ اوہ سید سلیمان ندوی نوں لکھدے نیں:

”بزمِ اغیار کی رونق ضرورتھی۔ اسلام کا ہندوؤں کے ہاتھ بک جانا گوارا نہیں ہو سکتا۔ افسوس! اہلِ خلافت اپنی اصل راہ سے بہت دور جا پڑے۔ وہ ہم کو ایک ایسی قومیت کی راہ دکھا رہے ہیں جس کو کوئی مخلص مسلمان ایک منٹ کے لیے بھی قبول نہیں کر سکتا۔“ (۱۰)

ایس حوالے نال اوہ اکبر الہ آبادی نوں لکھدے نیں:

”اس وقت اسلام کا دشمن سائنس نہیں..... اس کا دشمن یورپ کا جغرافیائی جذبہ قومیت ہے جس نے ترکوں کو خلافت کے خلاف اکسایا۔ مصر میں مصر، مصریوں کے لیے، کی آواز بلندی اور ہندوستان کو Pan Indian Democracy کا بے معنی خواب دکھایا..... مذہبِ اسلام کا ایک نہایت ضروری پہلو قومیت ہے جس کا مرکز کعبۃ اللہ ہے.....“ (۱۱)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنے کلام وچ وی ’تصور قومیت‘ واضح کہتا اے۔ اوہ لکھدے نیں۔

اپنی ملت پر قیاس اقوامِ مغرب سے نہ کر
خاص ہے ترکیب میں قومِ رسولِ ہاشمی
ان کی جمعیت کا ہے ملک و نسب پر انحصار
قوتِ مذہب سے مستحکم ہے جمعیت تری (۱۲)

اسلامی تصور شخصیت (تصور خودی) تے اسلامی تصور قوم و ملت (تصور بے خودی) علامہ اقبال دے دو بنیادی نظریات نیں۔ اوہناں نے تیس تیس سال تک مسلسل اسلامی تصور قومیت دی آبیاری کیتی۔ اسلامی تصور قومیت نوں وطنی قومیت تے ترجیح دیون تے مولانا عبدالماجد دریا آبادی نے بجا طور تے علامہ اقبال نوں ’امام العصر‘ قرار دتا اے۔ (۱۳)

علامہ اقبال دا ایہہ تصور قومیت ای برصغیر وچ پاکستان دے قیام دا باعث بنیا تے عالمی سطح تے اسلامی اتحادی راہ متعین ہوئی۔ عالم اسلام تے خاص طور تے اہل پاکستان لئی ایہہ تصور بنیادی اہمیت دا حامل اے۔ اسلامی تصور قومیت، دین اسلام دا عطا کردہ تصور اے۔ وطنی قومیت مادہ پرستی دی دین اے۔

یورپ وچ میکا ولی دے نظریہ وطنیت توں مادہ پرستی نوں فروغ حاصل ہويا۔ ڈارون دے نظریہ ارتقاء، میکڈوگل دے نظریہ جبلت تے فرائڈ دے نظریہ لاشعور یا نظریہ جنسیت نال لادینیت، مادیت تے اخلاقی بے راہروی وچ بہت اضافہ ہويا۔ لادینیت تے مادیت دی کھوتوں وطنی قوم پرستی، کپٹلزم، سوشلزم، فاشرزم تے استعماریت نے جنم لیا۔ طاقتور ریاستاں نے کمزور قوماں دا استحصال شروع کردتا تے کئی ممالک تے قبضہ کر لیا۔ استعمار تے سامراج دا شکار ہون والے زیادہ تر ممالک مسلمان سن۔ معاندانہ مسابقت تے رقابت دی بناتے وطنی قومیت تے استوار، استعماری قوتاں آپس وچ ٹکرائیاں۔ ایس طرح ظلم و ستم تے تباہی و بربادی دا اک وسیع سلسلہ شروع ہو گیا۔

دہریانہ مادیت داسبب توں بڑا سبب دین تے دنیا دی علیحدگی، حکومت تے مذہب دی علیحدگی سی۔ لو تھرتے روسودی دینی تحریک نے لوکاں نوں مختلف توماں وچ تقسیم کردتاسی۔ اقبال، یورپ وچ اپنے قیام دے دوران ای اہل یورپ دی اسلام دشمن، ملوکا نہ اغراض، اوہناں دے نظریہ وطنیت تے مغربی تہذیب دی خرابیاں توں آگاہ ہو چکے سن۔ (۱۴)

اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی نظم 'وطنیت' (۱۹۱۰ء) وچ مغربی تصور قومیت (وطنی قومیت) دے بارے اسلامی نقطہ نظر ایس طرح پیش کیتا اے۔

ان تازہ خداؤں میں بڑا سب سے وطن ہے
جو پیرہن اس کا ہے وہ مذہب کا کفن ہے
اقوامِ جہاں میں ہے رقابت تو اسی سے
تسخیر ہے مقصود تجارت تو اسی سے
خالی ہے صداقت سے سیاست تو اسی سے
کمزور کا گھر ہوتا ہے غارت تو اسی سے
اقوام میں مخلوقِ خدا بٹی ہے اس سے
قومیتِ اسلام کی جڑ کٹی ہے اس سے (۱۵)

فرنگی نظریہ وطنیت دی بدولت اسلامی ممالک وچ عدم اتفاق تے انتشار پیدا ہو گیا۔ اقبال نے ایس امر حقیقت دا ایس طرح ذکر کیتا سی۔

حکمتِ مغرب سے ملت کی یہ کیفیت ہوئی
کلڑے کلڑے جس طرح سونے کو کر دیتا ہے گاز (۱۶)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ۱۹۰۴ء وچ نظم 'ترانہ ہندی' لکھی۔ ایہہ نظم اکتوبر ۱۹۰۴ء دے 'مخزن' وچ چھپی سی۔ ایس دا عنوان سی 'ہمارا دیس'۔ بانگِ درا مرتب کر دیاں ہویاں ایس دا عنوان بدل دتا گیا۔ ایہہ نظم بہت مقبول ہوئی۔ ایہدے وچ علامہ نے لکھیا۔

سارے جہاں سے اچھا ہندوستان ہمارا
ہم بلبلیں ہیں اس کی، یہ گلستاں ہمارا
مذہب نہیں سکھاتا آپس میں بیر رکھنا
ہندی ہیں ہم، وطن ہے ہندوستان ہمارا (۱۷)

قیام یورپ دے دوران اقبال رحمۃ اللہ علیہ تے وطنی قومیت تے مغربی تہذیب دی خرابیاں آشکار ہو گیاں۔ اوہناں نے وطنی قومیت تے مغربی تہذیب دیاں خرابیاں بیان کرنا شروع کردتیاں۔ ۱۹۱۰ء دے ادھ وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی ذاتی ڈائری وچ وطن پرستی دے بارے لکھیا:

”اسلام کا ظہور بت پرستی کے خلاف ایک احتجاج کی حیثیت رکھتا ہے۔ وطن پرستی بھی بت پرستی کی ایک نازک صورت ہے۔ مختلف قوموں کے وطنی ترانے میرے اس دعوے کا ثبوت ہیں کہ وطن پرستی ایک مادی شے کی پرستش سے عبارت ہے۔ اسلام کسی صورت میں بت پرستی کو گوارا نہیں کر سکتا۔ بت پرستی کی تمام اقسام کے خلاف احتجاج کرنا ہمارا ابدی نصب العین ہے۔ اسلام جس چیز کو مٹانے کے لیے آیا تھا، اسے مسلمانوں کی سیاسی تنظیم کا بنیادی اصول قرار نہیں دیا جاسکتا۔ پیغمبر اسلام کا اپنی جائے پیدائش مکہ سے ہجرت فرما کر مدینے میں قیام اور وصال غالباً اسی حقیقت کی طرف ایک مخفی اشارہ ہے۔“ (۱۸)

۱۹۱۰ء وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے نظم 'وطنیت' کہی۔ ایس سال دے آخر وچ یاں اگلے سال دے اوائل وچ علی گڑھ کالج وچ اک اہم خطبہ The Muslim Community, a Sociological Study دتا۔ مولانا ظفر علی خان نے ایس خطبے دا ترجمہ ملت بیضا پر ایک عمرانی نظر دے عنوان دے تحت کیتا۔ 'ترانہ ملی' داوی ایہوای دوراے۔ اسلامی تصور قومیت دے ضمن وچ، بعد دے کلام (نظم و نثر) وچ حسب ذیل تحریراں خاص طور تے اہم نیں:

۱۔ مثنوی رموز بے خودی (۱۹۱۸ء)

۲۔ خطبہ الہ آباد (کا ابتدائی حصہ) ۱۹۳۰ء

۳۔ جغرافیائی حدود اور مسلمان ۱۹۳۸ء

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے کہیا کہ مسلمان دا ہر مصر اوس دا کعبان اے۔ اوہ رنگ و نسل نوں تعارف دانہ کہ امتیاز و تصادم دا ذریعہ خیال کردا اے۔ اوہ جمعیتِ آدم دا علمبردار اے۔

قوم مذہب سے ہے مذہب جو نہیں تم بھی نہیں
جذبِ باہم جو نہیں مٹھلِ انجم بھی نہیں (۱۹)
پاک ہے گردِ وطن سے سرِ داماں تیرا
تو وہ یوسف ہے کہ ہر مصر ہے کنعاں تیرا (۲۰)
مکے نے دیا خاکِ جنیوا کو یہ پیغام
جمعیتِ اقوام کہ جمعیتِ آدم؟ (۲۱)

وطنی قومیت دی مخالفت تے اسلامی قومیت دے پر چارتے ہندو تے نظریہ وطنیت دے حامی مسلمانان نے علامہ اقبال دے تصور قومیت دی بھرپور مخالفت شروع کر دی۔ آزادی دی صورت وچ وطنی قومیت متحدہ ہندوستان دی شکل اختیار کر سکدی سی جس دے نتیجے وچ ہندو اکثریت دی حکومت قائم ہون دا امکان سی تے ہندو ایسا ای چاہندے سن۔ اسلامی قومیت دانہ نتیجہ ہندوستان وچ مسلمانان لئی الگ ریاست دا قیام سی، تے ایہہ گل ہندوواں نوں گوارا نہیں سی۔ ایسے طرح عالمی سطح تے اسلامی قومیت دا تصور، اسلامی اتحاد دی شکل اختیار کر سکدا اے تے اسلام مخالف قوتاں نوں ایہہ پسند نہیں۔

۱۹۵۷ء دی جنگِ آزادی وچ مسلمانان، مرہٹیاں، ہندوواں تے سکھاں سب نے حصہ لیا سی پر انگریزاں نے مسلمانان نوں خصوصاً انتقام دا نشانہ بنایا۔ ہزاراں مسلمان شہید کردتے گئے۔ متعدد کتب خانے جلا دتے گئے۔ علماء، مشائخ تے سرکردہ رہنماواں نوں چُن چُن کے شہید کر دتا گیا۔ مسلمانان دیاں جاگیراں ضبط کر لیاں گئیاں۔ تعلیمی زبان فارسی تو انگریزی وچ تبدیل ہو گئی۔ جس دے نتیجے وچ مسلمان ہر شعبہ زندگی وچ پسماندہ ہو گئے۔ انگریزاں دی سرپرستی وچ 'کانگریس' دا قیام عمل وچ آیا۔ جس دے وچ مسلمانان دے حقوق دے تحفظ لئی چند ایک مسلم رہنما بھی شامل ہو گئے۔ جد مسلمانان نے محسوس کیتا کہ 'کانگریس' صرف ہندوواں دی سیاسی جماعت اے تے اوہناں نے ۱۹۰۶ء وچ کانگریس دے مقابلے آل انڈیا مسلم لیگ قائم کر لئی۔ ۱۹۱۱ء وچ حکومتِ برطانیہ نے ہندوواں دے دباؤ تے تقسیمِ بنگال منسوخ کر دی۔ تقسیمِ بنگال نے مسلمانان دی حوصلہ شکنی کیتی۔ اوس وقت مسلمانان وچ اختلافات دی بنیاد تے چار قسم دے گروہ بن چکے سن:

۱۔ سرسید دی پیروی کرن والے، انگریزاں نال موافقت تے کانگریس دی مخالفت کرنے والے لوگ

۲۔ مذہبی رجعت پسند، دیوبندی جو انگریزاں دے مخالف سن۔

۳۔ ندوۃ العلماء جو انگریزاں نال موافقت دے حامی سن پر علی گڑھ تے دیوبند، دونوں دے مخالف سن۔

۴۔ سید امیر علی دا گروہ جیہڑا انگریزاں نال بھرپور موافقت دا قائل سی۔ ایہہ گروہ تعداد دے لحاظ نال بہت تھوڑا سی۔

سوائے سرسید تے اوہناں دے حامیاں، باقی سب 'کانگریس' دے حامی سن تے ہندوستان دی اکائی تے یقین رکھدے سن یعنی وطنی قومیت (ہندو قومیت) دے قائل تے حامی سن۔ بھانویں کہ مسلم لیگ قائم ہو چکی سی تے مسلمان، اسلامی قومیت دی حمایت وچ اکٹھے ہو رہے سن۔ پر ایہہ آواز بہت کمزوری۔ (۲۲)

ایہہ اوہ دور سی جد مسلمان انتہائی پسماندہ تے شکستہ دل سن۔ اوس دور وچ علامہ اقبال نے آزادی فکرو عمل دا پیغام دتا۔ اوہناں نے کہیا کہ ذہنی آزادی توں بغیر معاشی تے سیاسی آزادی حاصل کرنا مشکل اے۔ اوہناں نے مسلمانان نوں متحد ہون دا درس دتا۔ اوہناں کہیا۔

اے پیرِ حرم! رسم و رہِ خاقہی چھوڑ
مقصودِ سمجھ میری نوائے سحری کا
اللہ رکھے تیرے جوانوں کو سلامت
دے ان کو سبق خود شکنی، خود نگری کا
تو ان کو سکھا خارا شگافی کے طریقے
مغرب نے سکھایا انہیں فنِ شیشہ گری کا
دل توڑ گئی ان کا دو صدیوں کی غلامی
دارو کوئی سوچ ان کی پریشاں نظری کا (۲۳)

۱۱ اگست ۱۹۱۴ء نوں پہلی جنگِ عظیم شروع ہوئی۔ جنگ دے آغاز تے حکومتِ برطانیہ نے اہل ہندوستان نال کجھ سیاسی وعدے کیتے پر جنگ دے اختتام تے ایہہ وعدے پورے نہیں کیتے۔ اوس دے نتیجے وچ عدم تعاون، ترکِ موالات تے خلافت دیاں تحریکاں شروع ہوئیاں۔ کجھ دن مسلمان تے ہندو شیر و شکر رہے۔ پر جلد ای گاندھی دی سیاسی چالوں دے بدولت ایہہ دوبارہ اک دوسرے توں دور ہو گئے۔ تحریکِ خلافت تے خلافت دونوں دا خاتمہ ہو گیا۔ علامہ اقبال 'تحریکِ خلافت' دے حامی نہیں سن کیوں جے اوہ جانندے سن کہ اہل مغرب اسلامی اتحاد دو پارہ کرنا چاہندے نیں ایس لئی اوہ کسے صورت وی خلافت بحال کر کے مسلمانان نوں اک پلیٹ فارم تے متحد ہون

داموق نہیں دین گے۔ ایس بارے علامہ اقبال داموقف بہت واضح سی تے وقت نے اوس نوں درست ثابت کیتا۔ اوہناں نے کہیا ے

اگر ملک ہاتھوں سے جاتا ہے جائے تو احکام حق سے نہ کر بے وفائی
نہیں تجھ کو تاریخ سے آگہی کیا؟ خلافت کی کرنے لگا تو گدائی
خریدیں نہ ہم جس کو اپنے لہو سے مسلمان کو ہے ننگ وہ پادشائی
”مرا از شکستن چناں عار ناید کہ از دیگران خواستن مومیائی“ (۲۳)

پہلی جنگِ عظیم توں بعد ترکی نے کمال اتاترک دی رہنمائی وچ، افغانستان نے امیرامان اللہ دی بادشاہت وچ تے ایران نے رضا شاہ دی سرکردگی وچ اپنے ماکاں نوں سیکولر ریاستاں دے طور تے منظم کرنا شروع کر دتا۔ ایس لئی پہلی جنگِ عظیم دے بعد دنیائے اسلام وچ اسلام اک سیاسی نظریے دے طور تے کتے وی مقبول نہیں سی۔

علامہ اقبال نے مجموعی عالمی حالات دا جائزہ لیا۔ عالم اسلام تے مسلماناں دے زوال دے اسباب تے غور و فکر کیتا۔ مغربی تہذیب و تمدن تے مغربی نظریہ و طبیعت دی خرابیاں دا بغور مطالعہ کیتا۔ مغربی اقوام دی ترقی وچ سائنسی ترقی دے کردار وی جائزہ لیا تے اک واضح حکمتِ عملی طے کیتی۔ ایس حکمتِ عملی دے تحت اوہناں نے عالم اسلام دے اتحادی، اسلامی نشاۃ ثانیی، اہل اسلام نوں عصر حاضر دے تقاضیاں تے خامیاں توں آگاہ کرن لئی فیصلہ کیتا تے سب توں پہلے مسلمانانِ ہند نوں اوہناں دی اخلاقی کمزوریاں توں آگاہ کر کے اوہناں دی کردار سازی کیتی جائے تے اوہناں دا قومی تشخص بحال کیتا جائے۔ اوہناں نوں وطنی قومیت دے نسل، زبان، علاقے تے معاشی مفادات تے قائم قومیت دے ایس تصور دی خرابیاں توں آگاہ کر کے اسلامی تصور قومیت دی بناتے جدوجہد آزادی دادرس دتا جائے۔ چنانچہ اوہناں نے ’شکوہ‘ (۱۹۱۱ء) تے ’جوابِ شکوہ‘ (۱۹۱۳ء) لکھ کے مسلماناں نوں اوہناں دے زوال دے اسباب توں آگاہ کیتا تے اوہناں نوں دوبارہ عروج حاصل کرن لئی ضابطہ عمل توں آگاہ کیتا۔ ’شکوہ وچ علامہ اقبال کہندے نیں۔

کون سی قوم فقط تیری طلب گار ہوئی؟ اور تیرے لیے زحمت کش پیکار ہوئی؟
کس کی شمشیر جہاں گیر، جہاں دار ہوئی کس کی تکبیر سے دنیا تری بیدار ہوئی؟
کس کی ہیبت سے صنم سہے ہوئے رہتے تھے منہ کے بل گر کے ھو اللہ احد کہتے تھے
آگیا عین لڑائی میں اگر وقت نماز قبلہ رو ہو کے زمیں بوس ہوئی قوم حجاز
ایک ہی صف میں کھڑے ہو گئے محمود و ایاز نہ کوئی بندہ رہا اور نہ کوئی بندہ نواز
بندہ و صاحب و محتاج و غنی ایک ہوئے تیری سرکار میں پہنچے تو سبھی ایک ہوئے (۲۵)

’جوابِ شکوہ وچ مسلماناں نوں شاندار ماضی دا حوالہ دے کے اپنی اصلاح تے حصولِ فلاح دادرس دتا ے۔ اوہ لکھدے نیں۔

جن کو آتا نہیں دنیا میں کوئی فن، تم ہو جنلیاں جس میں ہوں آسودہ، وہ خرمن تم ہو
ہو یکو نام جو قبروں کی تجارت کر کے نہیں جسم قوم کو پروائے نشیمن، تم ہو
کچھ کھاتے ہیں جو اسلاف کے مدفن، تم ہو کیا نہ بچو گے جو مل جائیں صنم پتھر کے؟ (۲۶)
منفعت ایک ہے اس قوم کی، نقصان بھی ایک ایک ہی سب کا نبی، دین بھی، ایمان بھی ایک
حرم پاک بھی، اللہ بھی، قرآن بھی ایک کچھ بڑی بات تھی ہوتے جو مسلمان بھی ایک
فرقہ بندی ہے کہیں اور کہیں ذاتیں ہیں کیا زمانے میں پنپنے کی یہی باتیں ہیں؟ (۲۷)
ہر کوئی مست مئے ذوق تن آسانی ہے تم مسلمان ہو؟ یہ اندازِ مسلمانی ہے؟
حیدری فقر ہے، نے دولتِ عثمانی ہے تم کو اسلاف سے کیا نسبتِ روحانی ہے؟
وہ زمانے میں معزز تھے مسلمان ہو کر اور تم خوار ہوئے تارکِ قرآن ہو کر (۲۸)

ماسوا اللہ کے لیے آگ ہے تکبیر تری تو مسلمان ہو تو تقدیر ہے تدبیر تری
کی محمدؐ سے وفا تو نے تو ہم تیرے ہیں یہ جہاں چیز ہے کیا لوح و قلم تیرے ہیں (۲۹)
’شکوہ‘ تے ’جواب شکوہ‘ وچ علامہ اقبال نے عالم اسلام، خصوصاً برصغیر دے مسلمانان نوں پیغام دتا کہ تہاڈے زوال دے اسباب
ایہہ نیں:

- ۱- ایمان دی کمزوری، لادینیت
 - ۲- علم و عرفان توں عدم دلچسپی
 - ۳- بے عملی، کاہلی، غفلت، سستی، آرام طلبی، عیش پرستی
 - ۴- باہمی عدم تعاون
- علامہ اقبال نے ایہناں کمزوریاں توں چھٹکارا پاون دادرس دیندے ہویاں کہیا کہ:
- ۱- اللہ تے اوس دے رسول ﷺ نال رشتہ مضبوط کر لو۔ دامن دین مضبوطی نال تھام لو۔
 - ۲- علم و عرفان حاصل کرن لئی بھرپور کوشش کرو۔ دین اسلام دے تقاضیاں دے مطابق اپنی اخلاقی حالت درست کرو۔ معاشی تے اقتصادی حالت بہتر بناون لئی عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق سائنسی و سماجی علوم تے فنی مہارتاں حاصل کرو۔
 - ۳- جہد مسلسل تے عمل پیہم نوں اپنا شعار بناؤ۔
 - ۴- سارے مسلمان تے اسلامی ممالک متحد ہو جاوے۔
- علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے فردی خودی دی اصلاح لئی مثنوی ’اسرارِ خودی‘ (۱۹۱۵ء) لکھی۔ معاشرے تے قوم دی اجتماعی خودی دی اصلاح لئی مثنوی ’رموزِ بے خودی‘ (۱۹۱۸ء) لکھی۔

’اسرارِ خودی‘ وچ اوہناں نے درسِ خودی دیندیاں ہویاں لکھیاں۔

اے کہ مثل گل ز گل بالیدہ تو ہم از بطنِ خودی زائیدہ
از خودی مگدر بقا انجام باش قطرہ می باش و بحر آشام باش
تو کہ از نورِ خودی تابندہ گر خودی محکم کنی پائندہ (۳۰)

- 1- اے شخص توں پھل وانگ مٹی چوں پیدا ہو یا تے نشوونما پائی اے۔ حقیقت وچ توں وی خودی دے بطن (پہیٹ) چوں پیدا ہو یا ایں۔
- 2- خودی نوں ترک نہ کرتے بقائے دوام حاصل کر لے۔ بے شک توں اک قطرہ ایں پر ایسا قطرہ بن جو اپنے اندر سمندر سائلے۔
- 3- تیری چمک نورِ خودی دے نال اے۔ جے اپنی خودی نوں محکم (چنتے) بنائیں تے پائیدار (مضبوط) ہو جاویں گا۔ (۳۱)

’رموزِ بے خودی‘ وچ اوہناں نے فرد تے ملت (قوم) دارابطہ استوار کرن دادرس دتا اے۔ اوہناں واضح کیتا اے کہ فردی جماعت نال رابطہ دے بغیر کوئی حیثیت نہیں جد کہ ملت، افراد نال مستحکم ہوندی اے۔

فرد می گیرد ز ملت احترام ملت از افراد می یابد نظام
فرد تا اندر جماعت گم شود قطرہ وسعت طلب قلمر شود (۳۲)

- ۱- فرد ملت دی بنیاد تے عزت حاصل کر دا اے۔ ملت افراد نال ترکیب پاندی اے۔
 - ۲- فرد جماعت وچ شامل ہوندا اے تے وسعت طلب قطرے دی طرح سمندر دی شکل اختیار کر لیندا اے۔
- شاخ بریدہ سے سبق اندوز ہو کہ تو نا آشنا ہے قاعدہ روزگار سے
ملت کے ساتھ رابطہ استوار رکھ پیوستہ رہ شجر سے امید بہار رکھ (۳۳)
- اوہناں نے لکھیا کہ خودی دی تکمیل دے مراحل اطاعتِ رسول ﷺ، ضبطِ نفس تے نیاہتِ الہی نیں۔ رموزِ بے خودی دے ارکان توحید تے رسالت نیں۔ امت دی تشکیل دی بنیاد حریت، مساوات تے اخوتِ بنی آدم اے۔ مرکز اسلام بیت الحرم اے۔ لہذا ملت دی

بنیاد اک خطہ زمین نہیں ہو سکتا۔ دین اسلام نوں مکمل دین سمجھن والے ملت دی اساس مذہب تے اوس توں پیدا ہون والی ثقافت دے سوا کچھ ہور تصور نہیں کر سکتا۔

مغربی تصور قومیت دی خرابیاں پیش نظر رکھدے ہو یاں علامہ اقبال نے قومیت دی بنیاد وطن دے بجائے ایمان نوں قرار دیتا۔ اوہناں نے اسلامی تصور قومیت دی بناتے اتحاد اسلامی دی تعلیم، برصغیر وچ دو قومی نظریہ تے سارے اسلامی ممالک نوں اسلامی ریاست دے قیام دا تصور دتا۔

’رموز بے خودی‘ وچ ’در معنی‘ ایں کہ وطن اساسِ ملت نیست؛ دے عنوان دے تحت علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ لکھدے نیں:

آں چناں قطعِ اخوت کردہ اند بر وطن تعمیرِ ملت کردہ اند
مردی اندر جہاں افسانہ شد آدمی از آدمی بیگانہ شد
روح از تن رفت و ہفت اندام ماند آدمیت گم شد و اقوام ماند (۳۴)

1- ملت دی تعمیر وطن دی بنیاد تے رکھ کے اوہناں نے اخوتِ انسان دے ٹکڑے ٹکڑے کر دتے۔

2- ایس طرح انسان ایس دنیا وچ انسان توں بیگانہ ہو کے محض افسانہ بن کے رہ گیا اے۔

3- جس دا مطلب ایہہ وے کہ روح، جسم چوں نکل گئی تے انسانی اعضاء باقی رہ گئے۔ یعنی انسانیت تے کھو گئی تے تو ماں رہ گئیاں نیں۔ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے بہت مضبوط دلائل نال واضح کیتا کہ فرنگی نظریہ وطنیت اسلام دی وحدت دینی لئی بہت بڑا خطرہ اے۔ ایہہ مسلمانوں دے درمیان اتحاد دی راہ وچ حائل سب توں بڑی رکاوٹ اے۔ ہندوستان وچ اے تصور برصغیر دے مسلماناں تے ہندو اکثریت دے ہمیشہ لئی حکمران بنن دا سبب بن سکدا اے۔ وطنیت دے فلسفے دی بناتے مشرق وسطیٰ وچ کئی ریاستاں وجود وچ آیاں۔ ایہناں وچ سیاسی ترقی محدود رہی۔ ایہہ سارے ملک صنعتی تے تجارتی ترقی دے لحاظ نال یورپ دے محتاج نیں۔ ایہہ خود مختار نیں۔ ایہہ تکنیکی جوہر تے عسکری قوت وی نہیں رکھدے۔

اسلامی تصور قومیت دی بناتے اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ۱۹۱۶ء دے میثاقِ لکھنؤ دی مخالفت کیتی۔ اوہناں نے ایسے وجہ توں تحریک عدم تعاون تے تحریکِ خلافت وچ حصہ نہیں لیا۔ ہندوستان وچ شدھی تے سنگٹھن دی تحریکاں توں علامہ اقبال دے دو قومی نظریے نوں مزید تقویت ملی۔ سائمن کمیشن (۱۹۲۷ء) دے نال تعاون دے سلسلے وچ وی علامہ اقبال نے دو قومی نظریے (اسلامی تصور قومیت) دا اصول ای سا منے رکھیا۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے ۱۹۲۵ء توں ۱۹۲۹ء تک عملی سیاست وچ حصہ لیا۔ ایس دوران اوہناں نے چھ خطبات تحریر کیتے جو تشکیل جدید الہیاتِ اسلامیہ (The Reconstruction of Religious Thought in Islam) دے نام توں ۱۹۳۰ء وچ شائع ہوئے۔ ایہناں دے وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق فرد تے معاشرے دی اصلاح لئی، اسلامی ریاست دے قوانین مرتب کرن دے اصولاں دی وضاحت لئی تے اسلام دی تشکیل جدید لئی ضروری امور تے بحث کیتی تے رہنمائی فراہم کیتی۔

مارچ ۱۹۲۹ء نوں قائد اعظم رحمۃ اللہ علیہ نے چودہ نکات پیش کیتے پر کانگریس نے اوہناں تے غور تک وی نہ کیتا۔ مسلمانان ہند اوس وقت گوگودا شکار سن پر علامہ اقبال نوں یقین سی کہ ہندو مسلم اتحاد ممکن نہیں۔ ۲۹ دسمبر ۱۹۳۰ء نوں علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے خطبہ الہ آباد پیش کیتا۔ ایس خطبے وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اسلامی تصور قومیت تے اسلام دے سیاسی تے اخلاقی نظام دا ذکر کر دیاں ہو یاں برصغیر دے مسلم اکثریت دے علاقیاں وچ اسلامی ریاست دے قیام دا تصور پیش کیتا۔

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اسلامی تصور قومیت دی بناتے اک خود مختار، جدید، اسلامی تے قومی ریاست دے خدو خال واضح کردتے سن۔ مسلماناں دی ایس ریاست دے نظریے دی بنیاد تے ارتقاء دی جنگ اوہناں نے بڑی حد تک تنہا ہی لڑی۔ ایس دوران ہندوستان دی سیاست دے سامنے آون والے مختلف رجحانات تے اقبال تنقید کردے رہے تے مسلماناں نوں متحد ہوون تے اپنا منفرد

سیاسی پلان بناؤں دی ترغیب دیندے رہے۔ (۳۵)

قائد اعظم رحمۃ اللہ علیہ تین سال لندن وچ رہے۔ ۱۹۳۴ء وچ اوہناں نے مسلم لیگ دی قیادت سنبھال لی۔ قائد اعظم نے علامہ اقبال دے افکار دی روشنی وچ برصغیر دے مسلماناں دی تحریک آزادی نوں اگے ودھایا۔ ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ء نوں خطبہ الہ آباد وچ پیش کیئے گئے تصور پاکستان دی بناتے قرار دیا پاکستان منظور کیئی گئی۔ ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء نوں پاکستان معرض وجود وچ آ گیا۔

قیام پاکستان وچ اساسی کردار ادا کرن دی وجہ توں قائد اعظم نے علامہ اقبال نوں عظیم شاعر، مفکر، سیاسی رہنما تے اپنا دست راست قرار دتا۔ اوہناں نے فرمایا:

”اقبال کے خیالات فی الحقیقت میرے اپنے خیالات سے بالکل متفق تھے جن کی بناء پر میں بھی انہی نتائج پر پہنچا ہوں جو ہندوستان کے آئینی مسائل کے غائر مطالعہ و تحقیق کا نتیجہ ہیں اور جو آگے چل کر مسلم ہند کے متحدہ ارادہ کی شکل میں لیگ کے اجلاس لاہور کی اس قرارداد میں ظاہر ہوئے جو عام طور پر قرارداد پاکستان کے نام سے مشہور ہے میرے وہ ایک دانشمند دوست اور رہنما تھے۔ مسلم لیگ کے نازک ترین اوقات میں ایک چٹان کی طرح کھڑے رہے اور لمحہ بھر کے لیے بھی ان کے قدم نہیں ڈگمگائے۔“ (۳۶)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے برصغیر دے مسلمانوں دے علاوہ دنیا بھر وچ مختلف علاقیاں تے ملکاں وچ آباد مسلماناں دے مسائل وچ وی بھر پور دلچسپی لی تے اوہناں دے حسب حال رہنمائی فرمائی۔ اوہناں نے فلسطین، ترکی، ایران، افغانستان، بلا د عرب و حجاز، شام و مصر، حبشہ و مراکش تے دوسرے اسلامی ممالک دے وسائل وچ دلچسپی داجا بجا اظہار کیتا اے۔ اہل کشمیر دے مسائل وچ بھر پور دلچسپی لی۔ برصغیر دے مسلماناں لی اوہناں نے فکری تے عملی طور تے جو کچھ کیتا اوہ روز روشن دی طرح عیاں اے۔

انج بلا د عرب تے ممالک اسلامیہ وچ جو سیاسی بیداری تے خود شناسی دی لہر نظر آندی اے تے جمعیت اسلام دی جواک صورت نظر آندی اے اوس دی تشکیل وچ اقبال دی کوششاں دا بڑا ہتھ اے۔ (۳۷)

دین اسلام، دین فطرت اے۔ ایہہ اک مکمل ضابطہ حیات اے تے ہر شعبہ زندگی وچ مکمل رہنمائی فراہم کردا اے۔ دین اسلام عالمی اتحاد انسانی دا علمبردار اے۔ ایہہ سلامتی تے امن دا ضامن اے۔

پروفیسر ضیاء الدین احمد، اقبال کافن اور فلسفہ وچ لکھدے نیں کہ صرف اوہی اتحاد قابل اعتماد اے جس دی بنیاد اخوت تے ہووے تے جیہڑا نسل، قومیت تے رنگ و زبان دے اثرات توں بالکل آزاد ہووے۔ جد تک نام نہاد جمہوریت، لعنت زدہ قومیت تے نفرت انگیز سامراجیت دے بت پاش پاش نہیں کیتے جاندے، جد تک نسل، رنگ تے جغرافیائی تقسیم انسانی نوں کامل طور تے ختم نہیں کیتا جاند اوس وقت تک آدمی نہ تے مسرت و اطمینان دی زندگی بسر کر سکے گا تے نہ آزادی، مساوات تے اخوت دا دل خوش کن خواب شرمندہ تعبیر ہووے گا۔ ایس لی اسانوں مغربی جمہوریت دے بجائے اسلامی روحانی جمہوریت نوں اپنانا ہووے گا۔ اسلامی تصور قومیت دے مطابق اتحاد ملی دا مظاہرہ کرنا ہووے گا۔ کپٹلزم، سوشلزم، فاشرزم تے ملوکیت دے بجائے اسلامی نظام معیشت تے اسلامی طرز حکومت اختیار کرنا ہووے گا۔ (۳۸)

پروفیسر فتح محمد ملک، اقبال۔۔۔ فکر و عمل وچ لکھدے نیں کہ اسلامی تصور قومیت دے مطابق روحانی جمہوریت دے نفاذ نال صرف عالم اسلام نوں ای نہیں سگوں ساری دی ساری دنیائے انسانیت نوں لا، دے مقام تخریب توں لا، دی منزل تعمیر دی طرف، نفی اور جمود توں اثبات تے حرکت دی طرف گامزن کر کے، ملوکیت، ملائیت، جاگیر داری تے سرمایہ داری دی نفی کر کے اسلامی جمہوری معاشرہ قائم کیتا جاسکدا اے۔ ایس طرح ہر اک لی سلامتی و امن نوں یقینی بنایا جاسکدا اے۔ (۳۹)

لا اور لا اقبال دے نزدیک زندگی دی جدلیات وچ منفی تے مثبت مقامات دے مماثل نیں۔ لا، انقلاب دا تخریبی پہلو اے تے لا، تعمیری پہلو اے۔ لا، توں جلال ظاہر اے تے لا، توں جمال ظاہر اے۔ لا، مقام تخریبی اور حرکی اے۔ لا، دامقام تعمیری اے۔ تعمیر توں بعد سکون لا، کہن نال حاصل ہوند اے۔ باطل دے سامنے لا، کہن ضروری اے۔ طبقاتی کشمکش نوں ایہی لا، انقلابی حرکت عطا کردا اے۔ (۴۰)

نکتہ می گویم از مردانِ حال
لا و الا احتسابِ کائنات
ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نون
پیش غیر اللہ 'لا' گفتن حیات
بندہ را با خولجہ خواہی در ستیز؟
ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او
روس را قلب و جگر گر دیدہ خون
آں نظامِ کہنہ را برہم زدست
کردہ ام اندر مقاماتش نگاہ

امتاں را لا جلالِ الا جمال
لا و الا فتحِ بابِ کائنات
حرکت از لا زاید، از الا سکون
تازہ از ہنگامہ او کائنات
تخم لا در مشیتِ خاک او بریز
قیصر و کسری ہلاک از دستِ او
از ضمیرش حرفِ لا آمد بروں
تیز عیشے بر رگِ عالم زد است
لا سلاطین، لا کلیسا، لا اللہ (۴۱)

- 1- میں صاحبِ حال بزرگاں دی گل سندا واں۔ امتاں لئی 'لا'، جلال اے تے 'لا'، جمال اے۔
 - 2- 'لا' اور 'الا' کائنات و احتساب اے۔ 'لا' اور 'الا' دے نال کائنات (دے خزانیاں) دادر وازہ کھلد اے۔
 - 3- اے دونوں جہان کن دی تقدیر نہیں۔ 'لا' دے نال حرکت وچ تے 'الا' نال سکون وچ اضافہ ہوند اے۔
 - 4- غیر اللہ دے سامنے 'لا' کہنا زندگی اے۔ ایس دے ہنگامے نال ای کائنات وچ تازگی پیدا ہوندی اے۔
 - 5- تو غلام نوں آقا نال لڑانا چاہندا ایس تے ایس دی مشیتِ خاک وچ 'لا' دا بیج بودے۔
 - 6- ایس (لا) دے ہتھوں ہر پرانی قبچاک ہوئی۔ قیصر و کسری ایس دے ہتھوں ہلاک ہوئے۔
 - 7- جدروس دادل تے جگر خون ہو گئے تے اوس دے ضمیر چوں 'لا' دا لفظ اٹھ کھڑا ہویا۔
 - 8- اوس نے اپنا پرانا نظام درہم برہم کر دتا تے جہان دی رگ حیات تے تیز نشتر لگایا اے۔
 - 9- میں ایس انقلاب دے مراحل دا جائزہ لیا اے۔ ایس نے پہلے سلاطین، فیہ کلیسا تے آخر تے اللہ تعالیٰ دی نفی کیتی اے۔
- اسلامی تصورِ قومیت دے ضمن وچ ایسی امر دی وضاحت وی ضروری اے کہ علامہ اقبال نے اسلام دے اندر اک جہان نو دے طلوع دی بشارت دتی اے پر ایہہ مڑ وجہ اسلام نہیں سکوں حقیقی اسلام اے۔ اوہ عمر بھر دنیائے اسلام وچ مرجعہ اسلام دیاں مختلف تے متنوع صورتاں تو ملو کیت تے ملائیت دی گہری چھاپ اتار کے اسلام دی حقیقی روح دی بازیافت وچ منہمک رہے۔ علامہ اقبال نے ملوکیت تے ملائیت دے اتحاد و فکر عمل تے منفی اثرات دے حوالے نال جاوید نامہ وچ بڑی دلسوزی نال اظہار خیال کیتا اے۔ خلافت راشدہ توں بعد عرب شہشاہیت نوں علمائے سول یعنی ملّا نے ای جوازِ ملکیت فراہم کیتا سی۔ (۴۲)

'جاوید نامہ وچ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ ملّا دے بارے لکھدے نیں۔

کم نگاہ و کور ذوق وہ ہرزہ گرد ملت از قال و اقوالش فرد فرد
کلتب و ملا و اسرار کتاب کور مادر زاد و نور آفتاب
دین کافر فکر و تدبیر جہاد دین ملّا فی سبیل اللہ فساد (۴۳)

- 1- ایہہ کم نگاہ، کم سمجھ تے ہرزہ گرد اے۔ ایس دیاں گلاں دی وجہ نال ملت تقسیم ہو گئی اے۔
- 2- کلتب، ملا تے اسرار قرآن دا تعلق ایسا ای اے جیسا کہ پیدائشی اندھے داسورج دی روشنی نال ہوند اے۔
- 3- آج کافر دین اپنے مقصد دے حصول لئی سوچ و چار کرنا تے حکمتِ عملی تے کرنا اے۔ ملا دین اللہ دے رستے دا کہہ کے فتنہ تے فساد کھڑا کرنا اے۔

پروفیسر فتح محمد ملک، اپنی کتاب 'اقبال کے سیاسی تصورات' وچ دین تے مذہب وچ فرق بیان کر دے ہوئے لکھدے نیں کہ اسلام

دین اے تے فرقے ’مذہب‘ ہر کسے نوں اپنا اپنا مذہب، فقہ تے اپنا اپنا مسلک مبارک ہووے۔ ہر مسلک دے پیروکار اپنے مذہب فقہ تے قائم رہندے ہو یاں دوسرے مذہب فقہ دادلی احترام کرن کیوں جے دین سب دا اسلام اے جو مذہب فقہ دی مشترک اساس اے۔ (۴۴)

دوسری گول میز کانفرنس وچ شرکت لئی جانیاں ہو یاں اقبال نے رسالہ ’مبیینے کراہنکل‘ نوں انٹرویو دیندیاں ہو یاں اسلامی تصور قومیت نوں ’اسلامی تصور اتحاد‘ پان اسلام ازم تے پان ہیومنزم’ دانا نام دتاتے اوس دی وضاحت کردیاں ہو یاں کہیا:

”پان اسلام ازم کا ایک اور تصور بھی ہے اور وہ یہ کہ اسلام رنگ و نسل اور تقاضی کی بنیاد پر آقا اور غلام کے غیر مہذب اور ناشائستہ مسلک پر قائم ہے۔ یہ مسلک انسانی مصائب کا سرچشمہ ہے۔ اسلام روز اول ہی سے ان بتوں کی پرستش سے انکار اور انسانی اخوت و مساوات پر اصرار کرتا چلا آ رہا ہے۔ پان اسلام ازم کی یہ شکل درحقیقت پان ہیومنزم ہے۔ اسلامی اتحاد کا یہ تصور جب حقیقت کی شکل اختیار کرے گا تب پتہ چلے گا کہ فی الحقیقت یہ تو انسانی اتحاد ہی کا ایک خوبصورت نام ہے۔ (۴۵)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے تاریخ عالم، تاریخ اسلام تے تاریخ برصغیر دے تناظر وچ اسلام دی اخلاقی، معاشی، اقتصادی، سیاسی تے تہذیبی اقدار و تعلیمات نوں جدید سیاسی، سماجی، معاشی تے تہذیبی تصورات و نظریات دے تقابل و موازنے نال واضح کیتا تے اوہناں دی حقانیت، ضرورت تے اہمیت تے زور دتاتے واضح کیتا کہ اسلامی تصور قومیت دے تحت ای اتحاد عالم انسانی تے اتحاد ملی قائم ہو سکدا اے۔ انسان نے جے ایس کرہ ارض تے عافیت نال زندہ رہنا اے؛ نسلی، لسانی، علاقائی تے معاشی تعصبات توں چھٹکارا پانا ایں تے ضروری اے کہ اوہ مسلم قومیت دے حقیقی تقاضے پورے کردے ہو یاں، راہ حق تے گامزن رہوے تے ایس تصور دے تحت زندگی گزارے۔ (۴۶)

اقبالِ داتصورِ جمہوریت

جمہوریت:-

جمہوریت اک نظامِ حکومت اے جس دے وچ:

- ۱- عوام، اقتدارِ اعلیٰ دے مالک ہوندے نیں۔
- ۲- عوام اپنے ووٹاں دے ذریعے پارلیمنٹ یعنی ملکِ داعلیٰ ترین دستور ساز ادارہ بنا دی اے، جیہڑا عوام دے سامنے جواب دہ ہوندا اے۔
- ۳- حکومت، عوام دے مفاد یعنی فلاح و بہبود لئی استعمال ہوندی اے۔
- ۴- اوس دانتخاب وی عوام اپنی رائے نال کردی اے۔ (۱)

روحانی جمہوریت:-

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے اسلامی معاشرے لئی اسلام دے فلسفہ مشاورت (تصورِ شورائیت) دے حوالے نال مسلمان عوام دے انتخاب یعنی برکثرت رائے دے تحت ایسی پارلیمنٹ یا مجلسِ شوریٰ دے قیام داتصور پیش کیتا اے جو معاشرے وچ عدل و انصاف تے خوشحالی لیا و لئی اجتہاد دے عصری تقاضیاں دے مطابق اجتہاد کردیاں ہو یا مسلماناں نوں عصری تقاضیاں دے مطابق ہم آہنگ کردیاں ہو یا اصلاح تے فلاح داعمل جاری رکھے تے عوام الناس دے ایمان، جان، عزت، مال و دولت دی حفاظت تے سلامتی یقینی بنائے۔ علامہ اقبال دے ایس تصورِ جمہوریت نوں روحانی جمہوریت دانام دتا گیا اے۔ روحانی جمہوریت دین تے سیاست دے ہم آہنگ ہوون دانام اے۔ حکومت دین دا چھٹا ستون اے۔ اسلامی حکومت تے اسلامی ریاست دے بغیر دین کما حقہ قائم نہیں ہو سکدا۔ مغربی جمہوریت وچ اقتدارِ اعلیٰ دے مالک عوام نیں تے اوہ اپنے سوا کسی دے سامنے جواب دہ نہیں پر روحانی جمہوریت (اسلامی جمہوریت) دے مطابق اقتدارِ اعلیٰ صرف خدا نوں ہی زیبا اے تے مسلمان خدا دانائب ہوون دی حیثیت نال ایس اقتدارِ اعلیٰ دے امین نیں۔

سروری زیبا فقط اس ذات بے ہمتا کو ہے حکمراں ہے اک وہی باقی بتانِ آزری (۲)

علامہ اقبال دے مغربی جمہوریت تے اعتراضات:-

علامہ اقبال نے اپنے کلام وچ مغربی جمہوریت دی خرابیاں دے متعلق بہت کچھ لکھیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

☆

ہے وہی سازِ کہنِ مغرب کا جمہوری نظام
دیو استبدادِ جمہوری قبا میں پائے کوب
مجلسِ آئین و اصلاح و رعایات و حقوق
گرمی گفتارِ اعضائے مجالس الاماں
اس سرابِ رنگ و بو کو گلستاں سمجھا ہے تو
جس کے پردوں میں نہیں غیر از نوائے قیصری
تو سمجھتا ہے یہ آزادی کی ہے نیلیم پری
طبِ مغرب میں مزے بیٹھے اثرِ خوابِ آوری
یہ بھی اک سرمایہ داروں کی ہے جنگِ زرگری
آہ اے ناداں! نفس کو آشیاں سمجھا ہے تو (۳)

☆

متاعِ معنی بیگانہ از دوں فطرتاں جوئی؟
گریز از طرزِ جمہوری، غلامِ پختہ کارے شو
ز موراں شوخی طبعِ سلیمانے نمی آید
کہ از مغزِ دو صد خر فکر انسانے نمی آید (۴)

۱- تسی بچ فطرت لوگاں توں حکیمانہ خیال دی توقع کردے او۔ چیونٹی توں حضرت سلیمان علیہ السلام جیہی ذہانت دی توقع نہیں کرنی چاہیدی۔

۲- جمہوریت نوں چھڈ دیوتے کسے عقل مند تے پختہ خیال انسان دے غلام بن جاؤ۔ کیوں جے دوسو گدھے دی اکٹھے ہو جاوون تے اوہناں توں اک انسان دی سوچ دی توقع نہیں کر سکدے۔

☆

فرنگ آئین جمہوری نہاد است رن از گردن دیوے کشاد است
چو رہزن کاروانے در تگ و تاز شکم ہا بہر نانے در تگ و تاز
گروہے را گروہے در کمین است خدائش یار اگر کارش چین است
ز من دہ اہل مغرب را پیامے کہ جمہور است تیغ بے نیامے (۵)

- ۱- یورپ نے جمہوریت دی بنیاد رکھ کے گویا دیو (شیطان) دا گلاری توں آزاد کر دتا ہے۔
- ۲- چوردی طرح سارا قافلہ ای لٹ ماروچ مصروف ہے۔ ہر کوئی (روح نوں فراموش کر کے) پیٹ بھرن وچ مصروف ہے۔
- ۳- اک گروہ دوسرے گروہ دی گھات وچ آئے۔ جے ایہہ حال آئے تے ایہناں دا خدا ای حافظ ہے۔
- ۴- میرے ولوں اہل مغرب نوں پیغام دے دیو کہ جمہوریت اک ننگی تلوار ہے۔

☆

اس راز کو اک مردِ فرنگی نے کیا فاش ہر چند کہ دانا اسے کھولا نہیں کرتے
جمہوریت اک طرزِ حکومت ہے کہ جس میں بندوں کو گنا کرتے ہیں تو لا نہیں کرتے (۶)

☆

تو نے کیا دیکھا نہیں مغرب کا جمہوری نظام چہرہ روشن اندروں چنگیز سے تاریک تر (۷)

☆

ہم نے خود شاہی کو پہنایا ہے جمہوری لباس جب ذرا آدم ہوا ہے خود شناس و خود نگر (۸)

☆

اٹھا کر پھینک دو باہر گلی میں نئی تہذیب کے انڈے ہیں گندے
ایکشن، ممبری، کونسل، صدارت بنائے خوب آزادی نے پھندے
میاں نجا بھی چھیلے گئے ساتھ نہایت تیز ہیں یورپ کے رندے (۹)

☆

یہاں مرض کا سبب ہے غلامی و تقلید وہاں مرض کا سبب ہے نظامِ جمہوری (۱۰)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے فارسی تے اردو کلام توں نتیجہ مندرجہ بالا اشعار دی روناں مغربی جمہوریت تے علامہ اقبال دے درج ذیل اعتراضات دی تفہیم حاصل ہوندی ہے:

- ۱- مغرب دا جمہوری نظام یورپ دی پرانی قیصریت یا بادشاہی نظام (ملوکیت) دی ہی اک صورت ہے۔ ایس نظام دے پردے وچ یورپ دا پرانا سرمایہ دارانہ استبدادی نظام کار فرما ہے۔ ایس لئی ایس نظام دی بدولت سیاسی تے جمہوری آزادی ممکن نہیں۔
- ۲- پارلیمنٹ یا مجلس آئین اک مجلس مباحثہ تے سرمایہ داراں دے ذاتی مفادات دا تحفظ کرن والا اک ادارہ ہے۔
- ۳- جمہوریت وچ افرادی اکثریت فیصلہ کردی ہے۔ افرادی اہلیت (قابلیت) نوں مد نظر نہیں رکھیا جاتا۔ حالانکہ اک مردِ اناکئی

ہزار افراد توں زیادہ قیمتی تے بہتر ہوندا اے۔

۴۔ جمہوریت دا چہرہ روشن پر باطن چنگیز دی طرح تاریک اے۔ جمہوریت دے ادارے آزادی دے نام تے ملوکیت، جاگیرداری، سرمایہ داری نظام تے آمریت دے پھندے نیں۔

۵۔ مغرب وچ جس قدر وی خرابیاں نیں اوہناں دے جمہوری نظام دی وجہ توں نیں۔ اہل مشرق غلامانہ سوچ دی وجہ توں اہل مغرب دے افکار توں متاثر ہو کے اندھا دھندا و ہناں دی تقلید کرنا چاہندے نیں۔

مغربی جمہوریت دیاں مندرجہ بالا خامیاں دے پیش نظر علامہ اقبال مخلوط اسلامی و غیر اسلامی معاشرے (برصغیر) تے جدید اسلامی معاشرے وچ خالص مغربی جمہوریت دے نفاذ دے قائل سن۔ اوہ روحانی جمہوریت دے نفاذ دے قائل سن۔ متحدہ ہندوستان وچ روحانی جمہوریت دا نفاذ ممکن نہیں سی۔ ایسا صرف اسلامی ریاست وچ ہی ممکن سی۔ برصغیر وچ مغربی جمہوریت دے نفاذ دا مطلب ہندو راج تے اوہناں نوں آقا تسلیم کرن دے مترادف سی۔ ایس لئی علامہ اقبال نے اسلامی تصور قومیت دی بنیاد تے آزاد اسلامی ریاست دے قیام تے ایس ریاست وچ روحانی جمہوریت دے نفاذ دا تصور پیش کیتا۔ ایس ضمن وچ علامہ اقبال ’تشکیل جدید الہیات اسلامیہ وچ لکھدے نیں:

”میرے نزدیک یہی ایک طریقہ (پارلیمنٹ کے اجتہاد کا) ہے جس سے کام لے کر ہم زندگی کی اس روح کو جو ہمارے نظامات فقہ میں خوابیدہ ہے از سر نو بیدار کر سکتے ہیں۔ یونہی اس کے اندر ایک ارتقائی مطمح نظر پیدا ہوگا۔ ہندوستان (ہندو اکثریت اور مسلم اقلیت والے ہندوستان) میں البتہ یہ امر کچھ ایسا آسان نہیں کیوں ہے ایک غیر مسلم مجلس (پارلیمنٹ) کو اجتہاد کا حق دینا شاید کسی طرح ممکن نہ ہو۔“ (۱۱)

جمہوریت دی افادیت دے پیش نظر، علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے جمہوری نظام نوں یکسر (بالکل) مسترد نہیں کیتا۔ اوہناں نے مغربی جمہوریت دیاں خرابیاں واضح کرن تو بعد اوہناں خرابیاں توں مبرا اسلامی نظام جمہوریت (روحانی جمہوریت دا تصور) پیش کیتا۔ جے جمہوریت، ملوکیت تے آمریت دی شکل اختیار نہ کرے، ایس وچ موروثی خلافت و حکمرانی (موروثیت) دی گنجائش نہ ہووے تے صرف قابلیت تے اہلیت دی بنیاد تے آزادانہ رائے نال مخلص، دیانتدار، ذمہ دار، فرض شناس، حق شناس تے حق پرست رہنما منتخب کر لئے جاوے تے ایس توں بہتر نظام حکومت کوئی نہیں۔

دین اسلام دی رونال امت مسلمہ اجتماعی فیصلے کر دیاں ہو یاں کدی غلط فیصلے نہیں کر دی۔ رائے عامہ دی قدر و قیمت دا اندازہ قیام پاکستان دے فیصلے توں کیتا جاسکدا اے۔ پاکستان عوام الناس دے ووٹاں دے نتیجے وچ معرض وجود وچ آئی سی۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر وحید عشرت اپنے مضمون ’اقبال اور جمہوریت‘ وچ رائے عامہ دی قدر و قیمت تے ضرورت و اہمیت بیان کر دے ہو یاں لکھدے نیں:

”قیام پاکستان جو عوام الناس کے ووٹوں کا نتیجہ ہے اس بات کی شہادت فراہم کرتا ہے کہ امت مسلمہ اجتماعی فیصلے کرتے ہوئے کبھی غلط فیصلہ نہیں کرتی۔ ان پر اعتماد کیا جانا چاہیے جبکہ جمعیت علمائے ہند، جماعت اسلامی، مجلس احرار اسلام، خاکسار تنظیم اور دیگر بہت سے صالحین کے فیصلے، مسلمانوں کے مفادات سے متصادم، اسلام کے برصغیر میں مستقبل سے بے پرواہ، جھوٹی ذاتی اناؤں کے پروردہ اور اسلام کے مصالح کے قطعی طور پر منافی تھے۔ اگر ووٹ کا حق مسلم عوام کے بجائے ان صالحین کو ہوتا تو پاکستان وجود میں نہ آتا۔ پاکستان کا قیام پاکستان کے عوام کی صائب رائے کا شہکار ہے۔“ (۱۲)

حضور نبی کریم رؤف و رحیم ﷺ دی حیات اقدس توں مشاورت عامہ، رائے عامہ تے جمہوریت دی قدر و قیمت تے اہمیت و ضرورت دے بارے کئی مثالیں ملدیاں نیں۔ آپ ﷺ دین دے معاملے وچ اللہ تعالیٰ تے کتاب اللہ دے پابندن پر نظم و نسق دے امور وچ آپ ﷺ متاثر کل ہوندیاں ہو یاں وی مشورہ طلب فرماندے تے صائب مشورہ قبول فرماندے سن۔

خلفائے راشدین دا انتخاب وی جمہوری طریقہ کار دے تحت، رائے عامہ نال، لوکاں نوں بیعت کرن نال ہو یاں سی۔ اسلام دشمن عناصر دی طرفوں ایس نظام وچ خلل پیدا کرن دے نتیجے وچ امام حسین علیہ السلام دی شہادت دا واقعہ پیش آیا۔ اوس توں بعد خلافت، ملوکیت دی شکل اختیار کر گئی تے ملوکیت وچ جبر و استبداد، آمریت تے موروثیت دیاں خرابیاں شامل ہو گئیاں۔

تاریخ عالم، تاریخ اسلام تے برصغیر دی تاریخ توں واضح ہوندا اے کہ بادشاہی نظام (ملوکیت) تے ایس وچ راج موروثیت دے اصول (نسل در نسل حکمران دے اصول) دی بدولت کسے مرد مومن دے اقتدار تے آون دا اک فی صد توں وی گھٹ امکان اے۔ برصغیر دی مسلم تاریخ وچ سوائے اورنگ زیب، ٹیپو سلطان تے چند اک حکمراناں دے ایس طریقے نال اقتدار تے کوئی اچھا حکمران فائز نہیں ہويا۔ ایہناں وچوں وی اورنگ زیب نوں تلوار دے زور تے اقتدار حاصل کرنا پیا۔ ایس مقصد لئی اوس نوں اپنے بھائیاں تے باپ دا خون کرنا پیا۔ پوری انسانی تاریخ بادشاہواں تے آمران دیاں خوفناک داستاناں نال بھری ہوئی اے۔ ایس لحاظ نال دیکھیا جاوے تے عوام دی رائے نال تبدیلی حکومت یا انتقال اقتدار طریقہ ہی شرف انسانی تے فہم انسانی دے لحاظ نال صائب اے۔ (۱۳)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ ایس رائے دے وی قائل سن کہ جے خلفائے راشدین دا نظام چلدا رہندا تے اوس دے نتیجے وچ جمہوری ادارے تے مجالس قانون ساز قائم ہو جاتیاں سی۔ ایس طرح قانون ساز دی اختیار افراد دے بجائے مقننہ نوں منتقل ہو جاتا سی۔ اموی تے عباسی خلفائے نہیں چاہندے سن کہ ملوکیت دے خلاف، مذہب بطور مضبوط طاقت دے سامنے آوے۔ ایس لئی اوہناں نے ملائیت داسہارا لیا تے کسے آزاد تے خود مختار مقننہ نوں اجتہاد دی ذمہ داری تفویض کرن دے بجائے ایہہ ذمہ داری اپنے من پسند مملوک علماء نوں سونپ دتی۔ علامہ اقبال لکھدے نیں:

”خليفة چهارم کے عہد میں جب اسلام میں مطلق العنان ملوکیت نے سر اٹھایا تو یہ اس کے مفاد کے خلاف تھا کہ اجماع کو ایک مستقل تشریحی ادارے کی شکل دی جاتی، اموی اور عباسی خلفاء کا فائدہ اسی میں تھا کہ اجتہاد کا حق بحیثیت افراد مجتہدین کے ہاتھ میں رہے اس کی بجائے کہ اس کے لیے ایک مستقل مجلس قائم ہوتی جو بہت ممکن ہے انجام کاران سے بھی زیادہ طاقت حاصل کر لیتی۔“ (۱۴)

لا دینیت، مادیت، اخلاقی قدراں توں بیگانی، رائے عامہ دے غلط استعمال والی جمہوریت دی خرابیاں دے پیش نظر علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے روحانیت، اعلیٰ اخلاقی قدراں دی حامل، درست رائے عامہ تے رائے عامہ دے تفویض کردہ اختیارات دا درست استعمال کرن والی روحانی جمہوریت دا تصور دتا۔ اوہناں نے روحانی جمہوریت دے نفاذ لئی، عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق اجتہاد، آزاد اسلامی جمہوریتاں دے قیام تے اوہناں دے باہمی اتحاد تے مشتمل انجمن اقوام دی تشکیل دا تصور پیش کیتا۔ اوہ کہندے نیں:

”بحالت موجودہ تو یہی معلوم ہوتا ہے کہ امام اسلامیہ میں ہر ایک کو اپنی ذات میں ڈوب جانا چاہیے۔ اپنی ساری توجہ اپنے آپ پر مرکوز کر دیں حتیٰ کہ ان سب میں اتنی طاقت پیدا ہو جائے کہ باہم مل کر اسلامی جمہوریتوں کی ایک برادری کی شکل اختیار کر لیں۔“ (۱۵)

”اللہ تعالیٰ کی قدرت کاملہ شاید ہم مسلمانوں کو بتدریج سمجھا رہی ہے کہ اسلام نہ تو وطنیت ہے نہ شہنشاہیت بلکہ ایک انجمن اقوام۔“ (۱۶)

علامہ اقبال دے انگریزی خطبات دے بغور مطالعے نال واضح ہوندا اے کہ علامہ اقبال دے مطابق:

- ۱۔ جمہوری طرز حکومت اسلام دی روح دے عین مطابق اے۔ (۱۷)
- ۲۔ تمام مسلم ممالک نوں چاہیدا اے کہ اوہ اپنے حالات تے عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق فقہ اسلامی دی تشکیل نو کرن۔ ایس کم لئی اوہناں نوں اپنے ممالک وچ مجالس قانون ساز تشکیل دینا چاہیدا نیں۔ (۱۸)
- ۳۔ اسلام وچ مغربی وطنیت تے ملوکیت دی کوئی گنجائش نہیں۔ (۱۹)
- ۴۔ یورپ انسان دی ترقی وچ سب توں بڑی رکاوٹ اے۔ بھانویں یورپی ممالک وچ مغربی جمہوری نظام قائم اے، پر ایس نظام دی بدولت، امیر، امیر تر ہو ریا اے تے غریباں دی غربت وچ اضافہ ہو ریا اے۔ ایس لئی آج دا انسان شدید اضطراب چوں گزر رہیا اے۔ عالم انسانی نوں آج تن چیزاں دی ضرورت اے۔ کائنات دی روحانی تعبیر، فرد دارو روحانی استخلاص (روحانی آزادی) تے عالمگیر نوعیت دے اصول جنہاں دی بدولت انسانی معاشرے دارو روحانی اساس تے ارتقاء ہوندا رہے۔ (۲۰)
- ۵۔ عصر حاضر وچ عالم انسانی دی ضروریات تے تقاضے پورے کرن لئی انسانوں چاہیدا اے کہ از سر نو اسلام دے اصولاں دے مطابق حیات اجتماعیہ دی تشکیل کر لیتے تاں جے انسانی معاشرے وچ روحانی جمہوریت نشوونما تے تکمیل پائے۔ (۲۱)
- ۶۔ اسلام دے بنیادی اصولاں دی رہنمائی وچ حیات اجتماعیہ دی اسلام دے اصولاں دے مطابق تشکیل نو دے وقت ترکی وچ اجتہاد نو

دے محاسن، یورپ دی مادیت تے روس دی اشتراکیت دی خرابیاں نو وی مد نظر رکھنا چاہیدا اے۔ (۲۲)

علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دین نوں حیات کلی تے محیط تصور کر دے ہویاں سیاست نوں وی اوس دے تابع رکھن دے قائل سن تے دین دی روشنی وچ ہی نظام سیاست دی تشکیل چاہندے سن۔ ایس لئی اوہناں نے دین اسلام دی روشنی وچ عصر حاضر دے تقاضیاں دے مطابق مغربی جمہوریت دیاں خرابیاں بیان کیتیاں تے روحانی جمہوریت دا تصور پیش کیتا۔

دین اسلام دے مطابق انسان زمین تے اللہ تعالیٰ دا خلیفہ تے نائب اے۔ سارے مسلماناں دا فرض اے کہ اوہ دین اسلام دے مطابق زندگی بسر کرن تے معاشرے وچ اسلامی ضابطہ حیات دی پابندی یقینی بناون۔

کائنات دا اصل حاکم خدا اے۔ سروری، اقتدار تے اختیار صرف اوس نوں ای حاصل اے۔ انسان اللہ تعالیٰ دے نائب دے طور تے اوس دے تفویض کردہ اختیارات استعمال کرن دا پابند اے۔

مغربی جمہوریت وچ اقتدار اعلیٰ گھی طور تے عوام دی ملکیت اے۔ کسے ملک دی عوام چاہے تے شراب نوں حلال قرار دیوے یا حرام سمجھے۔ حلال حرام تے صحیح غلط دا معیار عوام دی پسندنا پسند اے۔ پر روحانی جمہوریت وچ اقتدار اعلیٰ کسے فرد یا قوم دی ملکیت نہیں سگوں خدای ملکیت اے تے خدا دے نائب ہوون دی حیثیت نال اوہ خدای مرضی نافذ کرن دے پابند نہیں۔

مغربی نظام جمہوریت دے مطابق عوام دی حکومت، عوام لئی تے عوام دے ذریعے قائم ہوندی اے جد کہ روحانی نظام جمہوریت دے مطابق خدای حکومت، عوام لئی تے عوام دے ذریعے قائم ہوندی اے۔

اسلام وچ تھیا کر لسی نہیں۔ تھیا کر لسی وچ اقتدار اعلیٰ کسے اک طبقے یا گروہ نوں حاصل ہوندا اے۔ اوہ فرد، طبقہ یا گروہ خود نوں خدا تعالیٰ دی طرفوں مقرر شدہ تصور کردہ اے تے اپنے آپ نوں منشاء الہی دا شارح بنا کے پیش کر دالے۔

اسلام نے مذہبی انسان (ملا، پادری، راہب) وچ تے اک عام انسان وچ کوئی امتیاز قائم نہیں کیتا تے ہر طرح دی رہبانیت مکمل طور تے ممنوع قرار دتی اے۔ اسلام وچ ہر مسلمان خدا دا نائب، خدای عطا کردہ امانت دا امین تے اوسدے حضور جواب دہ ٹھہرایا گیا اے۔ ارشاد نبوی ﷺ اے:

”خبردار رہو، تم میں سے ہر ایک راعی (حکمران) ہے اور ہر ایک اپنی رعیت کے بارے میں جواب دہ ہے اور مسلمانوں کا سب سے بڑا سردار جو سب پر حکمران ہو وہ بھی راعی ہے اور اپنی رعیت کے بارے میں جواب دہ ہے۔“ (۲۳)

اقتدار و اختیار نوں بہت وڈی امانت دا درجہ حاصل اے۔ ایس نوں امین لوکاں دے سپرد کرن دا حکم اے تے ایس دا اسلامی طریقہ بیعت اے۔ سورۃ النساء وچ ارشاد باری تعالیٰ ہے:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا..... O

”بے شک اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ اپنی امانتیں (یعنی اعتماد و اختیار) اہل امانت (امین لوگوں) کے سپرد کرو۔“ (۲۴)

ایس دے نال ای ایہہ حکم اے کہ روحانی جمہوری نظام نال منتخب ہوون والے ایہناں صاحب امر، صاحب اختیار حکمراناں دی نیکی تے پرہیزگاری دے معاملات وچ اطاعت کرو۔ ارشاد باری تعالیٰ اے:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ..... O

”اے لوگو! جو ایمان لائے ہو اطاعت کرو اللہ کی اور اطاعت کرو رسول (ﷺ) کی اور ان لوگوں کی جو تم میں سے صاحب امر ہوں۔“ (۲۵)

جے حکمران خلاف شریعت حکم دیون یا شریعت دے خلاف عمل پیرا ہوون نے اوہناں دی اطاعت کرن دے بجائے اوہناں دی اصلاح تے مخالفت دا حکم اے۔ عبادہ بن صامت توں روایت کردہ بخاری و مسلم دی اک حدیث پاک اے:

”ہم اپنے حکمرانوں سے جھگڑانہ کریں گے جب تک کہ ہم ان کے کاموں میں کھلم کھلا کفر نہ دیکھیں جو ہمارے پاس ان کے خلاف اللہ کی طرف سے ایک دلیل ہے۔“ (۲۶)

نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا ہے:

لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ. خالق کی معصیت میں مخلوق کی کوئی اطاعت نہیں ہے۔
إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ. طاعت صرف معروف اور نیکی کے کاموں میں ہے۔ (۲۷)

مندرجہ بالا احکامات دے پیش نظر جمہوری طریقے نال مجلس شوریٰ (پارلیمنٹ وغیرہ) دی تشکیل و احکم اے جس دافرض اے کہ احکام باری تعالیٰ دافناذ یقینی بنائے تے عدم نفاذ دی صورت وچ احتساب یقینی بنائے۔

جمہوریت دے لوازم:-

- ۱- جمہوریت داک لازمی تقاضا فروغ علم اے۔ ایہہ علم دین تے دنیا، دونوں دا ہونا ضروری اے۔
- ۲- جمہوریت دی کامیابی لئی عوام دی معاشی فلاح لازم اے۔ ہر مسلمان جمہوری حکومت دافرض اے کہ اوہ عوام نوں بنیادی ضروریات دی فراہمی یقینی بناوے۔
- ۳- جمہوریت دی کامیابی لئی قانون دی حکمرانی تے بالادستی وی بہت ضروری اے۔
- ۴- جمہوری نظام دی کامیابی لئی ضروری اے کہ عوام دی اخلاقی تے سیاسی تربیت کیتی جاوے۔ جس قدر اسلامی حکومت ایس تے توجہ دیوے گی اوس قدر ای عوام وچ سیاسی، اخلاقی بیداری تے قوت پیدا ہووے گی تے اوہ اپنے ملک دے سیاسی نظام لئی مفید ثابت ہوون گے۔
- ۵- جمہوری نظام وچ فوری احتساب ضروری اے تاں جے احتساب دے ڈرتوں بدنیت، بدعمل، خود غرض تے مفاد پرست، سرمایہ دار، جاگیردار تے دیگر طبقات نال تعلق رکھن والے لوگ ایس نظام دا حصہ نہ بنن۔ جے اوہ ایس نظام وچ شامل ہوون تے فوری احتساب دے ڈرتوں جرائم توں باز رہوون۔

عبدالکریم عابد، اپنے مضمون 'اقبال اور جمہوریت' وچ لکھدے ہیں:

”علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے علوم شرق و غرب کے سرچشموں تک رسائی حاصل کی تھی اور وہ قدیم و جدید دونوں فلسفوں سے نہ صرف گہری واقفیت رکھتے تھے بلکہ ان پر نقد و جرح کی بصیرت بھی انہیں حاصل تھی..... برکے اور برگساں جیسے فلسفیوں سے انہوں نے ذاتی طور پر ملاقات کی تھی اور تفصیلی تبادلہ خیال کیا تھا۔ حالاں کہ برگساں خرابی صحت کی بنا پر لوگوں سے ملتا نہیں تھا لیکن اقبال سے وہ خود ملاقات کا آرزو مند تھا۔ اقبال نے زمان و مکان کے بارے میں ایک مقالہ لکھا تھا اور اسے پروفیسر میگ ٹیگرٹ نے ناکارہ قرار دیا اور اقبال نے مایوس ہو کر مقالہ پھاڑ دیا اور بھینک دیا۔ بعد میں میگ ٹیگرٹ بہت بچھتا یا کیوں کہ جو نظریات اقبال نے اس مقالے میں ظاہر کئے تھے وہ بعد ازاں برگساں نے پیش کئے اور یورپ میں اس کے سبب برگساں کو شہرت ملی۔ میگ ٹیگرٹ کو عمر بھر افسوس رہا کہ اس نے اقبال کا مقالہ ضائع کر دیا۔“ (۲۸)

اقبال کوئی معمولی شخصیت نہیں سن۔ جدید اسلامی تاریخ وچ ایس درجے دا دوسرا کوئی مفکر نظر نہیں آوند۔ مسلمانان وچ اقبال توں زیادہ نہ کسی نے مشرق نوں سمجھیا تے نہ مغرب نوں۔ اقبال نے بیک وقت مغربیت، ہندی قومیت تے اشتراکیت دے خلاف کامیاب جنگ کیتی تے مسلمانان نوں گمراہی توں بچایا۔

اقبال دے نظریات تے افکار تے بہت تنقید ہوئی۔ اوہناں نوں تنگ نظر، فرقہ پرست، رجعت پسند، فاشٹ تے نہ جانے کی کجھ کہا گیا۔ اوہناں دے ناقدین دے اعتراضات دا جائزہ لیتا جائے تے اپنے کمزور دلائل تے بے جا تاویلات دے نال اوہ خود تنگ نظر، متعصب، کم عقل تے کم علم ثابت ہوندے نیں۔ اج تک کوئی وی نقاد علامہ اقبال دے افکار، تصورات تے نظریات وچ کوئی خاطر خواہ تے مستحسن اضافہ یا تبدیلی نہیں کر سکیا۔ علامہ اقبال خاص تحقیقی و تنقیدی شعور رکھدے سن۔ اوہ حقائق تک رسائی لئی ایس تحقیقی و تنقیدی شعور توں بھرپور کم لیندے سن۔ ایس ضمن وچ اوہ اپنی ڈائری 'شذرات فکر اقبال' وچ لکھدے نیں:

”یورپ کی مختلف اقوام کے سامراجی عزائم سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ اہل مغرب جمہوریت سے بیزار ہیں۔ انگلستان اور فرانس میں جمہوریت

کے خلاف رد عمل ایک بہت معنی خیز مظہر ہے۔ لیکن اس کا مفہوم سمجھنے کے لیے سیاسیات کے طالب علم کو اس کے خالص تاریخی اسباب کی تفتیش و اکتشاف پر ہی اکتفا نہ کرنا چاہیے بلکہ زیادہ گہری نظر سے اس رد عمل کے نفسیاتی اسباب کا سراغ لگانا چاہیے۔“ (۲۹)

مندرجہ بالا اقتباس توں ظاہر ہے کہ علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ تاریخ دے مطالعہ دے دوران نہ صرف واقعات دے تاریخی اسباب مد نظر رکھدے سن سگوں اوہ اوہناں نفسیاتی عوامل داوی کھوج لگاندے سن جنہاں دی وجہ توں اوہ رد عمل، مزاحمت یا واقعہ سامنے آیا۔ ایس ضمن وچ اوہ دو مثالوں دیندے ہوئے کہندے نیں کہ انگلستان تے فرانس وچ جمہوریت دے خلاف رد عمل ایس حقیقت دا مظہر ہے کہ یورپی اقوام مغربی نظام جمہوریت دی خرابیاں توں بیزار ہو کے تبدیلی دا سوچ رہیاں نیں۔

مطالعہ، تحقیق، تنقید تے اخذ و قبول دے معاملات وچ اقبال دارویہ بڑا متوازن تے غیر جذباتی رہیا۔ ایس ضمن وچ محمد حسن عسکری اپنے مضمون اقبال، جمہوریت تے ملوکیت وچ لکھدے نیں کہ اسلامی دور خلافت تے دور ملوکیت دے مطالعے دے دوران اقبال دارویہ بڑا متوازن تے غیر جذباتی رہیا۔ نہ تے اوہ ملوکیت دی رد وچ بہہ کے جمہوریت نوں بھلے نیں تے نہ اوہناں نے جمہوری جذباتیت دا شکار ہو کے تیرہ سو سال دی تاریخ نوں فراموش کیتا اے۔ اسلام نے انساناں دے سامنے مساوات، اخوت تے جمہوریت دا جو نصب العین رکھیا اقبال نے اوس نوں اپنی نظراں توں محو ہون نہیں دتا۔ اقبال نوں شدت نال احساس سی کہ مسلماناں نے ایس نصب العین نوں نظر انداز کر کے بہت زیادہ نقصانات اٹھائے نیں۔ اوہناں نے ایس بارے اپنی نثر تے کلام وچ بار بار لکھیا اے۔

تاریخ اجتماعی تجربے دا خزانا اے۔ کوئی قوم اجتماعی تجربے دے ایس خزانے نوں فائدہ اٹھائے بغیر ترقی نہیں کر سکی۔ علامہ اقبال نے تاریخ دے اچھے تے برے دونوں پہلو مد نظر رکھے۔ اسلام دے اساسی اصولاں دی روشنی وچ ایس دے مصائب تے محاسن نوں پرکھیا۔ عصر حاضر دے تقاضاں نوں سمجھیا تے اسلامی جمہوریت (روحانی جمہوریت) دا تصور پیش کیتا۔ (۳۰)

جمہوریت تے علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے درج ذیل چار مضامین دا خصوصی طور تے مطالعہ ضروری اے۔ ایہہ مضامین ۱۹۰۹ء تا ۱۹۲۸ء دے درمیانی عرصے وچ لکھے گئے۔

Islam as a Moral and Political Idea (1909)

Muslim Democracy (1917)

Political Thought in Islam (1910)

Diving Right Rule (1928)

اول الذکر مضمون جولائی ۱۹۰۹ء وچ شائع ہو یا۔ ایس مضمون وچ اقبال رحمۃ اللہ علیہ ایہہ موقف اختیار کردے نیں کہ ملتِ اسلامیہ لئی بہترین طرز حکومت جمہوریت ای ہو سکد اے۔ کیوں جے ایہہ نظام ای فرد دے کلی امکانات ارتقاء دی ضمانت دیند اے۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ دے نزدیک خلیفۃ المسلمین منزه عن الخطا نہیں۔ ایس لئی اوہ وی مقررہ قانون دا ایس طرح پابند اے جس طرح افراد معاشرہ۔ اوہ عوام ہی دا منتخب کردہ ہوند اے تے جے اوہ قانون دی خلاف ورزی کرد اے تے اوس نوں معزول کیتا جاسکد اے۔ ترکی سلطان (سلطان مراد) تے اک معمار دی درخواست تے عام عدالت وچ مقدمہ چلا گیا سی تے شہر دے قاضی نے اوس نوں جرمانہ کیتا سی۔ (۳۱)

۱۹۱۰ء وچ ”ہندوستان ریویو“ وچ چھپن والے مضمون Political Thought in Islam وچ قبل از اسلام دے اہل عرب وچ رائج جمہوری طریقہ کار دا ذکر کردیاں ہو یاں، علامہ لکھدے نیں:

”جب کسی عرب قبیلے کا سردار یا شیخ مرجاتا تو قبیلے کے تمام اکابر ایک جگہ جمع ہوتے اور دائرے کی شکل میں مجلس منعقد کر کے جانشینی کے معاملے میں بحث و تجویز کرتے۔ قبیلے کا کوئی رکن جس کو معتبر و مقتدر خاندانوں کے اکابر اور رؤسا با اتفاق رائے منتخب کر لیتے، قبیلے کا سردار بن سکتا تھا۔ بقول خان کرم، بادشاہت کا مفہوم عرب دل و دماغ سے ہرگز مانوس نہ تھا۔ ہاں کبر سنی اور بزرگی کا اصول جس کو موجودہ سلطنت ترکی کے نظام حکومت میں سلطان احمد اول کے زمانے میں قانوناً تسلیم کر لیا گیا تھا یقیناً انتخاب کے وقت منتخب کرنے والوں کو ملحوظ رکھنا پڑتا تھا۔“ (۳۲)

ایس مضمون وچ علامہ اقبال مزید لکھدے نیں:

روایت ہے کہ عامر بن الطفیل حضور اکرم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور کہا:

”اگر میں اسلام قبول کر لوں تو مجھے کیا منصب و مرتبہ دیا جائے گا؟ کیا آپ اپنے بعد مجھے سرداری سونپ دیں گے؟“

حضور اکرم ﷺ نے فرمایا:

”مجھے اس کا ہرگز اختیار نہیں۔“ (۳۳)

خائفے راشدین نے وی حضور نبی کریم ﷺ دے ارشاد مبارک دے مطابق جمہوری طریقے نال تفویض خلافت دافریشہ سرانجام دتا۔ اقبال لکھدے نیں کہ حضرت عمر فاروقؓ نے اپنی رحلت توں قبل اپنے جانشین دی نامزدگی دافریشہ سب منتخب صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین دے سپرد کیتا تے ایہہ شرط عائد کردتی کہ انتخاب مکمل اتفاق رائے تے مبنی ہووے گا تے ایہناں منتخب کنندگان چوں کوئی وی خلافت دا امیدوار یا دعویٰ نہیں ہووے گا۔ حضرت عمر فاروقؓ دا خود اپنے فرزند نوں خلافت دی امیدواری توں مستثنیٰ رکھنا کس قدر روشن تے جلی ثبوت اے کہ دین اسلام نے جمہوریت دادرسی دتا اے نہ کہ ملکیت دا۔ (۳۴)

دراصل ہر طرز حکومت و سیاست دے پیچھے اک مخصوص تصور حیات، تصور انسان، تصور معبود کا فرما ہوندا اے۔ انگلستان وچ صنعتی انقلاب توں بعد لوگ مغربی جمہوریت دی طرف مائل ہوئے۔ اوہناں نے اپنے دین نوں مادی ترقی دی راہ وچ رکاوٹ سمجھدیاں ہویاں، اپنے دنیاوی معاملات دین توں جدا کر لئے تے درج ذیل اصولاں دے تحت اپنا نظام حیات تشکیل دتا۔ ایہہ اصول مغربی جمہوریت دے فکری محرکات نیں۔ (۳۵)

۱۔ مذہب انسان دا پرائیویٹ معاملہ اے۔

۲۔ دین تے سیاست الگ الگ تصورات نیں۔

۳۔ مادہ سب توں بڑی حقیقت اے۔

۴۔ مذہب دی حیثیت وی مادی تے ارتقائی اے تے ایہہ اللہ تعالیٰ دی طرفوں نازل نہیں ہويا۔

۵۔ دنیا تے ایس دی مادی اشیاء ای سب توں بڑی حقیقت نیں۔ (۳۶)

مغربی جمہوریت دیاں ساریاں خرابیاں مد نظر رکھدیاں ہویاں علامہ اقبال نے روح اسلام تے مبنی روحانی و مادی ترقی و خوشحالی، دینی و دنیاوی تے اخروی فلاح دے تصور تے مبنی اخلاقی اصولاں توں آراستہ روحانی جمہوریت، دا تصور پیش کیتا۔ ایس ضمن وچ اپنے چھٹے خطبے The Principle of Movement in the Structure of Islam وچ اوہناں نے روحانی جمہوریت، داوی ذکر کیتا۔

اوہناں نے ایہہ لیکچر نومبر ۱۹۲۹ء وچ مسلم یونیورسٹی علی گڑھ وچ پڑھیا سی۔ اوہناں نے کہیا:

”ہمیں چاہیے آج ہم اپنے موقف کو سمجھیں اور اپنی حیات اجتماعیہ کی از سر نو تشکیل اسلام کے بنیادی اصولوں کی رہنمائی میں کریں تا آنکہ

اس کی وہ غرض و غایت جو ابھی تک صرف جزو ہمارے سامنے آئی ہے۔ یعنی اس روحانی جمہوریت کی نشوونما جو اس کا مقصود و منہا ہے، تکمیل

کو پہنچ سکے۔“ (۳۷)

روح جمہوریت:-

درج ذیل خصوصیات اقبال دی روحانی جمہوریت (اسلامی جمہوریت) دی اساس یا روح دی حیثیت رکھدیاں نیں:

۱۔ توحید:-

روحانی جمہوریت دی اولین تے ناگزیر اساس توحید اے۔ کائنات تے اتحادی بنیاد توحید اے۔ ایہہ عقیدہ صرف اللہ وحدہ لا شریک دی عبادت تے اطاعت دا مطالبہ کردا اے۔ علامہ اقبال نے ’رموز بے خودی‘ وچ توحید دی ضرورت تے اہمیت دے بارے لکھیا اے۔

ایں کہ در صد سینہ پیچد یک نفس برے از اسرار توحید است و بس

یک شو و توحید را مشہود کن غائبش را از عمل موجود کن
 دین ازو، حکمت ازو، آئین ازو زور ازو، قوت ازو، تمکین ازو
 قدرت او برگزیند بنده را نوع دیگر آفریند بنده را
 بیم و شک میرد، عمل گیرد حیات چشم می بیند ضمیر کائنات
 لا اله سربمایہ اسرار ما رشتہ اش شیرازہ افکار ما (۳۸)

- ۱- دیکھو، سیکڑیاں سینیاں وچ اکوای ساہ چل رہی اے۔ ایہہ وی توحید دے رازاں وچوں اک راز اے۔
- ۲- اک ہو جاؤ تے توحید دا عملی نمونہ بن جاؤ۔ کلمہ توحید دا جیہڑا مفہوم پوشیدہ اے اوس نوں اپنے عمل نال سامنے لے آؤ۔
- ۳- دین اوس توں اے، حکمت اوس توں اے، شریعت اوس توں اے۔ زور اوس توں اے، قوت اوس توں اے، اطاعت اوس توں اے۔
- ۴- اوس دی قدرت بندے نوں بزرگ بنا دیندی اے۔ اوس نوں نویں قسم دے انسان وچ تبدیل کر دیندی اے۔
- ۵- (توحید نال) خوف تے شک دور ہو جاندا اے، زندگی چنگے کاراں نال باعمل ہو جاندی اے۔ انسان دی نگاہ کائنات دے چھپے ہوئے راز و پیکھن لگدی اے۔
- ۶- لا اله ساڈے سارے رازاں تے مشتمل سرمایہ اے۔ ایسے دے نال ساڈے افکار دی شیرازہ بندی اے۔

۲- رسالت :-

روحانی جمہوریت دی دوسری لازم اساس عشق مصطفیٰ ﷺ اے کیوں جے ایہی عشق افراد قوم نوں اک مرکز تے جمع کر سکدا اے۔ صرف آپ ﷺ دی مبارک ذات نال وابستگی ای منتشر افراد ملت نوں سر نو منظم و متحد کر سکدی اے۔ (۳۹)

سروری در دین ما خدمت گری است عدل فاروقی و فقر حیدری است
 در ہجوم کارہائے ملک و دیں با دل خود یک نفس خلوت گزین
 آں مسلماناں کہ میری کردہ اند در شہنشاہی فقیری کردہ اند
 ہر کہ عشق مصطفیٰ سامان اوست بحر و بر در گوشہ دامان اوست
 رُوح را جز عشق او آرام نیست عشق او روزیت کو را شام نیست (۴۰)

- ۱- ساڈے دین اسلام وچ حکمرانی توں مراد عوام دی خدمت کرنا اے۔ ایہہ حضرت عمر فاروقؓ دے عدل تے حضرت علیؓ دے فقر تے مبنی اے۔

۲- حکومت تے دین دے معاملات وچ بہت زیادہ مصروفیت دے باوجود تہائی داک لہہ اپنے دل نال وی گزار۔

۳- اوہ مسلمان کہ جہاں نے حکومت کیتی اے، اوہناں نے دراصل شہنشاہی وچ فقیری کیتی اے۔

۴- جس کسی نوں عشق مصطفیٰ ﷺ دی دولت نصیب ہووے، تری تے خشکی دی ہر شے اوس دے دامن وچ سمٹ آندی اے۔

۵- آپ ﷺ دے عشق دے بغیر روح نوں قرار نہیں آندا۔ آپ ﷺ دا عشق اوہ دن اے کہ جیس دی کوئی شام نہیں۔

جمہوری نظام وچ نظم و ضبط، ضابطہ اخلاق، قانون سازی تے اتباع قانون حضور نبی کریم ﷺ دی مبارک ہستی دی وجہ توں ای اے۔ آپ ﷺ دی مبارک ہستی دی وجہ توں ای اسلام دے سیاسی، سماجی تے اخلاقی نظام وچ جمعیت تے باہمی اتحاد پایا جاندا اے۔

از رسالت در جہاں تکوین ما از رسالت دین ما آئین ما

از رسالت صد ہزار ما یک است جزو ما از جزو ما لاینفک است

ما ز حکم نسبت او ملتیم اہل عالم را پیام رحمتیم

دامنش از دست دادن مردن است چوں گل از باد خزاں افسردن است

- فرد از حق ملت از وے زندہ است از شعاع مہر او تابندہ است
از رسالت ہم نوا گشتیم ما ہم نفس ہم مدعا گشتیم ما (۴۱)
- ۱۔ ایس جہان وچ ساڈا وجود رسالت دی بدولت ای قائم اے۔ رسالت دی وجہ نال ای اسانوں دین ملیا تے شریعت ملی۔
۲۔ رسالت دی بدولت ای اسان لکھاں ہوون دے باوجود اک ہاں۔ ایسے دی بدولت ای ساڈا ہر ایک جزو دوسرے جزو دے نال جڑیا اے تے اوہ اک دوسرے توں الگ نہیں ہو سکدے۔
۳۔ آپ ﷺ دی بدولت اسان ملت بن گئے تے دنیا والیاں لئی رحمت دا پیغام بن گئے۔
۴۔ آپ ﷺ دا دامن چھڈن دا مطلب ایس طرح دی موت اے جس طرح پھل خزاں دے موسم وچ مرجھا جاندا اے۔
۵۔ فرد اللہ تعالیٰ دے حکم نال زندہ رہندا اے تے ملت آپ ﷺ دی بدولت زندہ اے تے آپ ﷺ دے لطف و کرم دی بدولت تابندہ اے۔

۶۔ رسالت دی بدولت اسان ہم نوا ہو گئے، اک دوسرے دے رفیق بن گئے تے اک مقصد تے اکٹھے ہو گئے۔

۳۔ آزادی، عدل، انسانی اخوت:-

- تیسرا اصول آزادی (حریت)، عدل (مساوات) تے انسانی اخوت اے۔ اسلام نے اقتصادی تے سیاسی غلامی، ظلم و تعدی تے رسم غلامی دا خاتمہ کر دتا۔ نویاں قدراں نافذ کیتیاں تے نسل انسانی نوں نجات تے آزادی دا رستہ دکھایا۔ (۴۲)
- حریت زاد از ضمیر پاک او این مئے نوشیں چکید از تاک او
عصر نو کایں صد چراغ آورده است چشم در آغوش او وا کرده است
ناشکیب امتیازات آمدہ در نہاد او مساوات آمدہ (۴۳)
- ۱۔ آپ ﷺ دے پاک ضمیر توں آزادی پیدا ہوئی۔ ایہہ لذیذ شراب ایس انگور چوں ای نکلی۔
۲۔ ایہہ جدید دور جس وچ سینکڑیاں چراغ پیدا ہوئے، ایس دی اکھ آپ ﷺ دی آغوش وچ ای کھلی۔
۳۔ (آپ ﷺ دی قائم کردہ) ایس امت دے نزدیک ہر امتیاز ناقابل برداشت سی۔ ایس دی فطرت وچ مساوات رچی بسی ہوئی سی۔
۴۔ رواداری:-

اسلامی جمہوریت کا چوتھا اصول رواداری ہے۔ ایس ضمن وچ علامہ اقبال لکھدے نیں۔

دیں سراپا سوختن اندر طلب انتہائش عشق و آغازش ادب
حرف بد را برب آوردن خطاست کافر و مومن ہمہ خلق خداست !
آدمیت احترام آدمی باخبر شو از مقام آدمی
بندہ عشق از خدا گیرد طریق می شود بر کافر و مومن شفیق
کفر و دیں را گیر در پہنای دل دل اگر بگریزد از دل، وای دل
گرچہ دل زندانی آب و گل است این ہمہ آفاق آفاق دل است (۴۴)

- ۱۔ دین اللہ تعالیٰ دی طلب وچ سراپا جلنے دا نام اے۔ ایس دی انتہا عشق تے ایس دی ابتدا ادب اے۔
۲۔ بری گل کرنا خطا اے۔ کافر تے مومن سبھی اللہ تعالیٰ دی مخلوق نیں۔
۳۔ آدمیت، احترام آدمی (تے) آدمی دے مقام توں باخبر ہو جاو۔
۴۔ عشق دا غلام، اللہ تعالیٰ دے (تعلیم کیتے ہوئے) طریقے تے عمل کردا اے۔ اوہ کافر تے مومن دوہاں نال شفقت کردا اے۔
۵۔ توں کفر تے دین نوں دل دی گہرائی وچ رکھ۔ جے دل دوسرے دل توں پرے رہندا اے تے ایسے دل تے افسوس اے۔
۶۔ بھانویں دل مٹی تے پانی (توں بنے ہوئے بدن) دی قید وچ اے، حقیقت وچ ایہوکل کائنات ای دی دل کائنات اے۔

۵۔ عصری اجتہاد:-

روحانی جمہوریت وچ عصری اجتہاد بڑی دور رس اہمیت دا حامل اے۔ عصری اجتہاد روحانی جمہوریت دے صحت مند انداز ارتقائی ناگزیر اے۔ (۴۵)

علامہ اقبال دا اسلامی جمہوریت دا تصور اک اسلامی فلاحی ریاست دی بنیادی ضرورت اے۔ جے ایس تصور دے اصولاں دے مطابق ایہہ نظام نافذ کیجا جاوے تے دین اسلام دے تقاضیاں دے مطابق فرد، معاشرہ تے ریاست اصلاح، ترقی تے فلاح دا سفر طے کر کے منشاء الہی دے مطابق مقام عظمت تے فائز ہو سکدے نیں۔

حوالہ جات و حواشی

ڈاکٹر علامہ محمد اقبال (شخصیت، حالات زندگی، فکری و فنی ارتقاء، تصانیف و اجمالی جائزہ)

- ۰۱۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال (لاہور: بزم اقبال، طبع ہشتم، نومبر 2005ء)، ص 29
- ۰۲۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال، ص 30
- ۰۳۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال، ص 30
- ۰۴۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، بار دوم، 2008ء)، ص 225
- ۰۵۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء (لاہور: بزم اقبال، اشاعت اول، اکتوبر 1998ء)، ص 12
- ۰۶۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 13
- ۰۷۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال، ص 29
- ۰۸۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال، ص 29
- ۰۹۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 13
- ۱۰۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود، ص 225
- ۱۱۔ عابد علی عابد، سید، شعر اقبال (لاہور: بزم اقبال، بن، 1993ء)، ص 47
- ۱۲۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 14
- ۱۳۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود، ص 105
- ۱۴۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 14
- ۱۵۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 16
- ۱۶۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 17
- ۱۷۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 18
- ۱۸۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 20
- ۱۹۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 21 تا 22
- ۲۰۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال، ص 41
- ۲۱۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال، ص 40
- ۲۲۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود، ص 157
- ۲۳۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، مشمولہ علامہ اقبال کا خصوصی مطالعہ، ص 8
- ۲۴۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 30
- ۲۵۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقاء، ص 33
- ۲۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، بانگ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بار پنجم، مارچ 1982ء)، ص 161
- ۲۷۔ محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، بانگ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص 159

- ۲۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارہنج، مارچ 1982ء) ص 207
- ۲۹۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود، ص 364
- ۳۰۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود، ص 436 تا 443
- ۳۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، حرف اقبال، مرتبہ و مترجمہ: لطیف احمد خان شروانی (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، باراول، 1984ء) ص 29
- ۳۲۔ محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، بانگ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص 268

اقبال تے اسلام

- ۰۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، پنڈت جواہر لال نہرو کے سوالات کا جواب، مشمولہ: حرف اقبال، مترتب و مترجم: لطیف احمد خان شروانی (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، باراول، اگست ۱۹۸۴ء) ص ۱۴۶
- ۰۲۔ علم کلام بحث و مناظرہ کا منطقی اور استدلالی علم ہے جس کی رو سے عقائد دین کو سمجھا جاتا ہے اور ان عقائد پر اعتراضات کے جوابات دیے جاتے ہیں۔
- ۰۳۔ ’نقل ہو اللہ سورۃ اخلاص کی پہلی آیت ہے۔ اس کا مطلب ہے کہہ دو کہ اللہ ایک ہے اس میں توحید کے اقرار اور اعلان کا حکم ہے۔ ان اشعار میں علامہ ’قائدین امت کی کمزوری ایمان کی نشاندہی کرتے ہیں، وحدت فکر و عمل پر زور دیتے ہیں اور اس امر کی طرف توجہ دلاتے ہیں کہ یہ وحدت توحید کے تقاضوں میں سے ہے۔
- ۰۴۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، ضرب کلیم، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارسوم، ۱۹۹۶ء) ص ۲۵/۲۸
- ۰۵۔ محمد اقبال، ضرب کلیم، ص ۳۷/۴۹۹
- ۰۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اسرار و رموز، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارسوم، ۱۹۷۳ء) ص ۹۱
- ۰۷۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۱
- ۰۸۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۲
- ۰۹۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، پروفیسر، شرح کلیات اقبال فارسی (لاہور: مکتبہ دانیال، سن، بن، ص ۱۵۷)
- ۱۰۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۲
- ۱۱۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۵۸
- ۱۲۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۲
- ۱۳۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۵۸
- ۱۴۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۲
- ۱۵۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۶۰
- ۱۶۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۳
- ۱۷۔ قرآن مجید، سورہ آل عمران ۳ آیت ۱۰۳
- ۱۸۔ اللہ تعالیٰ کی رسی سے مراد دین اسلام ہے۔ اس آیت میں مسلمانوں کو باہمی اخوت، اتفاق، ذکر و فکر اور شکر کا حکم دیا گیا ہے۔
- ۱۹۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۳
- ۲۰۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۲

- ۲۱۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، پروفیسر، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۶۱
- ۲۲۔ قرآن مجید، سورہ الزمر، آیت ۵۳
- ۲۳۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۵
- ۲۴۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، پروفیسر، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۶۲
- ۲۵۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۶
- ۲۶۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۹۵
- ۲۷۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۶۲
- ۲۸۔ محمد اقبال، جاوید نامہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۸۰/۱۹۲
- ۲۹۔ محمد اقبال، مثنوی مسافر، کلیات اقبال فارسی، ص ۸۱/۸۰
- ۳۰۔ محمد اقبال، بال جبریل، مثنوی: کلیات اقبال اردو، ص ۳۶۰/۶۸
- ۳۱۔ محمد اقبال، پس چہ باید کرد، مثنوی: کلیات اقبال فارسی، ص ۸۱۳/۱۷
- ۳۲۔ محمد اقبال، ارمغانِ حجاز، مثنوی: کلیات اقبال فارسی، ص ۹۸۳/۱۰۱
- ۳۳۔ ابن میری شمس، پروفیسر ڈاکٹر، شہپر جبریل، مترجم، ڈاکٹر محمد ریاض (لاہور: گلوب پبلشرز، اردو بازار، باراول، ۱۹۸۵ء) ص ۱۱۸
- ۳۴۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، مثنوی: کلیات اقبال اردو، ص ۴۷/۱۵
- ۳۵۔ محمد عثمان، پروفیسر، اسرار و رموز پر ایک نظر (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم، ۱۹۷۷ء)، ص ۱۲۲
- ۳۶۔ محمد عثمان، اسرار و رموز.....، ص ۱۲۲
- ۳۷۔ محمد اقبال، ارمغانِ حجاز، مثنوی: کلیات اقبال اردو، ص ۶۹۱/۴۹
- ۳۸۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۱۰۱
- ۳۹۔ حمید اللہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۷۰
- ۴۰۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۱۰۲
- ۴۱۔ حمید اللہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۷۲
- ۴۲۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۱۰۲
- ۴۳۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۷۳
- ۴۴۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۱۰۱
- ۴۵۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۷۱
- ۴۶۔ محمد عثمان، اسرار و رموز پر ایک نظر، ص ۱۲۵
- ۴۷۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۱۰۳
- ۴۸۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۱۰۲
- ۴۹۔ حمید اللہ شاہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۱۷۵
- ۵۰۔ محمد اقبال، اسرار و رموز، ص ۱۰۲
- ۵۱۔ محمد اقبال، بانگِ درا، مثنوی: کلیات اقبال اردو، ص ۲۶۵
- ۵۲۔ محمد عثمان، اسرار و رموز پر ایک نظر، ص ۱۲۸

- ۵۳۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، تشکیل جدید الہیات اسلامیہ (اردو)، مترجم: سید نذیر نیازی (لاہور: بزم اقبال، ب، ن، جنوری ۲۰۱۰ء) ص ۲۱۹ تا ۲۱۹، ۱۹۴ تا ۲۱۱، ۲۱۲ تا ۲۱۴
- ۵۴۔ محمد اقبال، تشکیل جدید..... ص ۱۶۲ تا ۱۶۵
- ۵۵۔ محمد اقبال، تشکیل جدید..... ص ۱۳۸
- ۵۶۔ محمد اقبال، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۴۰۵
- ۵۷۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۲۱
- ۵۸۔ محمد اقبال، بانگِ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۲۰۳
- ۵۹۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۴۷۶
- ۶۰۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۷۱
- ۶۱۔ محمد اقبال، تشکیل جدید..... ص ۱۳۳
- ۶۲۔ محمد اقبال، خطبہ عید الفطر، مشمولہ: مقالات اقبال (لاہور: آئینہ ادب، بار دوم، ۱۹۸۸ء) ص ۲۸۲ تا ۲۸۸
- ۶۳۔ محمد اقبال، اسرارِ خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۴۳
- ۶۴۔ محمد اقبال، رموزِ بے خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۱۰۱، ۱۰۲
- ۶۵۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۵۱۹
- ۶۶۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۷۴
- ۶۷۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۹۷
- ۶۸۔ این میری شمل، شہپر جبریل، ص ۲۴۶
- ۶۹۔ محمد اقبال، زبورِ عجم، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۴۶۹/۷۷، ۵۰۱/۱۰۹
- ۷۰۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۷۶
- ۷۱۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۱۵، ۳۵۵، ۳۳۰
- ۷۲۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۵۳۵
- ۷۳۔ محمد اقبال، جاوید نامہ، ص ۲۶/۱۳۸
- ۷۴۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۶۰۵
- ۷۵۔ محمد اقبال، ارمغانِ حجاز، ص ۱۰۰۸/۱۲۶
- ۷۶۔ محمد اقبال، رموزِ بے خودی، ص ۱۱۶
- ۷۷۔ محمد اقبال، مثنوی مسافر، ص ۸۸۲/۸۶
- ۷۸۔ محمد اقبال، تشکیل جدید..... ص ۲۷۹
- ۷۹۔ محمد اقبال، تشکیل جدید..... ص ۲۵۵ تا ۲۵۶
- ۸۰۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۷۰
- ۸۱۔ محمد اقبال، رموزِ بے خودی، ص ۱۲۳
- ۸۲۔ محمد اقبال، جاوید نامہ، ص ۶۶۸/۸۰، ۶۶۹/۸۱
- ۸۳۔ محمد اقبال، پیام مشرق، ص ۲۱۸/۴۸

۸۴۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، مرتبہ: شیخ عطاء اللہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بارنو، ۲۰۰۵ء)، ص ۲۰۲ تا ۲۰۳

۸۵۔ آنسہ شمیم حیات، اقبال بڑا اپڈیٹنگ (لاہور: آئینہ ادب، ۱۹۷۷ء) ص ۵۲

علامہ اقبال نے فرمایا:

”جب میں سیالکوٹ میں پڑھتا تھا تو صبح اٹھ کر روزانہ قرآن پاک کی تلاوت کرتا تھا۔ والد مرحوم اپنے اوراد و وظائف سے فرصت پا کر آتے اور مجھے دیکھ کر گزر جاتے۔ ایک دن صبح کو میرے پاس سے وہ گزرے تو مسکرا کر فرمایا کہ کبھی فرصت ملی تو میں تم کو ایک بات بتاؤں گا۔ میں نے دو چار بار تقاضا کیا تو فرمایا کہ جب امتحان دے لو گے تب۔ جب امتحان دے چکا اور لاہور سے واپس آیا تو فرمایا۔ جب پاس ہو جاؤ گے تب۔ جب پاس ہو گیا اور پوچھا تو فرمایا بتاؤں گا۔ ایک دن صبح کو حسب دستور قرآن کی تلاوت کر رہا تھا تو وہ میرے پاس آگئے اور فرمایا بیٹا کہنا یہ تھا کہ جب تم قرآن پڑھو تو یہ سمجھو کہ یہ قرآن تم ہی پر اترا ہے یعنی اللہ تعالیٰ تم سے ہمکلام ہے۔ ڈاکٹر اقبال کہتے تھے کہ ان کا یہ فقرہ میرے دل میں اتر گیا اور اس کی لذت اب تک محسوس کرتا ہوں۔“

۸۶۔ وحید الدین فقیر، سید، روزگار فقیر (لاہور: مکتبہ تعمیر انسانیت ۱۹۸۷ء ج: ۱)، ص: ۲۰-۲۱

اسی کتاب کے صفحہ ۶۶ میں ہے (علامہ اقبال نے کہا) مشہور جرمن شاعر گوٹے کے متعلق ایک کتاب میں لکھا ہوا کہ جب اس نے جرمن زبان میں قرآن حکیم کا ترجمہ پڑھا تو اس نے اپنے دوستوں سے کہا کہ یہ کتاب پڑھتا ہوں تو روح میرے جسم میں کانپنے لگتی ہے۔

۸۷۔ آنسہ شمیم حیات، اقبال بڑا اپڈیٹنگ، ص ۵۴

۸۸۔ محمد طاہر فاروقی، سیرت اقبال (لاہور: قومی کتب خانہ، ۱۹۶۶ء) ص ۹۹-۱۰۰

۸۹۔ وحید الدین فقیر، سید، روزگار فقیر، ص ۱۷۹

۹۰۔ عبدالسلام ندوی، مولانا، اقبال کامل (انڈیا: دارالمصنفین، اعظم گڑھ، ۱۹۴۸ء) ص ۶۸

قرآن حکیم دے نال علامہ اقبال دے قلبی تے روحانی تعلق دے بارے مولانا عبد السلام ندوی لکھدے نیں:

”ڈاکٹر صاحب کے انتقال کے بعد ان کی وصیت کے مطابق ان کی کتابیں اسلامیہ کالج لاہور کی لائبریری کو دے دی گئیں ان کتابوں میں ڈاکٹر صاحب کی تلاوت کا خاص قرآن از روئے وصیت ان کے لخت جگر جاوید کو ملا اور وہ بلا ناغہ صبح کے وقت اس کی تلاوت ایسے ذوق و شوق ایسے دردمجت اور ایسے سوز و گداز کے ساتھ کیا کرتے تھے کہ آنسوؤں کا تار بندھ جاتا تھا روتے جاتے تھے اور پڑھتے جاتے تھے یہاں تک کہ کتاب عزیز کے ورق بھیک جاتے جب تلاوت ختم ہو جاتی تو اسے اٹھا کر دھوپ میں رکھ دیتے تاں جے صفحے خشک ہو جاے مدت العمر تک ان کا یہی دستور رہا حتیٰ کہ زندگی کے آخری دنوں میں جب بیماری کا تسلط بڑھتا گیا اور گلا خراب ہو جانے کی وجہ سے آواز میں پتی لگ گئی تو ڈاکٹروں کے روکنے پر آپ کا یہ طریق تلاوت بھی چھوٹ گیا جس کا ان کو نہایت رنج تھا۔“

۹۱۔ علامہ اقبال نے ۱۹ مارچ ۱۹۳۵ء نوں محمد حسین عرشى دے خط دے جواب وچ اوہناں نوں قرآن حکیم تے مثنوی دے مطالعے دی

تلقین کردے ہو یاں لکھیا:

”جناب عرشى صاحب اسلام علیکم!

آپ کا خط بھی ملا میری صحت عامہ تو بہت بہتر ہو گئی ہے مگر آواز پر ابھی خاطر خواہ اثر نہیں ہوا علاج برقی ایک سال تک جاری رہے گا دو ماہ کے وقفے کے بعد پھر بھوپال جانا ہوگا۔

آپ اسلام اور اس کے حقائق کے لذت آشنا ہیں۔ مثنوی رومی کے پڑھنے سے اگر قلب میں گرمی شوق پیدا ہو جائے تو اور کیا چاہیے! شوق خود مرشد ہے میں ایک مدت سے مطالعہ کتب ترک کر چکا ہوں اگر کبھی کچھ پڑھتا ہوں تو صرف قرآن یا مثنوی رومی افسوس ہے ہم اچھے زمانے میں پیدا نہ ہوئے۔

کیا غضب ہے کہ اس زمانے میں ایک بھی صاحب سرور نہیں

بہر حال قرآن اور مثنوی کا مطالعہ جاری رکھیے مجھ سے بھی کبھی کبھی ملتے رہیے اس واسطے نہیں کہ میں آپ کو کچھ سکھا سکتا ہوں بلکہ اس واسطے

کہ ایک ہی قسم کا شوق رکھنے والوں کی صحبت بعض دفعہ ایسے نتائج پیدا کر جاتی ہے جو کسی کے خواب و خیال میں بھی نہیں ہوتے یہ بات زندگی کے پوشیدہ اسرار میں سے ہے جن کو جاننے والے مسلمانان ہند کی بد نصیبی سے اب اس ملک میں پیدا نہیں ہوتے زیادہ کیا عرض کروں! (محمد اقبال)

۹۲۔ وحید الدین فقیر، سید، روزگار فقیر، ص ۱۰۱، ۱۰۲

۹۳۔ مکتوب بنام سر اس مسعود، ۳۰ مئی ۱۹۳۵ء

۹۴۔ کلیات اقبال فارسی، رموز بے خودی، ص ۱۲۳

پہلے مصرعے میں سورہ بقرہ کی آیت ۱۳۸ کا مفہوم بیان ہوا۔

۹۵۔ کلیات اقبال فارسی، اسرار خودی، ص ۶۲

96. The Qur'an is a book which emphasizes 'deed' rather than 'idea'. There are, however, men to whom it is not possible organically to assimilate an alien universe by re-living, as a vital process, that special type of inner experience on which religious faith ultimately rests. Moreover, the modern man, by developing habits of concrete thought— habits which Islam itself fostered at least in the earlier stages of its cultural career— has rendered himself less capable of that experience which he further suspects because of its liability to illusion.

قرآن حکیم ایسی کتاب ہے جو فکر کے بجائے عمل پر (زیادہ) زور دیتی ہے۔ تاہم، ایسے لوگ موجود ہیں جن کے لیے طبعاً (مزاجاً) ممکن نہیں ہے کہ ایک عجیب، اجنبی و خارجی کائنات (alien universe) میں رہتے ہوئے، اسے ایک ایسے حیاتی عمل (vital process) کے طور پر قبول کریں جو کہ خاص قسم کا باطنی تجربہ ہے، جس پر بالآخر (ultimately) مذہبی ایمان کا دارومدار ہے۔ مزید برآں، جدید انسان، مادی اشیاء پر غور و فکر (concrete thought) کی عادات، وہ عادات جسے اسلام نے کم از کم اپنے ثقافتی سفر کے آغاز میں خود پروان چڑھایا تھا، اپنانے کی وجہ سے اس تجربے کا زیادہ اہل نہیں رہا ہے جس میں التباس (illusion) کی گنجائش کی وجہ سے وہ اسے شک کی نگاہ سے بھی دیکھتا ہے۔

۹۷۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۳۶۲

۹۸۔ این میری شمل، شہپر جبریل، ص ۲۸۹

محمد اقبال، پس چہ باید کرد.....، ص ۳۲/۸۲۸

۹۹۔ این میری شمل، شہپر جبریل، ص ۲۹۲

۱۰۰۔ این میری شمل، شہپر جبریل، ص ۲۹۲

۱۰۱۔ محمد اقبال، اسرار رموز، ص ۱۵۷

۱۰۲۔ حمید اللہ ہاشمی، شرح کلیات اقبال فارسی، ص ۲۴۷

۱۰۳۔ عبدالحکیم، فکر اقبال، ص ۵۰۱

۱۰۴۔ این میری شمل، شہپر جبریل، ص ۲۷۲

۱۰۵۔ محمد اقبال، مثنوی مسافر، ص ۸۲/۸۶

۱۰۶۔ غلام مصطفیٰ خان، ڈاکٹر، اقبال اور قرآن (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بارہشتم، ۲۰۰۷ء) ص ۳

۱۰۷۔ محمد اقبال، رموز بے خودی، ص ۱۶۷

- ۱۰۸۔ علی گیلانی، سید، اقبال روح دین کا شناسا (لاہور: منشورات، ملتان روڈ، باراول، نومبر ۲۰۰۹ء) ص ۲۸ تا ۳۴
- ۱۰۹۔ حیران خٹک، اقبال اور دعوت دین (اسلام آباد: دعوت اکڈمی، باراول، مارچ ۲۰۰۶ء) ص ۹۶
- ۱۱۰۔ اختر راہی، مرتب، اقبال سید سلیمان ندوی کی نظر میں (لاہور: بزم اقبال، باراول، ۱۹۷۸ء) ص ۸۰
- ۱۱۱۔ علی شریعتی، ڈاکٹر، علامہ اقبال فکر اسلامی کے عظیم معمار، ترجمہ: ڈاکٹر محمد ریاض (راولپنڈی: رازینی فرہنگی جمہوریہ ایران، باراول، ۱۹۸۲ء) ص ۲۰
- ۱۱۲۔ سلیم اختر، اقبال مدوح عالم (لاہور: بزم اقبال، باراول، ۱۹۷۸ء) ص ۳۳۱
- ۱۱۳۔ سلیم اختر، اقبال مدوح عالم، ص ۳۶۲
- ۱۱۴۔ سلیم اختر، اقبال مدوح عالم، ص ۴۵
- ۱۱۵۔ ابن میری شمل، شہپر جرنیل، ص ۴۶۹
- ۱۱۶۔ ابوالحسن ندوی، نقوش اقبال (کراچی: مجلس نشریات اسلام، بن بن، ص ۶۲)
- ۱۱۷۔ محمد اقبال، مثنوی مسافر، ص ۸۶/۸۸۲
- ۱۱۸۔ محمد مقصود مرزا لکھتے ہیں:

حکیم الامت علامہ ڈاکٹر محمد اقبال شاعر مشرق علیہ الرحمۃ سے ڈاکٹر عبدالمجید ملک نے ۱۹۳۷ء میں پوچھا حضرت آپ حکیم الامت کیسے بنے؟ حضرت علامہ اقبال نے جواب میں فرمایا میں نے گن کر ایک کروڑ مرتبہ حضور نبی کریم ﷺ پر درود بھیجا۔ (نوائے وقت لاہور شاعت خاص 21 اپریل ۱۹۸۸ء)

حضرت علامہ اقبال نے ڈاکٹر رؤف یوسف کو بھی بتایا کہ میرا معمول ہے میں روزانہ دس ہزار مرتبہ درود پاک کا ورد کرتا ہوں۔ (ماہنامہ دعوت تنظیم الاسلام گوجرانوالہ مارچ ۱۹۹۰ء، ص: ۶۷)

مرزا محمد مقصود الحسن، صلوا علیہ وسلمو تسلیما (لاہور: مصطفی فاؤنڈیشن، ۱۹۹۹ء) ص ۲۴۹

۱۱۹۔ ایم ایس ناز، حیات اقبال (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، ۱۹۷۷ء) ص ۳۱۲

۱۲۰۔ حکیم احمد شجاع بیان کرتے ہیں: ”علامہ اقبال، حضور نبی کریم کی ذات اقدس سے بے پناہ محبت اور والہانہ عشق رکھتے تھے۔ ایک روز میں ان کے مکان پر پہنچا تو علامہ کو بہت زیادہ فکر مند اور بے چین پایا۔ گھبرا کے دریافت کیا، خیریت تو ہے کہ آج آپ خلاف معمول بہت زیادہ مضطرب اور پریشان ہیں؟“

علامہ نے ایک مخصوص انداز میں نظریں اوپر اٹھائیں اور غم انگیز لہجے میں فرمایا، یہ سوچ کر میں اکثر مضطرب اور پریشان ہوجاتا ہوں کہ کہیں میری عمر رسول اللہ کی عمر سے زیادہ نہ ہو جائے۔“

ایم ایس ناز، حیات اقبال، ص ۳۱۳

اقبال تے عقیدہ ختم نبوت

- ۰۱۔ قرآن حکیم؛ آل عمران: ۱۹
- ۰۲۔ قرآن حکیم؛ آل عمران: ۸۵
- ۰۳۔ محمد منور، پروفیسر، قرطاس اقبال (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم، ۲۰۰۳ء) ص ۱۵۷
- ۰۴۔ قرآن حکیم؛ سورۃ الاحزاب: ۴۰
- ۰۵۔ محمود علی انجم، پروفیسر ڈاکٹر، عقائد شریعتہ (فیصل آباد: نور ذات پبلشرز، باراول، نومبر ۱۹۹۷ء) ص ۹۴

- ۹۵۔ ایضاً، ص ۹۵
- ۹۷۔ ایضاً، ص ۹۵
- ۹۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، حرف اقبال، مترتب و مترجم: لطیف احمد خان شروانی (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، باراول، اگست ۱۹۸۴ء) ص ۱۳۵
- ۹۹۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، قادیانی اور جمہور مسلمان، مشمولہ: حرف اقبال، ص ۱۰۳
- ۱۰۔ محمد اقبال، قادیانی اور جمہور مسلمان، ص ۱۰۴
- ۱۱۔ ایضاً، ص ۱۱۷
- ۱۲۔ محمد اقبال، ”سٹیٹسمین کو ایک خط“، مشمولہ: حرف اقبال، ص ۱۱۸
- ۱۳۔ محمد اقبال، پنڈت جواہر لال نہرو کے سوالات کا جواب، مشمولہ: حرف اقبال، ص ۱۲۴
- ۱۴۔ ایضاً، ص ۱۲۵
- ۱۵۔ ایضاً، ص ۱۲۶
- ۱۶۔ ایضاً، ص ۱۲۷
- ۱۷۔ ایضاً، ص ۱۲۸
- ۱۸۔ ایضاً، ص ۱۲۹
- ۱۹۔ ایضاً، ص ۱۳۶
- ۲۰۔ ایضاً، ص ۱۳۴
- ۲۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، تشکیل جدید الہیات اسلامیہ (اردو)، مترجم: سید نذیر نیازی (لاہور: بزم اقبال، بن، جنوری ۲۰۱۰ء) ص ۱۹۰
- ۲۲۔ ایضاً، ص ۱۹۰
- ۲۳۔ ایضاً، ص ۱۹۱
- ۲۴۔ ایضاً، ص ۱۹۱
- ۲۵۔ ایضاً، ص ۱۹۲
- ۲۶۔ ارشاد نبوی ﷺ ہے کہ میں تم میں دو چیزیں چھوڑے جا رہا ہوں، وہ ہے قرآن اور میری سنت۔ تم جب تک ان کی پیروی کرتے رہو گے گمراہ نہیں ہو گے۔
- ۲۷۔ محمد اقبال، تشکیل جدید..... ص ۱۹۳
- ۲۸۔ ایضاً، ص ۱۹۳
- ۲۹۔ شاہد اقبال کامران، ڈاکٹر پروفیسر، اقبال دوستی (اسلام آباد: پورب اکادمی، باراول، اپریل ۲۰۰۹ء) ص ۱۹۷ تا ۱۹۸
- ۳۰۔ محمد اقبال، تشکیل جدید..... ص ۱۹۳ تا ۱۹۴
- ۳۱۔ ایضاً، ص ۱۹۴
- ۳۲۔ ایضاً، ص ۲۱۱ تا ۲۱۲
- ۳۳۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر خلیفہ، فکر اقبال (لاہور: بزم اقبال، بارہشتم، نومبر ۲۰۰۵ء) ص ۱۰۵
- ۳۴۔ ایضاً، ص ۱۰۵
- ۳۵۔ ایضاً، ص ۱۰۵

- ۳۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بار پنجم، مارچ ۱۹۸۲ء) ص ۱۲۵
- ۳۷۔ محمد اقبال، بانگ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۱۱۹
- ۳۸۔ قرآن حکیم؛ طہ (۵۰:۲۰)
- ۳۹۔ قرآن حکیم، النحل (۶۸:۱۶)
- ۴۰۔ عبدالقیوم، پروفیسر، اقبال کا تصور ختم نبوت، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، مرتبین: ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار دوم، ۲۰۰۷ء) ص ۲۵۳
- ۴۱۔ عبدالقیوم، پروفیسر، اقبال کا تصور ختم نبوت، ص ۲۵۶
- ۴۲۔ ایضاً، ص ۲۵۹
- ۴۳۔ قرآن حکیم؛ الروم (۳۰:۳۰)
- ۴۴۔ قرآن حکیم؛ البقرة (۲:۱۲۰)
- ۴۵۔ قرآن حکیم؛ الرعد (۱۳:۳۷)
- ۴۶۔ قرآن حکیم؛ الحج (۲۲:۵۴)
- ۴۷۔ قرآن حکیم؛ الاسراء (۱۷:۳۶)

اقبال تے رومی

- ۱۔ قدوسی اعجاز الحق، اقبال کے محبوب صوفیہ (اقبال اکادمی پاکستان، ۹ نومبر ۱۹۷۷ء اس مضمون کے بیشتر محتویات اس کتاب سے ہیں)
- ۲۔ جامی، نور الدین عبدالرحمن، مترجم سید احمد علی چشتی، نجات الانس، اردو ترجمہ (اللہ والے کی قومی دکان) (لاہور: کشمیری بازار، ۱۹۷۷ء) ص ۲۵۳
- ۳۔ شفیق، رضا زادہ ڈاکٹر، تاریخ ادبیات ایران (تہران، ایران: مطبوعہ ۱۳۶۹، ہجری شمسی) ص ۲۹۲-۲۹۳
- ۴۔ ایضاً، ص ۲۹۲
- ۵۔ سید برہان الدین محقق ترمذ کے رہنے والے تھے ان کا مزار دارالفتح قیصریہ میں ہے نجات الانس اردو ترجمہ ص ۲۸۸-۲۸۹
- ۶۔ شبلی، علامہ نعمانی، سوانح مولانا رومی (لاہور: مجلس ترقی ادب، س-ن) ص ۱۸
- ۷۔ احمد اخلاقی، مناقب العارفین، مطبوعہ، ستارہ ہند، آگرہ، ص ۵۵-۵۶
- ۸۔ زین العابدین شروانی نے مثنوی کے دیباچے میں لکھا ہے کہ حضرت شمس تبریز کو ان کے پیر بابا کمال جندی نے حکم دیا تھا کہ رومی جاؤ، وہاں ایک دل سوختہ ہے، اس کو گرم کر آؤ۔ حضرت شمس تبریز قونیہ پہنچے اور شکر فرشتوں کی کارواں سرائے میں اترے۔ ایک روز مولانا کی سواری بڑے تزک و احتشام سے نکلی۔ حضرت شمس تبریز نے سر راہ ان کو روک کر پوچھا کہ مجاہدہ و ریاضت سے کیا مقصد ہے؟ مولانا نے کہا، ”اتباع شریعت“۔ شمس تبریز نے کہا، یہ تو سب جانتے ہیں۔ مولانا نے کہا، اس سے بڑھ کر کیا ہو سکتا ہے؟ حضرت شمس تبریز نے فرمایا کہ علم کے معنی یہ ہیں کہ تم کو منزل تک پہنچائے، پھر حکیم سنائی کا یہ شعر پڑھا:
- علم کز تو ترا نہ بستاند
جہل زان علم بہ بود بسیار
- مولانا پر حضرت شمس تبریز کی اس گفتگو کا بڑا اثر ہوا اور اسی وقت حضرت شمس تبریز کے ہاتھ پر بیعت ہو گئے۔ علامہ اقبال نے بھی ’اسرار و رموز‘ میں اس واقعے کو نظم کیا ہے۔
- ۹۔ مولانا، جلال الدین محمد، مثنوی مولوی معنوی مترجم قاضی سجاد حسین (لاہور: الفیصل، اردو بازار، جلد نمبر ۱) ص ۲۴

- ۱۰۔ نکلسن، مثنوی معنوی، محقق عزیز اللہ کاسب (تہران، ایران: پبلشر نشر محمد، ۱۳۷۱ھ) ص ۱۰، شعر ۵
 ۱۱۔ ندوی، سید ابوالحسن علی مولانا، تاریخ دعوت و عزیمت، حصہ اول (کراچی: مجلس نشریات اسلام، ناظم آباد، ۱۹۸۷ء) ص ۳۲۸-۳۲۹
 ۱۲۔ تلمذ حسین قاضی، صاحب المثنوی (اعظم گڑھ، انڈیا: معارف پریس، ۱۹۶۷ء) ص ۲۵۲
 (اسلام کے مشہور صوفی شاعر مولانا جلال الدین رومی کی محققانہ سوانح عمری)
 ۱۳۔ شبلی نعمانی مولانا، سوانح مولانا رومی، ص ۳۸-۴۱

اقبال تے تصوف

- ۰۱۔ شاہد اقبال کا مران، ڈاکٹر، اقبال دوستی (اسلام آباد: پورب اکیڈمی، باراول، اپریل ۲۰۰۹ء) ص ۵۴
 ۰۲۔ ایضاً، ص ۵۴
 ۰۳۔ ایضاً، ص ۵۵
 ۰۴۔ عبداللہ، ڈاکٹر سید، مطالعہ اقبال کے چند نئے رُخ (لاہور: بزم اقبال، باردوم، نومبر ۱۹۹۹ء) ص ۱۲۲
 ۰۵۔ ایضاً، ص ۱۲۳
 ۰۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اسرار خودی اور تصوف، مشمولہ: مقالات اقبال، مرتبہ: عبدالواحد (لاہور: آئینہ ادب باردوم، ۱۹۸۸ء) ص ۲۰۱
 ۰۷۔ محمد اقبال، علم ظاہر اور علم باطن، مشمولہ: مقالات اقبال، ص ۲۸۹
 ۰۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، بانگِ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارپنجم، ۱۹۸۲ء) ص ۱۰۳، ۱۰۴
 ۰۹۔ محمد اقبال، بانگِ درا، (نظم: پیام) ص ۱۱۳
 ۱۰۔ محمد اقبال، بانگِ درا، (نظم: جگنو) ص ۸۵
 ۱۱۔ محمد اقبال، بانگِ درا، (نظم: پچا اور شمع) ص ۹۳
 ۱۲۔ محمد اقبال، بانگِ درا، (نظم: پچا اور شمع) ص ۹۴
 ۱۳۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۹۸
 ۱۴۔ ایضاً، ص ۱۰۲
 ۱۵۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، باردوم، ۲۰۰۶ء) ص ۲۷۲
 ۱۶۔ جاوید اقبال، زندہ رُود، ص ۲۷۵ تا ۲۷۴
 ۱۷۔ عبدالرب قریشی، علامہ اقبال کے ۱۰۱ شاہکار خطوط (لاہور: بیکن ہاؤس، بن، ۲۰۱۶ء) ص ۷۷
 ۱۸۔ شاہد اقبال کا مران، اقبال دوستی، ص ۵۸
 ۱۹۔ عبداللہ، مطالعہ اقبال کے چند نئے رُخ، ص ۱۲۳ تا ۱۲۵
 ۲۰۔ عبدالحجید سائلک، ذکر اقبال (لاہور: بزم اقبال، اشاعت دوم، ۱۹۸۳ء) ص ۴۶
 ۲۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، ملفوظات اقبال، مرتبہ: ابوالیث صدیقی، ڈاکٹر (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۱۹۷۷ء) ص ۱۳۸ تا ۱۳۹
 ۲۲۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، مکتوب بنام سید سلیمان ندوی، محررہ: ۱۳ نومبر ۱۹۱۷ء، مشمولہ: اقبال کے ۱۰۱ شاہکار خطوط، مرتبہ: عبدالرب قریشی، ص ۴۸
 ۲۳۔ علامہ اقبال فرد کی ہمہ جہت ترقی کے قائل تھے۔ وہ چاہتے تھے کہ فرد دنیا اور آخرت، دونوں کی فلاح کے لیے بھرپور کوشش کرے۔

24- The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Page 12

25- The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Page 30

- ۲۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، بانگِ درا، ص ۲۷۴
- ۲۷۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، مقالاتِ اقبال، مرتبین: سید عبدالواحد معینی، محمد عبداللہ قریشی (لاہور: آئینہ ادب، ۱۹۸۸ء)، ص ۱۹۵، ۱۹۶
- ۲۸۔ عبداللہ، ڈاکٹر، سید، شیخ اکبر اور اقبال (لاہور: مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، باراول، اپریل ۱۹۷۹ء)، ص ۷
- ۲۹۔ نور الدین، ابوسعید، ڈاکٹر، اسلامی تصوف اور اقبال (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم، ۱۹۷۷ء) ص ۲۴۵
- ۳۰۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، مقالاتِ اقبال، ص ۳۰۱
- ۳۱۔ شاہد اقبال کامران، پروفیسر ڈاکٹر، اقبال دوستی، ص ۶۷
- ۳۲۔ عشرت حسن انور، ڈاکٹر، اقبال کی مابعد الطبیعات، مترجم: ڈاکٹر شمس الدین صدیقی (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم)، ص

۸۶ تا ۶۱

۳۳۔ ایضاً

- ۳۴۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اقبال نامہ، مرتبہ: شیخ عطاء اللہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۲۰۰۸ء) ص ۵۵
- ۳۵۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، ضربِ کلیم، مشمولہ: کلیاتِ اقبال اردو، ص ۱۲۸
- ۳۶۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۱۰۰
- ۳۷۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، دیباچہ اسرارِ خودی، مشمولہ: مقالاتِ اقبال، ص ۲۱۸ تا ۲۱۹
- ۳۸۔ عبداللہ، مطالعہ اقبال کے چند نئے رخ، ص ۱۲۹
- ۳۹۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۸۹
- ۴۰۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیاتِ اقبال اردو، ص ۳۰
- ۴۱۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۶
- ۴۲۔ ایضاً، ص ۱۲
- ۴۳۔ ایضاً، ص ۳۳
- ۴۴۔ ایضاً، ص ۶۵
- ۴۵۔ ایضاً، ص ۴۲
- ۴۶۔ ایضاً، ص ۱۲۴
- ۴۷۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۳۴
- ۴۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، ارمغانِ حجاز (اردو)، مشمولہ: کلیاتِ اقبال اردو، ص ۶
- ۴۹۔ محمد اقبال، ارمغانِ حجاز، ص ۱۴
- ۵۰۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، مثنوی اسرارِ خودی، مشمولہ: کلیاتِ اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز بارسوم، ۱۹۷۸ء) ص ۱۲، ۱۴، ۱۵،

۱۷

۵۱۔ محمد اقبال، اسرارِ خودی، ص ۴۱

۵۲۔ ایضاً، ص ۴۲

۵۳۔ ایضاً، ص ۱۴۲، ۴۴، ۴۵

۵۴۔ ایضاً، ص ۵۳، ۵۷

۵۵۔ ایضاً ص ۶۷، ۶۹

۵۶۔ ایضاً ص ۷۲

۵۷۔ ایضاً ص ۷۳

اقبال دا فلسفہ خودی

- ۰۱۔ عبداللہ، ڈاکٹر، سید، مطالعہ اقبال کے چند نئے رخ (لاہور: بزمِ اقبال طبع دوم، نومبر ۱۹۹۹ء) ص ۱۵۶
- ۰۲۔ شاہد اقبال کا مران، ڈاکٹر، اقبال دوستی (اسلام آباد: پورب اکادمی، طبع اول، اپریل ۲۰۰۹ء) ص ۲۳۲
- ۰۳۔ محمد رفیع الدین، ڈاکٹر، حکمتِ اقبال میں تصور خودی کا مقام، مشمولہ اقبالیات کے سوسال، مرتبین: ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی ودیگراں (اسلام آباد: اکادمی ادبیات ولاہور: اقبال اکادمی، طبع دوم، ۲۰۰۷ء) ص ۳۶۱
- محمد رفیع الدین، ڈاکٹر، حکمتِ اقبال (لاہور: اقبال اکیڈمی، بن بن سن) ص ۲
- ۰۴۔ وقار عظیم، سید، اقبال شاعر اور فلسفی (لاہور: اقبال اکیڈمی، بن بن سن) ص ۱۲
- ۰۵۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، خط بنام مہاراجہ کش پرشاد محرہ ۷ مارچ ۱۹۱۴ء، مشمولہ: کلیات مکاتیب اقبال (دہلی: اردو اکادمی، اشاعت چہارم ۱۹۹۳ء) ص ۲۸۰
- ۰۶۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، خط بنام گرامی محرہ ۱۳ جولائی ۱۹۱۴ء، مشمولہ: کلیات مکاتیب اقبال ص ۲۹۴
- ۰۷۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقا (سرگزشتِ اقبال) لاہور: بزمِ اقبال، اشاعت اول، اکتوبر ۱۹۹۸ء) ص ۶۹
- ۰۸۔ ایضاً ص ۷۳
- ۰۹۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، بار دوم، ۲۰۰۸ء) ص ۲۷۲
- ۱۰۔ میں شاعر مستقبل کی نوا ہوں۔
- ۱۱۔ ترجمہ: میں اپنے قدیم دوستوں سے مایوس ہوا۔ میرا طور معنی جل رہا ہے شاید کوئی کلیم نمودار ہو۔
- ۱۲۔ غلام حسین ذوالفقار، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقا..... ص ۷۵ تا ۷۶
- ۱۳۔ ایضاً ص ۷۸
- ۱۴۔ وحید الدین، فقیر سید، روزگار فقیر (جلد دوم)، لاہور: مکتبہ تعمیر انسانیت بن بن سن) ص ۴۲
- ۱۵۔ شاہد اقبال کا مران، اقبال دوستی ص ۲۳۵ تا ۲۳۶
- ۱۶۔ یوسف حسین خان، ڈاکٹر، رُوحِ اقبال (لاہور: القمرا نثر پرائز، بن بن سن، مارچ ۲۰۱۰ء) ص ۱۳۰ تا ۱۳۱
- ۱۷۔ وحید الدین، فقیر سید، روزگار فقیر (جلد اول) (لاہور: مکتبہ تعمیر انسانیت، بن بن سن) ص ۱۸۳
- ۱۸۔ غلام مصطفیٰ خان، ڈاکٹر، اقبال اور قرآن (لاہور: اقبال اکادمی، طبع ہفتم، ۲۰۰۷ء) ص ۵۱ تا ۵۳
- ۱۹۔ ایضاً ص ۵۱
- ۲۰۔ ایضاً ص ۵۲ تا ۵۵
- ۲۱۔ ایضاً ص ۷۴
- ۲۲۔ عبدالرحمن طارق، شیخ، پیامِ اقبال (دہلی: بن بن سن، ۱۹۳۸ء) ص ۵۳ تا ۵۴
- ۲۳۔ عابد حسین، ڈاکٹر، سید، مقالہ مشمولہ: ترجمانِ خودی (کراچی: مکتبہ تنویرات ادب بار دوم، ۱۹۵۶ء) ص ۲۵۲ تا ۲۵۳
- ۲۴۔ محمد عبدالرشید فاضل، ترجمانِ خودی، ص ۲۱۴

- ۲۵۔ عبد السلام ندوی، مولانا، اقبال کامل (اعظم گڑھ: دارالمصنفین، بن بن، سن) ص ۲۵۴
- ۲۶۔ سورۃ النساء، پارہ ۵، آیت ۵۹
- ۲۷۔ احمد رضا خان بریلوی رحمۃ اللہ علیہ، کنز الایمان ترجمہ قرآن مجید (گجرات: ادارہ کتب اسلامیہ، بن بن، سن) ص ۱۳۷
- ۲۸۔ سورۃ آل عمران، پارہ نمبر ۳، آیات ۳۱ تا ۳۲
- ۲۹۔ محمد کرم شاہ الازہری رحمۃ اللہ علیہ، پیر، ضیاء القرآن، جلد اول (الفاختہ الانعام) (لاہور: ضیاء القرآن پبلی کیشنز، بن بن، سن) ص (۲۲۳ تا ۲۲۴)
- ۳۰۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اسرار و رموز مشمولہ: شرح کلیات اقبال فارسی، مترتب، مترجم و شارح، پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی (لاہور: مکتبہ دانیال، بن بن، سن) ص ۵۷/۷ کلیات اقبال (فارسی) (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، برسوم، ۱۹۷۸ء) ص ۴۱
- ۳۱۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرار و رموز، ص ۶۷ (ترجمہ)؛ ص ۴۱ (متن/غ ع)
- ۳۲۔ ایضاً ص ۶۷ (ترجمہ)؛ ص ۴۲ (متن/غ ع)
- ۳۳۔ ایضاً ص ۷۷ (ترجمہ)؛ ص ۴۲ (متن)
- ۳۴۔ ایضاً ص ۷۸ (ترجمہ)؛ ص ۴۳ (متن)
- ۳۵۔ ایضاً ص ۷۹ (ترجمہ)؛ ص ۴۳ (متن)
- ۳۶۔ ایضاً ص ۸۰ (ترجمہ)؛ ص ۴۴ (متن)
- ۳۷۔ ایضاً ص ۸۱ (ترجمہ)؛ ص ۴۴، ۴۵ (متن)
- ۳۸۔ ایضاً ص ۸۲ (ترجمہ)؛ ص ۴۵ (متن)
- ۳۹۔ ایضاً ص ۸۲ (ترجمہ)؛ ص ۴۵ (متن)
- ۴۰۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، ضرب کلیم، مشمولہ: کلیات اقبال (اردو) (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز پبلشرز، بن بن، سن) ص (۵۴ تا ۵۴)
- ۴۱۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اسرار و رموز مشمولہ: شرح کلیات اقبال فارسی، مترتب، مترجم و شارح، پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی (لاہور: مکتبہ دانیال، بن بن، سن) ص ۳۶/۳ کلیات اقبال (فارسی) (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، برسوم، ۱۹۷۸ء) ص ۱۵، ۱۶
- ۴۲۔ ایضاً ص ۳۸ (ترجمہ)؛ ص ۱۶، ۱۷ (متن)
- ۴۳۔ ایضاً ص ۳۸ (ترجمہ)؛ ص ۱۷ (متن)
- ۴۴۔ ایضاً ص ۳۹ (ترجمہ)؛ ص ۱۷ (متن)
- ۴۵۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال (اردو) ص ۳۵۵
- ۴۶۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۳۸۶
- ۴۷۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، بانگ درا، مشمولہ: کلیات اقبال (اردو) ص ۲۷۸
- ۴۸۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرار و رموز، ص ۴۰ (ترجمہ)؛ ص ۱۸، ۱۹ (متن)
- ۴۹۔ ایضاً ص ۴۱ (ترجمہ)؛ ص ۱۹ (متن)
- ۵۰۔ ایضاً ص ۴۳ (ترجمہ)؛ ص ۲۰ (متن)
- ۵۱۔ ایضاً ص ۴۶ (ترجمہ)؛ ص ۲۱ (متن)
- ۵۲۔ ایضاً ص ۴۸ (ترجمہ)؛ ص ۲۲ (متن)

- ۵۳۔ وزیر آغا، ڈاکٹر، تصورات عشق و خرد اقبال کی نظر میں (لاہور: اقبال اکادمی، طبع پنجم، ۲۰۰۸ء) ص ۱۸۴
- ۵۴۔ محمد طاہر فاروقی، ڈاکٹر، اقبال اور محبت رسول ﷺ (لاہور: اقبال اکادمی، طبع ہفتم، ۲۰۰۸ء) ص ۶
- ۵۵۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۳۶۸
- ۵۶۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضرب کلیم، ص ۵۳۴
- ۵۷۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۴۱۱ تا ۴۱۲، بانگ درا، ص ۲۲۳
- ۵۸۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، ارمغانِ حجاز (اردو)، مشمولہ: کلیات اقبال، ص ۶۹۲
- ۵۹۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرار و رموز، ص ۴۹ (ترجمہ): ص ۲۳ (متن)
- ۶۰۔ ایضاً، ص ۵۰ (ترجمہ): ص ۲۳ (متن)
- ۶۱۔ ایضاً، ص ۵۱ (ترجمہ): ص ۲۴ (متن)
- ۶۲۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بانگ درا، ص ۱۹۱
- ۶۳۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضرب کلیم، ص ۴۸۲
- ۶۴۔ محمد یونس حسرت، حکایات اقبال، (لاہور: اقبال اکادمی، طبع دوم، ۲۰۰۹ء) ص ۲۳۷
- ۶۵۔ محمد یونس حسرت، حکایات اقبال، ص ۲۳۸
- ۶۶۔ ایضاً، ص ۲۳۸
- ۶۷۔ ایضاً، ص ۲۴۱
- ۶۸۔ ایضاً، ص ۲۴۴
- ۶۹۔ ایضاً، ص ۲۴۶
- ۷۰۔ ایضاً، ص ۲۴۸
- ۷۱۔ ایضاً، ص ۲۴۹
- ۷۲۔ ایضاً، ص ۲۵۱
- ۷۳۔ ایضاً، ص ۲۵۳
- ۷۴۔ عبداللہ، مطالعہ اقبال.....، ص ۲۰۷
- ۷۵۔ ایضاً، ص ۲۰۷
- ۷۶۔ جاوید اقبال، زندہ رُود، ص ۲۹۸
- ۷۷۔ عبداللہ، مطالعہ اقبال.....، ص ۲۰۷
- ۷۸۔ خط بنام ڈاکٹر نکلسن، محررہ ۲۴ جنوری ۱۹۲۱ء) مشمولہ: اقبال نامہ مجموعہ مکاتیب اقبال (لاہور: اقبال اکادمی، طبع نو، ۲۰۰۵ء) ص ۳۴۰
- ۷۹۔ اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، خط بنام نکلسن، ص ۳۴۰
- ۸۰۔ ایضاً، ص ۳۴۰ تا ۳۴۱
- ۸۱۔ ایضاً، ص ۳۵۰
- ۸۲۔ ایضاً، ص ۳۵۰
- ۸۳۔ غلام حسین ذوالفقار، اقبال کا ذہنی.....، ص ۱۶

۸۴۔ عبد السلام ندوی، اقبال کامل، ص ۲۹۲

اقبال و تصویرِ تعلیم

- ۰۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اقبال نامہ، مرتبہ: شیخ عطاء اللہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع نو/ یک جلدی، ۲۰۰۵ء) ص ۵۲۳ تا ۵۲۵
- ۰۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اقبال نامہ، ص ۵۲۵
- ۰۳۔ ایضاً، ص ۵۲۲ تا ۵۲۳
- ۰۴۔ ایضاً، ص ۵۲۲ تا ۵۲۸
- ۰۵۔ وحید قریشی، ڈاکٹر، اساسیاتِ اقبال (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار دوم، ۲۰۰۳ء) ص ۱۲۸
- ۰۶۔ وحید قریشی، اساسیاتِ اقبال، ص ۱۳۳
- ۰۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، تعلیم اور اس کے نتائج، مشمولہ: بانگِ درا، از: کلیاتِ اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بار پنجم، مارچ ۱۹۸۲ء) ص ۲۰۹
- ۰۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، مذہب، مشمولہ: بانگِ درا، کلیاتِ اقبال اردو، ص ۲۳۶
- ۰۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، دین و تعلیم، مشمولہ: ضربِ کلیم، کلیاتِ اقبال اردو، ص ۸۶
- ۱۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بالِ جبریل، مشمولہ: کلیاتِ اقبال اردو، ص ۳۶
- ۱۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بالِ جبریل، ص ۱۵
- ۱۲۔ وحید قریشی، اساسیاتِ اقبال، ص ۱۵۰
- ۱۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، دین و تعلیم، مشمولہ: ضربِ کلیم، ص ۸۶
- ۱۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، مدرسہ، مشمولہ: ضربِ کلیم، ص ۸۳
- ۱۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، کلیاتِ اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بار سوم، ۱۹۷۸ء) ص ۹۸۲
- ۱۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیاتِ اقبال فارسی، ص ۹۸۲
- ۱۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۶۸
- ۱۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ہندی مکتب، ضربِ کلیم، ص ۷۷
- ۱۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، تربیت، مشمولہ: ضربِ کلیم، ص ۷۹
- ۲۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اقبال نامہ، ص ۳۱۴
- ۲۱۔ محمد رفیق افضل، گفتارِ اقبال (لاہور: ادارہ تحقیقات پاکستان، بن، س، ن) ص ۲۲۴
- ۲۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، حرفِ اقبال، مرتبہ: لطیف احمد خان شروانی (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، بار اول، ۱۹۸۲ء) ص ۲۲۴
- ۲۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، مقالاتِ اقبال، مرتبہ: سید عبدالواحد معینی، محمد عبداللہ قریشی (لاہور: آئینہ ادب، بار دوم، ۱۹۸۸ء) ص ۱۳۵، ۱۳۶
- ۲۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، مقالاتِ اقبال، ص ۲۸۲
- ۲۵۔ ایضاً، ص ۳۸

اقبال دا تصور مرد کامل

- ۰۱۔ انور محمود خالد، ڈاکٹر، اقبال رحمۃ اللہ علیہ کا خصوصی مطالعہ (لاہور: علمی کتب خانہ، بن، سن، ص ۲۸۷)
- طالب حسین سیال، دانش اقبال رحمۃ اللہ علیہ کے چند پہلو (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، بار اول، ۲۰۰۶ء) ص ۱۵۵
- ۰۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اسرار خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بار سوم، ۱۹۷۳ء) ص ۴
- ۰۳۔ انور محمود خالد، ڈاکٹر، اقبال رحمۃ اللہ علیہ کا خصوصی مطالعہ، ص ۲۸۰
- ۰۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، بانگِ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، اشاعت پنجم، مارچ ۱۹۸۲ء) ص ۲۰۸
- ۰۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بال جبریل، ص ۹۷
- ۰۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بانگِ درا، ص ۲۷۱
- ۰۷۔ سورۃ الجاثیہ، آیت ۱۳
- ۰۸۔ غلام مصطفیٰ خان، ڈاکٹر، اقبال اور قرآن (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع ہفتم، ۲۰۰۷ء) ص ۵۹
- ۰۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرار خودی، ص ۳۴
- ۱۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، ضربِ کلیم، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، اشاعت پنجم، ۱۹۷۳ء) ص ۴۰
- ۱۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۳۵
- ۱۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بانگِ درا، ص ۲۷۴
- ۱۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۵۲
- ۱۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۹۴
- ۱۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۴۱
- ۱۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۳۴
- ۱۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۶۷
- ۱۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۴۴
- ۱۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۸۳
- ۲۰۔ یوسف حسین خان، ڈاکٹر، روح اقبال (لاہور: القمر انٹرنیشنل پرائز، بن، مارچ ۲۰۱۰ء) ص ۱۴۹
- ۲۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۱۰
- ۲۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، زبورِ مجسم، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۵۲۰
- ۲۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بانگِ درا، ص ۲۶۸
- ۲۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۱۲۹/۵۹۱
- ۲۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۹۷
- ۲۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۴۵
- ۲۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۶۰/۵۲۲
- ۲۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضربِ کلیم، ص ۳۱
- ۲۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بانگِ درا، ص ۲۷۰

- ۳۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۱۷
- ۳۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۴۸
- ۳۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضرب کلیم، ص ۵۱
- ۳۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۵۹
- ۳۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بانگ درا، ص ۲۵۲
- ۳۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، ص ۱۶۰/۴۵۲
- ۳۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضرب کلیم، ص ۴۵
- ۳۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ارمغانِ حجاز، ص ۳۸/۶۸۰
- ۳۸۔ عبدالسلام ندوی، مولانا، اقبالِ کامل (لاہور: الفیصل ناشران، بن، فروری ۲۰۰۸ء) ص ۲۷۲
- ۳۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرارِ خودی، ص ۴۶
- ۴۰۔ غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقا (لاہور: بزمِ اقبال، باراول، اکتوبر ۱۹۹۸ء) ص ۱۶
- ۴۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اقبال نامہ (مجموعہ مکاتیب اقبال)، مرتبہ: شیخ عطاء اللہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع نو (یک جلدی)، ۲۰۰۵ء) ص ۳۴۰
- ۴۲۔ یوسف حسین خان، روحِ اقبال، ص ۱۸۳ تا ۱۸۴
- ۴۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بال جبریل، ص ۹۷/۳۸۹
- ۴۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، فلسفہ، مترجم: میر حسن الدین (کراچی: بنفس اکیڈمی، بارششم، جنوری ۱۹۶۹ء) ص ۲۱۶
- ۴۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، فلسفہ، ص ۲۱۸ تا ۲۲۰
- ۴۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، فلسفہ، ص ۲۱۵
- ۴۷۔ عبدالسلام ندوی، اقبالِ کامل، ص ۲۸۱
- رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت، مرتبین، اقبالیات کے سوسال (لاہور: اقبال اکادمی، بار دوم، ۲۰۰۷ء) ص ۹۵۳ تا ۹۵۰
- وزیر آغا، ڈاکٹر، تصوراتِ عشق و خرد اقبال کی نظر میں (لاہور: اقبال اکادمی، بار پنجم، ۲۰۰۸ء) ص ۳۴
- ۴۸۔ عبدالسلام ندوی، اقبالِ کامل، ص ۲۸۲
- ۴۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۷۰
- ۵۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اقبال کے حضور نشستیں اور گفتگوئیں، مرتبہ: سید نذیر نیازی (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار چہارم، ۲۰۰۷ء) ص ۳۴
- ۵۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اقبال کے حضور.....، ص ۶۵
- ۵۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، تشکیلِ جدید الہیاتِ اسلامیہ (خطبات)، مترجم: سید نذیر نیازی (لاہور: بزمِ اقبال، بن، جنوری ۲۰۱۰ء) ص ۲۷ تا ۲۸
- ۵۳۔ وزیر آغا، تصوراتِ عشق و خرد، ص ۳۴
- ۵۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۸۰۳
- ۵۵۔ ایضاً، ص ۶۰۷

- ۵۶۔ ایضاً، ص ۶۰۷
- ۵۷۔ ایضاً، ص ۶۰۷
- ۵۸۔ ایضاً، ص ۶۰۷
- ۵۹۔ ایضاً، ص ۹۶۰، ۹۵۸
- ۶۰۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، رومی اور اقبال، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال (لاہور: اقبال اکادمی، باردوم، ۲۰۰۷ء) ص ۸۷۱
- ۶۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۵۵
- ۶۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضرب کلیم، ص ۱۲۷
- ۶۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۳۳۶
- ۶۴۔ عبدالسلام ندوی، اقبال کامل، ۲۹۰

اقبال کا تصور زمان و مکان

- ۰۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، تشکیل جدید الہیات اسلامیہ، مترجم: سید نذیر نیازی، (لاہور: بزم اقبال، بن، جنوری ۲۰۱۰ء)، ص ۱۸۴
- ۰۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، تشکیل جدید.....، ص ۷۷
- ۰۳۔ رضی الدین صدیقی، ڈاکٹر، اقبال کا تصور زمان و مکان اور دوسرے مضامین (لاہور: مجلس ترقی ادب، طبع دوم، جون ۲۰۰۲ء)، ص ۸۷، ۸۷
- ۰۴۔ رضی الدین صدیقی، اقبال کا تصور زمان و مکان اور دوسرے مضامین، ص ۸۸
- ۰۵۔ ایضاً، ص ۸۶
- ۰۶۔ ایضاً، ص ۹۰
- ۰۷۔ انور محمود خالد، ڈاکٹر، پروفیسر، اقبال کا خصوصی مطالعہ (لاہور: علمی کتب خانہ، بن، سن) ص ۱۱۷
- وزیر آغا، ڈاکٹر، تصورات عشق و خرد، اقبال کی نظر میں (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع پنجم، ۲۰۰۸ء) ص ۱۳۸ تا ۱۴۱
- ۰۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، طبع پنجم، ۱۹۸۳ء)، ص ۱۲۶/۴۱۸
- ۰۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، تشکیل جدید.....، ص ۱۰۴
- ۱۰۔ وزیر آغا، تصورات عشق و خرد، اقبال کی نظر میں، ص ۱۳۸
- ۱۱۔ ایضاً، ص ۱۳۹
- ۱۲۔ ایضاً، ص ۱۳۹
- ۱۳۔ ایضاً، ص ۱۴۱، ۱۴۲
- رضی الدین صدیقی، اقبال کا تصور زمان و مکان اور دوسرے مضامین، ص ۹۶
- ۱۴۔ وزیر آغا، تصورات عشق و خرد، اقبال کی نظر میں، ص ۱۴۰، ۱۴۱
- ۱۵۔ رضی الدین صدیقی، اقبال کا تصور زمان و مکان اور دوسرے مضامین، ص ۹۵، ۹۶
- ۱۶۔ صحیح مسلم: حدیث نمبر ۵۸۶۶، راوی، حضرت ابو ہریرہؓ

- ۱۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، کلیات اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، طبع سوم، ۱۹۷۸ء)، ص ۶۱۲
- ۱۸۔ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ، شیخ، سید، قصدیہ غوثیہ، مشمولہ: مخزن الاسرار، مرتبہ: فقیر نور محمد سرور قادری کلاچی رحمۃ اللہ علیہ (کلاچی ضلع ڈیرہ اسماعیل خان: عرفان پبلی کیشنز، بار دوم، ۱۹۹۳ء)، ص ۳۶۹، ۳۷۲
- ۱۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۶۱۱
- ۲۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۶۱۳
- ۲۱۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، خطبات اقبال..... تسہیل و تفہیم (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، ب، ن، ۲۰۰۹ء)، ص ۵۲
- ۲۲۔ انور محمود خالد، اقبال کا خصوصی مطالعہ، ص ۱۱۸
- ۲۳۔ ایضاً، ص ۱۱۹
- ۲۴۔ رضی الدین صدیقی، تصور زمان و مکان اور دوسرے مضامین، ص ۱۱۷
- ۲۵۔ ایضاً، ص ۱۲۰
- ۲۶۔ ایضاً، ص ۱۲۱، ۱۲۲
- ۲۷۔ یوسف حسین خان، ڈاکٹر، روح اقبال (لاہور: القمر انٹرنیشنل پرائز، ب، ن، مارچ ۲۰۱۰ء)، ص ۲۲۵
- ۲۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۹۳/۳۸۵
- ۲۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضرب کلیم، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۱۵/۴۷
- ۳۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، زبور عجم، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۴۰۹
- ۳۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، جاوید نامہ، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۲۶/۶۱۴، ۲۵/۶۱۳
- ۳۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرار خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۷۱، ۷۲
- ۳۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۱۲۹/۴۲۱، ۱۳۰/۴۲۲
- ۳۴۔ یوسف حسین خان، روح اقبال، ص ۴۲۶، ۴۲۷
- ۳۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرار خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۷۱، ۷۲
- ۳۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، پیام مشرق، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۲۶۰/۹۰
- ۳۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اسرار خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۷۱، ۷۲

اقبال و تصویر ریاست

1. David. R, Long Man Dictionary of Contemporary English, (USA, New York: Long Man Corpus, new Edition, 1990), P.191
2. David. R, Long Man Dictionary, P.271
- ۳۔ وارث سرہندی، مرتب علمی اردو لغت (لاہور: علمی کتب خانہ، ب، ن، ۱۹۹۶ء)، ص ۱۰۸
4. David. r, Long Man dictionary, P.1360
- ۵۔ وارث سرہندی، علمی اردو لغت، ص ۱۰۸
6. Neufeldt, Victoria; Guralink, David B, Webster's New World College Dictionary (USA / New York: Macmillan, Inc Third Edition, 1947), P.492
- ۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اقبال نامہ (مجموعہ مکاتیب اقبال) مرتبہ: شیخ عطاء اللہ، (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع نو (یک جلدی)، ۲۰۰۵ء، ص ۵۷۹

- ۰۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اقبال نامہ، ص ۲۴۳
- ۰۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، اقبال کے حضور (نشستیں اور گفتگوئیں)، مرتبہ: سید نذیر نیازی، (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع چہارم، ۲۰۰۷ء)، ص ۷۴
- ۱۰۔ ایضاً، ص ۷۳، ۷۴
- ۱۱۔ ایضاً، ص ۷۷
- ۱۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، بال جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، اشاعت پنجم، مارچ ۱۹۸۲ء) ص ۳۷۰
- ۱۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ، کلیات اقبال فارسی، (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، طبع سوم، ۱۹۷۸ء) ص ۸۸۱
- ۱۴۔ علی گیلانی، سید، اقبال: روح دین کا شناسا، (لاہور: منشورات، طبع اول، نومبر ۲۰۰۹ء) ص ۱۴۳
- ۱۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ص ۲۶۳
- ۱۶۔ ایضاً، ص ۲۶۲
- ۱۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۳۷۵
- ۱۸۔ شاہد اقبال کامران، ڈاکٹر، اقبال دوستی، (اسلام آباد: پورب اکادمی، طبع اول، مارچ ۲۰۰۹ء) ص ۱۵۴
- ۱۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، ص ۳۸۵
- ۲۰۔ ایضاً، ص ۸۲۵
- ۲۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بال جبریل، ص ۲۹۱
- ۲۲۔ ایضاً، ص ۱۰۸/۴۰۰
- ۲۳۔ عبدالحکیم، ڈاکٹر، خلیفہ، فکر اقبال (لاہور: بزم اقبال، طبع ہشتم، نومبر ۲۰۰۵ء) ص ۱۸۹
- ۲۴۔ رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت، مرتبین، اقبالیات کے سوسال (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع دوم، ۲۰۰۷ء) ص ۶۴۰
- ۲۵۔ عبد اللہ، ڈاکٹر، سید، مطالعہ اقبال کے چند نئے رخ (لاہور: بزم اقبال اشاعت دوم، نومبر ۱۹۹۹ء) ص ۷۸
- ۲۶۔ ایوب صابر، اقبال کی فکری تشکیل، (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، اشاعت اول، ۲۰۰۷ء) ص ۳۰۸
- ۲۷۔ شاہد اقبال کامران، اقبال دوستی، ص ۱۵۶ تا ۱۵۸
- ۲۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بال جبریل، ص ۱۰۸/۴۰۰، ۱۰۷/۳۹۹
- ۲۹۔ ایضاً، ص ۱۰۸/۴۰۰
- ۳۰۔ ایضاً، ص ۱۰۹/۴۰۱
- ۳۱۔ ایضاً، ص ۱۱۰/۴۰۲، ۱۰۹/۴۰۱
- ۳۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ضرب کلیم، ص ۶۳/۵۲۵
- ۳۳۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ارمغانِ حجاز اردو، ص ۱۲/۶۵۴
- ۳۴۔ ایضاً، ص ۱۳/۶۵۵، ۱۵/۶۵۷
- ۳۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ضرب کلیم، ص ۱۳۶/۵۹۸
- ۳۶۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، جاوید نامہ، ص ۶۵/۶۵۳

- ۳۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ضرب کلیم، ص ۱۴۳/۶۰۵، ۱۴۲/۶۰۴، ص ۱۴۳/۶۰۵، ۱۴۲/۶۰۴
- ۳۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بال جبریل، ص ۴۰/۳۳۲
- ۳۹۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، جاوید نامہ، ص ۶۵/۶۵۳
- ۴۰۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ارمغانِ حجاز اردو، ص ۹/۶۵۱
- ۴۱۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بال جبریل، ص ۱۵۰/۴۴۲، ۱۵۱/۴۴۳
- ۴۲۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، ضرب کلیم، ص ۱۴۹/۶۱۱
- ۴۳۔ انور محمود خالد، ڈاکٹر، پروفیسر، اقبال کا خصوصی مطالعہ (لاہور: علمی کتب خانہ، بن بن، سن) ص ۳۱۳
- ۴۴۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، اقبال نامہ، ص ۵۸۰
- ۴۵۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال اردو، بال جبریل، ص ۱۱۸/۴۱۰
- ۴۶۔ فاروق سے مراد شاہ مصر ہے۔
- ۴۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، کلیات اقبال فارسی، ارمغانِ حجاز فارسی، ص ۷۸/۹۶۰
- ۴۸۔ ایضاً، ص ۹/۹۶۱
- ۴۹۔ ایضاً، ص ۹۰/۹۷۲
- 50- Muhammad Iqbal , Dr, Allama, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, (Lahore: Institute of Islamic Culture, 7th Edition, 2009), P.140
- ۵۱۔ یوسف حسین خان، رُوحِ اقبال، ص ۲۴۹

اقبال کا تصور فنون لطیفہ

01. H.W. Fowler, F.G. Fowler, R.E. Allam, Editors. The Concise Oxford Dictionary of Current English (USA: Oxford University Press, Eighth Edition, 1990), P.60
- ۰۲۔ فرمان فتح پوری، ڈاکٹر، اقبال سب کے لیے (کراچی: اردو اکیڈمی سندھ، بار اول، ۱۹۷۸ء)، ص ۲۰۰
- ۰۳۔ انور محمود خالد، ڈاکٹر، اقبال کا خصوصی مطالعہ (لاہور: علمی کتب خانہ، بن بن، سن) ص ۳۸۱
- ۰۴۔ امام مسلم، صحیح مسلم (۱) (جلد اول)، کتاب الایمان
- ۰۵۔ قرآن حکیم، النور (۲۴: ۳۵)
- ۰۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر، علامہ، ضرب کلیم، مضمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بار پنجم، مارچ ۱۹۸۲ء) ص ۱۳۳
- ۰۷۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ضرب کلیم، ص ۱۰۰/۵۶۲
- ۰۸۔ محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، بال جبریل، مضمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۱۲/۳۰۴
- ۰۹۔ انور محمود خالد، اقبال کا خصوصی مطالعہ، ص ۳۷۹، ۳۸۰
10. H.W. Fowler and others, Oxford Dictionary, P.692
- ۱۱۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، زندہ رُود (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، بار دوم، ۲۰۰۸ء) ص ۲۴۱
- ۱۲۔ محمد اقبال، ڈاکٹر، مقالات اقبال، مرتب: سید عبدالواحد معینی (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار دوم، ۱۹۸۸ء) ص ۲۳۰
- ۱۳۔ محمد اقبال، مقالات اقبال، ص ۲۳۰
- ۱۴۔ محمد اقبال، مقالات اقبال، ص ۲۳۰ تا ۲۳۱

- ۱۵۔ محمد اقبال، مقالات اقبال، ص ۲۳۲
- ۱۶۔ ابن میری شمل، پروفیسر ڈاکٹر، شہپر جریل (لاہور: گلوب پبلشرز، بن، ۱۹۸۵ء) ص ۸۶
- ۱۷۔ جاوید اقبال، ڈاکٹر، مقالات جاوید (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۲۰۱۱ء) ص ۲۷۴
- ۱۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، شذرات فکر اقبال، مرتب: ڈاکٹر جسٹس جاوید اقبال، مترجم: ڈاکٹر افتخار احمد صدیقی (لاہور: مجلس ترقی ادب، باردوم، مئی ۱۹۸۳ء) ص ۱۱۷
- ۱۹۔ محمد اقبال، شذرات فکر اقبال، ص ۱۲۶
- ۲۰۔ محمد اقبال، شذرات فکر اقبال، ص ۱۲۶
- ۲۱۔ فرمان فتح پوری، اقبال سب کے لیے، ص ۲۱۱
- ۲۲۔ قاضی عبدالرحمن ہاشمی، شعریات اقبال (لاہور: سفینہ ادب، باراول، سن) ص ۷۷
- ۲۳۔ عبدالواحد، سید، نعیم اللہ ملک، اقبال فکر اور فن (لاہور: ابو ذریعہ پبلی کیشنز، باراول، نومبر ۲۰۰۸ء) ص ۱۱۵
- ۲۴۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اقبال نامہ، مرتب: شیخ عطاء اللہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بارنو، ۲۰۰۵ء) ص ۱۳۲ تا ۱۳۳
- ۲۵۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، رموز بے خودی مشمولہ: کلیات اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارسوم، ۱۹۷۳ء) ص ۱۶۸
- ۲۶۔ عبدالرشید، میاں، سلیس اردو ترجمہ کلیات اقبال فارسی (جلد اول) (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، باراول، ۱۹۹۲ء) ص ۳۶۵
- ۲۷۔ حیران خٹک، اقبال اور دعوت دین (اسلام آباد: دعوت اکیدی بین الاقوامی اسلامی یونیورسٹی، باراول، مارچ ۲۰۰۶ء) ص ۱۳۵
- ۲۸۔ ابوالحسن ندوی، سید نقوش اقبال (کراچی: مجلس نشریات اسلام، باراول، سن) ص ۹۵
- ۲۹۔ رفیق خاور، اقبال کا فارسی کلام ایک مطالعہ (لاہور: بزم اقبال، باراول، جولائی ۱۹۸۸ء) ص ۳۱۵
- ۳۰۔ ایضاً، ص ۳۱۷
- ۳۱۔ ایضاً، ص ۳۱۸
- ۳۲۔ ایوب صابر، ڈاکٹر، کلام اقبال پر فی اعتراضات۔ ایک جائزہ (اسلام آباد: پورب اکادمی، باراول، مارچ ۲۰۱۰ء) ص ۷ تا ۷
- ۳۳۔ احمد ندیم قاسمی، اقبال کا نظریہ شعر، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، مرتبہ: ڈاکٹر رفیع الدین، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم، ۲۰۰۷ء) ص ۲۰۸ تا ۲۰۹
- ۳۴۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، گلشن راز جدید، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۱۳۶/۵۳۸
- ۳۵۔ عبدالرشید، میاں، ترجمہ کلیات اقبال فارسی، جلد اول، ص ۲۹۳/۱۰۸۵
- ۳۶۔ شوکت سبزواری، ڈاکٹر سید، اقبال: آفاقی شاعر، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، ص ۲۳۲
- ۳۷۔ محمد منور، پروفیسر، توازن: اقبال کی شاعری کا ایک پہلو، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، ص ۱۸۷ تا ۱۸۹
- ۳۸۔ قرآن حکیم، سورۃ الملک (۳: ۶۷)
- ۳۹۔ قرآن حکیم، سورۃ القمر (۴۹: ۵۴)
- ۴۰۔ قرآن حکیم، سورۃ الرحمن (۸۵: ۵۵)
- ۴۱۔ قرآن حکیم، سورۃ الشعرا (۲۶: ۲۲۴ تا ۲۲۷)
- ۴۲۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، انوار اقبال، مرتب: بشیر احمد ڈار (لاہور: اقبال اکادمی، باراول، ۱۹۷۷ء) ص ۱۹۲ تا ۱۹۳
- ۴۳۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اقبال نامہ، مرتب: عطاء اللہ شیخ (لاہور: اقبال اکادمی، بارنو، ۲۰۰۵ء) ص ۲۵۶
- ۴۴۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۴۵۸

- ۴۵۔ محمد اقبال، انوارِ اقبال، ص ۲۸۷
- ۴۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، مکتب اقبال بنام گرامی (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بن، ۱۹۴۹ء) ص ۷۹
- ۴۷۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۵۷/۱۱
- ۴۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، بانگِ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۶۱
- ۴۹۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۶۱
- ۵۰۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۱۱۴
- ۵۱۔ ایضاً، ص ۱۰۰
- ۵۲۔ عبداللہ، ڈاکٹر سید، مسائل اقبال (لاہور: مغربی پاکستان اکیڈمی، باردوم، جون ۱۹۸۷ء) ص ۲۹۳
- ۵۳۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۱۰۰/۵۶۲، ۱۰۱/۵۶۳
- ۵۴۔ سلیم احمد، اقبال کا مجرہ فن، مشمولہ: اقبالیات کے سو سال، ص ۲۰۹
- ۵۵۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۵۸۴
- ۵۶۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، گفتارِ اقبال، مرتب: محمد رفیق افضل (لاہور: ادارہ تحقیقات پاکستان، باراول، جنوری ۱۹۶۹ء) ص ۱۲۹، ۱۶۵
- ۵۷۔ صدیق جاوید، ڈاکٹر، اقبال پر تحقیقی مقالے (لاہور: بزمِ اقبال، باراول، ۱۹۸۸ء) ص ۱۴۱
- ۵۸۔ عبدالکیم، ڈاکٹر خلیفہ، فکرِ اقبال (لاہور: بزمِ اقبال، بارہشتم، نومبر ۲۰۰۵ء) ص ۴۲۳
- ۵۹۔ عبدالغنی، ڈاکٹر، اقبال کا نظامِ فن (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم ۱۹۹۰ء) ص ۳۸۳
- ۶۰۔ محمد اقبال، بالِ جبریل، ص ۹۲
- ۶۱۔ ایضاً، ص ۹۴
- ۶۲۔ ایضاً، ص ۹۴
- ۶۳۔ ایضاً، ص ۹۵
- ۶۴۔ ایضاً، ص ۹۶ تا ۹۷
- ۶۵۔ عبدالغنی، اقبال کا نظامِ فن، ص ۳۹۲
- ۶۶۔ محمد اقبال، بالِ جبریل، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۹۷
- ۶۷۔ ایضاً، ص ۹۸/۳۹۰
- ۶۸۔ ایضاً، ص ۳۹۲/۱۰۰، ۳۹۳/۱۰۱
- ۶۹۔ گوپی چند نارنگ، اقبال کا فن (لاہور: سنگِ میل پبلی کیشنز، باراول، ۲۰۱۰ء) ص ۶۴
- ۷۰۔ محمد اقبال، بندگی نامہ، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۶/۱۸۴، ۷/۱۸۵
- ۷۱۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۱۱
- ۷۲۔ ایضاً، ص ۱۸۹
- ۷۳۔ محمد اقبال، بالِ جبریل، ص ۲۴
- ۷۴۔ محمد اقبال، بندگی نامہ، ص ۵۸/۱۹۵
- ۷۵۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۱۲۳، ۱۲۴
- ۷۶۔ ایضاً، ص ۱۲۸، ۱۲۹

- ۷۷۔ ایضاً، ص ۱۲۸
- ۷۸۔ ایضاً، ص ۱۱۸، ۱۱۹
- ۷۹۔ ضیاء الدین احمد، پروفیسر، اقبال کافن اور فلسفہ (لاہور: ہزیم اقبال، بن، دسمبر ۲۰۰۱ء) ص ۴۹
- ۸۰۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اسرارِ خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۳۵
- ۸۱۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۱۲۴
- ۸۲۔ ایضاً، ص ۱۱۶
- ۸۳۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۵۹۱
- ۸۴۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۲۳۵ تا ۲۳۶
- ۸۵۔ ابن احمد نقوی، فکر اقبال (انڈیا (یو۔ پی): جامعہ عالیہ عربیہ میوننا تھ: بھنجن، باراول، نومبر ۲۰۰۰ء) ص ۲۵۰
- ۸۶۔ عبدالشکور احسن، ڈاکٹر، اقبال کی فارسی شاعری کا تنقیدی جائزہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۱۹۷۷ء) ص ۱۳۶ تا ۱۳۷
- ۸۷۔ محمد اقبال، ہندگی نامہ، ص ۵۷۸/۱۸۶
- ۸۸۔ ایضاً، ص ۵۷۹/۱۸۷ تا ۵۸۰/۱۸۸
- ۸۹۔ ایضاً، ص ۵۸۰/۱۸۸
- ۹۰۔ ایضاً، ص ۵۸۰/۱۸۸ تا ۵۸۱/۱۸۹
- ۹۱۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۱۱۹
- ۹۲۔ ایضاً، ص ۱۳۱
- ۹۳۔ ایضاً، ص ۱۲۵
- ۹۴۔ ایضاً، ص ۷۸
- ۹۵۔ محمد اقبال، ہندگی نامہ، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۵۷۵/۱۸۳
- ۹۶۔ محمد اقبال، بال جبریل، ص ۳۸۸/۹۶
- ۹۷۔ محمد اقبال، ہندگی نامہ، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۵۷۶/۱۸۴، ۵۷۷/۱۸۵
- ۹۸۔ ایضاً، ص ۵۸۵/۱۹۳
- ۹۹۔ ایضاً، ص ۵۸۶/۱۹۴
- ۱۰۰۔ ایضاً، ص ۵۸۷/۱۹۵، ۵۸۶/۱۹۴
- ۱۰۱۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۵۶۴/۱۰۲، ۵۶۵/۱۰۳
- ۱۰۲۔ ایضاً، ص ۱۱۹
- ۱۰۳۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۰۳

اقبال و تصویر قومیت

- ۰۱۔ عبداللہ، ڈاکٹر سید، مسائل اقبال (لاہور: مغربی پاکستان اکیڈمی، باردوم، جون ۱۹۷۷ء) ص ۳۳۲ تا ۳۳۳
- ۰۲۔ ایضاً، ص ۳۴۷
- ۰۳۔ ایضاً، ص ۳۴۷

- ۰۴۔ ایضاً، ص ۳۴۷
- ۰۵۔ ایضاً، ص ۳۴۸
- ۰۶۔ شاہد اقبال کا مران، ڈاکٹر پروفیسر، اقبال دوستی (اسلام آباد، پورب اکادمی، باراول، اپریل ۲۰۰۹ء) ص ۸۴
- 07- Muhammad Iqbal, Discourses of Iqbal, compiled and edited by Shahid Husain Razzaqi (Lahore: Iqbal Academy Pakistan, Second Edition, 2003) P.99-100
- ۰۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، حرف اقبال، مترتب: لطیف احمد خان شروانی (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، باراول، اگست ۱۹۸۴ء) ص ۵۰
- ۰۹۔ شاہد اقبال کا مران، اقبال دوستی، ص ۱۰۸
- ۱۰۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اقبال نامہ، مرتب: شیخ عطاء اللہ (لاہور: اقبال اکادمی، بارنلو، ۲۰۰۵ء) ص ۳۰
- ۱۱۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۳۷۷
- ۱۲۔ محمد اقبال ڈاکٹر علامہ، بانگِ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام اینڈ سنز، بارپنجم، مارچ ۸۲ء) ص ۲۴۸
- ۱۳۔ محمد اقبال، اقبال نامہ، ص ۲۱۸
- ۱۴۔ ایوب صابر، پروفیسر ڈاکٹر، تصور پاکستان (علامہ اقبال پرائمر اعتراضات کا جائزہ) (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، باراول، فروری ۲۰۰۴ء) ص ۴۷ تا ۴۵
- ۱۵۔ محمد اقبال، بانگِ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۱۶۰ تا ۱۶۱
- ۱۶۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۶۴
- ۱۷۔ غلام رسول مہر، مولانا، مطالب کلام اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بن، سن) ص ۱۳۹
- محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، بانگِ درا، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۸۳
- ۱۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، شذراتِ فکر اقبال، مرتبہ: ڈاکٹر جاوید اقبال، مترجمہ: ڈاکٹر افتخار احمد صدیقی (لاہور: مجلس ترقی ادب، باردوم، مئی ۱۹۸۳ء) ص ۸۳
- ۱۹۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۰۱
- ۲۰۔ ایضاً، ص ۲۰۵
- ۲۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، ضربِ کلیم، مشمولہ: کلیات اقبال اردو، ص ۵۸/۵۲۰
- ۲۲۔ کنیز فاطمہ یوسف، ڈاکٹر، اقبال اور عصری مسائل (لاہور: سنگِ میل پبلی کیشنز، باراول، ۲۰۰۵ء) ص ۲۰۵ تا ۲۱۴
- ۲۳۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۵۸/۵۲۰
- ۲۴۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۵۴
- ۲۵۔ ایضاً، ص ۱۶۵
- ۲۶۔ ایضاً، ص ۲۰۱
- ۲۷۔ ایضاً، ص ۲۰۲
- ۲۸۔ ایضاً، ص ۲۰۴، ۲۰۳
- ۲۹۔ ایضاً، ص ۲۰۸
- ۳۰۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اسرارِ خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بن، سن ۱۹۷۳ء) ص ۶۵
- ۳۱۔ عبدالرشید، میاں، ترجمہ کلیات اقبال فارسی جلد اول (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، باراول، ۱۹۹۲ء) ص ۱۵۷

- ۳۲۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، رموزِ بے خودی، مضمون: کلیاتِ اقبال فارسی، ص ۸۶
- ۳۳۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۳۹
- ۳۴۔ محمد اقبال، رموزِ بے خودی، ص ۱۱۶ تا ۱۱۵
- ۳۵۔ کنیز فاطمہ یوسف، ڈاکٹر، اقبال اور عصری مسائل، ص ۲۵۹
- ۳۶۔ فرمان فتح پوری، ڈاکٹر، اقبال سب کے لیے (کراچی، اردو اکیڈمی سندھ، باراول، ۱۹۷۸ء) ص ۱۵۵
- احمد میاں اختر، قاضی، اقبالیات کا تنقیدی جائزہ (کراچی: اقبال اکیڈمی، بن، ۱۹۶۵ء) ص ۲۴ تا ۲۵
- ۳۷۔ فرمان فتح پوری، اقبال سب کے لیے، ص ۱۹۳
- ۳۸۔ ضیاء الدین احمد، پروفیسر، اقبال کا فن اور فلسفہ (لاہور: بزمِ اقبال، باراول، دسمبر ۲۰۰۱ء) ص ۲۳ تا ۲۴
- ۳۹۔ فتح محمد ملک، پروفیسر، اقبال۔ فکر و عمل (لاہور: بزمِ اقبال، باراول، جون ۸۵ء) ص ۸۸ تا ۸۷
- ۴۰۔ فتح محمد ملک، اقبال۔ فکر و عمل، ص ۹۱
- ۴۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، پس چہ باید اے اقوامِ مشرق، مضمون: کلیاتِ اقبال فارسی، ص ۸۱۳ تا ۸۱۵/۱۹
- ۴۲۔ فتح محمد ملک، پروفیسر، اقبال کے سیاسی تصورات (لاہور: دوست پبلی کیشنز، باراول، ۲۰۱۳ء) ص ۲۰ تا ۲۲
- ۴۳۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، جاوید نامہ، مضمون: کلیاتِ اقبال فارسی، ص ۶/۶۶۲
- ۴۴۔ فتح محمد ملک، اقبال کے سیاسی تصورات، ص ۳۴
- ۴۵۔ فتح محمد ملک، پروفیسر، اقبال فراموشی، مضمون: کھوئے ہوؤں کی جستجو (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، باراول، ۲۰۱۳ء) ص ۱۸۸
- ۴۶۔ محمد شمس الدین صدیقی، ڈاکٹر، اقبال: اور جہانِ امروز، مضمون: اقبال ۸۶ء، مرتبہ: ڈاکٹر وحید عشرت (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۹۰ء) ص ۲۶۶

اقبال دا تصورِ جمہوریت

- ۰۱۔ محمد حنیف ندوی، اساسیاتِ اسلام (لاہور: ادارہ ثقافتِ اسلامیہ، بن، ۱۹۷۳ء) ص ۲۰۵
- عبدالحمیم، ڈاکٹر خلیفہ، فکرِ اقبال، (لاہور: بزمِ اقبال، بارہ ہفتم، نومبر ۲۰۰۵ء) ص ۲۱۵
- ۰۲۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، بانگِ درا، مضمون: کلیاتِ اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارہ ہفتم، مارچ ۱۹۸۲ء) ص ۲۶۱
- ۰۳۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۶۲، ۲۶۱
- ۰۴۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، پیامِ مشرق، مضمون: کلیاتِ اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارہ ہفتم، ۱۹۸۵ء) ص ۳۰۵
- ۰۵۔ محمد اقبال، زبورِ عجم، مضمون: کلیاتِ اقبال فارسی، ص ۵۵۹ تا ۵۶۰
- ۰۶۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، مضمون: کلیاتِ اقبال فارسی، ص ۶۱۰، ۶۱۱
- ۰۷۔ محمد اقبال، ارمغانِ حجاز اردو، مضمون: کلیاتِ اقبال اردو، ص ۶۵۰
- ۰۸۔ محمد اقبال، ارمغانِ حجاز اردو، ص ۶۴۹
- ۰۹۔ محمد اقبال، بانگِ درا، ص ۲۹۰
- ۱۰۔ محمد اقبال، ضربِ کلیم، ص ۶۲۲
- ۱۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، تشکیلِ جدید الہیاتِ اسلامیہ، مترجم: سید نذیر نیازی (لاہور: بزمِ اقبال، بن، جنوری ۲۰۱۰ء) ص ۲۶۸
- ۱۲۔ وحید عشرت، ڈاکٹر، اقبال اور جمہوریت، مضمون: اقبال ۸۶ء (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۱۹۹۰ء) ص ۲۸۳

- ۱۳۔ وحید عشرت، اقبال اور جمہوریت، ص ۲۸ تا ۲۸۸
- ۱۴۔ محمد اقبال، تشکیل جدید الہیات اسلامیہ، ص ۲۶۳ تا ۲۶۸
- ۱۵۔ ایضاً، ص ۲۴۵ تا ۲۴۶
- ۱۶۔ ایضاً، ص ۲۴۶
- ۱۷۔ ایضاً، ص ۲۴۲ تا ۲۴۳
- ۱۸۔ ایضاً، ص ۲۷۵
- ۱۹۔ ایضاً، ص ۲۴۲
- ۲۰۔ ایضاً، ص ۲۷۶
- ۲۱۔ ایضاً، ص ۲۷۷
- ۲۲۔ ایضاً، ص ۲۷۶
- ۲۳۔ صحیح بخاری، کتاب النکاح، حدیث ۵۱۸۸
- ۲۴۔ قرآن حکیم: سورۃ النساء (۴: ۵۸)
- ۲۵۔ قرآن حکیم: سورۃ النساء (۴: ۵۹)
- ۲۶۔ صحیح بخاری
- ۲۷۔ صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ابوداؤد
- ۲۸۔ عبدالکریم عابد، اقبال اور جمہوریت، مشمولہ: اقبال ۸۵ء، مرتبہ: ڈاکٹر وحید عشرت، (لاہور: اقبال اکیڈمی پاکستان، باراول، ۱۹۸۹ء)
- ص ۴۰۷ تا ۴۰۸
- ۲۹۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، شذرات فکر اقبال، مرتبہ: ڈاکٹر جاوید اقبال، مترجمہ: ڈاکٹر افتخار احمد صدیقی (لاہور: مجلس ترقی ادب، باردوم، مئی ۸۳ء) ص ۱۴۷
- ۳۰۔ محمد حسن عسکری، اقبال، جمہوریت اور ملکیت، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، مرتبہ: ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت (لاہور: اقبال اکیڈمی، باردوم، ۲۰۰۷ء) ص ۷۰ تا ۷۰۲
- ۳۱۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، اقبال کی تقاریر، تحاریر، بیانات، مرتبہ: لطیف احمد شروانی (لاہور: اقبال اکادمی، بن، ۱۹۷۷ء) ص ۱۰۱
- ۳۲۔ محمد اقبال، اقبال کی تقاریر، تحاریر، بیانات، ص ۱۰۷
- ۳۳۔ ایضاً، ص ۱۰۸
- ۳۴۔ ایضاً، ص ۱۰۹
- ۳۵۔ تحسین فراتی، ڈاکٹر، جمہوریت، اقبال کی نگاہ میں، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، ص ۸۱۱
- ۳۶۔ ایضاً، ص ۸۱۳ تا ۸۱۴
- ۳۷۔ محمد اقبال، تشکیل جدید الہیات اسلامیہ، ص ۲۷۷
- ۳۸۔ محمد اقبال، ڈاکٹر علامہ، رموز بے خودی، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۱۵۷، ۹۱، ۹۲
- ۳۹۔ عبداللہ، ڈاکٹر سید، اقبال کا سیاسی تفکر، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، ص ۲۱
- ۴۰۔ محمد اقبال، پیام مشرق، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۱۹۰/۲۰ تا ۲۱/۱۹۱
- ۴۱۔ محمد اقبال، رموز بے خودی، ص ۱۰۱ تا ۱۰۲

- ۴۲۔ ضیاء الدین احمد، پروفیسر، اقبال کافن اور فلسفہ (لاہور: بزم اقبال، باراول، دسمبر ۲۰۰۱ء) ص ۱۳۶ تا ۱۳۸
- ۴۳۔ محمد اقبال، رموز بے خودی، ص ۱۰۴
- ۴۴۔ محمد اقبال، جاوید نامہ، مشمولہ: کلیات اقبال فارسی، ص ۹۳/۷ تا ۹۴/۷، ۲۰۵ تا ۲۰۶/۷
- ۴۵۔ ضیاء الدین احمد، اقبال کافن اور فلسفہ، ص ۱۳۸

کتابیات

- قرآن حکیم صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ابوداؤد
ابن احمد نقوی، فکر اقبال (انڈیا یو۔ پی): جامعہ عالیہ عربیہ مونا تھہ بھنجن، باراول، نومبر ۲۰۰۷ء)
- ابوالحسن ندوی، سید نقوش اقبال (کراچی: مجلس نشریات اسلام، باراول، سن ان)
احمد اخلاقی، مناقب العارفین، مطبوعہ ستارہ ہند، آگرہ
- احمد رضا خان بریلوی رحمۃ اللہ علیہ، کنز الایمان ترجمہ قرآن مجید (گجرات: ادارہ کتب اسلامیہ، بن، سن ان)
احمد میاں اختر، قاضی، اقبالیات کا تنقیدی جائزہ (کراچی: اقبال اکیڈمی، بن، ۱۹۶۵ء)
- احمد ندیم قاسمی، اقبال کا نظریہ شعر، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، مرتبہ: ڈاکٹر رفیع الدین، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت (لاہور: اقبال
اکادمی پاکستان، باردوم، ۲۰۰۷ء)
- اختر راہی، مرتب، اقبال سید سلیمان ندوی کی نظر میں (لاہور: ہزم اقبال، باراول، ۱۹۷۸ء)
انور محمود خالد، ڈاکٹر، پروفیسر، اقبال کا خصوصی مطالعہ (لاہور: علمی کتب خانہ، بن، سن ان)
ایم ایس ناز، حیات اقبال (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، ۱۹۷۷ء)
- این میری شمل، پروفیسر ڈاکٹر، شہر جبریل، مترجم، ڈاکٹر محمد ریاض (لاہور: گلوب پبلشرز، اردو بازار، باراول، ۱۹۸۵ء)
ایوب صابر، پروفیسر ڈاکٹر،
- اقبال کی فکری تشکیل، (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، اشاعت اول، ۲۰۰۷ء)
تصور پاکستان (علامہ اقبال پر اعتراضات کا جائزہ) (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، باراول، فروری ۲۰۰۲ء)
کلام اقبال پر فنی اعتراضات۔ ایک جائزہ (اسلام آباد: پورب اکادمی، باراول، مارچ ۲۰۱۰ء)
- تحسین فراتی، ڈاکٹر، جمہوریت، اقبال کی نگاہ میں، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال
تلمذ حسین قاضی، صاحب المثنوی (اعظم گڑھ، انڈیا: معارف پریس، ۱۹۶۷ء)
جامی، نور الدین عبدالرحمن، مترجم سید احمد علی چشتی، نجات الانس، اردو ترجمہ (اللہ والے کی قومی دکان) (لاہور: کشمیری بازار، ۱۹۷۷ء)
جاوید اقبال، ڈاکٹر،
- خطبات اقبال..... تسہیل و تفہیم (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، بن، ۲۰۰۹ء)
زندہ رُود (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، باردوم، ۲۰۰۸ء)
- مقالات جاوید (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۲۰۱۱ء)
حمید اللہ شاہ ہاشمی، پروفیسر، شرح کلیات اقبال فارسی (لاہور: مکتبہ دانیال، سن ان، بن)
حیران خٹک، اقبال اور دعوت دین (اسلام آباد: دعوة اکیڈمی بین الاقوامی اسلامی یونیورسٹی، باراول، مارچ ۲۰۰۶ء)
- رضی الدین صدیقی، ڈاکٹر، اقبال کا تصور زمان و مکان اور دوسرے مضامین (لاہور: مجلس ترقی ادب، طبع دوم، جون ۲۰۰۲ء)
رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت، مرتبین اقبالیات کے سوسال (لاہور: اقبال اکادمی، باردوم، ۲۰۰۷ء)
رفیق خاور، اقبال کا فارسی کلام ایک مطالعہ (لاہور: ہزم اقبال، باراول، جولائی ۱۹۸۸ء)
- سلیم احمد، اقبال کا معجزہ فن، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال

- سلیم اختر، اقبال ممدوح عالم (لاہور: بزم اقبال، باراول، ۱۹۷۸ء)
- شاہد اقبال کامران، ڈاکٹر، اقبال دوستی (اسلام آباد: پورب اکادمی، طبع اول، اپریل ۲۰۰۹ء)
- شبلی، علامہ نعمانی، سوانح مولانا رومی (لاہور: مجلس ترقی ادب، س-ن)
- شفیق، رضا زادہ ڈاکٹر، تاریخ ادبیات ایران (تہران، ایران: مطبوعہ ۱۳۶۹ ہجری شمسی)
- شیم حیات، اقبال بڑا پدیشک (لاہور: آئینہ ادب، ۱۹۷۷ء)
- شوکت سبزواری، ڈاکٹر سید، اقبال: آفاقی شاعر، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال صدیق جاوید، ڈاکٹر، اقبال پر تحقیقی مقالے (لاہور: بزم اقبال، باراول، ۱۹۸۸ء)
- ضیاء الدین احمد، پروفیسر، اقبال کائن اور فلسفہ (لاہور: بزم اقبال، باراول، دسمبر ۲۰۰۱ء)
- طالب حسین سیال، دانش اقبال رحمۃ اللہ علیہ کے چند پہلو (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، باراول، ۲۰۰۶ء)
- عابد حسین، ڈاکٹر، سید، مقالہ مشمولہ: ترجمان خودی (کراچی: مکتبہ تنویرات ادب باردوم، ۱۹۵۶ء)
- عبدالحکیم، ڈاکٹر خلیفہ،
- فکر اقبال (لاہور: بزم اقبال، بارہشتم، نومبر ۲۰۰۵ء)
- رومی اور اقبال، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال (لاہور: اقبال اکادمی، باردوم، ۲۰۰۷ء)
- عبدالرب قریشی، علامہ اقبال کے ۱۰۱ شاہکار خطوط (لاہور: بیکن ہاؤس، بن، ۲۰۱۶ء)
- عبدالرحمن طارق، شیخ، پیام اقبال (دہلی: بن، ۱۹۳۸ء)
- عبدالرشید، میاں، سلیس اردو ترجمہ کلیات اقبال فارسی (جلد اول) (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، باراول، ۱۹۹۲ء)
- عبدالسلام ندوی، مولانا، اقبال کا دل (انڈیا: دارالمصنفین، اعظم گڑھ، ۱۹۳۸ء)
- عبدالشکور احسن، ڈاکٹر، اقبال کی فارسی شاعری کا تنقیدی جائزہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۱۹۷۷ء)
- عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ، شیخ، سید، قصیدہ غوثیہ، مشمولہ: مخزن الاسرار، مرتبہ: فقیر نور محمد سرور قادری کلاچوی رحمۃ اللہ علیہ (کلاچی ضلع ڈیرہ اسماعیل خان: عرفان پبلی کیشنز، باردوم، ۱۹۹۳ء)
- عبدالکریم عابد، اقبال اور جمہوریت، مشمولہ: اقبال ۸۵ء، مرتبہ: ڈاکٹر وحید عشرت، (لاہور: اقبال اکیڈمی پاکستان، باراول، ۱۹۸۹ء)
- عبداللہ، ڈاکٹر سید،
- اقبال کا سیاسی تفکر، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال
- مسائل اقبال (لاہور: مغربی پاکستان اکیڈمی، باردوم، جون ۸۷ء)
- مطالعہ اقبال کے چند نئے رخ (لاہور: بزم اقبال، باردوم، نومبر ۱۹۹۹ء)
- شیخ اکبر اور اقبال (لاہور: مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، باراول، اپریل ۱۹۷۹ء)
- عبدالمجید سالک، ذکر اقبال (لاہور: بزم اقبال، اشاعت دوم، ۱۹۸۳ء)
- عبدالغنی، ڈاکٹر، اقبال کا نظام فن (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم ۱۹۹۰ء)
- عبدالواحد، سید، نعیم اللہ ملک، اقبال فکر اور فن (لاہور: ابو ذریعہ پبلی کیشنز، باراول، نومبر ۲۰۰۸ء)
- عشرت حسن انور، ڈاکٹر، اقبال کی مابعد الطبیعیات، مترجم: ڈاکٹر شمس الدین صدیقی (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باردوم)
- علی شریعتی، ڈاکٹر، علامہ اقبال فکر اسلامی کے عظیم معمار، ترجمہ: ڈاکٹر محمد ریاض (راولپنڈی: رازینی فرہنگی جمہوریہ ایران، باراول، ۱۹۸۲ء)
- علی گیلانی، سید، اقبال روح دین کا شناسا (لاہور: منشورات، ملتان روڈ، باراول، نومبر ۲۰۰۹ء)

- غلام حسین ذوالفقار، پروفیسر، ڈاکٹر، اقبال کا ذہنی و فکری ارتقا (لاہور: بزم اقبال، باراول، اکتوبر ۱۹۹۸ء)
- غلام رسول مہر، مولانا، مطالب کلام اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بن بن سن)
- غلام مصطفیٰ خان، ڈاکٹر، اقبال اور قرآن (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع ہفتم، ۲۰۰۷ء)
- فتح محمد ملک، پروفیسر،
- اقبال فراموشی، مشمولہ: کھوئے ہوؤں کی جستجو (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، باراول، ۲۰۱۳ء)
- اقبال کے سیاسی تصورات (لاہور: دوست پبلی کیشنز، باراول، ۲۰۱۳ء)
- اقبال - فکر و عمل (لاہور: بزم اقبال، باراول، جون ۸۵ء)
- اقبال سب کے لیے (کراچی: اردو اکیڈمی سندھ، باراول، ۱۹۷۸ء)
- قاضی عبدالرحمن ہاشمی، شعریات اقبال (لاہور: سفینہ ادب، باراول، بن بن سن)
- قدوسی اعجاز الحق، اقبال کے محبوب صوفیہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بن بن سن)
- گوپی چند نارنگ، اقبال کا فن (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، باراول، ۲۰۱۰ء)
- محمد اقبال رحمۃ اللہ علیہ، ڈاکٹر، علامہ،
- اقبال کی تقاریر، تجاریر، بیانات، مرتبہ: لطیف احمد شروانی (لاہور: اقبال اکادمی، بن بن، ۱۹۷۷ء)
- اقبال کے حضور نشستیں اور گفتگوئیں، مرتبہ: سید نذیر نیازی (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بارچہارم، ۲۰۰۷ء)
- اقبال نامہ، مرتبہ: شیخ عطاء اللہ (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بارنو، ۲۰۰۵ء)
- انوار اقبال، مرتبہ: بشیر احمد ڈار (لاہور: اقبال اکادمی، باراول، ۱۹۷۷ء)
- تشکیل جدید الہیات اسلامیہ (اردو)، مترجم: سید نذیر نیازی (لاہور: بزم اقبال، بن بن، جنوری ۲۰۱۰ء)
- حرف اقبال، مرتبہ و مترجمہ: لطیف احمد خان شروانی (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، باراول، ۱۹۸۴ء)
- شذرات فکر اقبال، مرتبہ: ڈاکٹر جاوید اقبال، مترجمہ: ڈاکٹر افتخار احمد صدیقی (لاہور: مجلس ترقی ادب، باردوم، مئی ۸۳ء)
- کلیات مکاتیب اقبال (دہلی: اردو اکادمی دہلی، اشاعت چہارم ۱۹۹۳ء)
- کلیات اقبال اردو (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارچہارم، مارچ ۱۹۸۲ء)
- کلیات اقبال فارسی (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز، بارسوم، ۱۹۷۳ء)
- گفتار اقبال، مرتبہ: محمد رفیق افضل (لاہور: ادارہ تحقیقات پاکستان، باراول، جنوری ۱۹۶۹ء)
- مقالات اقبال (لاہور: آئینہ ادب، باردوم، ۱۹۸۸ء)
- مکاتیب اقبال بنام گرامی (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بن بن، ۱۹۴۹ء)
- ملفوظات اقبال، مرتبہ: ابواللیث صدیقی، ڈاکٹر (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، باراول، ۱۹۷۷ء)
- ’فلسفہ عجم‘، مترجم: میر حسن الدین (کراچی: نفیس اکیڈمی، بارششم، جنوری ۱۹۶۹ء)
- محمد حسن عسکری، اقبال، جمہوریت اور ملوکیت، مشمولہ: اقبالیات کے سوسال، مرتبہ: ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی، محمد سہیل عمر، ڈاکٹر وحید عشرت (لاہور: اقبال اکیڈمی، باردوم، ۲۰۰۷ء)
- محمد حنیف ندوی، اساسیات اسلام (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، بن بن، ۱۹۷۳ء)
- محمد رفیع الدین، ڈاکٹر، حکمت اقبال میں تصور خودی کا مقام، مشمولہ اقبالیات کے سوسال، مرتبہ: ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی و دیگران (اسلام آباد: اکادمی ادبیات و لاہور: اقبال اکادمی، طبع دوم، ۲۰۰۷ء)

محمد رفیق افضل، گفتارِ اقبال (لاہور: ادارہ تحقیقات پاکستان، بن، سن) ،
محمد طاہر فاروقی ،

سیرت اقبال (لاہور: قومی کتب خانہ، ۱۹۶۶ء)

اقبال اور محبت رسول ﷺ (لاہور: اقبال اکادمی، طبع ہفتم، ۲۰۰۸ء)

محمد عثمان، پروفیسر، اسرار و رموز پر ایک نظر (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار دوم، ۱۹۷۷ء)

محمد کرم شاہ الازہری رحمۃ اللہ علیہ، پیر، ضیاء القرآن، جلد اول (لاہور: ضیاء القرآن پبلی کیشنز، بن، سن) ،
محمد منور، پروفیسر،

توازن: اقبال کی شاعری کا ایک پہلو، مشمولہ: اقبالیات کے سو سال

قرطاس اقبال (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار دوم، ۲۰۰۳ء)

محمد یونس حسرت، حکایات اقبال، (لاہور: اقبال اکادمی، طبع دوم، ۲۰۰۹ء)

محمد شمس الدین صدیقی، ڈاکٹر، اقبال: اور جہان امروز، مشمولہ: اقبال ۸۶ء، مرتبہ: ڈاکٹر وحید عشرت (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، ۱۹۹۰ء)

محمود علی انجم، پروفیسر ڈاکٹر، عقائد شریعت (فیصل آباد: نور ذات پبلشرز، بار اول، نومبر ۱۹۹۷ء)

مرزا محمد مقصود الحسن، صلوا علیہ وسلمو تسلیما (لاہور: مصطفی فاؤنڈیشن، ۱۹۹۹ء)

مولانا، جلال الدین محمد، مثنوی مولوی معنوی مترجم قاضی سجاد حسین (لاہور: الفیصل، اردو بازار، جلد نمبر ۱،)

ندوی، سید ابوالحسن علی مولانا، تاریخ دعوت و عزیمت، حصہ اول (کراچی: مجلس نشریات اسلام، ناظم آباد، ۱۹۸۷ء)

نکلسن، مثنوی معنوی، محقق عزیز اللہ کاسب (تہران، ایران: پبلشر نشر محمد، ۱۳۷۱ھ)

نور الدین، ابوسید، ڈاکٹر، اسلامی تصوف اور اقبال (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار دوم، ۱۹۷۷ء)

وارث سرہندی، مرتب علمی اردو لغت (لاہور: علمی کتب خانہ، بن، ۱۹۹۶ء)

وحید الدین فقیر، سید، روزگار فقیر (لاہور: مکتبہ تعمیر انسانیت ۱۹۸۷ء ج: ۱)

وحید عشرت، ڈاکٹر، اقبال اور جمہوریت، مشمولہ: اقبال ۸۶ء (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار اول، ۱۹۹۰ء)

وحید قریشی، ڈاکٹر، اساسیات اقبال (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، بار دوم، ۲۰۰۳ء)

وزیر آغا، ڈاکٹر، تصورات عشق و خرد، اقبال کی نظر میں (لاہور: اقبال اکادمی پاکستان، طبع پنجم، ۲۰۰۸ء)

وقار عظیم، سید، اقبال شاعر اور فلسفی (لاہور: اقبال اکیڈمی، بن، سن)

یوسف حسین خان، ڈاکٹر، روح اقبال (لاہور: القمر انٹرنیشنل، بن، مارچ ۲۰۱۰ء)

David. R, Long Man Dictionary of Contemporary English, (USA, New York: Long Man Corpus, new Edition, 1990), P.191

H.W. Fowler, F.G. Fowler, R.E. Allam, Editors. The Concise Oxford Dictionary of Current English (USA: Oxford University Press, Eighth Edition, 1990), P.60

Muhammad Iqbal , Dr, Allama, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, (Lahore: Institute of Islamic Culture, 7th Edition, 2009), P.140

Muhammad Iqbal, Discourses of Iqbal, compiled and edited by Shahid Husain Razzaqi (Lahore: Iqbal Academy Pakistan, Second Edition, 2003) P.99-100

Neufeldt, Victoria; Guralink, David B, Webster's New World College Dictionary (USA / New York: Macmillan, Inc Third Edition, 1947), P.492

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
مصنف کی تصانیف و تالیفات و تراجم
(غیر نصابی کتب بزبان اردو)

☆	پیام مشرق کی اردو شروح و تراجم کا تحقیقی جائزہ	تحقیقی مقالہ	تحقیق و تجزیہ	فیصل ناشران کتب، لاہور
☆	عقائد نظامیہ و عقائد شریعیہ	اسلامی کتاب	تحقیق و ترجمہ	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	فضائل درود شریف	اسلامی کتاب	تدوین و تالیف	نورذات پبلشرز، فیصل آباد
☆	درگاہ عشق	ملفوظات	تدوین	رحمن پبلشرز، فیصل آباد
☆	جوہر روح البیان	خلاصہ تفسیر روح البیان	تدوین و تصحیح	گوہر پبلشرز، فیصل آباد
☆	سچے موتی	ملفوظات و مکتوبات	تحقیق، تدوین و تصحیح	نورذات پبلشرز، فیصل آباد
☆	انگریزی اردو کشتی	لسانیات	تحقیق و تدوین	خالد بک ڈپو، لاہور
☆	نور عرفان (جلد اول)	تصوف	تحقیق و تجزیہ	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	نور عرفان (جلد دوم)	تصوف	تحقیق و تجزیہ	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	نور عرفان (جلد سوم)	تصوف	تحقیق و تجزیہ	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	اقبال کی انگریزی نثر میں قرآنی آیات کے تراجم	اقبالیات	تحقیق و تنقید	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	علم اور مذہبی تجربہ	اقبالیات	تحقیق و ترجمہ	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	ریاض اقبال (مقالہ پی ایچ ڈی)	اقبالیات	تحقیق و تجزیہ	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	عقائد نظامیہ از فخر الدین دہلوی رحمۃ اللہ علیہ	فارسی کتاب کا اردو ترجمہ	تحقیق و ترجمہ	نورذات پبلشرز، لاہور
☆	امت داکٹیم	اقبالیات (پنجابی زبان)	تحقیق و تالیف	نورذات پبلشرز، لاہور

(English To Urdu Translations of English Novels and Books)

	Title	Class(es)	Publisher(s)
☆	The Old Man and the Sea (Novel)	B.A	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Good Bye Mr. Chips (Novel)	F.A	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Good Bye Mr. Chips (Novel)	F.A	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Textbook (Federal Board)	F.A	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Book2 (Notes)	2nd Year	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Book2 (Notes)	2nd Year	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Book1 (Notes)	1st Year	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Book1 (Notes)	1st Year	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Book3 (Notes)	1st Year	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Book3 (Notes)	1st Year	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Textbook (NWFP) (Notes)	10	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Textbook (NWFP) (Notes)	9	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Textbooks (Notes)	6,7,8,9,10	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Textbooks (Notes)	6,7,8,9,10	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Textbooks (Notes)	5,6,7,8	Ghazali Publishers, Lahore

(English Grammar, Translation & Composition Books)

	Title	Class(es)	Publisher(s)
☆	English Grammar	B.A	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Grammar	2nd Year	Khalid Book Depot, Lahore

☆	English Grammar	2nd Year	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Grammar	1st Year	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Grammar	1st Year	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Grammar Books	1 to 10	Hamdard Kutab, Lahore
☆	English Grammar Books	6,7,8,9,10	Khalid Book Depot, Lahore
☆	English Grammar Books	5,6,7,8	Ghazali Publishers, Lahore
☆	English Learner Grammar Books	5,6,7,8	Babar/Gohar Book Depot, Lhr.
☆	Easy Steps To Parts of Speech	Language	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Easy Steps To Active & Passive Voice	Language	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Easy Steps To Direct & Indirect Narration	Language	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Easy Steps To Translation	Language	Khalid Book Depot, Lahore

(Books on Computer Science Written in English)

	Title	Class(es)	Publisher(s)
☆	Computer Science (TextBooks)	1,2,3,4,5,6	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Computer Science (TextBooks)	7,8,9,10,11	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Computer Science (TextBooks)	12	Khalid Book Depot, Lahore
☆	Computer Science (Practical NoteBooks)	9,10,11,12	Khalid Book Depot, Lahore
☆	FORTTRAN (Computer Language)	I.T.	Khalid Book Depot, Lahore
☆	C\C++ (Computer Language)	I.T.	Khalid Book Depot, Lahore
☆	BASIC (Computer Language)	I.T.	Khalid Book Depot, Lahore
☆	VISUAL BASIC (Computer Language)	I.T.	Khalid Book Depot, Lahore

(Books on Different Subjects Written in English)

	Title	Class(es)	Publisher(s)
☆	Imtihani Social Studies	6,7,8	Hamdard Kutab, Lahore
☆	Imtihani Science	6	Hamdard Kutab, Lahore
☆	Ghazali Guides	2,3,4,5,6	Ghazali Publishers, Lahore
☆	Ghazali Guides	7,8	Ghazali Publishers, Lahore

(نصابی کتب بزبان اردو شائع کردہ پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور)

☆	کمپیوٹر سائنس ٹیکسٹ بک برائے جماعت نہم	نصابی کتاب	تدوین و تصحیح	پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور
	کمپیوٹر سائنس ٹیکسٹ بک برائے جماعت دہم	نصابی کتاب	تدوین و تصحیح	پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور

(اردو گرامر بکس شائع کردہ بابر بک ڈپو، لاہور)

☆	لرزاردو گرامر	نصابی کتاب	ششم ہفتم ہشتم	بابر بک ڈپو، لاہور
---	---------------	------------	---------------	--------------------

مصنف کا تعارف

نام: محمود علی انجم ولدیت: محمد یٰسین

☆ رائٹر ایجوکیشنل اینڈ اسلامک بکس، مترجم، کنسلٹنٹ برائے سائیکولوجیکل اینڈ سپر چول پر ایلمز تعلیم:

☆ پی ایچ ڈی (اقبالیات؛ ریسرچ سکالر)

☆ ایم فل (اقبالیات/اردو)

☆ ایم اے (انگلش، ایجوکیشن، اسلامیات)

☆ ایم سی ایس

☆ ایم ایس سی نفسیات

☆ پی جی ڈی آئی ٹی، پی جی ڈی ٹی

☆ پرنسپل: چشتیہ کالج، فیصل آباد

☆ صدر: ایجوکیٹرز اینڈ لرنرز آرگنائزیشن

☆ چیئرمین: لرننگ اینڈ سکول کونسل

☆ تدریسی خدمات

تعلیم و تدریس طلباء و طالبات، میٹرک تا ایم اے، بی ایڈ، ایم ایڈ کلاسز، مضامین: اردو، انگریزی، اسلامیات، ایجوکیشن، نفسیات، کمپیوٹر سائنس، جنرل سائنس، سوشل سائنسز، اقبالیات اور تصوف

☆ بدر کالج فیصل آباد (1985ء تا 1990ء)

☆ ایم آئی ٹی (رجسٹرڈ و منظور شدہ از فیصل آباد تعلیمی بورڈ، سنڈی سنٹر آف علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی: 1999ء تا 2008ء)

☆ رحمن کالج، فیصل آباد (رجسٹرڈ و منظور شدہ از فیصل آباد تعلیمی بورڈ، بورڈ آف ٹیکنیکل ایجوکیشن، لاہور: 2008ء تا 2012ء)

☆ بطور پرنسپل خدمات

☆ چشتیہ کالج فیصل آباد (رجسٹرڈ و منظور شدہ از سکل ڈیولپمنٹ کونسل، لاہور؛ لرننگ اینڈ سکول کونسل، فیصل آباد) (1985ء تا 2016ء)

☆ بحیثیت محقق، مصنف، مؤلف و مترجم خدمات

اردو، انگریزی، کمپیوٹر سائنس، اسلامیات، تصوف، اقبالیات، جنرل سائنس کے مضامین پر قریباً ایک سو کے قریب نصابی و غیر نصابی کتب تحریر کیں جو مندرجہ ذیل سرکاری و غیر سرکاری اداروں سے شائع ہو چکی ہیں۔

☆ پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور

☆ خالد بک ڈپو، لاہور

☆ فیصل ناشران کتب، لاہور

☆ ہمدرد کتب خانہ، لاہور

☆ غزالی پبلشرز، لاہور

☆ باہر بک ڈپو، لاہور

Mobile: 0321-6672557 / 0323-6672557

Email: Anjum560@gmail.com

Website: www.lscedu.com

Facebook: https://www.facebook.com/mahmoodali.anjum.9

Whats App: 321-6672557

ریاضِ اقبال

پی ایچ ڈی کی سطح کا یہ تحقیقی مقالہ شاعر مشرق، حکیم الامت، علامہ ڈاکٹر محمد اقبال، مولانا روم، سید علی ہمدانی اور دیگر مشاہیر اسلام کے فکر، فن، فلسفہ اور اردو و فارسی زبان و ادب کے مختلف موضوعات پر لکھی گئی 40 عدد کتب اور 400 مقالات و مضامین کے خلاصے، تعارف اور تحقیقی و تنقیدی جائزہ و تبصرہ پر مشتمل ہے۔

تصنیف و تالیف

ڈاکٹر محمود علی انجم (پی ایچ ڈی اقبالیات)

ریسرچ سکالر (اقبالیات، اردو، تصوف، نفسیات و روحی علوم)

نورِ عرفان

(جلد اول و دوم)

اگر آپ کامیاب زندگی گزارنا چاہتے ہیں۔ اپنے تمام مسائل و مشکلات کا حل جاننا چاہتے ہیں۔ مصیبتوں بھری زندگی کو پرسکون، قابل رشک زندگی میں بدلنا چاہتے ہیں۔ اپنے ذہنی، نفسیاتی، روحانی و جسمانی امراض کا علاج کرنا چاہتے ہیں۔ ناقابل علاج امراض سے چھٹکارا پانا چاہتے ہیں۔ بحیثیت وکیل، سائنسدان، انجینئر، ڈاکٹر، سیاستدان، کاروباری انسان اور کارکن کے اپنی پیشہ وارانہ ذمہ داریاں احسن طریقے سے سرانجام دینا چاہتے ہیں تو یہ کتاب ضرور پڑھیں۔ یہ کتاب کامیاب، خوشحال زندگی بسر کرنے کے زریں اصولوں اور ضابطہ حیات کی ترجمان ہے۔ اس کتاب میں روحانی سائنس اور دیگر روحانی، روحی، نفسیاتی و مابعد النفسیاتی علوم کا سائنسی طرز فکر کے مطابق مشاہداتی و تجرباتی اور تحقیقی و تنقیدی جائزہ پیش کیا گیا ہے۔ یہ کتاب راہ حق کے متلاشی ہر معلم (Teacher)، متعلم (Student)، معالج (Hakeem/Doctor)، ماہر نفسیات (Psychologist)، ماہر مابعد النفسیات (Parapsychologist)، ماہر علم تنویم (Hypnotist) اور ماہر علم روحانی (Spiritualist) کی بنیادی ضرورت ہے۔ دنیا میں سب سے مشکل یہ سیکھنا ہے کہ کیسے زندہ رہا جائے اور کس مقصد کے لیے اپنی جان دی جائے۔ اصل مقصد زندہ رہنا نہیں بلکہ کامیاب زندگی گزارنا اور صحیح راہ پر چلتے ہوئے جان قربان کرنا ہے۔ یہ کتاب تنظیم و تعمیر شخصیت کے جامع نصاب پر مشتمل ہے۔ یہ کتاب آپ کو زندہ رہنے، کامیاب زندگی گزارنے اور صراطِ مستقیم پر چلنے کا گر سکھائے گی۔

تصنیف و تالیف

ڈاکٹر محمود علی انجم (پی ایچ ڈی اقبالیات)

ریسرچ سکالر (اقبالیات، اردو، تصوف، نفسیات و روحی علوم)

نورِ عرفان

(جلد اول، جلد دوم، جلد سوم)

(تعارف و تبصرہ)

پروفیسر ڈاکٹر قمر اقبال (پی ایچ ڈی اقبالیات)

علامہ اقبال کے بارے میں کبھی ان کے استاد ڈاکٹر آرغلڈ نے کہا تھا کہ اقبال جیسے شاگرد استاد کو محقق اور محقق کو محقق تر بنا دیتے ہیں۔ محمود علی انجم میرا عزیز ترین شاگرد ہے اور اس کا معاملہ بھی کچھ ایسا ہی ہے۔ وہ کچھ پوچھنے کے لیے مجھے فون کرتا ہے مگر میں اس سے بہت کچھ سیکھ جاتا ہوں۔ وہ کوئی الجھا ہوا علمی مسئلہ سلجھانے کے لیے فون کرتا ہے اور میرے بہت سے الجھے ہوئے علمی مسئلے سلجھ جاتے ہیں۔ ہم ہوئے تصوف پڑھنے پڑھانے والے جبکہ محمود علی انجم کا معاملہ اور ہے۔ وہ تصوف کے میدان کا عملی شاہ سوار ہے۔ وہ جو کہا گیا ہے کہ تصوف پڑھنے کی نہیں کرنے کی چیز ہے۔ لہذا محمود علی انجم نے پہلے تصوف کو عملی طور پر اختیار کیا۔ اس نورانی راستے پر چلتے ہوئے کئی اولیاء اللہ کے سامنے زانوئے تلمذتہ کیے۔ پہلے اس کے بیچ و خم اور اسرار و رموز کو سمجھا اور جب عشق کی بھٹی میں تپ کر کندن بن گیا تو پھر اسے سمجھانے اور پڑھانے کی طرف راغب ہوا۔ اسی بنا پر اس کی بات اور تحریر میں ایک لوج ہے۔ ایک تاثیر ہے، ایک وقار ہے اور ایک اعتماد ہے۔ وہ جو بات لکھتا ہے پورے اعتماد اور مستند حوالے سے لکھتا ہے کیوں کہ اس نے محض تصوف کو پڑھا ہی نہیں بلکہ اختیار کیا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ نورِ عرفان کی جلد اول اور دوم نے اہل علم و فضل کو چونکا دیا۔ انہوں نے کھلے باز دلوں سے اس کا سواگت کیا اور کھلے دل سے اقرار کیا کہ ایک طویل عرصے کے بعد علم تصوف تازہ ہوا کے جھونکے سے شاد کام ہوا ہے۔ اہل علم کے اس سواگت اور اقرار کا میں عینی اور سمعی شاہد ہوں۔

محمود علی انجم نے قبل ازیں اپنی لکھی ہوئی کتابوں ”نورِ عرفان (جلد اول)“ اور ”نورِ عرفان (جلد دوم)“ میں آسان، دلچسپ اور مدلل انداز سے تصوف کی مستند کتب اور اپنے ذاتی، روحانی مشاہدات و تجربات کی روشنی میں اسلامی تصوف کا دیگر روحانی علوم سے تقابل و موازنہ پیش کیا، دیگر روحی علوم مثلاً اپناٹزم، مسمریزم، ٹیلی پتھی اور سائنٹالوجی وغیرہ میں حد فاصل قائم کی اور حقیقتِ مطلقہ تک رسائی پانے کے لیے راہِ سلوک کے بیچ و خم سے آگاہ کیا ہے۔ مراقبات، روحانی کیفیات، روحانی مشاہدات و تجربات، ذکر و فکر، درود شریف، استغفار کی قدر و قیمت اور انفرادی و ملی سطح پر ان اعمال و اشغال کی ضرورت و اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ دورِ جدید کے تقاضوں کو پیش نظر رکھتے ہوئے واضح کیا ہے کہ اسلامی تصوف، نفسیات، مابعد النفسیات اور روحی علوم سے زیادہ بہتر اور جامع بلکہ جامع ترین سائنسی علم ہے۔

سلطان العارفین حضرت سخی سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی تمام کتب میں عملی سلوک بیان کیا ہے۔ آپ نے اسم اللذات کو کشف و وجدان اور عرفان ذات کی کنجی فرمایا ہے۔ آپ نے اپنی کتب میں تصورات اسم اللذات کا باقاعدہ علم مدون فرمایا اور طالبانِ مولیٰ کو عطا فرمایا ہے۔ آپ نے تصویر اسم اللذات کو علم اکسیر اور تصویر توفیق کے ناموں سے موسوم کیا ہے۔ آپ تصویر اسم اللذات کو تمام باطنی علوم کا معدن و مخزن قرار دیتے ہیں۔ آپ فرماتے ہیں کہ تصویر اسم اللذات سے باطن میں دو اعلیٰ ترین مقامات یعنی دیدار حق تعالیٰ اور مجلس محمدی ﷺ کی حضوری حاصل ہوتی ہے جو کسی بھی دوسرے ذکر و فکر سے حاصل نہیں ہو سکتی۔ باطن میں ان سے اعلیٰ اور کوئی مقامات نہیں ہیں۔ حضرت فقیر نور محمد سروری قادری رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی کتابوں ”عرفان (جلد اول)“ اور ”عرفان (جلد دوم)“ میں بہت خوبصورت اور مدلل انداز سے سلطان العارفین حضرت سخی سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ کے علم تصویر اسم اللذات اور علم دعوت القبور کی تشریح و توضیح کی ہے۔ ”نورِ عرفان (جلد اول)“، ”نورِ عرفان (جلد دوم)“ اور ”نورِ عرفان جلد سوم“ جدید انداز میں ان کی توسیع ہیں۔

اسی طرح علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے حقیقتِ مطلقہ تک رسائی کے لیے جس وارداتِ روحانی کو واحد ذریعہ قرار دیتے ہوئے اس کی اہمیت و

ضرورت پر زور دیا تھا مگر اس کی عملی صورت اور حصول کے طریقے بیان نہ کر سکے تھے، ان کتابوں میں اس کی عملی صورت اور حصول کے طریقے بیان کیے گئے ہیں۔ اس طرح یہ کتابیں، ”تشکیلی جدید الہیاتِ اسلامیہ“ کا تکملہ ہیں۔

اللہ تعالیٰ کی مدد کے بغیر انسان سلامتی و امن سے سفرِ حیات طے کرتے ہوئے فوز و فلاح دائمی حاصل نہیں کر سکتا۔ اس مقصد کے حصول کے لیے اسے دینِ اسلام کی تعلیمات کے مطابق ذکر و فکر کرنا ہوگا۔ اللہ تعالیٰ سے استعانت اور مدد طلب کرنا ہوگی۔ درود و سلام، استغفار اور صدقاتِ حسنہ کے حصین میں پناہ لینا ہوگی۔ اسوۂ حسنہ کی پیروی میں استعاذہ طلب کرنا ہوگا۔ ”نور عرفان جلد سوم“ اسی مقصد کے پیش نظر لکھی گئی منفرد تحقیقی کتاب ہے۔ اس میں مصنف و مرتب نے اپنے برسوں کے ذاتی مشاہدات و تجربات کی روشنی میں، اسلامی نقطہ نگاہ سے سحر و آسیب، نظر بد و دیگر شرور و کائنات کا فلسفہ اور روحانی علاج کا طریقہ بیان کیا ہے جس کی مدد سے ہر کوئی آسانی سے اپنا اور اپنے احباب کا روحانی علاج کر سکتا ہے۔ اس میں احادیث مبارکہ اور بزرگوں کے معمولات پر مشتمل مختصر اور جامع روحانی اعمال، وظائف اور اذعیہ کی تعلیم اور اجازت دی گئی ہے۔

”نور عرفان (جلد سوم)“ کی ایک اور انفرادی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں مصنف و مرتب نے ”حزب النبی ﷺ“، ”حزب الکامل“، ”حزب الشفائے کامل“، ”حزب الحب والتسخیر“ اور ”حزب الاعظم“ کی صورت میں اپنی مرتبہ منازلِ روحانی دی ہیں جو اس صورت میں آپ کو کسی اور کتاب میں نہیں ملیں گی۔ اس کتاب میں اولیاء اللہ کے مقبول اور ادو وظائف، دلائل الخیرات، اوائل الخیرات، مسبغاتِ عشر، حزب البحر، اور اذعیہ اور قضیہ غوثیہ کے فضائل اور ان کی افادیت بھی بیان کی گئی ہے۔ اس میں تمام سلاسلِ روحانی کے مستند و مجرب اور ادو وظائف کے علاوہ حضرت سلطان باہور رحمۃ اللہ علیہ سے منقول سروری قادری سلسلے کے تمام وظائف بھی یکجا کر دیے گئے ہیں اور مشق تصور اسم ذات، مشق تصور اسم محمد ﷺ اور سورہ مزمل سے استفادہ کرنے کے طریقے درج کر دیے گئے ہیں۔ کتاب میں بیان کردہ تمام روحانی اعمال اور وظائف اساتذہ اور مشائخ کے صدیوں کے آزمودہ اور مجرب ہیں۔ انھیں حرزِ جان بنا کر مختصر سی حیات میں نہ ختم ہونے والا اجر و ثواب اور بے شمار فوائد حاصل کیے جاسکتے ہیں۔ یہ کتاب راہِ حق کے متلاشی طالبوں کے لیے عظیم سرمایہ ہے۔

نور عرفان کی تینوں جلدیں تصوف کے مستند نصاب پر مشتمل ہیں۔ ان کی افادیت، ضرورت اور اہمیت کے پیش نظر ضروری ہے کہ خانقاہوں، مدارس اور جامعات میں انھیں اسلامیات اور تصوف کی نصابی کتب میں شامل کر کے عصر حاضر میں تصوف، نفسیات اور روحانی علاج کی مستند و معیاری تعلیم و تربیت کا اہتمام کیا جائے۔ تینوں جلدوں کی ابواب بندی سے ان کی افادیت کا اندازہ لگایا جاسکتا ہے۔ پروفیسر ڈاکٹر قمر اقبال (پی ایچ ڈی اقبالیات)

نور عرفان (جلد-1)

نمبر شمار	عنوانات	صفحات نمبرز
01-	کامیاب زندگی کا تصور	055 تا 061
02-	روحانیت و روحیت	062 تا 087
03-	روحی علوم (تحقیقی و تنقیدی جائزہ)	088 تا 146
04-	راہ سلوک	147 تا 223
05-	روحانی دنیا (افکار، اصول و ضوابط)	224 تا 292
	روحانی دنیا (مراقبات، روحانی کیفیات، روحانی مشاہدات و تجربات)	293 تا 377

نور عرفان (جلد-2)

نمبر شمار	عنوانات	صفحات نمبرز
01-	فضائل ذکر و فکر (ذکر و فکر کی قدر و قیمت اور ضرورت و اہمیت)	378 تا 424
02-	فضائل درود شریف	425 تا 485
03-	فضائل اخلاق اور فضائل اعمال و صدقات	486 تا 503
04-	روحانی شخصیات	504 تا 573
05-	عصر حاضر میں علم تصوف اور صوفیانہ ادب (حفاظت، تطہیر اور ترویج کے تقاضے)	574 تا 594
☆	مآخذ و مراجع	595 تا 622

نور عرفان (جلد-3)

نمبر شمار	عنوانات	صفحات نمبرز
01-	کامیاب زندگی کا تصور	027 تا 078
02-	روحانی علاج	079 تا 295
03-	منازل روحانی (حزب اکامل، حزب الاعظم، حزب الحب و التخییر، حزب الشفائے کامل، حزب البحر)	296 تا 446
☆	حوالہ جات و حواشی	447 تا 472

بزم فکرِ اقبال

بزم فکرِ اقبال (پاکستان) معروف علمی و ادبی تنظیم ہے۔ معروف اقبال شناس، دانشور اور ماہرِ تعلیم پروفیسر ڈاکٹر قمر اقبال اس کے بانی اور صدر ہیں۔ اس کا صدر دفتر راولپنڈی میں ہے جبکہ پاکستان اور آزاد کشمیر کے مختلف شہروں میں اس کی ذیلی شاخیں قائم ہو چکی ہیں۔ یہ تنظیم قومی و بین الاقوامی سطح پر فکرِ اقبال کی تفہیم و ترویج کے لیے نہایت اعلیٰ اور گراں قدر علمی و ادبی خدمات سرانجام دے رہی ہے۔ دارالمصنفین، بزم فکرِ اقبال کا تحقیقی ادارہ ہے جہاں ریسرچ سکالرز صدر تنظیم کی رہنمائی میں معیاری ادب کی تخلیق کا فریضہ سرانجام دے رہے ہیں۔ ’نورِ ذات‘ پبلشرز، تنظیم کا اشاعتی ادارہ ہے۔ یہ ادارہ اسلامیات، اقبالیات، تصوف، نفسیات، مابعدالطبیعیات، اردو، فارسی اور انگریزی زبان و ادب پر مشتمل کتب شائع کرتا ہے جو کہ منجملہ لائبریریوں، اداروں، اساتذہ، طلبہ، ریسرچ سکالرز اور شائقین کو مفت مہیا کی جاتی ہیں۔ تنظیم کے عہدیداران یہ تمام خدمات ذاتی وسائل بروئے کار لاتے ہوئے سرانجام دے رہے ہیں۔ اس ضمن میں تنظیم کو کسی سرکاری و غیر سرکاری ادارے، کسی اور فلاحی ادارے اور افراد کی طرف سے مدد و تعاون حاصل نہیں ہے۔ محدود وسائل کی وجہ سے یہ ممکن نہیں ہے کہ قارئین کی بہت بڑی تعداد کو یہ مطبوعات بلا قیمت مہیا کی جائیں، تاہم، مفاد عامہ کے پیش نظر ادارے کی تمام مطبوعات 50% رعایتی قیمت پر درج ذیل سیل پوائنٹس سے حاصل کی جاسکتی ہیں:

ورلڈ ویو پبلشرز، دکان نمبر 11، الحمد مارکیٹ، فرسٹ فلور، غزنی سٹریٹ، اردو بازار، لاہور

فون نمبر / وٹس ایپ نمبر:- 0333-3585426 لینڈ لائن: 042-37236426

ای میل:- worldviewforum786@gmail.com

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

التجائے مصنف

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ ط اللَّهُمَّ
بَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ ط اللَّهُمَّ صَلِّ
عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ صَلَوةً تُنَجِّنُنَا بِهَا مِنْ جَمِيعِ الْأَهْوَالِ وَالْأَفَاتِ وَتَقْضِي لَنَا بِهَا جَمِيعَ
الْحَاجَاتِ وَتَطَهِّرُنَا بِهَا مِنْ جَمِيعِ السَّيِّئَاتِ وَتَرْفَعُنَا بِهَا عِنْدَكَ أَعْلَى الدَّرَجَاتِ وَتُبَلِّغُنَا بِهَا أَقْصَى الْغَايَاتِ مِنْ
جَمِيعِ الْخَيْرَاتِ فِي الْحَيَاتِ وَبَعْدَ الْمَمَاتِ إِنَّكَ مُجِيبُ الدَّعَوَاتِ وَرَافِعُ الدَّرَجَاتِ وَيَا قَاضِيَ الْحَاجَاتِ وَيَا كَافِيَ
الْمُهِمَّاتِ وَيَادَافِعِ الْبَلِيَّاتِ وَيَا حَلَّ الْمَشْكَالَاتِ أَعِثْنِي أَعِثْنِي يَا إِلَهِي إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ط اللَّهُمَّ صَلِّ
عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ وَالْإِلَهِيِّ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ ط اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ بَعْدَ كُلِّ ذَرَّةٍ مِائَةَ
أَلْفِ أَلْفِ مَرَّةٍ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ ط ☆

اللہ العظیمین! اس کتاب ”امت دا حکیم“ کو مبارک بنا دیں، ہمارے دلوں کو قرآن مجید کی ہدایات سے معمور فرمادیں اور ہماری روجوں
کو احادیث مبارکہ کے انوار سے منور فرمادیں اور ہمارے بدن اور ہمارے تمام اعضاء کو قرآن اور سنت کے تابع فرمادیں۔ رب العظیمین!
اس کتاب کو مقبولیت عامہ عطا فرمائیں اور تاقیامت اس کے فیض کے چشموں کو جاری فرمائیں اور اس کے مندرجات پر مجھ سمیت سب کو
عمل کی توفیق عطا فرمائیں۔ اس کتاب کو مخالفین کے لیے ہدایت اور موافقین کے لیے استقامت کا موجب بنائیں۔ اس کو بندہ عاجز کے
پیر و مرشد، والدین، تمام مشائخ، اساتذہ کے لیے، بندہ عاجز کے اہل و عیال، اعزہ و اقربا، بہن بھائیوں، تمام رشتہ داروں کے لیے، ان تمام
اہل ایمان، اہل علم، اصحاب کے لیے جن کی تخلیقات و تصانیف سے بندہ عاجز نے استفادہ کیا ہے، ایسے تمام اپنے پرانے جن کے حقوق کی
ادا نگئی میں بندہ عاجز سے جانے انجانے، ارادی و غیر ارادی طور پر کسی طرح کی بھی حق تلفی ہوئی ہے، بندہ عاجز سے بلا واسطہ و بالواسطہ
روحانی، علمی و نسبی تعلق رکھنے والے تمام محسنین و محسنات، مومنین و مومنات اور مسلمین و مسلمات کے لیے تا ابد الابد صدقہ جاریہ کر دیں۔
مجھے، میرے والدین کو، میرے اقرباء کو، میرے اساتذہ اور تلامذہ کو، میرے احباب اور معاونین کو، ”امت دا حکیم“ کے ناشر، پرنٹر، کمپوزر
اور ڈیزائنر کو اور جملہ مسلمانوں کو دنیا اور آخرت کے مصائب، آفات اور بلاؤں سے محفوظ اور مامون رکھیں اور دنیا اور آخرت کی ہر خیر ہر سعادت
اور ہر کائناتی عطا فرمائیں۔ آمین و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العلمین والصلوة والسلام علی سیدنا محمد خاتم
النبین قائد المرسلین شفیع المذنبین و علی الہ الطیبین الطاہرین و اصحابہ الکاملین الراشدین و ازواجہ امہات
المومنین و علی اولیاء امتہ و علماء ملتہ من المفسرین و المحدثین و المجتہدین الراسخین اجمعین الی یوم
الدین.



علامہ اقبال روزانہ صبح نہایت ذوق و شوق سے خوش الحانی دے نال قرآن حکیم دی تلاوت کر دے سی۔ اونہاں دے والد شیخ نور محمد درویش منش انسان سی۔ اوہ روزانہ اقبال نوں تلاوت کر دیاں وکچھ کے بہت خوش ہندے سن۔ اک دن اونہاں نے اقبال نوں قرآن حکیم دے نال قلبی ربط تے تعلق قائم کرن دا طریقہ دسیا کہ قرآن حکیم دی تلاوت کر دے وقت ایہہ سمجھو کہ ایہہ ایس وقت تھاڈے تے نازل ہو رہیا اے، اللہ تعالیٰ تھاڈے نال ہم کلام اے۔

ڈاکٹر محمود علی انجم

اونہاں دی ایس نصیحت دا علامہ اقبال تے گہرا اثر ہو پاتے اوہ تاحیات ای شیخ ای قرآن حکیم دی تلاوت کر دے رہے۔ ایس دے نتیجے وچ اونہاں دا اللہ تعالیٰ دے کلام دے ذریعے اللہ تعالیٰ دے نال رابطہ مضبوط ہو بندارہیا۔ ایس رابطے دے احساس تے اونہاں تے شدید قدرت طاری ہو جاندی سی۔ اونہاں دے آنسوواں دے نال قرآن حکیم دے ورق تر ہو جاندے سن۔ اوہ قرآن حکیم دے پیغام تے غور و فکر کر دے رہندے سن۔

علامہ اقبال دے والد محترم شیخ نور محمد تے استاد محترم سید میر حسن نے بچپن وچ ای اونہاں دے دل وچ عشق رسول ﷺ دی شیخ روشن کر دتی۔ روایت اے کہ علامہ اقبال روزانہ دس ہزار مرتبہ درود پاک پڑھدے سن۔ اونہاں نے گن کے حضور نبی کریم ﷺ دی خدمت اقدس وچ اک کروڑ درود شریف دا ہدیہ پیش کیتا۔ درود شریف دی برکت نال اللہ تعالیٰ نے اونہاں نوں علم تے حکمت دیاں نعمتاں عطا فرمایاں تے اونہاں نوں ”حکیم“ بنا دتا۔

علامہ اقبال مولانا رومی دی تعلیمات توں بہت زیادہ متاثر ہوئے۔ اونہاں نے مولانا رومی دی ’مثنوی معنوی‘ دا تاحیات مطالعہ جاری رکھیا۔ مولانا نے مثنوی وچ قرآن حکیم دی تعلیمات دے مطابق سوچ تے عمل درست کرن دی تعلیم دتی۔ اونہاں نے اللہ تعالیٰ تے اللہ تعالیٰ دے رسول ﷺ نال تعلق مضبوط کرن دی راہ بھائی۔ علامہ اقبال نے اونہاں دی سوچ نوں اپنالیا تے اونہاں دے طریقے دے مطابق ای قرآن حکیم دی تعلیمات دے نال اپنی شاعری نوں مزین کیتا۔ اونہاں نوں مولانا رومی دی تعلیمات توں ایس قدر فائدہ ہویا کہ اونہاں نے مولانا رومی نوں اپنا مرشد معنوی تسلیم کر لیا۔ مرشد رومی دے فیضان دی بدولت اونہاں دی صلاحیتاں نوں معراج حاصل ہو گیا۔ اونہاں نے قرآن حکیم، عشق نبوی ﷺ تے مرشد رومی دی بدولت حاصل ہون والی ایسے ای بصیرت دی مدد دے نال امت مسلمہ دے زوال دے اسباب دی نشاندہی کیتی تے انہاں خرابیاں نوں دور کرن لئی حل تجویز کیتا۔ ایس وجہ توں اونہاں نوں امت دا حکیم (حکیم الامت) لقب ملیا۔ پنجابی زبان وچ لکھی گئی ایہہ مستند، جامع، تحقیقی کتاب اونہاں دی سوانح عمری، افکار و تصورات، نظریات تے تعلیمات تے مبنی اے۔



پیر رومی خاک را اکسیر کرد
از غبارم جلوہ با تعمیر کرد



نورذات پبلشرز، لاہور

Mobile & Whats App: 0321-6672557 Email: Anjum560@gmail.com